॥ श्री ॥

भट्टनारायणप्रणीतं

वेणीसंहारम् ।

जगद्धरकृतया मो. रा. काळे इत्यनेन

प्रपञ्चितया टीकया समेतम् ।

काळे इत्युपाह्वेन रामचन्द्रसूनुना मोरेश्वरेण

आङ्ग्लभाषापरिवर्तेन टिप्पण्यादिभिश्च सनाथीकृतम् ।

तच्च

शके १८४० वत्सरे.

मुम्बापुर्यां

मुम्बईवैभवमुद्रालये संमुद्य प्रकाशितम् ।

मूल्यं रूपकत्रयम् ।

INTRODUCTION.

THE SANSKRIT DRAMA.

(Abridged from our introduction to S'âkuntala.)

Rúpaka* is the general name in San. for a dramatic omposition which belongs to the class of दृश्य Kâvyas. It is vided into ten classes, *viz.*; नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः। ायोगसमवकरौ वीथ्यङ्केहामृगा इति ॥ The three principal elements onstituting a drama are वस्तु the Plot, नेता the Hero (with or ithout the Heroine) and रस the sentiment. *Vastu*, also called तिवृत्त, is of two kinds, अधिकारिक or that which relates to the rincipal characters and प्रासंगिक, (also called पताका) or accessary, hich helps and furthers the main topic and is concerned with aracters other than the Hero and the Heroine. Next we ave what is called Prakarî—an episodical incident of limited uration and minor importance which also assists the progress f the plot. There are three other elements constituting the lot. These are बीज or the seed, *i.e.*, the circumstance or the ircumstances from which the plot arises, बिन्दु or the drop, hich connects one part of the story with another, and Kárya r the ultimate object. Thus the five essential constituents of he plot are बीजबिन्दुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणाः।

The five stages of enterprise or the object wished to be ained ultimately, called Arthaprakritis, are—आरम्भ यत्न ाप्त्याशा नियताप्ति फलागमाः। These names are self-explanatory. he five essentials of the plot in combination with the five tages form what are technically called the five Sandhis :— र्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः। यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च ंधयः॥ The names of the five Sandhis are मुख, प्रतिमुख, गर्भ, अवमर्श and निर्वहण (also called उपसंहृति). For the meaning and cope of these Sandhis and other particulars see our Intro. to S'ak. or Vik. The subject matter is further divided into hree kinds :—सर्वश्राव्यं or प्रकाशं, अश्राव्यं or स्वगतं and नियतश्राव्य what is fit to be heard by select persons only). The last is of wo kinds जनान्तिक and अपवारितक.

* रूप्यतेभिनयैर्यत्र वस्तु तद्रूपकं विदुः। नाटकाद्यैर्दशविधम् ॥ D. R.

NETA′ or the HERO.

The Hero must be one, well brought up, decorous, munificien clever, of sweet address, &c. See Jag. p. 6, नेता विनीतो, &c Heroes are of four kinds, *viz*., Dhîrodátta, Dhíralalit Dhíras′anta and Dhîroddhata. The Hero of the present play Dhîrodâtta. Each of these heroes is again of four sorts, *vi* दाक्षिण or gallant, शठ or sly, धृष्ट or bold and अनुकूल or devot to the heroine only. The Náyikâ or Heroine, who must ha qualities answering to those of the Hero, is of three kind *viz*., स्वीया (wife of the Hero, as Draupadí in the present play अन्या or परकीया (as a maiden who is in the power of anoth *i. e.* her parents, &c.) or सामान्या a common woman. For h assistants a Heroine may have a सखी, दासी, धात्रेयी or so.

3 RASA or SENTIMENT.

Rasa is that lasting impression or feeling produced to b over-whelming delight in a man of poetic susceptibility by th proper action of the *Vibhávas* and *Anubhâvas* as well as th *Sâtvika* and the *Vyabhicháribhâvas*.* Bháva (भाव) or feelin is the complete pervasion of the heart by any emotio whether of pleasure or pain, arising from the object und sight. Vîbháva (विभाव) or an Excitant is that which bein perceived nourishes the main sentiment. It is divided int *A′lambana*, that which is, as it were, the support or substratu of the Rasa—the person or thing with reference to whom which a sentiment arises—such as the Hero or the Heroine, an *Uddîpana* or what enhances (adds to the development of) th sentiment, such—as the moon, the beauties of the vern season, &c. decorations, etc., of the principal characters, i the case of Sṛngâra. *Anubhâva* is the outward manifestatio of the internal feeling through the eyes, face, etc. Th Sâtvika or natural *bhâvas* are a sub-division of *Anubhâva* They are usually mentioned as eight in number—स्तम्भप्रलय रोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौ । The *Vyabhichârins* o the Accessaries are those Bhávas which are not strictl confined to any *Rasa*, but which serve as feeders to th prevailing sentiment and strengthen it in different way *Sthâyibhâva* (स्थायिभाव) or the Permanent Sentiment of

---

* विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायि भावो रसः स्मृतः ॥ सुखदुःखादिकैर्भावैर्भावस्तद्भावभावनं । ज्ञायमानतया त विभावो भावपोषकृत् । आलम्बनोद्दीपनत्वप्रभेदेन स च द्विधा । अनुभा विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः ॥ D. R.

composition is one—the ocean melting all salt into water—which, not being interrupted by any sentiment contrary or akin to its nature occurring at intervals, converts all of them into its own nature.* Now a *Rasa* would prove contrary to another if the आश्रय or substratum of both were the same. But as अङ्गी (Principal) and अङ्ग (subordinate) a रस may be mixed with one or more of others.

There are eight Stháyibhávas, रति, हास, शोक, क्रोध, भय, जुगुप्सा and विस्मय on which are based respectively the eight sentiments शृङ्गार, the Erotic, हास्य the comic, करुण the Pathetic, रौद्र the Furious, वीर the Heroic, भयानक the Terrible, बीभत्स the Loathsome, and अद्भुत the Marvellous. Of these eight sentiments शृङ्गार and हास्य, वीर and अद्भुत, बीभत्स and भयानक and रौद्र and करुण are akin to each other, as they proceed from the same condition of the mind.

4 THE GENERAL CONDUCT OF THE NA'TAKA.

Every dramatic piece opens with a prelude or prologue (प्रस्तावना) itself introduced by what is called the *Nándî*. This Nándî, according to some, must suggest the gist of the whole plot. The Sûtradhâra may sometimes retire after the recital of the Nândî, in which case, another actor called स्थापक (for he establishes as it were the topic of the play) takes his place. In the prelude, which may contain a brief allusion to the poet's literary attainments, his genealogy, &c., the Sûtradhâra or the Sthápaka suggests the subject in the form of the Bija, or by a simple beginning, or by naming the character just to enter and so on. He must please the audience with sweet songs descriptive of some season and couched in the Bhârativṛtti. The प्रस्तावना is of two kinds—(1) प्ररोचना as in the Rat. and (2) आमुख in which the Sûtradhâra holds conversation with the actress or his assistants bearing on the subject to be introduced. This latter is of three kinds of which one is कथोद्घात (as in this play). When a character catches the sense of the words of the Sûtradhâra (in his own way of course) and enters repeating the same it is called Kathodgháta.

The prelude being over, the piece is commenced being thereafter arranged and exhibited in the manner indicated in

---

* विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः । आत्मभावं नयत्यन्यान्स स्थायी लवणाकरः ॥

the three foregoing sections. The whole matter shauld be well determined and divided into Acts and Scenes. The principal sentiment should be शृङ्गार or वीर or sometimes करुण, others being introduced as conducive to its development. Nothing should be introduced in the play which either misbeseems the Hero or is discordant with the main sentiment. An act must not be tiresomely long, should be full of *Rasa* and introduced by *Vis'kambhaka*, &c., according to necessity. Its close is marked by the exit of all characters. Such incidents as journeys, massacres, wars, &c., should not be represented in a play; they may only be indicated. The death of the Hero must never be exhibited. This accounts for the somewhat monotonous character of Sanskṛt plays and the absence of tragedies in Sanskṛt.* The play should end, as it began, with a benediction or prayer, called the Bharatavâkya, which is repeated by the principal personages and contains an expression of their wishes for general prosperity and happiness. The Unity of interest or action must be maintained throughout. As regards the language to be used in a piece, the Hero and the higher characters speak in Classical Sanskrit, while female and other minor characters speak in the different Prâkṛta dialects. The student will see from the foregoing sketch, that the characteristic peculiarities of the Indian drama are mainly three—(1) its peculiar structure; (2) absence of the distinction between Comedy and Tragedy; and (3) the diversity of language to be spoken by the characters.

---

* Wilson observes—They (the Hindu plays) never offer a calamitous conclusion, which, as Johnson remarks, was enough to constitute a Tragedy in Shakespear's days; and although they propose to excite all the emotions of the human breast, terror and pity included, they never effect this object by leaving a painful impression upon the mind of the spectator. The Hindus in fact have no Tragedy... The absence of tragic catastrophe in the Hindu dramas is not merely an unconscious omission; such a catastrophe is prohibited by a positive rule. The conduct of what may be termed the classical drama of the Hindus is exemplary and dignified. Nor is its moral purport neglected; and one of their writers declares, in an illustration familiar to ancient aud modern poetry, that the chief end of the Theatre is to disguise, by the insidious sweet the unpalatable, but salutary bitter, of the cup.

I The Poet.

The poet is a maker and creator. He creates new combinations of thoughts and words. Nature has a new lesson for him and he has his mission to interpret the lesson to humanity. He may be the embodiment of a new thought agitating and seeking utterance and finding none. Like an underground rumble of volcanic erruption the approach of the new thought may be sounded indistinctly and imperfectly by a few luminaries of lessèr note; then the sound is caught in all its sublimity and strength by the great soul—the maker, who starts his epoch. He gathers about him his own coterie who turn and return the thought in all its various aspects giving more elegance and refinement to it every time. This goes on for a time till at last no finishing touch or finesse of elegance can be added. Then comes the process of adding farfetched ornamentation in miserly quibbling and sorry punning till at last the spurious maker sinks into a vociferer of ostentatious bombast, which may tickle the low pitched ear, but jars positively upon the finely attuned one.

Kálidása perhaps began a new era using his untried skill on the lyrics, the Kumára and the Raghu, and perhaps turned as a last resort to the drama as a more complicated and attractive form of composition, as the drama is an embodying of the present, while an epic is only a shadow of the past and we become as it were one of a crowd that has vanished. Kálidása brought his mature genius to play upon the old storehouse of national epics and sent forth dramas that have survived the cruel and destructive process of time till now. Kálidása combines in him simplicity and elegance and shows the natural ease of a genius. His style is chaste and pure, free from all mannerism and ornate luxury of expression. Bána retains the excellence and elegance but runs into flowery flourishes and high-flown metaphors, some times even degrading his high genius by jugglery of words that attempt more musical sound than add to the meaning. He shows faint signs of decline in the original conception of poetic beauty though he rarely lapses into positive absurdity of diction.

The glorious days of the mellifluous prose of Bána were gone. Nature stood as it were exhausted. The poet's muse went off in a trance, and the maker stormed at her gate and at her ears to

no purpose till at last he turned as a last resort to tinsel ornamentation that shows like the real article in the twilight of decayed taste. It is to such an epoch of the decadence of Sanskrit diction and poetic thought, that the author of the Venisamhar seems to belong.

He seems to have flourished at a time when the dramatic Muse had no occasion to wait upon the royal court or courtly favourites or individual patrons. Shudraka was a king truly enough; Kalidâsa alludes to no royal patron in his dramas, yet his connection with Râjâ Bhoja Vikrama is a well known fact round which plenty of legendary lore has gathered. Bána basked in the warmth of royal patronge. Shri Harsha was a king-poet. Bhavabhuti, ill used by fortune and held up to scorn by his contemporaries, threw himself on the mercy of the clad-hoppers or perhaps the refined society that gathered at fairs in ancient times which were market places, where there was a mutual exchange of commodities. Bhatta Nârâyana takes the audience as a matter of fact whose favour is to be courted as the only way to success. Thus the distinct stages of the growth of poetic literature leave us no other alternative than to place Mṛigarâjalakshana Bhatta Nârâyana after Bána, Dandin and Bhavabhûti. However the name mentioned in the preface of Venisamhar leads to no definite clue as to his identity. The conclusions arrived at by the critics may thus briefly stated :—

A tradition* current in Bengal and some other parts of the country says that Bhatta Náráyana was a native of Kányakubja or Kanoja, the leader of or chief among the five

---

* According to tradition, the author Bhatta Nârâyana, was one of the Kanouj Bráhmanas invited into Bengal by A'di Sura, from whom the Brâhmanas of that province are descended : he was of the S'ândilya family. A'di Sura is supposed to have reigned three centuries before our era ; but if we may place any dependence on Abulfazl's list of Bengal kings, he was the twenty-second prince in ascent from Belâl Sen, who it is well known reigned in the thirteenth century. Assigning then the moderate duration of about three hundred years to these intermediate princes, and admitting the tradition with respect to Bhatta Nârâyana, the Venisamhâra might have been written about the eight or ninth century : a period not at all incompatible with the comparative harshness of its style and tho rudeness of its execution Wilson's H. Theatre Vol. II. p. 343.

Brâhmanas whom A'disura, king of Bengal, invited to settle in his country. These five Brahmanas belonged to the Gauda sect. Tradition also asssigns to Bhatta Nârâyana the position of the first ancestor of the present illustrious Tagore family. Mṛgarâja was an honourary title added to his name; and this is not incompatible with his being a Bráhmana, as A'disura had rewarded him, for his spiritual services, with a grant of five villages. The number of these villages afterwards increased and Bhatta Nârâyana became the founder of a dynasty of kings. All this is well detailed in the opening parts of the क्षितीशवंशावलीचरितम्; and this Bhatta Nârâyana is indentified with the author of the Venisamhára. Tradition supports this identification. The similarity of some of the incidents of his life to those of the story of the Mahâbhárata chosen for the plot of the play also lends support to this view*. Bhatta Nârâyana was a devout worshipper Vishnu and very probably belonged to the A'dwaita school of philosophy.

The name of Chârwâka appearing in the 6th Act, though taken from the epic history itself, may well be taken to refer

---

* *Cf*...and Yudhisthira (युधिष्ठिर) declares—" Peace and friendship shall be between us provided that we receive back our share of the kingdom together with five towns one for each of the brothers." This declaration is mentioned at the very beginning of our drama and the demand of the five towns as the price of peace is announced in verse 16 of Act I. Evidently the combination of this Epical History of the five towns with the history of the five towns which A'disura presented to the Gaud Brâhmanas for propitiation is not only permissible but undeniably necessary. When Bhatta Nârâyana in his drama returns to the said ancient history, not merely a purely accidental and external parallel is in question, but the point of the matter lies in the surprising similarity of the circumstances of the inducement and of the purpose of the donation of five towns that much may be assumed in advance as certain, that the mention of the epic matter in the Venisamhâra is based upon a decided tendency. It is moreover, clear that we have hereby gained a not inconsiderable argument for the identity of our poet with the said Bhatta Nârâyana." Mr. Vaidya's Ink. Memo. prefixed to his ed. by the late Mr. Godbole, pp. 26, 27. This Memo., it must be remarked here is really the Eng. translation of Grill's Introduction in German to his Ed. of the Play published at Leipzig, in 1871. So the views stated in the Ink. Memo. as Mr. Vaidya's and quoted as such by some editors are really those of the German Scholar.

to the Buddhists and show the tendency of the author's mind to run them down in the eyes of A'disura and the public.

HIS DATE.

If the identification of the Bhatta Nârâyana of the Vams'ávalî and the author of the Venisamhâra be taken as proved, our poet must be placed in the latter half of the 7th or the beginning of the 8th century—as contempôraneous with Bhavabhuti or a little later.* According to Mr. Cunningham, the Sena Dynasty reigned in Bengal between 650—1108 A. D. A'disura is also shown to be a contemporary of Ansu Varma, king of Nepal, whose date is known as comprising the years 637-641 A. D. (For a full discussion of the subject see Dravid brothers' Intro. to their ed. of the play pp. 9-11). A'disura, the first king of the Sena dynasty, must have then lived in the 7th century. And as the migration of the Kanouja Bráhmanas took place in his reign, the date of the composition of the Venisamhára must fall in the latter half of the 7th or the first quarter of the 8th century as stated above.

This view is supported by extraneous evidence also. Mammata, the atuhor of Kâvyaprakâs'a, whose date is fixed somewhere between 1150-1250 A. D., quotes largely from Venisamhára. Saraswati-Kanthâbharana by Bhojadeva quotes also from Venisamhára and his work can not be placed later than 1070 A. D. The Dasharûpaka, belonging to the middle of the 10th century, lays Venisamhâra under contribution for illustrations. A'nandvardhana, the author of Dhvanyâloka, who flourished under Avantivarman of Káshmir (855-884 A. D.) quotes from Venisamhar. Vâmana, in his Alankâra Sutra Vritti, quotes from Venisamhâra and he lived about the middle of the 8th century. Thus then these two lines of enquiry converge towards the one conclusion stated above. The style of Venisrmhâra again shows that the author follows

* Grill supposes our poet to have lived in the 6th or 7th Century, and Prof. Mâx Muller throws out a suggestion-but nothing more than a bare suggestion—that he may be a contemporary and friend of Bâna (बाण) perhaps identical with Bhadra Nârâyana (भद्र नारायण) of Harshacharita (हर्षचरित) from an examination of the works which quote from the Venisamhâra. *Pencil-Memorandum by Mr. L. R. Vaidya.*

THE

VENÎSAMHÂRA.

OF

BHAṬṬA NÂRÂYAṆA.

EDITED WITH

THE COMMENTARY OF JAGADDHARA,

Curtailed or Enlarged as necessary, various readings, a literal English Translation

AND

critical and explanatory notes in English

BY

M. R. KA'LE, B. A.

SECOND EDITION (Thoroughly Revised.)

SOLE AGENTS :—

Messrs. GOPAL NARAYAN & Co.,

BOOK-SELLERS AND PUBLISHERS,

KALBADEVI, BOMBAY.

1919.

Price Rs. 3-8-0

Printed by C. S. Deole, at the Bombay Vaibhav Press, Servants of India Society's Home, Sandhurst Road, Girgaum, Bombay.

Published by V. N. and D. V. Mulgaonker, Proprietors, Gopal Narayan & Co., Kalbadevi, Bombay.

in the foot-steps of Bhavabhûti, and makes an attempt at ostentatious display of words or पदलालित्य as it is termed.

II. THE PLAY.

Venisamhâra is essentially a heroic play. It belongs to the class of writings known as "Nâtakas". The plot is mainly taken from the Mahábhârata, and covers the period which elapses between the return of the Pândavas to Indraprastha after their 13 years' exile, and Yudhishthira's accession to the throne after the great war. Its main sentiment is the heroic or Vîra. The name is suggested by an incident related in the latter part of the Sabhâparvan of the Mahábhârata. It is stated there that after Draupadî had been staked and lost by Dharma in gambling, she was dragged by the hair into the assembly by Duss'ásana at Duryodhana's bidding. Stung almost to madness by the outrageous insult, Bhíma vowed that he would kill all the Kauravas, drink the blood from the bosom of Duss'âsana, and dipping his hand in Duryodhana's gore would tie up Draupadî's hair. The name so happily selected for his play by the poet expresses all that is required of it. It has a triple meaning, *viz.*, (१)—वेण्या संहार: (संहरणं Draupadî's being dragged into the public assembly) ; (२) वेण्या हेतूभूतया संहार: (destruction of the Kauravas); and (३) वेण्या: संहार: the tying up of the hair. So the choice of the name is a happy one. Would that we could say the same about the choice or the management of the subject. But of this more hereafter. It will be better to give here in brief the plot of the play before we offer our comment upon it.

THE PLOT.

Act I.

Prelude.—After the recital of the benedictory stanzas and the announcement of the play, the Sutradhára informs the audience that Krishna has undertaken to act as a mediator between the Kauravas and the Pándavas and expresses the hope that peace would be effected between the contending parties and the impending war averted, to the benefit not only of the Kuru race but of the whole world. Bhîma overhears this and enters cursing the Sûtradhára for expressing such a wish.

Bhîma enters in an angry mood, followed by Sahadeva and expresses his strong disapproval of the negotiations set on foot by Krishna and of the policy meant to be pursued by his elder brother. He blames Sah. and his other brothers for having tamely put up with the insults heaped upon them by the Kauravas from time to time and tells his brother that even if Krishna were to succeed in effecting peace he was determined to break it; nay he would even go the length of disobeying his brother for once in his life, and inflict on the Kauravas the merited punishment. He then makes towards Draupadi's mansion mistaking it for the arsenal. The mistake being pointed out to him by Sah, they both enter it and await the arrival of Draupadî. With her hair hanging loose and her eyes streaming with tears she comes, to fan, as it were, the embers of Bhíma's rage into a flame. To Bhîma's inquiry as to the cause of her grief her attendant maid tells him that a fresh affront was offered to her by Duryodhana's wife with a sarcastic comment on her dishevelled hair and the proposal of the Pándavas to be content with the grant of five villages. Bhíma consoles his wife and vows to kill Duryodhana and to tie up her hair with his hand wet with his blood. A messenger now arrives and tells the party that Krishna's embassy has failed and that he could effect his return only by using his divine power. The war drum is now beaten and all chiefs asked to prepare for battle. But too willing to obey the summons, Bhíma and Sah. take leave of Draupadì and depart to take part in the coming war.

Act II

The Second Act opens with the entrance of Kanchukin who announces the deaths of Bhisma, Abhimanyu and others. Bhânumatî, queen of Dur., then enters and relates to her friend and an attendant a dream in which she has seen a Mungoose (*Nakula*), eating up a hundred serpents. The dream, thus making an ominous reference to the hundred Kauravas alarms her and she offers worship to the deities to have the evil foreboded by it averted. Duryodhana overhears part of the conversation, suspects the fidelity of his wife on hearing the name of Nakula mentioned by her, but has his doubts set at rest on that score by the story coming to its end. He then appears forth, allays the fears of his wife and expresses a desire to enjoy her sweet company. Their conversation is

disturbed by a hurricane which makes them seek shelter in a neighbouring wooden house. Jayadratha's mother then appears in alarm, accompanied by her daughter-in-law, and informs Duryo. of Arjuna's vow to kill her son before sunset, or failing that to sacrifice himself in the flames. Duryo. laughs at her fears, asks her rather to rejoice at Arjuna's certain death and departs to take the necessary precautions, asking his charioteer to get his war-chariot ready.

Act III.

PRELUDE.—A loathsome dialogue between a demon and his wife announcing the fall of several warriors, Drona being the chief among them.

As'vatthâman sees the Kuru forces retreating and learns on enquiry that his father is dead. He subsequently hears that he was killed by Dhṛshtadyumna while sitting in meditation, with his weapons cast off, on hearing a report that As'va. was killed, a report that was corroborated by Dharma's words indistinctly spoken. Kripa, however, tries to assuage his misery and takes him to Duryo. wishing to have him installed the general of the forces. In the meantime Karna misrepresents to Duryodhana Drona's action and poisons his ears against the preceptor and his son. Kripa and As'va. now addresses words of condolence to As'vatthâman, whereupon Kripa makes the proposal but learns that the generalship has already been promised to Karna. Then a furious quarrel ensues between As'va. and Karna and as its result, the former refuses to fight while the latter continues to be in command.

Act IV.

Duryo. is wounded in his attempt to save Duss'âsana, and is borne away from the battle-field in an unconscious state by his charioteer. On his recovery he hears of Dus.'s death from his charioteer. While he is mourning his brother's loss, Sundaraka arrives and in a tediously lengthy speech tells Duryo., among other things, of the death of Vṛsasena, son of Karna. This adds to Dur.'s sorrow. Sund. then hands over to Dury. a leaf on which Karna has written a message to him with an arrow dipped in his own blood. Knowing of his friend's distress and his resolve to die, Duryo. orders out his chariot and prepares to go to his friend's rescue. This is, however, prevented by the arrival of his parents and Sanjaya.

Act V.

Dhritaráshtra and Gândhári endeavour to persuade Duryo. to sue for peace but he refuses to do so. In the course of their conversation a tumult is heard followed by the announcement of Karna's death. Duryo., after weeping for his friend, wishes to go to avenge his death, when Bhîma and Arjuna arrive on the scene. They salute the old couple addressing them in insulting terms. Duryo. replies to them equally insultingly and defies Bhîma. The brothers, however, are called away by a summons from Yudhishthira, who orders the fight to cease for the day. As'vatthâmâ then enters and offers to avenge the death of Duss'ásana and to turn the tide of fortune against the Pândavas. Duryo., however, receives him coldly and the youth leaves him in disgust. Dhṛtaráshtra, however, sends Sanjaya after him to persuade him to overlook his son's conduct. Duryo. then mounts his car to go while the old couple seeks S'alya's tent.

Act VI.

Duryodhana hides himself in a pool on hearing of Bhîma's vow to kill him before sunrise the next day. He is, however, discovered and Krishna sends word to Yud. to order public [illegible] the latter is slain. In the meantime Chárvâka, a demon, friend of Duryo., appears in a Muni's disguise, visits Dharma and Draup. and cunningly makes them believe that Bhîma is slain by Duryo., and that Arjuna too would meet with the same fate. Unable to bear the shock Draup. and Dharma resolve to put an end to their existence by entering the funeral pyre. As they are about to carry out their plan Bhîma appears and the fraud is discovered. Bhîma then arranges Draupadî's hair and also to tie it up. Krishna enters with Arjuna and congratulates Dharma on his victory telling him at the same time that the demon Chârváka who had caused so much distraction to him properly was dealt with by Nakula. The play terminates with the usual *Bharata* Vâkya.

Such are the broad outlines of the play before us, some of which, it will be seen, are sketched with the skill of the true artist. The original story on which the plot of the play is based is simple enough; and from the above analysis the

student will see how the poet has handled it. We agree in the main with Prof. Wilson who remarks:—"The chief defect of the play is its undramatic construction. The business is clumsily contrived, the situations are ineffective (not all—we think) or ludicrous (very few) and much too considerable a portion of the piece is thrown into narrative for the interest to be successfully supported". We admit that the *denouement* is faulty, but it is not owing so much to want of constructive skill on the part of the poet, we think, as to the wrong choice of the subject or rather to its not being properly used. The poet has attempted to compress too many facts and incidents into the small compass of a drama. We could have well expected a scene between the Pándavas and Draupadî that would have excited our sympathy for the latter and brought out some of the nobler traits of Dharma's character. The third and the fourth Acts have very little to do with the development of the plot. The lengthy and tiresome description of the fight put in the mouth of Sundaraka in the fourth Act could have been well done away with, the principal events being relegated to the usual device of a Praves'aka or Vis'kambhaka. The different scenes hang loosely round the central theme; they do not look like the parts of a connected whole. The principal characters themselves, Dharma and Draup., are kept much in the background. In fact it is difficult to decide who is the hero of the piece. Certainly Bhîma, we are inclined to say. For the whole interest of the story centres round him. He it is that vows to tie up the Heroine's braid, to him does Draup. complain of the fresh insult offered to her, and it is he again who brings to a successful termination the catastrophe by achieving the final event, *viz.*, the tying up of the hair of the heroine. And yet the way in which the plot is wound up shows that Dharma may be regarded as the Hero. But then the hero and the heroine ought to have been painted in their truest colours. Draup. appears once in the first Act and nothing is known of her till the sixth Act, except an incidental mention of her name in the prelude to the third Act. There is nothing in the play itself to excite our sympathy for her. Take the case of S'akuntalá or Mâlatí or even Sîtâ. They are constantly before our eyes; our interest in them goes on deepening as the plot develops, and our curiosity is more and more on a stretch until we are on tip-

toe, as the catastrophe draws near, to learn their fate. The poet, however, has done some justice to Draup. by representing her as ready to die, when she hears of Bhíma's death. But then he has done positive damage to the character of Dharma by his invention of the scene in which Chârvâka is introduced in the sixth Act. For, the scene although ingeniously conceived is very absurd and largely detracts from the Hero's character as a Dhîrodátta Náyaka, by placing him in a ludicrous position. Another defect is that there is no humour in the play, no Vidûs'aka ; perhaps the subject did not allow it. Again there are no graphic descriptions of natural scenes, no picturesque contrasts of character, such as we find in Kálidása or Bhavabhûti. Nor does the poet evince that richness of poetical genius and exuberance of thought which are displayed by Bhavabhûti whom the poet seems to follow in his delineation of the heroic sentiment.

Let us turn now to the merits of the play.—"There is much good writing in the piece" remarks Prof. Wilson, "although the style is rather powerful than polished: there is also poetry in the thoughts, but it is the poetry rather of passion than fancy, and the pathos and horror in which it delights are relieved by no brilliancy of illustration: both too are overdone, and the pathos becomes tiresome and the horror disgusting. The chief merit of the drama is individuality of character; the ferocity of Bhima, the pride of Karna, the fiery but kindly temperament of Aswatháman, and the selfish arrogance of Duryodhana, are well delineated." The 3rd Act is the poet's master piece. It is very happily conceived and happily finished. Its music is adopted to its material descriptions and they produce a striking effect. In it we have the best examples of individual passion passing dramatically through different vicissitudes and of its effects arising from the different combinations of circumstances and the peculiar temperaments of the persons speaking. A true spirit of chivalry breathes through the utterance of As'va., both at the begining and the end of the Act. The sentiments expressed by him when he sees the Kuru force retiring and his sorrow at his being unable to serve his master (see sl. 49) even when he was insulted by him, bear testimony to the loftiness of his character. In fact As'va.'s picture is drawn with the skill of the true dramatist. His filial piety, his sense of duty towards

his father and fidelity to his master whom he wishes to serve with all his heart and soul are all very pathetically delineated. And if he bursts into a fit of uncontrollable passion when insulted by Karna it was because his mind was already heated by the fire of unbearable anguish. As for the scene between As'va. and Karna see our remarks in the notes.

We have nothing to say against the first, second and the fifth Acts. They all show that the poet possessed the genius of the dramatist although in its inferior form. The way in which a meeting is brought about between Dury. and Bhánu. in the 2nd Act and between Dury. and his parents in the fifth does credit to the poet's creative faculty.

The pathos in the fifth Act is certainly striking. The griefs of Dhṛtaráshtra and Gándhárî are very pathetically described. The excess of maternal tenderness, rendered desperate by the cruelty of fortune and yet more by the obstinacy of a son not prepared to listen either to the voice of reason or parental advice, is well portrayed. The second Act stands next to the third and fifth in excellence. Some wise remarks are put in the mouth of the *Kanchukin*. The picture of Bhánumatî is drawn in such a way as to reveal her in the true light of a Hindu wife. Her anxiety to have the threatened evil to her husband and his brothers averted is well contrasted with the careless ease with which her husband treats the matter. All these incidents serve greatly to enhance the beauty of the plot.

As regards the delineation of character also, Bhatta Náráyana is inferior to Bhavabhûtî. Almost all the characters in the play are but imperfectly drawn. The poet has, unconsciously it may be, better painted the characters of Duryodhana and Bhánumati, than those of Dharma and Draupadî. Bhîma's character, too, is sketched with a great deal of skill. A wild ferocity characterises Bhima's conduct, no doubt. But there are attenuating circumstances. Incensed beyond measure by the Kauravas and above all by the grossest insult offered to Draupadî by Duryodhana, there is no wonder that Bhîma should act in the way he does in the play. We see from the first Act that Bhîma's desire for revenge, after it has taken entire possession of his mind, never quits it but grows stronger and stronger at every cause of delay. The poet could not

have painted this character in any other colours than he has done in the play. He has, however, saved him from a position in which no honourable Kshatriya would like to find himself, *viz.* that of actually drinking human blood, by the happy device of making the Rákshasa enter the body of Bhima and drink the blood for him. See notes p. 34. As for Duryodhana, his blustering demeanour, the levity of his heart, his sensuality, his hypocrisy and his arrogance are depicted in strong lines. The dignity of his answer to his parents in the beginning of the fifth Act is worthy of a true hero. His cause well nigh ruined, and with no certainty of success in the future, he rejects all idea of conciliation with his enemies with an equal degree of earnestness and self-reliance. But with Karna's fall even the last shred of hope to which he had clung all along is snapped. Despair, instead of lending him courage, makes him sink into the helplessness of timidity and he hides himself in a pool from Bhíma. But this weakness he betrays for a short time only. When he is dicovered, Bhíma's words call up the dormant martial spirit in him and he falls fighting bravely. This gives the last finish to the picture of this unfortunate monarch. The character of Dharma is imperfectly sketched with some touches here and some there. The principal features of his character are—The magnanimity of his heart as shown by his desire to be content with five villages even, if it could avoid the destruction of the family. His truthfulness (I 16, 24). His high martial spirit (I. 13). His unsurpassed fraternal affection and his unswerving devotion to Krishna.

Bhatta Náráyana is a poet of considerable merit. His language is in keeping with the general character of the play. Many of the metres are very musical and well adapted to the sentiments expressed. The style is vigorous in the descriptive portions and smooth and elegant in others. And although in imagination the poet does not rise to the level of Kálidása or Bhavbhûti, there are many beautiful thoughts in the play. Following the opinion of the critics of his time who held that a good use of compounds constituted the very *Ojas* or animating spirit of prose (see Dandin's K. D. I. 80.), our poet has made a free use of compounds. Like Bhavabhûti, however, he uses simple compounds in the metrical portions but in the prose parts, especially in the fourth Act,

he has pushed the principle to an unreasonable degree and his compounds have sometimes become unnecesarily lengthy and often laboured. There are also some repetitions of words and ideas. The style, however, is not degenerated to the quibbling of words so as to have differerent senses from the same words, or miserable puns in which kind of tinsel ornamentation the later writers so much indulged. There is also very little that is vulgar or indescent in the play. On the whole Venisamhára will be found to have many attractions for the general reader. As regards its dramatic construction it has been as often drawn upon as the Ratnávali for illustrations by the writers on dramaturgy.

Before concluding I thank all the editors of the play whose works I had occasion to consult in the preparation of the present (1st) edition. But I offer special thanks to Mr. V. B. Joshi, now of the Dhulia High School, who placed at my disposal all those materials for an ed. of the play (including a Ms. of the com. of Jag.) which he had got ready for the late Mr. L. R. Vaidya and of which use was also made by the late Mr. Godbole. Lastly I thank my friend Mr. S. R. Dharádhar M.A. who assisted me in the work of translation and also wrote out pp. 5 and 6 of the Introduction.

Girgaon, Bombay.
1910. } M. R. KA'LE.

SECOND EDITION.

In this edition the translation has been thoroughly revised, in many places almost rewritten, and the notes have been considersably increased, so as to meet all the reasonable wants of University students. The additions made in the Com. are enclosed within rectangular brackets. The Sanskrit rendering of the Prâkrit passages has been printed along with the text for the sake of convenience, the Prâk. passages being given below. In revising the book for the Second edition, I had the advantage of consulting the excellent edition of the play by the late Appâs'astri Râs'ivadekar and Prof. K. N. Dravid M. A., and I am indebted to them for some good readings, and useful hints obtained from it.

Girgaum, Bombay,
1918. } M. R. K.

CHARACTERS.

MALES.

युधिष्ठिर—The eldest Pándava.

भीम—The younger brother of यु० and the principal personage in the play.

अर्जुन, नकुल and सहदेव—The remaining three younger Pândava princes.

कृष्ण—Friend and ally of the Pándavas.

धृतराष्ट्र—The Father of the Kaurava princes and uncle of the Pándavas.

दुर्योधन–The eldest son of the above and rival of Yudhishthira.

कर्ण—The friend of Dury. and his principal ally.

कृप—The former preceptor of the Kuru princes.

अश्वत्थामन्—The warlike son of Drona and nephew of Kṛipa.

संजय—Dhṛitaráshtra's charioteer.

सुन्दरक—An attendant on Karṇa.

जयन्धर—Chamberlain (कञ्चुकिन्) of the Pándavas.

चार्वाक—A Rákshasa in the disguise of a Muni, a friend of Duryodhana.

राक्षस—Rudhirapriya, a male goblin.

Charioteers, chamberlains &c.

FEMALES.

द्रौपदी—The wife of the Pándavas.

भानुमती—The wife of Duryodhana.

गान्धारी—The Mother of the Kauravas.

दुःशला—Wife of Jayadratha and sister of the Kauravas.

राक्षसी—Wife of रुधिरप्रिय.

Female attendants on Draupadi, Bhânumatî, the mother of Jayadratha, &c.

ABBREVIATIONS.

:o:

(*Ordinary grammatical abbreviations are not given*).

A. G.–Apte's Guide to Sans. Composition.
Amara. or *Ak.*—Amarakos'a.
Bg.—Bhagavadgîtâ.
Bh.—Bhartṛihari's Nitis'ataka.
Bha. Dik.–Bhánuji Dikshita.
Bhaṭṭi.—Bhaṭṭikávya.
Brah. Sut.—Brahmasutras of Bádaráyana.
Chap.—Chapter.
Com.—Commentary; Com.–Commentator.
Cf.—Compare.
Comp.—Compound.
D.-K.–Das'akumâracharita.
D.–R. or *Das.*—Das'arûpaka.
Hitop.—Hitopades'a.
K.–P.—Kâvyaprakás'a.
Kád.—Kádambarî.
Kâvya.–Kâvyâdars'a.
Kir.—Kirátârjunîya.
Kum.—Kumárasaṃbhava.
Mah.–Bhar—Mahábhârata.
Málav.—Mâlavikâgnimitra.
Mál.-Mâd.—Málatîmâdhava.
Manus.—Manusmṛiti.
Megh.—Meghadûta of Kálidás.
Mrch.—Mṛichchhakaṭika.
Mudrá—Mudrárâkshasa.
Páṇ.—Páṇini.
Pt.—Pañchatantra.
Ragh.—Raghuvaṃs'a.
Ratn.—Ratnâvalî.
Ṛitus.—Ṛitusaṃhâra.
S ák.—Abhijnánas'ákuntala.
Sáh.–Dar.—Sáhityadarpaṇa.
Sid. Kau.—Siddhánta-Kaumudî.
Vik.—Vikramorvas'îya.
Vis. P.—Vishnu Purana.

&c. &c. &c.

॥ श्रीः ॥

वेणीसंहारम् ।

जगद्धरकृतया टिप्पण्या समेतम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

निषिद्धैरप्येभिर्लुलितमकरन्दो मधुकरैः
करैरिन्दोरन्तश्छुरित इव संभिन्नमुकुलः ।
विधत्तां सिद्धिं नो नयनसुभगामस्य सदसः
प्रकीर्णः पुष्पाणां हरिचरणयोरञ्जलिरयम् ॥ १ ॥

कण्ठस्थाहिमणीविभूषिततनू राजज्जटापल्लवो
हृष्यन्मौलिसुधाकरैककुसुमस्तत्पञ्चशाखाश्रयः ।
स्थाणुर्मे फलदोऽस्तु नित्यमधिकं गौरीमुखेन्दुद्रव-
त्पीयूषद्रवपानदोहदवशात्कल्पद्रुमत्वं वहन् ॥

गुरूपदेशमासाद्य विभाव्य निपुणं हृदा ।
श्रीजगद्धरधीरेण टिप्पणी क्रियते शुभा ॥

इह तावन्निर्विघ्नं प्रारिप्सितसिद्धिमनुरुध्य कविः स्वेष्टदेवताकीर्तनरूपं मङ्गलं नान्दीमुखेनाह—निषिद्धैरिति । **अयं पुष्पाणामञ्जलिः नः** अस्माकं **सिद्धिं विधत्तां** करोतु । कीदृशीम् । **अस्य सदसः** सभायाः **नयनसुभगां** नेत्रप्रीतिजननीम् । तथा च सदस्यानामपि नेत्रानुरागं विदधात्विति भावः । कीदृशोऽञ्जलिः । **हरिचरणयोः** कृष्णपदद्वये **प्रकीर्णः** विस्तीर्णः । इष्टदेवतापूजोपकरणीभूत इति भावः । अत एव तद्द्वारा देवता प्रीता स्यात्तथा च निर्विघ्नस्वेष्टलाभ इति मङ्गलाचरणफलम् । अत्राञ्जलिपदेन लक्षणयाऽञ्जलिस्थपुष्पाणि लक्ष्यन्ते । पुनः कीदृशः । **एभिर्मधुकरैर्लुलितमकरन्दः** पुरोवर्तिभ्रमरैः पीतरसः । कीदृशैः । **निषिद्धैरपि** निवारितैरपि । करादिचालनेन निवारिता अपि प्रसभरसलोभात्पतन्तस्त इति भावः । यद्वा । निषिद्धैः धर्मशास्त्रनिषिद्धैः । छिद्राणि कीटजुष्टानि कुसुमानि विवर्जयेत् । इति मनुवचनात् । पुनः कीदृशः । **संभिन्नमुकुलः** प्रफुल्लकालिकाकः । अत्रोत्प्रेक्षितं कारणमाह—**अन्तः** अभ्यन्तरे **इन्दोः करैः** चन्द्रकिरणैः **छुरित इव** । तथा च सुधाकरकरसंपर्कादिव प्रफुल्लतेति भावः । मकरन्दः पुष्परसः इत्यमरः । अत्र हिमकरकरस्पर्शान्मुकुलसंभेदेन निशाचरप्रकाश्यानि कुसुमानि योग्य-

अपि च ।

कालिन्द्याः पुलिनेषु केलिकुपितामुत्सृज्य रासे रसं
गच्छन्तीमनुगच्छतोऽश्रुकलुषां कंसद्विषो राधिकाम् ।
तत्पादप्रतिमानिवेशितपदस्योद्भूतरोमोद्गते-
रक्षुण्णोऽनुनयः प्रसन्नदयितादृष्टस्य पुष्णातु वः ॥ २ ॥

तया विवक्षितानीति केचित् । सामान्यतः पुष्पाणीह विवक्षितानि । प्रफुल्लताहेतुश्चोत्प्रेक्षितोऽन्यत्रस्थ इव । अन्यथा चोत्प्रेक्षाया अप्रसङ्गः । उत्प्रेक्षा च—अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा । अन्यथोत्प्रेक्ष्यते या तु तामुत्प्रेक्षां विदुर्बुधाः ॥ इति लक्षिता । इवशब्दश्चोत्प्रेक्षाभिव्यञ्जकः । तथा च दण्डी । मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव शब्दोऽपि तादृशः ॥ इत्यपरे ॥ मधुव्रतो मधुकरो मधुलिड् इत्यमरः । भानुः करो मरीचिः इति च । भिन्नौ दारितसंगतौ इति च । सदः समिति संयति इति शाश्वतः । [पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिः] तौ युतावञ्जलिः पुमान् । इत्यमरः । इह नान्दी त्रिभिः श्लोकैर्द्वादशपदा । तदुक्तं संगीतसर्वस्वे—प्रशस्तपदविन्यासा चन्द्रसंकीर्तनान्विता । आशीर्वादपरा नान्दी योज्येयं मङ्गलान्विता ॥ काचिद्द्वादशपदा नान्दी काचिदष्टपदा तथा । सूत्रधारः पठेदेनां मध्यमं स्वरमाश्रितः ॥ चन्द्रसंकीर्तनं यत्र तदधीनो रसो मतः । प्रीते चन्द्रमसि स्फीता रसश्रीरिति भातुकिः ॥ इति । तत्रापि पदं केचन विभक्त्यन्तमूचिरे । केचित्तु पदं पद्यस्य चतुर्थभागमाहुः । तदिह द्वितीयपक्षाश्रयणेन त्रिभिः श्लोकैर्द्वादशपदा नान्दी । इह निषिद्धपदेन मित्रादिना निषिद्धा अपि सुयोधनादयो निजदर्पादगणिततन्निषेधा युद्धायैव लग्ना इति ध्वानितम् । संभिन्नमुकुलपदेन च युधिष्ठिरादीनां वनवासादिदुःखानन्तरं सुखप्रकाशो दर्शित इति केचित् । नान्द्यां वस्तुनिर्देशस्यानङ्गतया तत्सूचनमत्राकिंचित्करम् । सूचनं तु सत्पक्षाः—इत्यादिनाग्रे कर्तव्यमेव । तत्प्रतीकस्य तदर्थत्वादित्यन्ये ॥ १ ॥ बहुविघ्नशङ्कया तन्नाशार्थं पुनर्मङ्गलमाचरन्नान्दीनिर्वाहार्थमाह—कालिन्द्या इति । **कंसद्विषः** कृष्णस्य **अनुनयो वो** युष्मान् **पुष्णातु** पुष्टान्करोतु । कीदृशः । **अक्षुण्णः** अखण्डितः । अत्र हेतुमाह—**प्रसन्नदयितादृष्टस्य** । सप्रसादराधावलोकितस्येत्यर्थः । कीदृशस्य । **केलिकुपितां** कौतुक एव क्रोधवतीं **राधिकां कालिन्द्याः** यमुनायाः **पुलिनेषु** तोयोत्थितदेशेषु **अनुगच्छतः** अनुप्रयातस्य । कीदृशीम् । **रासे** गोपक्रीडायां **रसम्** अनुरागं **उत्सृज्य** त्यक्त्वा **गच्छन्तीम्** अत एव **अश्रुकलुषां** रुदतीम् । तथा च रासानुरागिणी प्रणयकुपिता रुदती चेति राधाया अवस्थात्रयं सूचितम् । इदमालोक्य भगवतापि तदनुगमः कृत इत्याशयः । अत एव **तत्पादप्रतिमासु** तच्चरणपद्धतिषु **निवेशितपदस्य** दत्तपादस्य । तत्र चात्यन्तानुरागवशाद् **उद्भूतरोमोद्गतेः** जातरोमाञ्चस्य । अत एव प्रसादो राधयापि

अपि च ।

दृष्टः सप्रेम देव्या, किमिदमिति भयात्संभ्रमाच्चासुरीभिः
शान्तान्तस्तत्त्वसारैः सकरुणमृषिभिर्विष्णुना सस्मितेन ।
आकृष्यास्त्रं सगर्वैरुपशमितवधूसंभ्रमैर्दैत्यवीरैः
सानन्दं देवताभिर्मयपुरदहने धूर्जटिः पातु युष्मान् ॥ ३ ॥

कृतः । मत्पदसंबन्धादेवायं भावाविर्भाववान्नितरां मत्संगमादिति मयि परमयमनुरक्त इति सप्रसादं कुपितयापि कान्तया दृष्ट इति भावः । तोयोत्थितं तु पुलिनम् इत्यमरः । अत्र प्रथमार्धेन द्रौपद्याः कोपरोदने सूचिते । उत्तरार्धेन च दुर्योधनवधानन्तरं भीमकृततदीयानुनयस्याक्षुण्णता तस्याश्च प्रसादवत्त्वं सूचितम् ॥ २ ॥ यत्र विवक्षितार्थस्यापर्यवसानादवशिष्टस्य कथनं तत्र अपि च इति शब्दः प्रयुज्यत इति व्युत्पत्तिः । एवमन्यत्रापि । कवेर्हरिहरनिमग्नमानसत्वेन हरौ स्तुतिमुक्त्वा हरे तामाह—दृष्ट इति । **धूर्जटिः** शिवः **युष्मान् पातु** रक्षतु । कीदृशः । **मयपुरदहने** त्रिपुरदाहे **सप्रेम** प्रीतिसहितं यथा स्यादेवं **देव्या** भवान्या **दृष्टः** । धन्याहं यद्वल्लभेनायमतिबलो महासुरो निषूदित इति प्रीतिमत्या भगवत्या दृष्ट इति भावः । तदैव **असुरीभिः** असुरवधूभिः **किमिदम्** आपतितम् **इति** कृत्वा **भयात्** त्रासात् **संभ्रमाद्** उद्वेगाच्च दृष्टः । आः कष्टं कथमीदृशस्याप्यसुरराजस्यायं दशापरिपाक इति मत्स्वामिनामप्येवं कदाचित्स्यादिति भीतिरुद्वेगश्च ताभिः कृत इति भावः । **ऋषिभिः** वसिष्ठादिभिः **सकरुणं** दयान्वितं यथा स्यादेवं **दृष्टः** । अहह कथमयं वराको जगदीशेन हरेण समूलमुन्मूलित इति तेषां दया । अत्रोपपत्तिमाह—**शान्तेति** । शान्तमुपशमवद्यदभ्यन्तरं तेन तत्त्वमनारोपितरूपं सारो बलं येषां तैः । शान्तमानसे रिपुनाशेऽपि करुणा युज्यत एव । **सस्मितेन** हास्यवता **विष्णुना** नारायणेन **दृष्टः** । यदयमधिकबलोऽसुरराजो हरेण ध्वस्तस्तन्मम दैत्यारेर्भारलाघवमेव जातमित्युत्साह एव हासहेतुः । **सगर्वैः** अहंकारान्वितैः **दैत्यवीरैर्दृष्टः** । गर्वे हेतुमाह—**अस्त्रमाकृष्य** कोदण्डादिकमुद्यम्य **उपशमितवधूसंभ्रमैः** शान्तनिजकान्तोद्वेगैः । आः क इह मदस्त्रप्रभावाद्विपक्षपक्षप्रसर इति मा भैषीरिति निजवधूमनुद्विग्नमानसां कुर्वाणैरिति भावः । **देवताभिः** इन्द्रादिभिः **सानन्दं** सहर्षं **दृष्टः** । अत्र प्रबलारातिवध एवानन्दहेतुः । सर्वत्र मयपुरदहन इत्यन्वीयते । असुरीत्यत्र पुंयोगादाख्यायाम् इति ङीप् । मयो नाम दैत्यशिल्पी । तेन रचितं पुरं मयपुरम् । भारतसंग्रामेऽपि देव्या द्रौपद्या पूर्ववैरात्सप्रेम दृष्टः । असुरीभिरिवासुरीभिर्दुर्योधनादिवधूभिर्भयोद्वेगाभ्यां दृष्टः । कारुणिकैर्नारदादिभिः सदयं दृष्टः । कृष्णेन हसता दृष्टः । दैत्यवीरैर्घटोत्कचादिभिः सगर्वं दृष्टः । सानन्दमिन्द्रादिभिश्च दृष्ट इत्यपि

१ संभ्रमादासुरीभिः इति पाठः. २ सस्मितं च. ३ आदाय; आदृष्टः शीघ्रमुच्चैः शमितनिजवधूसंभ्रमैः इ. पा.

(नान्द्यन्ते)

कविना कटाक्षितमिति वदन्ति । अत एव पत्रावलीरूपा नान्दीयम् । तदुक्तं तत्रैव— वाच्यार्थबीजरचिता शंकरादिपदान्विता । संयुक्ता चन्द्रपद्माभ्यां पत्रावल्यभिधीयते । इति ॥ ३ ॥ नान्द्यन्ते इति । नन्विदमसंगतम् । नहि नान्दीपाठानन्तरं सूत्रधारो रङ्गभूमिं प्रविशति । किंतु प्रविश्य पठति । न चान्येनैव नान्दी पठनीया । सूत्रधारपठनीयत्वेन तस्या उक्तत्वात् । सूत्रधारः पठेदेनां मध्यमं स्वरमाश्रितः । इति वचनात् । उच्यते—नान्दी तावद्रङ्गप्रवेशानन्तरं सूत्रधारेणैव पठनीया । नान्द्यन्ते सूत्रधार इति सूत्रधारसाम्यात्स्थापके प्रयोगः । तदुक्तं तत्रैव—नान्दीं प्रयुज्य निष्क्रामेत्सूत्रधारः सहानुगः । स्थापकः प्रविशेत्पश्चात्सूत्रधारगुणाकृतिः । पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते । प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः । इति ॥ अत एव कुत्रचित्पुस्तके नान्द्यन्ते स्थापकः इत्येव पाठः । केचित्तु—नावश्यं नान्दी सूत्रधारेण पठनीया । किंतु मङ्गलार्था येन केनचित्पठ्यते । सूत्रधारश्च रङ्गपूजार्थं प्रविष्ट इति स एव पठति । तदुक्तम्—नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत्सूत्रं स्यात्सबीजकम् । रङ्गदैवतपूजाकृत्सूत्रधार उदीरितः । इत्याहुः ॥ तन्न । सूत्रधारः पठेदेनां मध्यमं स्वरमाश्रितः । इति भरतविरोधात् ॥ तत्र सूत्रधारस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात् । अन्ये तु—नान्द्यवसाने सूत्रधारः प्रविशति वदति वा । तदन्ते सूत्रधारस्यैव श्रुतत्वात्सापि तेनैव पठनीया । प्रथमं च सूत्रधार इति नोक्तम् । मङ्गलार्थं देवतानमस्कारादेरेव विधानादित्यूचुः । ननु प्रस्तावनायाः पूर्वं बहूनि नाट्याङ्गानि सन्ति तानि किमिति नोक्तानि । तदुक्तं तत्रैव—रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः । ऋतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् । भेदैः प्ररोचनायुक्तैर्वी-

---

१. पाठान्तरे नान्दी–

जयति स नाभिर्जगतां स्वनाभिरन्ध्रोद्भवज्जगद्बीजः ।
दामोदरो निजोदरगह्वरानिक्षिप्त (विनिविष्ट) जगदण्डः ॥ १ ॥

जयति स भगवान्कृष्णः शेते यः शेषभोगशय्यायाम् ।
मध्ये पयःपयोधिरपर इवाम्भोनिधिः कृष्णः ॥ २ ॥

अपि च ।

उत्तिष्ठन्त्या रसान्ते भरमुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा
धृत्वा चान्येन वासो विगलितकबरीभारमंसे (सं) वहन्त्या ।
भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु ॥३॥

कालिन्दीजलकालकालियकुलक्रीडाविनाशैषिणा
दुष्टारिष्टकठोरकण्ठवलनाविश्लिष्टकण्ठस्रजा ।
रोहत्केशिकिशोरदन्तपदवीकृष्टेन पुष्णातु वो
दोष्णा दुर्धरदैत्यदर्पदलनद्वारेण दामोदरः ॥ एतदधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

सूत्रधारः—[1]अलमतिप्रसङ्गेन ।

श्रवणाञ्जलिपुटपेयं विरचितवान्भारताख्यममृतं यः ।
तमहमरागम[2]कृष्णं कृष्णद्वैपायनं वन्दे ॥ ४ ॥

(समन्तादवलोक्य[3]) भ[4]वन्तः परिषदग्रेसरा विज्ञाप्यं नः किंचिदस्ति ।

कुसुमाञ्जलिरपर इव प्रकीर्यते काव्यबन्ध एषोऽत्र ।
मधुलिह इव मधुबिन्दून्विरलानपि भजत गुणलेशान् ॥ ५ ॥

तदिदं कवेर्मृगराजलक्ष्मणो भट्टनारायणस्य [5]कृतिं वेणीसंहारं नाम नाटकं

श्रीप्रहसनामुखैः । सूत्रधारो नटीं ब्रूते मार्षं वाथ विदूषकम् । स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् । अत आह—अलमिति । अयमाशयः—पूर्वोक्तान्यङ्गानि न भवन्ति । किंतु परिषदोऽभिमुखीकरणानि । सा चेत्स्वयमेव कृतावधाना नवनाटकदर्शनोत्सुका च तत्रान्यत्प्रयुज्यमानं रसभङ्गाय भवेदिति कृतं तत्प्रणयनेन । अन्यथा तस्या रसविच्छेदः स्यादिति । इदानीं व्यासप्रशंसामाह—श्रवणेति । **तं कृष्णद्वैपायनं** व्यासम् **अहं वन्दे** नमस्करोमि । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादाह—**यः भारत**नामकम् **अमृतं विरचितवान्** अकरोत् । आप्यायनादिकर्तृत्वेनामृतत्वं भारतस्य । कीदृशम् । **श्रवणं** कर्णः तदेव **अञ्जलिपुटं** तेन **पेयं** श्रव्यमथ च पानीयम् । अन्यदप्यमृतमञ्जलिपुटेन पीयते । तं कीदृशम् । **अरागं** रागशून्यम् । विषयासक्तिहीनमित्यर्थः । अतएव **अकृष्णं** निष्कलुषम् । तदिह प्रतिपाद्यभारतकथाया आदिकर्ता व्यासस्तत्त्वविच्चेति तत्कीर्तनं शुभकृदेव भवतीति तदेव कृतमिति भावः ॥ ४ ॥ तत्रभवतो मान्यान् । परिषदग्रेसरान्सभापुरोगण्यान् । विज्ञाप्यं संबोध्यम् । कुसुमाञ्जलिरिति । **एष काव्यबन्धः अपरः कुसुमाञ्जलिरिव प्रकीर्यते** विस्तार्यते । **अत्र** काव्यबन्धे **विरलानपि** स्वल्पानपि **गुणलेशान्** गुणकणान् **भजत** गृह्णीत । **हे सभ्याः** इति शेषः । **[मधुलिह इव]** यथा मधुकराः कुसुमाञ्जलौ **मधुबिन्दून् विरलानपि** गृह्णन्ति तथेत्यर्थः । अनेन मदीयनाटके स्वल्पा अपि गुणा गुणिभिर्ग्राह्या इत्यौद्धत्यपरिहारोऽपि कृत इति ध्वनितम् ॥ ५ ॥ मृगराजलक्ष्मणः सिंहचिह्नस्य । नारायणभट्टस्य । कृतिनाटकशब्दयोरजहल्लिंगतया सामानाधिकरण्यम् । वेणीसंहारमिति वेण्या द्रौपदीकेशरचनाविशेषेण हेतुना संहारो विनाशो दुःशासनादीनां यत्र तत्तथा । यद्वा । वेण्याः संहारो मोक्षणं यत्र तत्तथा । भारतानन्तरमिह वेणीमोक्षणकथनात् । नाटकमिति । तदुक्तं तत्रैव—प्रकृतित्वादथान्येषां भूयो रसपरिग्रहात् । संपूर्णलक्षणत्वाच्च पूर्वं नाटकमुच्यते ॥ नाटके सूच्यमर्थं तु पञ्चभिः प्रतिपादयेत् । विष्कम्भ-

---

१. अलमतिविस्तरेण. २ अतृष्णम्. ३ एतत् क्वचिन्नास्ति; सविनयं परिषदमुपसृत्य कृताञ्जलिः इत्येकस्मिन् पुस्तके. ४ तद्भवन्तः; तत्रभवन्तः; तत्रभवतः परिषदग्रेसरान् (टी०); ०सरान् सर्वान् विज्ञापयामि इ पा. ५ कृतिः; अभिनवकृतिम्.

चूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः ॥ वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥ तद्वदेवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः । प्रवेशोऽङ्कद्वयस्यान्तः शेषार्थस्योपसूचकः ॥ अङ्कद्वयस्यान्तरिति प्रथमेऽङ्के न कर्तव्य इत्यर्थः । अन्तर्जवनिकासंस्थैश्चूलिकार्थस्य सूचना । अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्यं छिन्नाङ्कार्थस्य सूचना ॥ अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याविभागतः । एभिः संसूचयेत्सूच्यं दृश्यमङ्कैः प्रदर्शयेत् । दूराध्वानं वधं युद्धं राज्यदेशादिविप्लवम् । संरोधं भोजनं स्नानं सुरतं चानुलेपनम् । अम्बरग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् । अङ्केनैव निबध्नीयान्नैवाङ्केन कदाचन । नाधिकारिवधः क्वापि त्याज्यमावश्यकं न च । एकाहाचरितैकार्थमित्थमासन्ननायकम् । पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्कस्तेषामन्ते च निर्गमः । एवमङ्काः प्रकर्तव्याः प्रवेशादिपुरस्कृताः । पञ्चाकमेतदवरं दशाङ्कं नाटकं वरम् । इति नाटकलक्षणं भरतोक्तम् ॥ तत्रैव प्रसङ्गान्नायकनायिकयोर्लक्षणम्—नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियंवदः । रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रूढवंशः स्थिरो युवा । धृत्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः । शूरो दृश्यश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः । विनयः शीलसंपत्तिर्मधुरः प्रियदर्शनः । त्यागः सर्वस्वदानं स्याद्दक्षः क्षिप्र (प्रिय) करो मतः । प्रियंवदोऽनुत्कटवाक्सस्नेहो लोकरञ्जनः । मितप्रशस्तवाग्वाग्मी नित्यकर्मरतः शुचिः । ख्यातवंशो रूढवंशः षोडशात्रिंशको युवा । वाङ्मनःकर्मभिर्यश्च न चलः स स्थिरो मतः । धृतिः सर्वेषु या प्रीतिरुत्साहोऽग्लानिरेव च । स्मृतिः कालान्तरे ज्ञानं प्रज्ञा तीक्ष्णमतिर्मता । कलाश्चात्र चतुःषष्टिर्मानश्चित्तसमुन्नतिः । शूरः सङ्ग्रामनिपुणो रूपवान्दृश्य उच्यते । अतिप्रतापस्तेजस्वी शास्त्रचक्षुस्त्रयीपरः । आत्मवत्परभूतानि यः पश्यति स धार्मिकः । प्रख्यातवंशो राजर्षिर्दिव्यो वा यत्र नायकः । तत्प्रख्यातं विधातव्यं वृत्तमत्राधिकारिकम् ॥ अयमर्थः—नाटके भारतादिप्रसिद्धो राजर्षिर्दिव्यो वा नायकः कर्तव्यः, न तु कविना स्वयमुत्पाद्य कथां कल्पितो नायकः कर्तव्य इति । स्वान्या साधारणस्त्रीति तद्गुणा नायिका त्रिधा । स्वकीया तत्र वक्तव्या मुग्धा मध्या प्रगल्भिता । शीलार्जवादिसंयुक्ताकुटिला च पतिव्रता । लज्जावती चापरुषा निपुणा च प्रियंवदा । साधारणस्त्री गणिका कलाप्रागल्भ्यधौर्त्ययुक् । रूपकेषु च रक्तैव कर्तव्या प्रहसं विना । अन्यस्त्री द्विविधा प्रोक्ता कन्यकोढा तथापरा । रसे प्रधाने कर्तव्या नान्योढा नाट्यवेदिभिः । कन्यानुरागमिच्छातः कुर्यादङ्गाङ्गिसंश्रयम् । इति ॥ नाटके वृत्तयः प्रोक्ताश्चतस्रो नाट्यवेदिभिः । भारती कैशिकी चैव सात्वत्यारभटी तथा । तत्र शृङ्गारी कामफलावच्छिन्नो व्यापारः कैशिकी । विशोका सात्वती सत्वशौर्यत्यागार्जवैः पुनः । मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः । भवेदारभटी नाम नाट्ये तिस्रस्तु वृत्तयः ॥ भारती शब्दवृत्तिः स्याद्रसे रौद्रे च युज्यते । शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः ॥ एवमङ्गानि

प्रयोक्तुमुद्यता वयम्[1] । तदत्र कविपरिश्रमानुरोधाद्वा[2] उदात्तकथावस्तु-गौरवाद्वा नवनाटकदर्शनकुतूहलाद्वा भवद्भिरवधानं दीयमानमभ्यर्थये ।

(नेपथ्ये ।)

भाव त्वर्यतां त्वर्यताम् । एते खल्वार्यविदुराज्ञया पुरुषाः सकल-मेव शैलूषजनं व्याहरन्ति—प्रवर्त्यन्तामपरिहीयमानमातोद्यविन्यासा-[3]दिका विधयः । प्रवेशकालः किल तत्रभवतः पाराशर्यनारदतुम्बरुजा-मदग्न्यप्रभृतिभिर्मुनिवृन्दारकैरनुगम्यमानस्य भरतकुलहितकाम्यया[4] स्वयं प्रतिपन्नदौत्यस्य[5] देवकीसूनोश्चक्रपाणेर्महाराजदुर्योधनशिबिरं[6][7] प्रति प्रस्थातुकामस्य इति ।

कार्याणि प्रधानस्याविरोधतः । आदौ विष्कम्भकं कुर्यादङ्कं वा कार्ययुक्तितः ॥ अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तुविस्तरम् । यदा संदर्शयेच्छेषं कुर्याद्विष्कम्भकं तदा ॥ यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते । आदावेव तदाङ्कः स्यादामुखाक्षेप-संश्रयः ॥ प्रत्यक्षनेतृचरितो बिन्दुव्याप्तिपुरःसरः । अङ्को नानाप्रकारार्थसंविधा-नरसाश्रयः ॥ अनुभावविभावाभ्यां स्थायिना व्यभिचारिभिः । गृहीतमुक्तैः कर्तव्य-माङ्गिनः परिपोषणम् ॥ न चातिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् । रसं वा न तिरोदध्याद्वस्त्वलंकारलक्षणैः ॥ एको रसोऽङ्गी कर्तव्यो वीरः शृङ्गार एव वा । अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कुर्यान्निर्वहणेऽद्भुतम् ॥ शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्सोऽद्भुत इत्येवमष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ यद्यपि अविकारस्थितिः शान्तः 'शान्तस्तु नवमो रसः' इत्यस्ति तथापि न स सर्वसंमतो न नाट्यविषयश्चेति न पृथगुक्तः । स्थायिभावाभावादस्य नाट्यविषयता न संभवतीति । [तदत्रेति] उदात्तं हृद्यम् । कथावस्तु कथाप्रधानं नायकः । तस्य गौरवादाह्लादात् । नेपथ्यं रङ्गभूमिः । नेपथ्यं रङ्गभूमौ स्यान्नेपथ्यं तु प्रसाधने । इति विश्वः ॥ भावो मान्यः । मान्यो भावेति वक्तव्यः इत्यमरः । खलुशब्दो वाक्यभूषायाम् । आर्यश्चासौ विदुरश्चेति विशेषणसमासः । विदुरोऽत्र नायकः तस्याज्ञयादेशेन । शैलूषो नटः । अपरिहीयमानमपरित्यज्यमानं यथा स्यादेवम् । विधयः प्रकाराः प्रवर्त्यन्ताम् । कीदृशाः । आतोद्यविन्यासो वीणादिवादनमादौ येषां ते तथा । चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् । इत्यमरः ॥ किल निश्चये । तुम्बरुर्मुनिविशेषः । वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ इत्यमरः । भरतकुलं युधिष्ठिरादिवंशः । काम्या इच्छा । प्रतिपन्नदौत्यस्याङ्गीकृतदूतकर्मणः । सूनोः पुत्रस्य । सूनुः पुत्रकनिष्ठयोः । इति

---

१ स्मः. २ रोधादुदात्तकथावस्तुगौरवान्नवनाटकदर्शनकुतूहलाच्च. ३ तामपरिहीणम् ; एतन्नास्ति क्वचित्. ४ कांक्षया. ५ दूत्यस्य. ६ देवस्य च० ७ शिबिरसंनिवेशं (टी.)

सूत्रधारः—(आकर्ण्य । सानन्दम्) अहो नु खलु भोः भगवता जगत्[1]प्रभवस्थितिनिरोधप्रभविष्णुना विष्णुनाद्यानुगृहीतमिदं भरतकुलं सकलं च [2]राजकमनयोः कुरुपाण्डवराजपुत्रयोराहवकल्पान्तानल[3]प्रशम-हेतुना [4]स्वयं सन्धिकारिणा कंसारिणा दूतेन । [5]तत्किमिति पारिपार्श्विक नारम्भयसि कुशीलवैः सह संगीत[6]कम् ।

(प्रविश्य)

पारिपार्श्विकः—भवतु । आरम्भयामि । कं समयमाश्रित्य गीयता[7]म् ।

सूत्रधारः—नन्वमुमेव तावच्चन्द्रातपनक्षत्र[8]क्रौञ्चहंसकुलसप्तच्छद-कुमुदपु[9]ण्डरीककाशकुसुमपरागधवलित[10]गगनादिङ्मण्डलं स्वादुजलजला-शयं शरत्समयमाश्रित्य प्रवर्त्यतां संगीतकम् । तथा ह्यस्यां शरदि

सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः ।
निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ॥ ६ ॥

पारिपार्श्विकः— (ससंभ्रमम् ।) भाव शान्तं पापम् । प्रति-हतममङ्गलम् ।

विश्वः ॥ शिबिरसंनिवेशः सैन्यविन्यासः । तं प्रति प्रवेशकालश्चक्रपाणेरित्यन्वयः । अहो नु खलु भोः इत्यव्ययसमुदायोऽत्याश्चर्याविष्कारे । निरोधो विनाशः । प्रभविष्णुना प्रभुणा । राजचक्रं क्षत्रियसंघः । आहवो युद्धम् । कल्पान्तानलः प्रलयाग्निः । स्वयं प्रतिपन्नदौत्येनेत्यन्वयः । कंसारिः कृष्णः । **पारिपार्श्विक** इति । सूत्रधारस्य पार्श्वे यः प्रकरोत्यमुना सह । काव्यार्थसूचनालापं स भवेत्पारिपा-र्श्विकः । इति भरतः ॥ कुशीलवो नटः । भरतास्तु कुशीलवाः इत्यमरः । संगीत-कमेलकम् । ऐक्यमिति यावत् । नक्षत्रमाश्विन्यादि । ग्रहाः सूर्यादयः । क्रौञ्चः हंकूह इति प्रसिद्धः पक्षी । सप्तच्छदः तिमन इति प्रसिद्धो वृक्षः । रक्तोत्पलं कोकनदम् इत्यमरः । तथा हि इत्ययंशब्द उक्तविभावनार्थः । श्लेषच्छायोपशोभैश्च समुद्दिष्टं विसर्पति । यत्फलोदयपर्यन्तं तद्बीजमिति कीर्तितम् ॥ इति भरतात् ॥ श्लेषेण बीजमाह—**सत्पक्षा इति । धार्तराष्ट्राः** हंसविशेषाः । **कालवशात्** शरन्माहात्म्यात् **मेदिनीपृष्ठे निपतन्ति** । मानसं सरः परिहृत्यायान्तीत्यर्थः । अथ च **धार्तराष्ट्राः** धृतराष्ट्रपुत्रा दुर्योधनादयो भूमौ पतन्तीत्यर्थः । कीदृशाः । [सन्तः पक्षा येषां ते] **सत्पक्षाः** श्रेष्ठपक्षयुक्ताः श्रेष्ठसैन्यवन्तश्च ।

---

१ जगदुत्पत्तिस्थिति; सकलजगतः प्र०प्र०. २ राजचक्रम्, राजन्यकम्. ३ प्रशमनहेतुना अनेन. ४ स्वयं प्रतिपन्नदौत्येन संधिकारिणा. ५ अस्मात्पूर्वं (नेपथ्ये ।) इत्यधिकं पारिपाठ इति नास्ति च क्वचित्. ६ संगीतकमेलकम् (टी.). ७ संगीतकमारम्भयामि. ८ नक्षत्रग्रह (टी.) ९ कोकनद. १० गगनेति नास्ति क्वचित्.

सूत्रधारः—(सवैलक्ष्यस्मितम्) मारिष शरत्समयवर्णनाशंसया हंसा धार्तराष्ट्रा इति व्यपदिश्यन्ते । तत्किं शान्तं पापं प्रतिहतममङ्गलम् ।

पारिपार्श्विकः—न खलु न जाने । किंत्वमङ्गलाशंसयास्य वो वचनस्य यत्सत्यं कम्पितमिव मे हृदयम् ।

सूत्रधारः—मारिष ननु सर्वमेवेदानीं प्रतिहतममङ्गलं स्वयं प्रतिपन्नदौत्येन सान्धिकारिणा कंसारिणा । तथा हि ।

निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां
नन्दन्तु पांडुतनयाः सह माधवेन ।
रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च
स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ॥ ७ ॥

(नेपथ्ये । साधिक्षेपम् ।)

आः दुरात्मन्वृथा मङ्गलपाठक शैलूषापसद ।

वन्तश्च । **मधुरगिरः** मधुरवाणीकाः । **प्रसाधिता आशा** दिशो यैस्ते तथा । **मदोद्धता आरम्भा** येषां ते । 'मदो हर्षोऽहंकारश्च' 'धार्तराष्ट्राः सितेतरैः' इत्यमरः ॥६॥ इह श्लोके **प्रवर्तकरूपा** प्रस्तावना । यदुक्तं तत्रैव—प्रवृत्तकालमाश्रित्य वर्णना या विधीयते । तदाश्रयस्य पात्रस्य प्रवेशेन प्रवर्तकम् ॥ इति ॥ आर्याच्छन्दः । यत्र पटाक्षेपेण पात्रप्रवेशस्तत्र प्रविश्येति प्रयुज्यते । शान्तं पापमनाकाङ्क्षे इति भरतः । तथा च न वक्तव्यमित्यर्थः । सवैलक्ष्यं सलज्जम् । किंचिन्न्यूनस्तु मारिषः इत्यमरः । मारिष एव मर्षणान्मार्ष इति । मार्षो मारिष इत्यपि इति शब्दभेदः । न खलु न जाने किंतु जानाम्येव । खलुशब्दो निषेधे । अलंखल्वोः प्रतिषेध—इति सूत्रम् । वो युष्माकम् । यत्सत्यमसंभाव्येऽर्थे इति भरतः । तथा च यत्सत्यम् । असंभावनीयमिदमित्यर्थः । **निर्वाणेति** । **निर्वाणः** निस्तेजीकृतः [शान्तः [**वैरमेव दहनः** यैः [येषां] ते तथा । **अरीणां प्रशमात्** उपशमात् । विनाशादिति यावत् । **रक्तेभ्यः** सानुरागेभ्यः **प्रसाधिता** दत्ता **भूः** यैः ते तथा । अथ च रक्तेन रुधिरेण प्रसाधितालंकृता भूर्यैस्ते [क्षतः अन्तं गतः विग्रहः युद्धं येषां ते । पक्षे क्षता जातव्रणा विग्रहा देहा येषां ते ।] **विग्रहो** युद्धं शरीरं वा । **स्वस्थाः** सुस्थिताः [पक्षे स्वर्गस्थाः] मृताश्च । विग्रहः समराङ्गयोः इति धरणिः । सुस्थिते च मृते स्वस्थः इति विश्वः ॥ ७ ॥ **लेशगण्डोऽयम्** । यदुक्तं–तत्रैव—द्व्यर्थता यत्र वाक्यानां लेशेनापि प्रतीयते। यः शब्दभङ्गिगतो लेशगण्डः स उच्यते ॥आः शब्द

---

१. हंसान्धार्तराष्ट्रानिति व्यपदिशामि न धृतराष्ट्रसुतान् इ. पा. २. न तु राजपुत्रास्तत्किं प्रलपसि शान्तं पापं प्रतिहतममङ्गलमिति; एतन्नास्त्येव क्वचित्. ३ भाव न खलु । किंत्वमङ्गलत्वादस्य वचसः इत्य०; भवतु न जाने । अम० ४ दूत्येन. ५ आः पाप दुरात्मन्.

लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः
　प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः
　स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥ ८ ॥
(सूत्रधारपारिपार्श्विकावाकर्णयतः ।)

परिपार्श्विकः—भाव कुत एतत् ।

सूत्रधारः—(पृष्ठतो विलोक्य) अये एष खलु वासुदेवगमनात्कुरुसंधानममृष्यमाणः पृथुललाटतटघटितविकटकीनाशतोरणत्रिशूलायमानभीषणभ्रुकुटिरापिबन्निव नः सर्वान्दृष्टिपातेन सहदेवेनानुगम्यमानः क्रुद्धो भीमसेन इत एवाभिवर्तते । तन्न युक्तमस्य पुरतः स्थातुम् । तदित आवामन्यत्र गच्छावः । (इति निष्क्रान्तौ ।)

प्रस्तावना ।

आक्षेपे । शैलूषो नटः [चासौ] अपसदो अधमः [च] । **क्षागृहेति** । [**लाक्षागृहे** यः **अनलः** अग्निसमर्पणं स च विषमिश्रितमन्नं **विषान्नं** च **सभाप्रवेशश्च** तैः।] जतुगृहाग्निविषलड्डुककपटद्यूतादिभिः **नः** अस्मान् [**प्राणेषु वित्तनिचयेषु च**] **प्रहृत्य** इत्यन्वयः । पाण्डववधूर्द्रौपदी । परिधानं परिधानीयवस्त्रम् । [**आकृष्टाः पाण्डववध्वाः परिधानं** च **केशाश्च** यैः । ते **धार्तराष्ट्रा मयि जीवति स्वस्थाः** सुखिनो **भवन्ति** किम् । नैवेतदित्यर्थः ।] ॥ ८ ॥ इहावसाने विद्धकम् । यदुक्तं तत्रैव—नाटकीयफले हेतुभूतस्याध्यक्षकीर्तनम् । आफलोदयमुत्साहावसानाभ्यां हि विद्धकम् । अये इति निपातोऽव्यासङ्गादिनाऽनाकलितस्याकलने संभ्रमाभिधायी । अये चित्रेऽवधारणे इति भरतः । [पृथु विशालं यत् ललाटतटं तत्र घटिता विकटं यत्कीनाशस्य कालस्य तोरणं तत्र त्रिशूलवदाचरन्ती भीषणा भ्रुकुटिर्यस्य ।] कुटिलभ्रूभागो भ्रुकुटिः । दृष्टिपातेनालोकितेन । पृथुललाटेत्याद्यस्यैव विशेषणम् । इत एवाभिवर्तत इहैव तिष्ठति । निष्क्रान्तौ सूत्रधारपारिपार्श्विकौ । **प्रस्तावनेति** । प्रस्तावना आमुखसंधिपर्यायः । यदुक्तं तत्रैव—सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते । नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा । [चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः ।] आमुखं नाम तस्यैव सैव प्रस्तावना मता ॥ इति । इयं प्रस्तावना वाक्यार्थकथोद्धातरूपा । सूत्रधारस्य वाक्यं वा यत्र वाक्यार्थमेव वा । गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रं कथोद्धातः स उच्यते ॥ इति भरतः ।

---

१ निवहेषु. २ आकृष्य—केशान्. ३ भवन्तु. ४ आकर्ण्य. सूत्रधारः—(आकर्ण्य सभयं नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।). ५ पृष्ठतोवलोक्य सभयम्; ६ कथमयम्. ७ विकटभ्रुकुटिना दृष्टिपातेनापिबन् (टी). ८ कीनाशनगर. ९ माननासास्तम्भभीष० ।

(ततः प्रविशति सहदेवानुगम्यमानः क्रुद्धो भीमसेनः ।)

भीमसेनः—आः[1] दुरात्मन् वृथामङ्गलपाठक शैलूषापसद । (लाक्षागृहानल-इत्यादि[2] पुनः पठति ।)

सहदेवः—(सानुनयम्) आर्य मर्षय मर्षय । अनुमतमेव नो भरतपुत्रस्यास्य वचनम् । निर्वाणवैरदहना[3] इति यथार्थमेव । सभृत्याः कुरवः क्षतजालंकृतवसुंधराः क्षतशरीराश्च स्वर्गस्था भवन्त्विति ब्रवीति ।

भीमसेनः—(सोपालम्भम्[4] ।) न खलु न खल्वमङ्गलानि चिन्तयितुमर्हन्ति भवन्तः कौरवाणाम् । सन्धेयास्ते भ्रातरो युष्माकम् ।

सहदेवः—(सरोषम् ।) आर्य[5]

धृतराष्ट्रस्य तनयान्कृतवैरान्पदे पदे ।
राजा न चेन्निषेद्धा स्यात्कः क्षमेत तवानुजः ॥ ९ ॥

भीमसेनः—एवमिदम् । अत एवाहमद्यप्रभृति भिन्नो भवद्भ्यः । पश्य ।

प्रवृद्धं यद्वैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभि-
र्न तत्रार्यो हेतुर्न भवति किरीटी न च युवाम् ।
जरासंधस्योरःस्थलमिव विरूढं पुनरपि
क्रुधा संधिं भीमो विघटयति यूयं घटयत[6] ॥ १० ॥

प्रविशतीति । सर्वत्र प्रवेशे पूर्वसूचितस्यान्वयः । नासूचितस्य पात्रस्य प्रवेशः इति भरतवचनात् । मर्षय क्षमस्व । भरतपुत्रस्य नटस्य अन्यथा मरणार्थतया । सोपालम्भं विसंवादसहितम् । वीप्सितो न खलुशब्दोऽत्यन्तनिषेधवचनः । **धृतराष्ट्रस्येति** । पदे पदे । प्रतिस्थानमित्यर्थः । चेच्छब्दो यद्यर्थे । [राजा धर्मः निषेद्धा न स्यात् चेत् पदे पदे कृतैवरान् धृतराष्ट्रस्य तनयान् कः तवानुजः सहेत इत्यन्वयः ।] निषेद्धा निषेधकः ॥ ९ ॥ इह श्लोके यद्यपि वाक्ये गर्भितनामालंकारदोषस्तथापि रसान्तरद्योतनाय तद्वाक्यमिति न दोषकक्षामवगाहत इत्यवधेयम् । इह अहं भिन्नो भवद्भ्यः इत्यनेन भेदसंधिः । यदाह—भेदस्तु भिन्नता इति । प्रभृतिशब्द आरम्भपर्यायः । **प्रवृद्धमिति** । [शिशोरेव मम कुरुभीः यद्वैरं प्रवद्धं खलु तत्र तस्य आर्यः धर्मः हेतुः न भवति] प्रवृद्धमुपाचितम् । खलु निश्चये । कुरुभिरिति सहार्थे तृतीया । आर्यो राजा । किरीटी अर्जुनः न हेतुः भवति । युवां नकुलसहदेवौ न हेतू भवतः । [यस्मादेवं तस्मात्

---

१ आः पाप दुरात्मन्. २ इति पूर्वोक्तं. ३ ०वैरदहनाः...इति पठित्वा अन्यथाभिनयति. ४ सावेगम्. ५ (सरोषम्) एव०. ६ च कुरुत.

सहदेवः—(सानुनयम् ।) आर्य एवमतिसंभृतक्रोधेषु युष्मासु कदाचित्खिद्यते गुरुः ।

भीमसेनः—[1]किं नाम खिद्यते गुरुः । गुरुः खेदमपि जानाति । पश्य ।

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥ ११ ॥

तत्सहदेव निवर्तस्व । एवं चा[3]तिचिरप्रवृद्धामर्षोद्दीपितस्य भीमस्य वचनाद्विज्ञापय राजानम् ।

सहदेवः—आर्य किमिति ।

भीमसेनः—एवं विज्ञापय ।

युष्मच्छासनलङ्घ[4]नांहसि मया मग्नेन नाम स्थितं
प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमतां मध्येऽनुजानामपि ।
क्रोधोल्ला[5]सितशोणितारुणगदस्योच्छिन्दतः कौरवा-
नद्यैकं दिवसं ममासि न गुरुर्नाहं विधेयस्तव ॥ १२ ॥

जरासन्धस्य उरःस्थलमिव पुनः विरूढमपि सन्धिं भीमः क्रुधा विघटयाति यूयं घटयत ।] विरूढं [सुघटितं सुश्लिष्टं च [जातं स्मृतं च । संधिर्ना संघटनके संधानेऽपि च कथ्यते । इति विश्वः ॥ १० ॥ **तथाभूतामिति** । नृपसदसि तथाभूतां ऋतुमतीं अपि आकृष्टकेशामाकृष्टाम्बरां च । पाञ्चालतनयां द्रौपदीम् । वन उषितमस्माभिर्वासः कृतः । तदृष्ट्वेत्यन्वयः । स्थितमवस्थानं कृतम् । तदृष्ट्वेत्यन्वयः । अनुचितारम्भाः कन्यालंकरणादिकास्तैर्निभृतं गुप्तं यथा स्यादेवम् । मयि खिन्ने सति गुरुः [खेदं भजति] अद्यापि कुरुषु खेदं न वहतीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ [अतिचिरादतिचिरं वा प्रवृद्धो यः अमर्षः तेनोद्दीपितस्य] । **युष्मादिति** । [युष्मच्छासनलंघनमेव अंहः पापं तस्मिन्मग्नेन स्थितं नाम तदङ्गीकृतमित्यर्थः] अंहसि पापे । नाम प्रकाश्ये [अभ्युपगमे] । नाम प्राकाश्यसंभाव्योपगमे कुत्सने तथा । इति विश्वः । [स्थितिमतां मर्यादां पालयतामनुजानां मध्ये विगर्हणापि प्राप्ता नाम ।] विगर्हणा निन्दा । स्थितिमतां धैर्यवताम् । क्रोधेनोल्लासिता समुत्तोलिता शोणितेनारुणा रक्ता च गदा यस्य । उच्छिन्दतो नाशयतः । दिवसं व्याप्य । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया । अद्येदानीम् । इदानीमद्य

---

१ (सहासम् ।) किं नाम मयि खिद्यते गुरुः । (सामर्षम्) गुरुः खेदमपि जानाति; भीमसेनः—(सबाष्पक्रोधम् ।) किं नाम कदाचि०; भीमसेनः—(सहासम्) किं किम्, गुरुः खेदमपि जानाति इति पाठान्तराणि २ वहति. ३ चापि चिर०. ४ लङ्घनांमसि. ५. क्रोधाच्छ्वासित; हेलोल्लासित.

(इत्युद्धतं परिक्रामति ।)

सहदेवः—(तमेवानुगच्छन्नात्मगतम् ।) अये कथमार्यः पाञ्चाल्याश्चतुःशालं प्रविष्टः। भवतु तावदहमत्रैव तिष्ठामि। (इति स्थितः ।)

भीमसेनः—(प्रतिनिवृत्त्यावलोक्य च ।) सहदेव गच्छ त्वं गुरुमनुवर्तस्व। अहमप्यायुधागारं प्रविश्यायुधसहायो भवामि।

सहदेवः—आर्य नेदमायुधागारं पाञ्चाल्याश्चतुःशालमिदम्।

भीमसेनः—(सवितर्कम् ।) किं नाम नेदमायुधागारं पाञ्चाल्याश्चतुःशालमिदम्। (किंचिद्विहस्य सहर्षम् ।) आमन्त्रयितव्या मया पाञ्चाली। (सप्रणयं सहदेवं हस्ते गृहीत्वा ।) वत्स आगम्यताम्। यदार्यः कुरुभिः सन्धानमिच्छन्नस्मान्पीडयति तद्भवानपि पश्यतु।

(उभौ प्रवेशं नाटयतः ।)

सहदेवः—आर्य इदमासनमास्तीर्णम्। अत्रोपविश्य प्रतिपालयत्वार्यः कृष्णागमनम्।

भीमसेनः—(उपविश्य।)वत्स कृष्णागमनमित्यनेनोपोद्धातेन स्मृतम्। अथ भगवान्कृष्णः केन पणेन सन्धिं कर्तुं सुयोधनं प्रति प्रहितः।

सहदेवः—आर्य पञ्चभिर्ग्रामैः।

इति कलापसूत्रम्। अस्मिन्नहनीत्यर्थेऽनन्वयः स्यादित्यवधेयम् ॥ १२ ॥ इह परिकररूपः सन्धिः। यदुक्तं तत्रैव—कार्याकार्यस्य हेतूनामुक्तिः परिकरो मतः। इति। [**आत्मगतं** स्वगतम्। तदुक्तं–सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यादश्राव्यं स्वगतं मतम्।] चतुःशालकं चउसार इति प्रसिद्धं गृहम्। [चतसृणां शालानां समाहारः चतुःशालम्। आबन्तो वा इति क्लीबत्वम्। ०शालकमिति पाठे स्वार्थे कः।] आगारो गृहम्। आयुधसहायोऽस्त्रद्वितीयः। आः स्वीकारे। आमन्त्रयितव्या संवदनीया। कृष्णागमनं द्रौपद्यागमनमथ च हरेरागमनम्। उपोद्धात उक्तिः। तदुक्तममरे—उपोद्धात उदाहारः इति। यद्वा प्रकृतानुकूलिनी चिन्ता उपोद्धातः। भगवानैश्वर्यादिमान्। इह श्रीकृष्णो निगूढार्थो दूतः। यदुक्तं तत्रैव—उद्देश्यकार्याबोधेन विपक्षे नायके स्वयम्। वाग्युद्धनिरतो यस्तु स निगूढार्थ उच्यते ॥ इति। पञ्चग्रामदाना-

---

१ साटोपम्. २ प्रति प्रस्थितः; प्राप्तः. ३ विचिन्त्य. ४ ०तव्यैव; अथवा ०तव्ययैं. ५ एतदनन्तरं सहदेवः—यथादिशत्यार्यः। भीमसेनः—वत्स यदार्यः कुरुभिः इत्या. (परिक्रम्य उभौ गृहप्रवेशं नाटयतः। भीमः सक्रोधं भूमावुपविशति।) सहदेवः—(ससंभ्रमम्।) आर्य इ० पा०. ६ अत्रोपविश्य मुहूर्तमार्यः; विशत्वार्यः पाल० इ०. ७ उपविश्य स्मृत्वा. ८ कथोद्धातेन. ९ तत्स्मृतम्. १० प्रकारेण; प्रहितः–प्रेषितः.

भीमसेनः—(कर्णौ पिधाय ।) अहह हन्त[1] देवस्याजातशत्रोरप्ययमीदृशस्तेजोपकर्ष इति यत्सत्यं कम्पितमिव मे हृदयम् । (परिवृत्य स्थित्वा ।) तद्वत्स न[2] त्वया कथितं न मया श्रुतम् ।

यत्तदूर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।
दीव्यताक्षैस्तदानेन नूनं तदपि हारितम् ॥ १३ ॥

(नेपथ्ये ।)

समाश्वसितु समाश्वसितु भट्टिनी । (क)

सहदेवः—(नेपथ्या[3]भिमुखमवलोक्यात्मगतम् ।) अये कथं याज्ञसेनी मुहुरुपचीयमानबाष्पपटलस्थ[4]गितनयना आर्यसमीपमुपसर्पति । तत्कष्टतरमापतितम् ।

यद्वैद्युतमिव ज्योतिरार्ये[5] क्रुद्धेऽद्य संभृतम् ।
तत्प्रावृडिव कृष्णेयं नूनं संवर्धयिष्यति ॥ १४ ॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा द्रौपदी चेटी च ।)

(द्रौपदी सास्रं[6] निश्वसिति ।)

चेटी—समाश्वसितु समाश्वसितु भट्टिनी । अपनेष्यति ते मन्युं नित्यानुबद्धकुरुवैरः कुमारो भीमसेनः । (ख)

(क) समस्ससदु समस्ससदु भट्टिणी । (ख) समस्ससदु समस्ससदु भट्टिणी । अवणइस्सदि दे मण्णुं णिच्चाणुबद्धकुरुवेरो कुमालो भीमसेणो ।

दानेन तयोस्तेन वैरप्रकाशनात् । अहहेत्यद्भुते खेदे इत्यमरः । यत्सत्यं निश्चये । तदुक्तं तत्रैव—यत्सत्यमिति भावार्थम् । **यत्तदिति** । [यत् अस्य भूपतेः तत् ऊर्जितम् अत्युग्रं क्षात्रं तेजः तदपि अनेन तदा द्यूतसमये अक्षैः दीव्यता नूनं हारितम् इत्यन्वयः ।] ऊर्जितं बलवत् । क्षात्रं क्षत्रियसंबन्धि । दीव्यताक्षैर्द्यूतेन क्रीडमानेन । दिवः कर्म च इति चकारात्तृतीया । नूनं निश्चये । तदपि तेजः हारितम् । अन्यथा कथमयं तेजोभङ्ग इति भावः ॥ १३ ॥ नेपथ्ये । आत्मगतम् । यत्तु । श्राव्यं न सर्वस्य स्वगतं तदिहोच्यते । इति भरतः । याज्ञसेनी द्रौपदी । [उपचीयमानः वृद्धिं गच्छन् यः बाष्पस्तस्य पटलं तेन स्थगिते नयने यस्याः सा ।] अश्रुणः पूर्वावस्था बाष्पः । स्थगितं पिहितम् । **यद्वैद्युतमिति** [क्रुद्धे आर्ये अद्य यत् वैद्युतमिव ज्योतिः संभृतम् तदिदं कृष्णा प्रावृडिव नूनं संवर्धयिष्यति इत्य०] वैद्युतं विद्युत्प्रभवम् । आर्ये भीमे । संभृतं जातम् । प्रावृड् वर्षाकालः । नूनं निश्चये ॥ १४ ॥ अत्र मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि इत्यमरः । **द्रौपदी** । सास्रं सनयनजलम् । [नित्यमनुबद्धं कुरुभिर्वैरं येन सः ।]

---

१ कथं तस्य देवस्य. २ न त्वया कथितं न च भीमसेनेन-मया भीमेन-श्रुतम् । इ० पा०. ३ कर्णं दत्वा नेपथ्या०. ४ ०लावृतनयना, पटलनयना; मुहुर्मुहुरुपचितबाष्पपटलस्थगितनयना आर्यस्य समीपं समुपसर्पति । तत्कष्टात्कष्टतरमापतितम्. ५ आर्य क्रोधेन. ६ सबाष्पं. ७ (अवणइस्सदि इत्याद्यधिकं क्वचित्). ८ कुमालभि०.

द्रौपदी—हञ्जे बुद्धिमतिके भवत्येतद्यदि महाराजस्य प्रतिकूलो भविष्यति । (क)

चेटी—(विलोक्य ।) एष कुमारास्तिष्ठति । तदेनमुपसर्पतु भट्टिनी।(ख)

द्रौपदी—हञ्जे एवं कुर्वः इति । (ग) (इति परिक्रामतः ।)

चेटी—(उपसृत्य ।) जयतु जयतु कुमारः । (घ)

भीमसेन—(अशृण्वन् ।) यत्तदूर्जितम् इति पुनः पठति ।

चेटी—(परिवृत्य ।) भट्टिनि परिकुपित इव कुमारः लक्ष्यते । (ङ)

द्रौपदी—हञ्जे यद्येवं तदवधीरणाप्येषा मामाश्वासयति । तदुपविष्टा भूत्वा शृणोमि तावन्नाथस्य व्यवसितम् । (च)

(उभे–तथा कुरुतः ।)

(क) हञ्जे बुद्धिमदिए होदि एदं जइ महारॉअस्स पडिउलो हुविस्सदि ।

(ख) एसो कुमारो चिट्ठदि । ता णं उवसप्पदु भट्टिणी ।

(ग) हञ्जे एवं करेह्म ।

(घ) जअदु जअदु कुमालो ।

(ङ) भॅट्टिणि परिकुविदो विअ कुमालो लक्खीअदि ।

(च) हञ्जे जइ एव्वं ता अवहीरणावि एसा मं आसासअदि ता एत्थ उवविट्ठा भविअ सुणोमि दाव णाहस्स ववसिदं ।

अत्र हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति । इत्यमरः । जयतु कुमारः । अत्र जयत्वित्यत्र यद्यपि जयतेरनभिधानादुत्वं न भवतीति रूपावतारे दृश्यते तथापि तस्य प्रायिकत्वम् । प्राकृते जयदु जयत्वित्यस्याभिधानात् । प्राकृतस्य च–तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेकः प्राकृतः क्रमः । इति नियमात् ! संस्कृतं क्रमवत्त्वात् । अन्यथा क्रमहान्यापत्तेः । किं च । जयतात्......भवानीपतिः इत्यादिदर्शनाज्जयत्विति साधु । अन्यथा तुह्योस्तातङ् आशिष्यन्यतरस्याम् । इति तातङोऽप्राप्तिः । जयतीत्यत्रोकारस्याकरणादित्यवधेयम् । [अवधीरणा असंभावनरूपा अवज्ञा ।] अत्र व्यवसितमध्यवसायः ।

---

१ अपश्यन्. २ इति तथा कुरुतः. ३ जह महाराओ पडिउलो ण भवे । ता णाहं पेक्खिदुं तुवरदि मे हिअअं । ता आदेसेहि मे णाहस्स वासभवणं । चेटी–एदु एदु भट्टिणी । इति परिक्रामतः । चेटी–एदं वासभवणं । एत्थ पविसदु भट्टिणी । द्रौप०–हञ्जे कहेहि णाहस्स मह आगमणं । चेटी–जं देवी आणवेदि । इति परिक्रम्योपसृत्य च । इ. पा. ४ भट्टिणि पिअं दे णिवेदेमि । परि०. ५ ता एअन्ते (एकान्ते) एत्थ, उवट्ठिआ (उपस्थिता).

भीमसेनः—(सक्रोधम् । सहदेवमधिकृत्य ।) [1]किं नाम पञ्चभिर्ग्रामैः सन्धिः ।

मथ्नामि कौरवशतं समरे, न कोपा-
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥ १५ ॥

द्रौपदी—([2]सहर्षम् । जनान्तिकम्) नाथ अश्रुतपूर्वं खलु ते ईदृशं वचनम् । तत्पुनरपि तावद्भण । (क)

भीम०—(अशृण्वन्नेव) ([3]मथ्नामि कौरवशतं) इति पुनः पठति ।

सहदेवः—आर्य किं महाराजस्य सन्देशो[4]ऽव्युत्पन्न इव गृहीतः ।

भीमसेनः—का पुनरत्र व्युत्पत्तिः ।

सहदेवः—आर्य एवं गुरुणा सन्दिष्टम् ।

भीमसेनः—कस्य ।

सहदेवः—सुयोधनस्य ।

भीमसेनः—किमिति ।

(क) णाह अस्सुदपूव्वं क्खु दे एदिसं वअणं । ता पुणो[5] वि दाव भणाहि ।

मथ्नामीति । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा इति भविष्यति लट् । नकारः सर्वत्र शिरश्चालने । मथ्नामि विमर्दयिष्यामि । [अत्र काका न मथ्नामि इति न अपि तु मथ्नाम्येवेत्यर्थो लभ्यते । एवमन्यत्रापि ।] उरस्तो वक्षःस्थलात् । [उरो विदार्येत्यर्थः ल्यब्लोपे पञ्चम्यर्थस्तसिः ।] पिबामि । संचूर्णयामीत्यत्रापि भविष्यति लट् । [पणेन पञ्चग्राममूल्येन] ॥ १५ ॥ इह प्रतिमुखरूपः सन्धिः । यदुक्तं तत्रैव—आनुषाङ्गिकार्येण क्रियते यत्प्रकाशनम् । नष्टस्येवेह बीजस्य तद्धि प्रतिमुखं मतम् ॥ व्यवसायनामा वचनसन्धिरयम् । यदाह—प्रतिज्ञाहेतुसंयुक्तं व्यवसायो वचो मतः । इति । जनान्तिकम्—अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् । इति भरतः । अश्रुतपूर्वः खलु ईदृश आलापो नाथस्य । तन्नाथ पुनःपुनस्तावद्... । अत्र खलु निश्चये वाक्यभूषायां वा । अव्युत्पन्नः [तात्विकार्थान्तरा सह इव । तात्विकमर्थमविमृश्येत्यर्थः ।] पञ्चग्राममात्रम् । इह भाषणरूपो निर्वहणसन्धिः । यदुक्तं तत्रैव—सामवादादिसंपन्नं भाषणं भाषणं मतम् ।

---

१ वत्स किं. २ श्रुत्वा; सहर्षम्. ३ सहदेव पश्य । मथ्नामि इ. ४ अयमार्येणाव्यु० ५ पुणो पुणो दाव.

सहदेवः—

> **इन्द्रप्रस्थं वृकप्रस्थं जयन्तं वारणावतम् ।**
> **प्रयच्छ चतुरो ग्रामान्कंचिदेकं तु पञ्चमम् ॥ १६ ॥**

भीमसेनः—ततः किम् ।

सहदेवः—तदेवमनया प्रतिनामग्रामप्रार्थनया पञ्चमस्य चाकीर्तनाद्विषभोजनजतुगृहदाहद्यूतसभाद्यपकारस्थानोद्घाटनमेवेदं मन्ये ।

भीमसेनः—(साटोपम् ।) वत्स एवं कृते किं कृतं भवति ।

सहदेवः—आर्य एवं कृते लोके तावत्स्वगोत्रक्षयाशङ्कि हृदयमाविष्कृतं भवति कुरुराजस्यासन्धेयता च दर्शिता भवति ।

भीमसेनः—सर्वमप्येतदनर्थकम् । कुरुराजस्य तावदसन्धेयता तदैव निवेदिता यदैवास्माभिरितो वनं गच्छद्भिः सर्वैरेव कुरुकुलस्य निधनं प्रतिज्ञातम् । लोकेऽपि च धार्तराष्ट्रकुलक्षयः किं लज्जाकरो भवताम् । अपि च रे मूर्ख—

> **युष्मान्ह्रेपयति क्रोधाल्लोके शत्रुकुलक्षयः ।**
> **न लज्जयति दाराणां सभायां केशकर्षणम् ॥ १७ ॥**

द्रौपदी—(जनान्तिकम् ।) नाथ न लज्जन्त एते । त्वमपि तावन्मा विस्मार्षीः । (क)

(क) णाह ण लज्जन्ति एते । तुमं वि दाव मा विसुमरेहि ।

[इन्द्रप्रस्थमिति-] विषभोजनेत्यादौ यथायोगं कुशस्थलेत्यादिसंबन्धः । विषभोजनादेस्तत्तत्स्थाने वृत्तत्वात्तत्तत्स्मरणम् । अन्यथा मन्यन्ते प्रकारान्तरेण जानन्ति । त इति शेषः । [स्वगोत्रक्षयादाशङ्कते बिभतीति तथा ।] असन्धेयताऽसन्धानविषयता । [अनर्थकमुद्दिष्टार्थासाधकम् ।] निधनं विनाशः । **युष्मानिति** । [क्रोधादस्माभिः करिष्यमाणः शत्रुकुलक्षयः युष्मान्] ह्रेपयति लज्जायुक्तान्करोति । दाराः पुंभूम्नि इत्यमरः । इह यद्यप्येकैव द्रौपदी बह्वर्थवाचिदारशब्देनायोग्यतया प्रतिपादयितुं न शक्यते तथापि लक्षणया तदपि शक्यत इत्यदोषः । केशकर्षणं कर्तृ ॥ १७ ॥

---

१ कुश-अव-स्थलं वृकस्थलं (टी.). २ देहि मे चतुरो ग्रामान्पञ्चमं कंचिदेव तु । इ. पा. ३ दाह इति क्वचिन्नास्ति. ४ मन्यामहे; मन्यन्ते (टी.) ५ लोकेष्वयशःस्वगोत्र०; कुरुराजस्य तावदसन्धेयता तदैव प्रतिपादिता भवति. ६ मूढ सर्वम्. ७ कुरुषु. ८ प्रतिपादिता. ९ एतदनन्तरं प्रसिद्धश्च लोकेऽपि धार्तराष्ट्रकुलक्षयः । (सहदेवो लज्जां नाटयति ।). भीमः—किं लज्जाकरो भवताम् । अपि च रे मूर्ख इ. पा. १० सबाष्पमित्यधि०.

भीमसेनः—(सम्भ्रमम् ।) वत्स कथं चिरयति पाञ्चाली[2] ।

सहदेवः—आर्य का[3] खलु वेला तत्रभवत्याः[4] प्राप्तायाः । किं तु रोषावेशवशाद् आगताप्यार्येण नोपलक्षिता ।

भीमसेनः—(दृष्ट्वा[6] सादरम् ।) देवी समुद्धतामर्षै[7]रस्माभिरागतापि भवती नोपलक्षिता । अतो न मन्युं कर्तुमर्हसि ।

द्रौपदी—नाथ उदासीनेषु युष्मासु मन्युर्न[8] पुनः कुपितेषु । (क)

भीमसेनः—यद्येवमपगतपरीभवमात्मानं समर्थयस्व । (हस्ते गृहीत्वा पार्श्वे समुपवेश्य मुखमवलोक्य ।) किं पुनरत्रभवतीमुद्विग्नामिवोपलक्षयामि ।

द्रौपदी—नाथ किमुद्वेगकारणं युष्मासु सन्निहितेषु । (ख)

भीमसेनः—किमिति नावेदयसि । (केशानवलोक्य ।) अथवा किमावेदितेन ।

> **जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु दूरमप्रोषितेषु च ।**
> **पाञ्चालराजतनया वहते यदिमां दशाम् ॥ १८ ॥**

द्रौपदी—हञ्जे बुद्धिमतिके निवेदय तावन्नाथस्य । कोऽन्यो मम परीभवेन खिद्यते (ग)

(क) णाह उदासीणेसु तुह्मेसु मंण्णु[10] ण उण कुविदेसु ।

(ख) णाह [11]किं उव्वेअकालणं तुह्मेसु सण्णिहिदेसु ।

(ग) हञ्जे बुद्धिमदिए णिवेदेहि दाव णाहस्स[12] को अण्णो मह परिहवेण खिज्जइ ।

चिरयति विलम्बते । का खलु कियती । प्राप्ताया आगतायाः । उदासीनेषु [ममापकारमुपेक्षमाणेषु । अपगतः वैरनिर्यातनेनेति शेषः । परिभवोऽवमानना केशकर्षणादिरूपा यस्य ।] समर्थयस्व जानीहि । **जीवत्स्वति** । [यत यस्मात्कारणात् इमां दशां वहते तस्मात् किमावेदितेन इति सम्बन्धः ।] यस्य च भावेन भावलक्षणम् इति सप्तमी । दूरमिति क्रियाविशेषणमतिशयार्थम् । अप्रोषितेष्वपरदेशवासिषु

---

१ एतन्नास्ति क्वचित्. २ एतदनन्तरम्-त्वरते मे मनः संग्रामावतरणाय इत्यधिकं क्वचित्. ३ कानु. ४ अत्रभवत्याः. ५ आर्यागतापि इति क्वचित्. ६ (विवृत्यावलोक्य च ।) कथमागता । (सादरम् ।) इ. पा. ७ वर्धिता-उद्यता. ८ आपि. ९ वहतीयमिमां. १० मह (मम) मण्णु. ११ ण किं वि उव्वेअकालणम्. १२ कहेहि णाहस्स.

चेटी——यद्देव्याज्ञापयति । (भीममुपसृत्य । अञ्जलिं बद्ध्वा ।) कुमार इतोऽप्यधिकमद्य मन्युकारणमासीद्देव्याः । (क)

भीमसेनः——किं नामास्मादप्यधिकतरम् । [1]तत्कथय कथय ।

कौरव्यवंशदावेऽस्मिन्क एष शलभायते ।
[2]मुक्तवेणीं स्पृशन्नेनां कृष्णां धूमशिखामिव ॥ १९ ॥

चेटी——शृणोतु कुमारः । अद्य खलु देवी अम्बासहिता सुभद्राप्रमुखेण सपत्नीवर्गेण परिवृता आर्याया गान्धार्याः पादवन्दनं कर्तुं गतासीत् । (ख)

भीमसेनः——[3]युक्तमेतत् । वन्द्याः खलु गुरवः । ततस्ततः ।

चेटी——ततः प्रतिनिवर्तमाना भानुमत्या दृष्टा । (ग)

भीमसेनः——(सक्रोधम् ।) [4]आः शत्रोर्भार्यया दृष्टा । [5]हन्त स्थानं क्रोधस्य देव्याः । ततस्ततः ।

(क) जं देवी आणवेदि । कुमाल । इदोवि अहिअं अज्ज मण्णुकालणं आसी देवीए । (ख) सुणादु कुमालो । अज्ज क्खु देवी अम्बासहिदा सुभद्दाप्पमुहेण सवत्तिवग्गेण परिवुदा अज्जाए गन्धालीए पादवन्दणं कादुं गदा आसी । (ग) तदो पडिणिवुत्तमाणा भाणुमदीए दिट्ठा ।

सन्निहितेष्वित्यर्थः]॥१८॥ कथय नाथस्य सर्वं व्यवसितम् । इतोप्यधिकतरमद्योद्वेगकारणं समासादितं देव्या । **कौरव्येति** । [क एषः मुक्तवेणीं एनां कृष्णां कृष्णां धूमशिखामिव स्पृशन् अस्मिन् कौरव्यवंशदाहे शलभायते इत्यन्वयः ।] अत्र यद्यपि तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् इति ष्यञो लुक्प्रसङ्गस्तथापि दुर्योधन एकस्मिन्नेव कुर्वादिभ्यो ण्यः इति कौरव्यशब्दं व्युत्पाद्य तत्र साधुः इति सूत्रेण तस्माद्यत्प्रत्ययः । एवं कौरव्याः पशवः इत्यादावप्यूह्यम् । वने च वनवह्नौ च दवो दावः प्रकीर्तितः । इति शाश्वतः । बद्धवेणीमित्यत्र भूतार्थक्तप्रत्ययस्यासाधुत्वमग्रे वेणीबन्धनादित्यदेश्यम् । वेण्यास्तदाबद्धत्वादग्र उन्मोकस्य कथनात् । अत एव वेण्याः संहार उन्मोकोऽत्रेति ग्रन्थनामापि घटते । शलभायते पतङ्गवदाचरति । वेणी केशवेषः प्रवाहश्च । एनाम् इत्यत्रानन्वादेशात् एताम् इति युक्तः पाठः । तयोरनित्यत्वात् । कृष्णां द्रौपदीं श्यामां च ॥ १९ ॥ अत्र खलु वाक्यभूषायाम् । अम्बा माता कुन्ती ।

---

१ बुद्धिर्मतिके. २ बद्धवेणीम् (टी.) ३ युज्यते । एवमेतत्; युज्यते अभिवन्दनीयाः. ४ आःकथम्. ५ युक्तं क्रोधस्थानम्; क्रोधस्य सांप्रतं देव्याः; स्थानं खेदस्य देव्याः. ६ सुणादु कुमालो…अहिअदरं अज्ज उव्वेअका०; अदोवि अज्ज अत्थि अवरं मण्णुकालणं देवीअे उप्पण्णं इ. पा. ७ 'क्खु' इति क्वचिन्नास्ति; अज्ज क्खु भट्टिणी सहिए सहिदा इत्यपि पाठः. ८ देवी दिट्ठा (टी.)

चेटी—ततस्तया देवीं प्रेक्ष्य सखीवदनदत्तदृष्ट्या सगर्वमीषद् विहस्य भणितम् । (क)

भीमसेनः—न केवलं दृष्टा उक्ता च । अहो किं कुर्मः ततस्ततः ।

चेटी—अयि याज्ञसेनि पञ्चग्रामाः प्रार्थ्यन्त इति श्रूयते । तत्कस्मादिदानीमपि ते केशा न संयम्यन्ते । (ख)

भीमसेनः—सहदेव श्रुतम् ।

सहदेवः—आर्य किमिहोच्यते । दुर्योधनकलत्रं हि सा । पश्य ।

स्त्रीणां हि साहचर्याद्भवन्ति चेतांसि भर्तृसदृशानि ।
मधुरापि हि मूर्च्छयते विषविटपिसमाश्रिता वल्ली ॥ २० ॥

भीमसेनः—बुद्धिमतिके ततो देव्या किमभिहितम् ।

चेटी—कुमार यदि परिजनहीना भवेत्तदा देवी भणति । (ग)

भीमसेनः—किं पुनरभिहितं भवत्या ।

(क) तदो ताए देवीं पेक्खिअ सहीवअणदिण्णदिट्ठीए सगव्वं ईसि विहसिअ भणिअं ।

(ख) अई जण्णसेणि पञ्च गामा पत्थीअन्ति त्ति सुणीअदि कीस दाणीं वि दे केसा ण संजमीअन्ति ।

(ग) कुमाल जई परिजणहीणा भवे तदो देवी भणादि ।

आ इत्याक्षेपे । न संयम्यन्ते संयमनमिह बन्धनम् । कलत्रशब्दस्याजहल्लिङ्गतया कलत्रं सेति सामानाधिकरण्यम् । कलत्रं श्रोणिभार्ययोः इति विश्वः । **स्त्रीणामिति ।** [स्त्रीणां चेतांसि भर्तुः] साहचर्यान्नित्यसमाजात् [सहवासात् भर्तृसदृशानि भवन्ति ।] मधुरा कोमला मधुररसा वा । [वल्ली विषविटपिनं समाश्रिता मूर्च्छयते हि ।] मूर्च्छयते मूर्च्छां करोति । यद्वा मूर्च्छयते जनमिति शेषः । विषविटपो विषशाखाविस्तारः । विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् इत्यमरः । क्वचित् विषविटपिसमाश्रिता इति पाठः । स तु मनोहरः । वल्ल्या वृक्षसाहचर्यात् । वल्ली लता आर्याच्छन्दः ॥२०॥ केशहस्ताः संयम्यन्त इति । अत्र केशहस्ताः प्रशस्तकेशाः ।

---

१ उचितमेवैतत्तस्याः इ. पा. २ विटप. ३ सहीजण...ईसि विहसिअ (टी.). ४ तुह्माणं अज्जवि. ५ जई पडिहीणं (परिहीनं) मम वअणं (टी.). जइ मम बुद्धिपडिहीणत्तणं तदो.

चेटी—मया एवं भणितम् । अयि भानुमति युष्माकममुक्तेषु केशेषु कथमस्माकं देव्याः केशाः संयम्यन्त इति । (क)

भीमसेनः—(सपरितोषम् ।) साधु बुद्धिमतिके साधु । तदभिहितं[1] यदस्मत्परिजनोचितम् । (स्वाभरणानि बुद्धिमतिकायै प्रयच्छति ।) अत्र[3]भवति पाञ्चालराजतनये श्रूयताम् । अचिरेणैव कालेन ।

चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-
रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥ २१ ॥

द्रौपदी—किं नाथ दुष्करं त्वया परिकुपितेन । अनुगृह्णन्त्वेतद्व्यवसितं ते भ्रातरः । (ख)

सहदेवः—अनुगृहीतमेतदस्माभिः ।

(नेपथ्ये महान्कलकलः । सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति ।)

(क) मए एव्वं भणिअं । अइ भाणुमदि तुह्माणं अमुक्केसु केसेसु कधं अह्माणं देवीए केसा संजमीअन्ति त्ति ।

(ख) किं णाह दुक्करं तुए परिकुविदेण । अणुगेह्णन्तु एदं ववसिदं दे भादरो ।

साधु बुद्धिमतिके साधु इत्यनेन हर्षरूपशिल्पकमुक्तम् । यदुक्तं तत्रैव—चित्तप्रसादो हर्षः स्यात्तन्निमित्तस्य सङ्गमे इति । सावष्टम्भं निर्भयम् । **चञ्चदित्यादि** । हे देवि तव कचान्केशान्भीम उत्तन्भयिष्यति बन्धयिष्यति । कीदृशः सन् [चञ्चन्तौ परिस्फुरन्तौ यौ भुजौ ताभ्यां भ्रमिता या चण्डा गदा तस्य अभिघातेन प्रहारेण संचूर्णितं ऊरुयुगलं यस्य तस्य] सुयोधनस्य स्त्यानं स्तिमितमपविद्धं क्षिप्तं [अवनद्धं संसक्तं] घनं निरन्तरं यच्छोणितं तेन शोणो लोहितः पाणिर्यस्य स तथा । स्त्यानं स्तिमितसङ्घयोः इति विश्वः । आविद्धक्षिप्तेरिताः समाः इत्यमरः । चण्डः प्रचण्डः ॥ २१ ॥ इह स्त्यानेत्यादिकः प्रतीकाररूपो गण्डः । यदुक्तं तत्रैव—प्रतिक्रियान्वितं वाक्यं प्रतीकार इति स्मृतः । इह परिन्यासरूपो मुखसंधिः । यदुक्तं तत्रैव—परिन्यासस्तु कार्यस्य भाविनो निश्चयाद्वचः । नाथ अतिदुष्करं त्वया परिकुपितेन व्यवसितम् । तदनुमन्यन्तामेतद्व्यवसितं देवताः ।

---

१ 'अभिहितं' भवत्या. २ अस्य स्थाने अधीरमासनादुत्तिष्ठन् इ. पा.; प्रयच्छति । अधीरमासनादुत्तिष्ठम् । इत्यपि क्वचित्पाठः. ३ भवतु, अयि० तनये अलं विषादेन । ४ किं बहुना श्रू०; यत्करिष्ये तच्छ्रूयताम्. ५ अवबद्ध; अपविद्ध. ६ उत्तम्भयिष्यति. (टी.) ७ 'प्रतिगृहीतं मङ्गलवचनमस्माभिः इति पाठः. ८ कुमाल मए; तदो मए परिकुव्विअ (मया परिकुप्य) भाणिअं...केसहत्थेसु (केशहस्तेषु) (टी.) देव्याः केसहत्था. ९ तुइ परिकुविदे. १० सव्वहा अणु० तधावि अणुगेह्णन्तुदे-तुए-एदं ववसिदं देवदाओ.

भीमसेनः[1]—

मन्थायस्तार्णवा[2]म्भःप्लु[3]तकुहरव[4]लन्मन्दरध्वानधीरः
कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसङ्घट्टचण्डः ।
कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुल[5]निधनोत्पातनिर्घातवातः
केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितस[6]खो दुन्दुभिस्ताड्य[7]तेयम् ॥ २२ ॥

(प्रविश्य संभ्रान्तः ।)

कञ्चुकी—कुमार एष खलु भगवान्वासुदेवः

(सर्वे कृताञ्जलयः समुत्तिष्ठन्ति ।)

भीमसेनः—([8]ससंभ्रमम् ।) क्वासौ[9] भगवान् ।

कञ्चुकी—पाण्डवपक्षपातामर्षितेन सुयोधनेन संयन्तुं[10]मारब्धः ।

(सर्वे संभ्रमं नाटयन्ति ।)

भीमसेनः—किं[11] संयतः ।

कञ्चुकी—नहि नहि संयन्तुमारब्धः ।

भीमसेनः[12]—किं कृतं देवेन ।

कलकलोऽकस्मादुत्थितो महाशब्दः । **मन्थेत्यादि** । [अयं दुन्दुभिः केन ताड्यते कीदृशः ।] मन्थो मन्थनदण्डस्तेनायस्तः क्षिप्तो योऽर्णवः समुद्रस्तदम्भसा प्लुतं व्याप्तं यत्कुहरं मध्यं तेन चलन् [मन्थेन मन्थनदण्डेन मन्थनेन वा आयस्तं व्याक्षिप्तं यदर्णवाम्भः तस्य प्लुतेनोत्पतनेन यात्कुहरं तत्र वलन् । अम्भसाप्लुतानि व्याप्तानि कुहराणि यस्य स चासौ वलन् इति वा] यो मन्दरनामा शैलस्तस्य ध्वान इव धीरः तच्छब्दवद्गम्भीरः अयं दुन्दुभिः केन ताड्यते इत्यन्वयः । कोणाघातेषु [शब्दविशेषेषु] सत्सु । ढक्काशतसहस्राणि भेरीशतशतानि च । एकदा यत्र हन्यन्ते कोणाघातः स उच्यते ॥ इति भरतः । [यद्वा कोणो वादनदण्डस्तदाघातेषु ताडनेषु सत्सु गर्जन्त्यः प्रलयघनानां घटाः पङ्क्तयस्तासामन्योन्यसङ्घट्टस्तद्वच्चण्डः ।] घटा समूहः सङ्घट्टो मिलनम् । [कृष्णायाः क्रोधस्तस्य ।] अग्रदूतः प्रथमकथकः । [कुरुकुलस्य निधनं नाशस्तस्य] उत्पातनिर्घातवातोऽशुभः प्रचण्डपवनः । [अस्माकं] प्रतिरसितं प्रतिरवः [तस्य सखातत्सदृशः ।] [अत्र बीजगुणाख्यानात् विलोभनं नाम मुखसन्ध्यङ्गमुक्तम् इति केचित् ।] ॥ २२ ॥ कञ्चुकी महल्लकः । तल्लक्षणम्—अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः [तल्लक्षणाम् कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥ वसुदेवस्य अपत्यं पुमान् वासुदेवः । ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च इति अण् ।] संयतो बद्धः । बद्धे कीलितसंयतौ इत्यमरः । इह समयरूपो निर्वहणसन्धिः । यदाह—विरोधस्याख्यानं यद्वा

---

१ भीमसेनः-(सानन्दम् ।) आर्ये किमेतत् इत्यधिकं क्वचित्. २ वार्णः. ३ प्लुति. ४ चलन्. ५ कुरुपति; शत. ६ समः. ७ ताडितः. ८ ससंभ्रमम् इति क्वचिन्नास्ति. ९ क्वासौ क्वासौ. १० संयमितुम्. ११ (सावेगम्) किं. (टी.) कथं स भगवान्वासुदेवः संयतः इ. पा. १२ भीम०ः—(सपरितोषम् ।) हन्त विघटितः सन्धिर्भग्नाबूरूचे सुयोधनस्य । अथ किं कृतं देवेन इ. पा.

कञ्चुकी—ततः स महात्मा दर्शितविश्वरूपतेजःसंपातमूर्छितमवधूय कुरुकुलमस्मच्छिबिरसन्निवेशमनुप्राप्तः । कुमारम[1]विलंबितं द्रष्टुमिच्छति ।

भीमसेनः—(सोपहासम्[2] ।) किं नाम दुरात्मा सुयोधनो[3] भगवन्तं संयन्तुमिच्छति । (आकाशे दत्तदृष्टिः ।) आः दुरात्मन्कुरुकुलपां[4]सन एवमतिक्रान्तमर्यादे त्वयि निमित्तमात्रेण पाण्डवक्रोधेन भवितव्यम् ।

सहदेवः— आर्य किमसौ दुरात्मा सुयोधनो[5] वासुदेवमपि भगवन्तं स्वेन रूपेण[6] न जानाति ।

भीमसेनः—वत्स मूढः खल्वयं दुरात्मा कथं जानातु । पश्य ।

आत्मारामा विहितमतयो[7] निर्विकल्पे समाधौ
ज्ञानोद्रेकाद्[8]विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः ।
यं वीक्षन्ते[9] कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्
तं मोहान्धः[10] कथमयममुं वेत्तुं[11] देवं पुराणम् ॥ २३ ॥

दुःखस्य समयो मतः । सावेगं सस्नेहम् । हन्त हर्षे । [दर्शितं यद्विश्वरूपं तस्य तेजः तस्य संपातेन मूर्च्छितं] विश्वरूपं विश्वंभरमूर्तिः । संपातो मेलकम् । हतको निन्द्यः । पांशुल पापकारिन् । मूढो मूर्खः । खलु वाक्यभूषायां निश्चये वा । **आत्मेत्यादि** । **सत्त्वनिष्ठाः** सात्त्विकभावापन्ना मुनयः यं भगवन्तं वीक्षन्ते साक्षात्कुर्वन्ति । कीदृशाः । **आत्मारामाः** आत्मैवारामो वनं येषां ते । तथा चात्मवनयोस्तुल्यत्वेनात्यन्तमौदास्यमाविष्कृतम् । यद्वा । आत्मन्यासमन्ताद्भावेन रमन्त इत्यात्मारामाः । त्यक्तेतरसङ्गा इत्यर्थः । पुनः कीदृशाः । निर्विकल्पे निष्कलुषे निर्णीते त्यक्तभेदे वा [असंप्रज्ञातलक्षणे] समाधौ नियमविशेषे [विहितमतयः समाहित चित्ताः ।] विहितरतयाः कृतानुरागाः । विहितधृतयः इत्यपि पाठः । तत्र विहिता धृतिर्धारणा यैस्ते । इदं त्वत्यन्ताभ्यासवैराग्याभ्यां भवति । तथा च गीता—असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् । अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ इति । यद्वा आत्मारामे आत्मनीवारामेऽप्यासमन्ताद्विहितरतयः कृतानुरागाः । यद्वा । आत्मैवारामो वनं तत्रासमन्ताद्भावेन विहितरतयः । अस्मिन्नर्थद्वये निर्विकल्पे समाधौ सति यं वीक्षन्त इत्यर्थः । पुनः कीदृशाः । ज्ञानोत्सेकात्तत्त्वज्ञानमाहात्म्याद्विनाशिततामसगुणा विनाशितमिथ्याज्ञाना वा । अनेन धृतेः फलमुक्तम् । ज्ञानोद्रेकात् इत्यपि पाठः । उद्रेकः प्रौढिः । अनेन तत्रासङ्ग उक्तः । अत्र तु प्रथमं

---

१ कुमार त्वाम्. २ विहस्य. ३ सुयोधनहतकः (टी.). ४ पांसल. (टी.). ५ नहतकः । एतन्नास्ति पुस्तकान्तरे. ६ स्वरूपेण. ७ रतयः. ८ नोत्सेकात् ९ ध्यायन्ते किमपि. १० मोहात्मा. ११ वेत्ति.

आर्य जयन्धर किमिदानीमध्यवस्यति गुरुः ।

कञ्चुकी—स्वयमेव गत्वा महाराजस्याध्यवसितं ज्ञास्यति कुमारः । (इति निष्क्रान्तः ।)

(नेपथ्ये । कलकलानन्तरम् ।)

भो भो द्रुपदविराटवृष्ण्यन्धकसहदेवप्रभृतयोऽस्मदक्षौहिणीपतयः कौरवचमूप्रधानयोधाश्च श्रृण्वन्तु भवन्तः ।

यत्सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं
यद्विस्मर्तुमपीहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।
तद्द्यूतारणिसंभृतं नृपवधूकेशाम्बराकर्षणैः
क्रोधज्योतिरिदं महत्कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥ २४ ॥

भीमसेनः–(आकर्ण्य । सहर्षम् ।) जृम्भतां जृम्भतामप्रतिहतप्रसरमार्यस्य क्रोधज्योतिः ।

वनवासः ततः समाधिलाभः ततस्तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानविनाशः ततः सत्त्वनिष्ठता ततः साक्षात्कार इति तत्त्वज्ञानोत्पादकः क्रमोपि बोद्धव्यः । यद्वा । अन्यत्र सङ्गत्यागः ततो धृतिः ततः प्रज्ञाप्रौढिः ततोऽविद्यालक्षणतमोग्रन्थिभेदः ततो राजसप्रवृत्त्युच्छेदो मूलोच्छेदात् ततः सात्त्वीकी प्रवृत्तिः तस्याः फलमीश्वरप्रसादः तेन भगवान्समस्ततमःप्रकाशयोः परतरो दृश्यते । तमेवं तादृशपुरुषोऽपि न पश्यति । किं पुनर्मूढो दुर्योधन इति भावः । यं कीदृशम् । कमप्यनिर्वचनीयम् । तमसां मिथ्याज्ञानानां ज्योतिषां तत्त्वज्ञानानां वा परस्तात्परम् । ताभ्यामप्यगम्यमित्यर्थः । अत एव कमपीत्युक्तम् । तं देवं कथमयं मोहान्धो जानातीति । पुनः कीदृशम् । पुराणमनादिसिद्धम् । तथा च यमनियमादिसिद्धपुरुषधौरेयगम्यमिति ध्वनितम् ॥ २३ ॥ जयन्धरनामा कञ्चुकी । अध्यवस्यति करोति । **यत्सत्येति** । [यत् सत्यव्रतभङ्गात् भीरु मनो यस्य तेन । युधिष्ठिरेण इति शेषः । यत्नेन मन्दीकृतम् । अवश्यपालनीयः संकल्पो व्रतम् । सत्यमेव व्रतम् । मन्दीकृतं । [मयेत्यत्र युधिष्ठिरेणेत्येव युक्ततरम्] मनसेति विशेषणद्वारा विशेष्यप्रतिपत्तिरिति वा । यत्क्रोधज्योतिः शमवता [प्रशस्तशान्तिशालिना कुलस्य शान्तिं स्वास्थ्यं विनाशाभावात् इच्छता विस्मर्तुमपीहितमिष्टं शमवशात्क्रोधायावकाशमदत्वेत्यर्थः ।] तदिदं द्यूतमेवारणिर्यज्ञकाष्ठभेदस्तत्र संभृतं समुपचितम् [जनितं वा] निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः इत्यमरः । नृपसुता द्रौपदी [तस्याः केशाश्चांबराणि वस्त्राणि च तेषामाकर्षणैरुद्दीपितमिति शेषः] । तदिदं [युधिष्ठिरस्येदं] यौधिष्ठिरं युधिष्ठिरसम्बन्धि [महत् क्रोधज्योतिः क्रोधदावानल इत्यर्थः] कुरव एव वनं तस्मिन् । जृम्भते प्रकाशते ॥ २४ ॥

---

१. मता (टी.). २ कुल. ३ सहर्षामर्षम्. ४ संप्रत्यप्रतिहत० इति दशरूपके पाठः. ५ आर्यक्रो०.

द्रौपदी—नाथ किमिदानीमेष प्रलयजलधरस्तनितमांसलः क्षणे क्षणे समरदुन्दुभिस्ताड्यते । (क)

भीमसेनः—देवि किमन्यत् । यज्ञः प्रवर्तते ।

द्रौपदी—(सविस्मयम् ।) क एष यज्ञः । (ख)

भीमसेनः—रणयज्ञः । तथाहि ।

चत्वारो वयमृत्विजः स भगवान्कर्मोपदेष्टा हरिः
संग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता ।
कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलं
राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं यशोदुन्दुभिः ॥ २५ ॥

सहदेवः—आर्य गच्छामो वयमिदानीं गुरुजनानुज्ञाता विक्रमानुरूपमाचरितुम् ।

(क) णाह[1] किं दाणीं एसो पलअजलहरत्थणिदमंसलो क्खणे क्खणे समरदुन्दुही[3] ताडीअदि ।

(ख) को एसो जण्णो ।

प्रलयजलधरमन्थरस्तनितमांसलोद्घोषभीषणः क्षणे क्षणे इत्यादि । अत्र मन्थरस्तनितं गम्भीरगर्जितं तद्वन्मांसलोऽधिको य उद्घोष उच्चैःशब्दस्तेन भीषणः । इह विद्रवनामा गर्भसन्धिः यदाह-शङ्काकलङ्कप्रभवः संभ्रमो विद्रवो मतः । इति । ननु भणामीत्यर्थे । बीजप्ररोह उद्भेदो यत्किंचित्प्रभवात्मकः । इति भरतादुद्भेदरूपं मुखसन्धिमाह-**चत्वार इति** । चत्वारो भीमार्जुनसहदेवनकुलाः । [ऋतुमृतौ वा यजन्ति इति ऋत्विजः । ऋत्विग्दधृग् इति क्विबन्तो निपातः ।(पा. ३. २. ५९) ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युरूपाः । स भगवान् हरिः] कर्मोपदेष्टाचार्यः । [संग्राम एवाध्वरो यज्ञस्तत्र] दीक्षितो दीक्षां प्रापितः । [यद्वा दीक्षा जातास्य तारकादित्वादितच् ।] नरपतिर्युधिष्ठिरः । पत्नी द्रौपदी गृहीतव्रता कृतनियमा । [व्रतमत्र कौरवनिधने केशान्संहरिष्यामीति नियमरूपम् ।] कौरव्याः कुरुकुलजाताः । पशवो यज्ञार्थं घातनीयाः । राजन्योपनिमन्त्रणाय क्षत्रियाह्वानाय । रसति शब्दायते । स्फीतं मनोज्ञं [सुमहानादं च] यथा स्यादेवम् । यशोदुन्दुभिर्यशःप्रधानो वाद्यविशेषः । यद्वा यशोदुन्दुभिः पटहः । स्याद्यशःपटहो ढक्का भेर्यामानकदुन्दुभिः । इत्यमरः ॥ २५ ॥ अनुज्ञात इति पञ्चम्यास्तसिः । [अनुज्ञाताः कृतानुमतयः ।] इह देवि गच्छामः इत्यनेन कारणरूपो मुखसन्धिः । यदाह—उद्यमः प्रस्तुतार्थस्य कारणं

---

१ हतो. २ द्रौपदी-(सविस्मयम्) णाह; किं० कहिं. ३ चण्डघोसो समरदुन्दुही; चण्डघोसो दालुनो इ. पा.

भीमसेनः—वत्स एते वयमुद्यता एवार्यस्यानुज्ञामनुष्ठातुम् । (उत्थाय ।) देवि[1] गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुलक्षयाय ।

द्रौपदी—(बाष्पं धारयन्ती ।) नाथ असुरसमराभिमुखस्य हरेरिव मङ्गलं युष्माकं भवतु । (क)

उभौ[2]—प्रतिगृहीतं मङ्गलवचनमस्माभिः ।

द्रौपदी—अन्यच्च नाथ पुनरपि युष्माभिः समरादागत्याहं समाश्वासयितव्या । (ख)

भीमसेनः—[3]ननु पाञ्चालराजतनये किमद्याप्यलीकाश्वास[4]नया ।

भूयः परिभवक्लान्तिलज्जाविधु[5]रिताननम् ।
अनिःशेषितकौरव्यं न प[6]श्यसि वृकोदरम् ॥ २६ ॥

द्रौपदी—नाथ मा खलु मा खलु याज्ञसेनीपरिभवोद्दीपितकोपानला अनपे(वे)क्षितशरीराः संचरिष्यथ । यतोऽप्रमत्तसंचरणीयानि रिपुबलानि श्रूयन्ते । (ग)

(क) णाह असुरसमराहिमुहस्स हरिणो विअ मङ्गलं तुह्माणं होदु[7] ।

(ख) [8]अण्णं च णाह पुणोवि तुह्मेहिं समरादो आअच्छिअ अहं समासासइदव्वा ।

(ग) णाह मा क्खु मा क्खु जण्णसेणीपरिहवुद्दीविदकोवाणला अणपे(वे)क्खिदसरीरा संचरि[9]स्सध । जदो अप्पमत्तसंचरणिज्जाइं रिउबलाइं सुणीअन्ति ।

परिकीर्तितम् । हरेर्यन्मङ्गलं वृत्तं तद्युष्माकं भवतु । यच्चाम्बा कुन्ती वदति तद्युष्माकं भवतु । अलीकं मिथ्या । **भूय इति** । भूयःपरिभवः प्रचुरपराभवः । [भूय इति पदच्छेदो युक्ततरः । परिभवेन या क्लान्तिर्लज्जा च ताभ्याम् । शान्तीति पाठे परिभवस्य शान्त्या या लज्जा तया विधुरितं क्लिष्टं विच्छायं वा आननं यस्य तम् । अकृतकौरवनिःपातं पुनः न पश्यसि ।] क्षान्तिः क्षमा । विधुरितं व्याप्तम् । वृकोदरं भीमम् । न पश्यसि इति पाठे भविष्यति लट् ॥ २६ ॥ [अनपेक्षितमाचिन्तितं शरीरं शरीररक्षणमिति यावत् । यैः । अकृतशरीररक्षणचिन्ता इत्यर्थः । अप्रमत्तैः स्वशरीररक्षणविषये सावधानैः । अप्रमत्तं यथा तथा वा संचरणीयानि ।] अनपेक्षितशरीरावरणा रणे पुनः संचरत ।

---

१ तत्पाञ्चालि. २ एतद्वचनं क्वचिन्नास्ति. ३ देवि. ४ श्वासनेन; किमिवालीकाश्वासनाभिः. ५ बन्धुरिताननम् इ. पा. ६ द्रक्ष्यसि ७ जं च अम्बा कुन्दी आसासदि तं तुह्माणं होदु. (यच्चाम्बा कुन्त्याशास्ते तद्युष्माकं भवतु ।) इत्यधिकं क्वचित्. ८ चेटी–अण्णं च देवी भणादि । णाह तुह्मेहिं पुणोवि इत्यादिः बहुपुस्तकानां पाठः. ९ परिक्कमिस्सध (परिक्रमिष्यथ) इ. दशरूपके पा.

भीमसेनः—अयि सुक्षत्रिये[1]

अन्योन्यास्फालभिन्नद्विपरुधिरवसामांसमस्तिष्कपङ्के
मग्नानां स्यन्दनानामुपरिकृतपदन्यासविक्रान्तपत्तौ ।
स्फीतासृक्पानगोष्ठीरसदशिवशिवातूर्यनृत्यत्कबन्धे
सङ्ग्रामैकार्णवान्तःपयसि विचरितुं पण्डिताः पाण्डुपुत्राः ॥२७॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

(इति प्रथमोऽङ्कः ।)

यतोऽप्रमत्तसुखसंचाराणि रिपुबलानीति श्रूयते । अत्र खलु निषेधेऽवधारणे वा । संचरतेत्यत्र यूयमिति शेषः । अप्रमत्तः सावधानः । प्रमत्त इत्यत्र रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः इति सूत्रेण न नत्वम् । न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम् इति प्रतिषेधात् ॥ **अन्योन्येति** । [पाण्डुपुत्राः संग्राम एव एकः मुख्यः अर्णवः तस्य अन्तःपयसि विचरितुं पण्डिताः सन्ति । अतो न शङ्का कार्या इति भावः । कीदृशे पयसि । अन्योन्यमन्योन्येषां वा य आस्फालस्तेन भिन्ना विघटितदेहा ये द्विपा गजास्तेषां रुधिरं च वसा हृन्मेदश्च मांसं च मतिष्कं मस्तकसंभृतस्नेहश्च रुधिर...स्तिष्कं तदेव पङ्कस्तस्मिन् मग्नानां पतितानां स्यन्दनानामुपरि कृताः पदन्यासा यैः तथाभूताः विक्रान्ताः पत्तयः यत्र तस्मिन् ।] आस्फालः संघट्टः । भिन्नो दारितः । मस्तिष्कं गोर्दा गोदी इति लोके प्रसिद्धम् । स्यन्दनो रथः । कृतपदन्यासोऽत एव विक्रान्तः पत्तिः पदातिर्यत्र तादृशे । स्फीतासृग्दीप्तरक्तं तत्पानगोष्ठीषु रसन्तीअशिवशिवाऽमङ्गलशृगालिका सैव तूर्यो मर्दलं तेन नृत्यन् कबन्धः अपमूर्द्धकलेवरो यत्र तादृशे ॥ २७ ॥ सर्वे निष्क्रान्ता इति सर्वत्राङ्के कर्तव्यम् । तदुक्तं तत्रैव—पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्कस्तेषामन्ते च निर्गमः । इति ॥

असूत यं रत्नधरो गुणीशस्तत्तद्गुणाढया दमयन्तिकापि ।
जगद्धरं तस्य कृतौ व्यरंसीदाद्योऽयमङ्को वरटिप्पणेऽत्र ॥

इति प्रथमोऽङ्कः ।

---

१ शृणु सुक्षत्रिये समर्था वयं संक्रमितुम्; अयि सुक्षत्रिये समर्था वयमस्मिन्रणे परिक्रयितुम् । इ. पा. २ वसासान्द्र. ३ भट्टनारायणकृते वेणीसंहारे प्र. [समाप्तः].

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति कञ्चुकी ।)

कञ्चुकी—आदिष्टोस्मि[1] महाराजदुर्योधनेन—विनयन्धर[2] सत्वरं गच्छ त्वम् । अन्विष्यतां देवी भानुमती । अपि निवृत्ता अम्बायाः पादवन्दन[3]समयान्न वेति । यतस्तां[4] विलोक्य निहताभिमन्यवो राधेय[5]-जयद्रथप्रभृतयोऽस्मत्[6]सेनापतयः समरभूमिं गत्वा संभाजयितव्या[7] इति । तन्मया द्रुततरं गन्तव्यम् । अहो प्रभविष्णुता महाराजस्य यन्मम जरसाभिभूतस्य मर्यादामात्रमेवावरोधव्यापारः[8] । अथवा किमितिजराम्[9]उपालभेय यतः सर्वान्तःपुरिकाणाम्[10]अयमेव व्यावहारिको वेषश्चेष्टा च । तथाहि ।

नोच्चैः सत्यपि चक्षुषीक्षितम्[11]अलं श्रुत्वापि ना[12]कर्णितं
शक्तेनाप्यधिकार इत्यधिकृता यष्टिः समालम्बिता[13] ।
सर्वत्र स्खलितेषु दत्तमनसा यातं मया[14] नोद्धतं
सेवा[15]स्वीकृतजीवितस्य जरसा किं नाम यन्मे कृतम् ॥ १ ॥

आदिष्टोऽस्मीति। संभावयितव्याः इत्यनेनान्वयः। अन्विष्यतामनुसन्धीयताम्। अपिः प्रश्ने संभावनायां वा ।अम्बा माताथ जननी इत्यमरः। [समय आचारः नियमो वा ।समयः शपथे भाषासंपदोः कालसंविदोः । सिद्धान्ताचारसंकेतनियमावसरेषु च ॥ इति हैमः ।] राधेयः कर्णः । संभावयितव्याः सन्निहितीकर्तव्याः । [सभाजयितव्याः सम्मानयितव्याः ।] प्रभविष्णुता प्रभावशालिता । जरसा वार्धकेन । मर्यादामात्रं मर्यादापर्यवसन्नः। अवरोधव्यापारोऽन्तःपुरकर्म। व्यावहारिको व्यवहारजन्यः । उक्तोपन्यासे तथाहि इति शब्दयोगः । **नोच्चैरिति**। चक्षुषि सत्यपि उच्चैरीक्षितुं नालमहं न समर्थः । [ईक्षितुमिति पाठः प्रक्रमभङ्गादुपेक्ष्यः । चक्षुषि सत्यपि मया उच्चैः नेक्षितमुद्वीक्षितम् ।] नाकर्णिऽतं मयेत्यन्वयः । शक्तेनापि मया यष्टिः [समालम्बिता] समाश्रिता । कीदृशी । अधिकारोऽयं मम कञ्चुकिनो यष्टिसमालम्बनमिति अधिकृता योग्या । स्खलितं व्यापारप्रच्यवः । उद्धतं यथा स्यादेवं मया न यातं

---

१ आज्ञापितोऽस्मि. २ यथा विनयन्धर. सत्वरम् इति क्वचिन्नास्ति. ३नं कृत्वा न. ४ यता मया तामवलोक्य. ५ द्रोणराधेय. ६ एतत् क्वचिन्नास्ति. ७ संभावयितव्याः (टी.). ८ निवासः ९ उपालभे; उपालभामहे. १० पुरचारिणां...वैहारिको वेषः. ११ ईक्षितुमलम्. १२ नाकर्णितुम्. १३ समालम्ब्यते १४ तथा. १५ सेवान्धीकृत.

(परिक्रम्य दृष्ट्वा । आकाशे) विहङ्गिके अपि श्वश्रूजनपादवन्दनं कृत्वा प्रतिनिवृत्ता भानुमती । (कर्णं दत्त्वा ।) किं कथयसि—आर्य एषा भानुमती देवी पत्युः समरविजयाशंसया [2]निर्वर्तितगुरुदेवपादवन्दना अद्यप्रभृत्यारब्धनियमा [3]बालोद्याने तिष्ठतीति । तद्भद्रे गच्छ त्वमात्मव्यापाराय याव[4]दहमप्यत्रस्थां देवीं महाराजस्य निवेदयामि । (इति परिक्रम्य ।) साधु पतिव्रते साधु स्त्री[5]भावेऽपि वर्तमाना वरं भवती न पुनर्महाराजः योऽयमुद्यतेषु [6]बलवत्स्वबलवत्सु वा वासुदेवसहायेषु पाण्डुपुत्रेष्वरिष्वद्याप्यन्तःपुर[7]विहारमनुभवति । (विचिन्त्य ।) इदमपरमयथार्थं स्वामिनश्चेष्टितम् । कुतः ।

आ शस्त्रग्रहणादकुण्ठपरशोस्तस्यापि जेता मुने-
स्तापायास्य न पाण्डुसूनुभिरयं भीष्मः शरैः शायितः ।
प्रौढानेकधनुर्धरारिविजयश्रान्तस्य चैकाकिनो
बालस्यायमरातिलूनधनुषः प्रीतोऽभिमन्योर्वधात् ॥ २ ॥

नोद्धतेन मया भूतमित्यर्थः । नामानवक्लृप्तौ । जरसा मम किं नाम कृतम् । अपि तु न किमपि । कीदृशस्य । सेवान्धीकृतजीवितस्य । सेवार्थमन्धीकृतं निष्फलीकृतं जीवितं येन तस्येत्यर्थः । क्वचित् सेवास्वीकृतजीवितस्य इति पाठः । तत्र सेवार्थं स्वीकृतं जीवितं जीवनं येन । तथा च सेवानिमित्तमेव ममान्ध्यादिकं न तु जराकृतमिति भावः ॥ १ ॥ आकाश इति । दूरस्थाभाषणं यत्स्यादशरीरं निवेदनम् । परोक्षान्तरितं वाक्यं तदाकाशं निगद्यते ॥ इति भरतः । विहङ्गिका पक्षिवधूः । [चिन्त्यमेतत् । तन्नाम्नी दासी इति युक्तोर्थः । आरब्धो नियमो व्रतं यया ।] देवगृहप्रधानमुद्यानं वनम् । वरं मनागिष्टा । मनागिष्टे वरं यत्तु कश्चिदाह तदव्ययम् । इति विश्वः । विहारः क्रीडा अयथायथमनर्हम् । **आ शस्त्रेति** । यदसौ भीष्मः पाण्डुसूनुभिः शरैः शायितस्तन्नास्य तापाय तापार्थम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । कीदृशः । शस्त्रग्रहणादारभ्य [अखण्डोप्रतिहतप्रसरः परशुर्यस्य तस्य] सफलपरशोः [तस्य प्रसिद्धस्य] मुनेः परशुरामस्यापि जेता । यदयमभिमन्योर्वधात्प्रीतः । कीदृशस्य । [प्रौढा ये अनेके धनुर्धरास्ते च तेऽरयश्च तेषां विजयः तेन श्रान्तस्य] महारथविजयश्रान्तस्यैकस्य [अरातिभिः लूनं धनुः यस्य तस्य] शत्रुच्छिन्न-

---

१ (कर्णं दत्त्वा आकाशे) इति क्वचित्पाठः. २ गुरुपादवन्दना. ३ देवगृहे बालो०. ४ अहमपि महाराजस्य सन्देशमावदेयामि इति क्वचित्पाठः. ५ स्वभावे. ६ बलवत्स्वथवा किं बलवत्सु वासु० इ. पा. ७ विहारसुखम्. ८ अयथार्थचेष्टितं स्वामिनः.

सर्वथा दैवं नः स्वस्ति करिष्यति[1]। तद्यावदत्रस्थां[2] देवीं महाराजस्य निवेदयामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशत्यासनस्था देवी भानुमती सखी चेटी च ।)

सखी—सखि भानुमति कस्मादिदानीं त्वं स्वप्नदर्शनमात्रस्य कृते अभिमानिनो महाराजदुर्योधनस्य महिषी भूत्वैवं विगलितधीरभावातिमात्रं संतप्यसे ।

चेटी—भट्टिनि शोभनं भणति सुवदना । स्वपञ्जनो किं न खलु प्रलपति ।

भानुमती—हञ्जे एवमेतत् । किंत्वयं स्वप्नोऽतिमात्रमकुशलदर्शनो मे प्रतिभाति ।

सखी—प्रियसखि यद्येवं तत्कथय स्वप्नं येनावामपि प्रतिष्ठापयन्त्यौ धर्मप्रशंसया देवतासंकीर्तनेन दूर्वादिपरिग्रहेण च परिहरिष्यावः ।

(**क**) सहि भाणुमदि कीस दाणीं तुमं सिविणअदंसणमेत्तस्स किदे अहिमाणिणो महाराअदुज्जोहणस्स महिसी भविअ एव्वं विअलिअधीरभावा अतिमेत्तं संतप्पसि । (**ख**) भट्टिणि सोहणं भणादि सुवअणा[3] । सिविणअन्तो[4] जणो किं ण क्खु प्पलवदि । (**ग**) हञ्जे एव्वं ण्णेदम् । किंदु[5] एदं सिविणअं अदिमेत्तं अकुसलदंसणं मे पडिभादि । (**घ**) पिअसहि जइ एव्वं ता कहेहि[6] सिविणअं जेण अह्मे वि पडिट्ठावअन्तीओ[7] धम्मप्पसंसाए देवदासं कित्तणेण दुव्वादिपाडिग्गहेण अ पडिहडिस्सामो ।

कोदण्डस्य च । एकाकीति । एकादाकिनिच्चासहाये इत्याकिनिच्प्रत्ययः ॥ २ ॥ दैवं दिष्टं भागधेयम् इत्यमरः । स्वस्ति कल्याणम् नोऽस्माकम् । **विष्कम्भक इति** । कुतोऽपि स्वेच्छया क्लृप्तो द्व्यङ्गस्तेनोभयोरपि । विष्कम्भकः स विज्ञेयः कथार्थस्यापि सूचकः ॥ इति भरतः । किमितीदानीं त्वं...भूत्वा विगलितधीरता इ० । अत्र [अभिमानिनः त्वयि प्रणयवता । अभिनानस्त्वहं कृता । ।हिंसायां प्रणयेऽज्ञाने । इति हैमः] महिषी कृताभिषेकायाम् इत्यमरः । स्वपन्खलु जनो यत्किमपि विप्रलपति । अत्र खलु प्रसिद्धौ । विप्रलपति विसंवादि वचो वदति । किं त्वेष मे स्वप्नो...प्रतिभासते । येन मया प्रतिष्ठापयन्त्या प्रशंसया देवतासंकीर्तनेन च परिहरिष्यते । अत्र

---

१ करिष्यतीति इति क्वचित् पाठः. २ तद्यावदहमत्रस्थां देवीं भानुमतीं. ३ एतदनन्तरम् भानुमती—एव्वं ण्णेदं । इति क्वचिदधिकः पाठः । ४ सिविणआ अन्तो (स्वप्नायन्तः). ५ किं उण एदं मे-मम उण-अकुसलदंसणं पडिभादि सिविणअं. ६ जइ एव्वं ता कहेदु पिआसही. ७ पडिस्सावअन्तिओ [प्रतिश्रावयन्त्यौ].

चेटी—शोभनं खलु भणति सुवदना । अकुशलदर्शनाः स्वप्ना देवतानां प्रशंसया कुशलपरिणामा भवन्तीति श्रूयते । (क)

भानुमती—यद्येवं तत्कथयिष्ये । अवहिता तावद्भव । (ख)

सखी—अवहितास्मि । कथयतु प्रियसखी । (ग)

भानुमती—हला भयेन विस्मृतास्मि । तत्तिष्ठ यावत्सर्वं स्मृत्वा कथयिष्यामि । (घ) (इति चिन्तां नाटयति ।)

(ततः प्रविशति दुर्योधनः कञ्चुकी च ।)

दुर्योधनः—सूक्तमिदं [1]कस्यचित् ।

[2]गुप्त्या साक्षान्महानल्पः स्वयमन्येन वा कृतः ।
करोति महतीं प्रीतिमपकारोऽप[3]कारिणाम् ॥ ३ ॥

येनाद्य द्रोणकर्णजयद्रथादिभिर्हतमभिमन्युमुपश्रुत्य [4]समुच्छ्वासितमिव नश्चेतसा ।

कञ्चुकी—देव नेदमतिदुष्कर[5]माचार्यशस्त्रप्रभावाणाम् । कर्णजयद्रथयोर्वा । का ना[6]मात्रश्लाघा ।

(**क**) सोहणं खु भणादि सुवअणा । अकुसलदंसणा सिविणआ देवदाणं पसंसाए कुसलपरिणामा होन्ति त्ति सुणीअदि ।

(**ख**) [8]जइ एव्वं ता कहइस्सम् । अवहिदा दाव होहि[9] ।

(**ग**) अवहिदह्मि । कहेदु पिअसही[10] ।

(**घ**) हला[11] भएण विसुमरिदह्मि ता चिट्ठ जाव सव्वं सुमरिअ कथइस्सम् ।

प्रतिष्ठापयन्त्या स्वप्नं शुभार्थकं कुर्वत्येत्यर्थः । [प्रतिष्ठापयन्त्यौ शुभफलदात्वेन सम्पादयन्त्यौ देवि एवमेतत् । अकुशलदर्शना अपि स्वप्नाः प्रशंसया... । सूक्तं शोभनोक्तिः । **गुप्त्येति** । अपकारिणां शत्रूणामपकारो गुप्त्या निभृतं साक्षात्सर्ववेद्यो महान्स्वल्पो वा स्वयं वान्येन वा कृतो महतीं प्रीतिकरोतीत्यन्वयः ॥३॥ [समुच्छ्वसितमिव विकसितमिवेत्युत्प्रेक्षा । का नाम अपि तु न कापि । नामानवक्लृप्तौ ।

---

१ कस्यापि. २ गुप्तः. ३ अपकारिषु. ४ उच्छ्वासितमिव. ५ आचार्यस्य शस्त्रप्रभावात्-अस्त्रप्रभोवण. ६ अस्त्र. ७ देवि एवं ण्णेदं. ८ हला जेण हि इ. पा. ९ होध. १० एतदनन्तरं केषुचित्पुस्तकेषु-**भानुमती**-अज्ज किल मे पमदवणे आसीणाए अग्गदो केण वि अदिसइदादिव्वरूपेण णउलेण अहिसदं वावादिदम् । उभे (अवधार्यात्मगतम् ।) **सन्तं** पावं सन्तं पावम् । पडिहदममङ्गलम् । (प्रकाशम्) देवि तदो तदो । भानुमती-हला भएण इत्या० इति पाठो वर्तते. ११ मुहुत्तअं चिट्ठ...सुमारिस्सम् (टी.)

राजा—विनयन्धर किमाह भवान् एको बहुभिर्बालो लूनशरासनश्च निहत इत्यत्र का श्लाघा कुरुपुङ्गवानामिति । मूढ पश्य ।

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति ॥ ४ ॥

कञ्चुकी—(सवैलक्ष्यम् ।) देव न ममायं सङ्कल्पः । किं तु भवत्पौरुषप्रतीघातोऽस्माभिर्नावलोकितपूर्व इत्यत एवं विज्ञापयामि ।

राजा—एवमिदम् ।

सहभृत्यगणं सबान्धवं सहमित्रं ससुतं सहानुजम् ।
स्वबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात्पाण्डुसुतः सुयोधनम् ॥ ५ ॥

कञ्चुकी—(कर्णौ पिधाय सभयं।) शान्तं पापम् । प्रतिहतममङ्गलम् ।

राजा—विनयन्धर किं मयोक्तम् ।

कञ्चुकी—सहभृत्यगणं....पाण्डुसुतं सुयोधनः ॥ इति पठति । एतद्विपरीतमभिहितं देवेन ।

राजा—विनयन्धर अद्य खलु भानुमती यथापूर्वं मामनामन्त्र्य वासभवनात्प्रातरेव निष्क्रान्तीति व्याक्षिप्तं मे मनः । तदादेशय तमुद्देशं यत्रस्था भानुमती ।

कञ्चुकी—इत इतो देवः ।

(उभौ परिक्रामतः ।)

कञ्चुकी—(पुरोऽवलोक्य । समन्ततो गन्धमाघ्राय ।) देव पश्य पश्य । एतत्तुहिनकणशिशिरसमीरणोद्वेल्लितबन्धनच्युतशेफालिकाविरचितकुसु-

लूनशरासनश्छिन्नधनुः । **हत इति** । जरति वृद्धे । गाङ्गेये गङ्गापुत्रे भीष्मे । शिखण्डी क्लीबरूपो योधभेदः । तं पुरस्कृत्याग्रे कृत्य गाङ्गेये हते सतीत्यन्वयः ॥ ४ ॥ सङ्कल्प इच्छा । वो युष्माकम् । **सहभृत्येति** । सहभृत्यगणमित्यादौ सभावो वैकल्पिकः । न चिरादित्यत्राचिरादित्यर्थः । नशब्द एवायं न तु नञ्समासः ॥ ५ ॥ पठति । न चिरात्पाण्डुसुतं सुयोधनः इत्याकारेण ॥ ६ ॥ व्याक्षिप्तं [व्याकुलं] चपलम् । इत इतः गम्यतामिति शेषः । तुहिनं हिमम् । शिशिरं शीतलम् । उद्वेल्लितं चपलीकृतम् ।

१ एकाकी. २ अस्मात्परं तदत्र न खलु कश्चिद्दोषः । इत्यधिकं क्वचित. ३ विकल्पः, देव नैवेदं कल्पयितुमर्हसि यतः. ४ वः; तव...अनालोचि०, नावलोचितपूर्वः. ५ एवमेवैतत्; एवमेतत्. ६ सबलम्. ७ शान्तं पापम्. ८ आक्षिप्तमिव. ९ चेतः १० एतु देवः, इत एतु देवः. ११ द्वेल्लितवृन्तबन्धुरशेफालिका (टी.).

मप्रकर[1]म् ईषदालोहितमुग्धवधूकपोल[2]पाटललोध्रप्रसूनविजितै[3]श्यामलतासौभाग्यम् उन्मीलितबकुल[4]कुन्द[5]कुसुमसुरभिशीतलं प्रभातकालरमणीयमग्रतस्ते बालोद्यानम् । तदवलोकयतु देवः । तथाहि ।

प्रालेयमिश्रमकरन्दकरालकोशैः
पुष्पैः समं निपतिता रजनीप्रबुद्धै[6]ः ।
अर्कांशुभिन्नमुकुलोदरसान्द्रगन्ध-
संसूचितानि कमलान्यलयः पतन्ति[7] ॥ ७ ॥

राजा—(समन्तादवलोक्य ।) विनयन्धर इदमपरममुष्मिन्नुषसि रमणीयतरम् । पश्य ।

जृम्भारम्भप्रविततदलोपान्तजालप्रविष्टै-
र्हस्तैर्भानोर्नृपतय इव स्पृश्यमाना विबुद्धाः ।
स्त्रीभिः सार्धं घनपरिमलस्तोकलक्ष्याङ्गरागा
मुञ्चन्त्येते विकचनलिनीगर्भशय्यां द्विरेफाः ॥ ८ ॥

वृन्तं प्रसवबन्धनम् । बन्धुरं निम्नोन्नतम् । शेफालिका पुष्पभेदः । शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिकापि सा । इत्यमरः । प्रियङ्गुः फलिनी फली इत्यमरः । श्यामलता सतुल इति प्रसिद्धा । [तुहिनकणैः शिशिरो यः समीरणस्तेनोद्वेल्लितानि यानि बन्धनानि तेभ्यः च्युता या शेफालिकाः ताभिः विरचितः कुसुमप्रकरो यस्मिन्। ईषदालोहिता ये मुग्धवधूनां कपोलाः ते इव पाटलानि यानि लोध्रकुसुमानि तैर्विजितं श्यामलतायाः सौभाग्यं शोभा यस्मिन् । उन्मीलितैर्विकसितैः कुसुमैः सुरभि च तत् शीतलं च ।] **प्रालेयेति** । प्रालेयं हिमम् । (तेन मिश्रः) यः मकरन्दपुष्परसः । [तेन करालाः कोशा येषां तैः ।] करालो दन्तुरे तुङ्गे इत्यमरः । कोशो मध्यम् । मुकुलं कलिका । अलयो भ्रमराः । [पुष्पैः समं निपतिता अलयः । अर्कस्य भानोः अंशुभिः भिन्ना ये मुकुलास्तेषां उदराणि तत्सम्बन्धिना सान्द्रगन्धेन संसूचितानि] कमलानि पतन्ति गच्छन्ति । [पततेः गत्यर्थत्वात्सकर्मकत्वम्] ॥ ६ ॥ [अमुष्मिन्नुद्याने] उषसि प्रभाते । **जृम्भेति** । जुम्भारम्भो विकाशोपक्रम इत्यर्थः । [जृम्भारम्भेण प्रवितता ये दलानामुपान्ताः ते एव जालानि पक्षे दलानामुपान्ते यानि जालानि गवाक्षास्तैः प्रविष्टैः भानोः किरणैः स्पृश्यमाना नृपतय इव विबुद्धाः। घनपरिमलश्चासौ स्तोकं लक्ष्यश्चाङ्गरागो येषाम् पक्षे घनपरिमलस्य चन्दनगन्धस्य स्तोकेनांशेन लक्ष्यः यद्वा स्तोकं लक्ष्यः अङ्गरागो येषाम्। एते द्विरेफाः विकचनलिनीगर्भ एव शय्या ताम् । पक्षे विकचनलिन्यो गर्भे यस्यास्तादृशीं शय्याम् । स्त्रीभिः सार्धं

---

१ प्राकारम्. २ कपोलपाण्डुफलिनीवि०. ३. बितत्. ४ बहुल. ५ कन्दलसमशीतलपरिमलम्. ६ विबुद्धैः. ७ प्रयान्ति. ८ मवलोकय; मवलोक्यते. ९ ० भाभिर्भानोः. भानोरुस्रैः.

कञ्चुकी—देवं[1] नन्वेषा देवी भानुमती सुवदनया तरलिकया च पर्युपास्यमाना[2] तिष्ठति । तदुपसर्पतु देवः ।

राजा—(दृष्ट्वा ।) आर्य विनयन्धर गच्छ त्वं साङ्ग्रामिकं मे रथमुपकल्पयितुम् । अहमप्येष देवीं दृष्ट्वानुपदमागत एव ।

कञ्चुकी—एष[3] कृतो देवादेशः । (इति निष्क्रान्तः ।)

सखी—प्रियसखि अपि स्मृतं त्वया । (क)

भानुमती—सखि स्मृतम् । अद्य किल प्रमदवन आसीनाया ममाग्रतः केनाप्यतिशयितदिव्यरूपिणा नकुलेनाहिशतं व्यापादितम् । (ख)

उभे—(अपवार्य । आत्मगतम्) शान्तं पापम् । प्रतिहतममङ्गलम् । (प्रकाशम् ।) ततस्ततः । (ग)

भानुमती—अति संतापोपगृहीतहृदयया विस्मृतं मया । तत्पुनरपि स्मृत्वा कथयिष्ये । (घ)

(क) पिअसहि अवि सुमरिदं तुए ।

(ख) सहि सुमरिदम्[4] । अज्ज किल पमदवणे आसीणाए मम अग्गदो केणावि अतिसइददिव्वरूविणा णउलेण अहिसदं वावादिदम् ।

(ग) सन्तं पावम् । पडिहदं[6] अमङ्गलम् । तदो तदो ।

(घ) अदिसंदावोवग्गाहिअआए मए विसुमरिदं महीद । ता पुणोवि सुमरिअ कहइस्सम् ।

मुञ्चन्ति ।] दलोपान्तः पत्रसमीपम् । तदेव जालमानायो गवाक्षं वा । भातीति भाः । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति क्विप् । पुंलिङ्गोऽप्ययम् इत्यमरटीकायां श्रीकरः । यद्वा । भाभिरिति पक्षे पुंलिङ्गोऽप्ययं भाःशब्दः । प्रभायामपि भाःशब्दः सान्तः पुंलिङ्ग एव च । शब्दभेदादित्यवधेयमिह सहृदयेन । भानोर्भाभिस्तेजोभिः स्पृश्यमाना इति संबन्धः । गन्धमात्रे परिमलो विमर्दोत्थेऽपि दृश्यते । इति धरणिः । स्तोकमल्पम् । द्विरेफो भ्रमरः । नृपतिपक्षेऽपि सर्वं योज्यम् ॥ ८ ॥ साङ्ग्रामिकं युद्धे साधु ॥ ममाग्रत एभ दिव्यरूपिणा । अत्र किल निश्चये । दिव्यरूपिणा सुन्दरेण । नकुलो नेउर इति प्रसिद्धो जन्तुः पाण्डवश्च । अहिशतं सर्पशतम् । अथ च शत्रुशतम् ॥ अत्रापवार्य निभृतम् । प्रकाशमिति । यत्तु सर्वजनश्राव्यं प्रकाश्यं तन्निगद्यते । इति भरतः । ततस्ततः ।

---

१ महाराज एषा देवी सुवदनातरलिकाभ्यां सह सुखोपविष्टा तिष्ठति. २ सहोपाविष्टा. ३ यथाज्ञापयति देवः । ४ अस्मात्परं—सखी—कहेदु पिअसही । भानुमती—अज्ज किल इ. पा. ५ अग्गदो एव दिव्वरूवेण. ६ सन्तं पावम्.

राजा—अहो[1] देवी भानुमती सुवदनातरलिकाभ्यां सह किमपि मन्त्रयमाणा तिष्ठति। भवतु। अनेन लताजालेनान्तरितः शृणोमि तावदासां विश्रब्धालापम्। (इति तथा[2] स्थितः।)

सखी—सखि अलं सन्तापेन। कथयतु प्रियसखी (क)

राजा—किं नु खल्वस्याः सन्तापकारणम्। अथवानामन्त्र्य मामियमद्य वासभवनान्निष्क्रान्तेति समर्थित एवास्या मया[3] कोपः। अयि भानुमति अविषयः खलु दुर्योधनो भवत्याः कोपस्य[4]।

किं कण्ठे शिथिलीकृतो भुजलतापाशः प्रमादान्मया
निद्राच्छेदविवर्तनेष्वभिमुखं[5] नाद्यासि संभाविता।
अन्यस्त्रीजनसंकथालघुरहं स्वप्ने त्वया लक्षितो
दोषं पश्यसि कं प्रिये परिजनोपालम्भयोग्ये मयि॥ ९॥

(विचिन्त्या) अथवा।

इयमस्मदुपाश्रयैकचित्ता मनसा प्रेमनिबद्धमत्सरेण।
नियतं कुपितातिवल्लभत्वात्स्वयमुत्प्रेक्ष्य ममापराधलेशम्॥ १०॥

तथापि शृणुमस्तावत्किं वक्ष्यतीति।

भानुमती—हला अहं ततस्तस्यातिशयितदिव्यरूपिणो नकुलस्य दर्शनोत्सुका जाता। (ख)

(क) सहि अलं संदावेण। कहेदु पिअसही।

(ख) हला अहं तदो तस्स अदिसइददिव्वरूविणो णउलस्स दंसणेण उच्छुआ जादा।

मन्त्रयमाणा मन्त्रं कुर्वती। **किं कण्ठ इति**। [अद्य मया प्रमादात् तव कण्ठे भुज० शिथिलीकृतः किम्] निद्रायाश्छेदोऽवसानं तत्र विवर्तनं पार्श्वपरिवर्तनम्। [अद्य गतायां रात्रावित्यर्थः। निद्राच्छेदविवर्तनेषु अभिमुखं अभिमुखो भूत्वा इत्यर्थः। मया त्वं न संभाविता संमानिता किम्।] संभाविता संमुखीकृता। [अन्यस्त्रीजनेन सह या] संकथा आलापः [तया लघुः क्षुद्रवृत्तिः अहं त्वया लक्षितः किम्।] उपालम्भो विसंवादः। [परिजन इवोपालम्भयोग्ये मयि यद्वा परिजनस्योपालंभस्तद्योग्ये। कृतापराधोहं परिजनवन्निर्भर्त्स्यो न त्वन्यथा मयि कोपः

---

१ (अवलोक्य) अहो. २ इति तथा कृत्वा स्थितः. ३ मयि. ४ कोपस्य। पश्य. ५ आभिमुखी.

राजा—(सवैलक्ष्यम् ।) किं नामातिशयितदिव्यरूपिणो नकुलस्य दर्शनेनोत्सुका जाता । तत्किमनया पापया माद्रीसुतानुरक्तया वयमेवं विप्रलब्धाः । (सोत्प्रेक्षम् इयमस्मद्–इति पठित्वा ।) मूढ दुर्योधन कुलटाविप्रलभ्यमानमात्मानं बहुमन्यमानोऽधुना किं वक्ष्यसि । (किं कण्ठ- इत्यादि पठित्वा । दिशोऽवलोक्य ।) अहो एतदर्थमेवास्याः प्रातरेव विविक्तस्थानाभिलाषः सखीजनसंकथासु च पक्षपातः । दुर्योधनस्तु मोहादविज्ञातबन्धकीहृदयसारः क्वापि परिभ्रान्तः । आः पापे मत्परिग्रहपांसुले

तद्भीरुत्वं तव मम पुरः साहसानीदृशानि
श्लाघा सास्मद्वपुषि विनयव्युत्क्रमेऽप्येष रागः ।
तच्चौदार्यं मयि जडमतौ चापले कोऽपि पन्थाः
ख्याते तस्मिन्वितमसि कुले जन्म कौलीनमेतत् ॥ ११ ॥

कार्यं इत्यर्थः ।] ॥ ९ ॥ **इयमिति** । [अस्माकमुपाश्रयः सान्निध्यं अस्मदु॰ स एव एकः प्रधानः तत्र चित्तं यस्या सा तथोक्ता इयं प्रेमनिबद्धमत्सरेण मनसा मम अपराधलेशं स्वयमुत्प्रेक्ष्य अतिवल्लभत्वात् नियतं कुपिता इत्यन्वयः] उपाश्रयः संश्रयः । तद्गतेति यावत् । [मम सान्निध्यमेव वांछन्तीत्यर्थः ।] मनसा कारणभूतेनास्मदुपाश्रयैकचित्तेत्यन्वयः । निबद्धं निरस्तम् । [प्रेम्णा निबद्धो मत्सरोऽन्यस्त्रीविषयको यस्मिन् । मत्सरोन्यशुभद्वेषः] इत्यमरः । [स्वयमुत्प्रेक्ष्य असन्तमपि तर्कयित्वा] ॥ १० ॥ [कुलटया वेश्ययानया वृथा प्रेमदर्शनेन प्रतार्यमाणम् ।] माद्रीसुतो नकुलः ॥ [विप्रलब्धा वञ्चिताः ।] विप्रलम्भो विसंवादः इत्यमरः । कुलटा बन्धकीत्वरी इत्यमरः । [विविक्तं विजनम् ।] विविक्तौ पूतविजनौ इत्यमरः । [पक्षपात आदरः । मोहाद्यथार्थाज्ञानात् ।] बन्धकी वेश्या । सारः स्थैर्यम् । परिग्रहोऽत्र कलत्रम् । तत्र पांशुला असती । **तद्भीरुत्वमिति** । [मम पुरतः तव तत् तथा दर्शितं भीरुत्वम् । परोक्षे तु] ईदृशानि परपुरुषगमनरूपाणि । [साहसानि ।] [विनयस्य पातिव्रत्यरूपस्य] व्युत्क्रमोऽतिक्रमः । [तत्र एष] रागोऽनुरागः । [मयि जडमतौ तत् तथा प्रदर्शितम् औदार्यं दाक्षिण्यम् ।] चापले चाञ्चल्ये । तत्र कोऽपि पन्थाः किमपि वर्त्म । [प्रवृत्तिरित्यर्थः ।] सर्वत्र तवेत्यन्वयः । [तस्मिन् ख्याते वितमसि निष्कलंके कुले तव जन्म । एतत् कौलीनं कुकर्म] कौलीनमपवादः । कौलीनं पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयोः ।

---

१ एतन्नास्ति क्वचित्. २ किं न वक्ष्यसि. ३ एतत् केषुचित्पुस्तकेषु नास्ति. ४ कथासु. ५ अस्मत्; पांसुल–पांसनि. ६ लोकापवादः.

सखी—ततस्ततः । (क)

भानुमती—तत उज्झित्वा तदासनस्थानं लतामण्डपं प्रविष्टा । ततः सोऽपि मामनुसरन्नेव लतामण्डपं प्रविष्टः । (ख)

राजा—अहो कुलटोचित[1]मस्याः [2]पापाया [3]अशालीनत्वम् ।

> **यस्मिंश्चिरप्रणयनिर्भर[4]बद्धभाव-**
> **मावेदितो रहसि मत्सुरतोपभोगः ।**
> **तत्रैव दुश्चरितमद्य निवेदयन्ती**
> **[5]ह्रीणासि पापहृदये न सखीजनेऽस्मिन् ॥ १२ ॥**

उभे—ततस्ततः । (ग)

भानुमती—ततस्तेन सगर्वं प्रसारितकरेणाहृतं मे स्तनांशुकम् ।(घ)

राजा—(विचिन्त्य ।) [6]सगर्वं प्रसारितकरेणापहृतं मे स्तनांशुकम् । (सक्रोधम् ।) [7]अलमतः परं श्रुत्वा । भवतु तावत्तस्य परवनितास्कन्दन-प्रगल्भस्य माद्रीसुतहतकस्य जीवितमपहरामि । (किंचिद्गत्वा । विचिन्त्य ।) अथवा इयमेव तावत्पापशीला प्रथममनुशासनीया (इति निवर्तते ।)

उभे—ततस्ततः । (ङ)

(क) तदो तदो । (ख) [8]ततो उज्झिअ तं आसणट्ठाणं लदामण्डवं पविट्ठा । तदो सोवि मं [9]अणुसरन्तो एव्व लदामण्डवं पविट्ठो ।

(ग) तदो तदो । (घ) तदो तेण [10]सगव्वं पसारिअकरेण अवहरीअं मे त्थणंसुअम् । (ङ) तदो तदो ।

इति विश्वः ॥ ११ ॥ ततः सोऽपि मामनुरुध्यमानस्तमेव लतामण्डपं प्रविष्टः । अशालीनत्वं निर्लज्जता । **यस्मिन्निति** ॥ [हे पापहृदये यस्मिन्सखीजने चिरं प्रणयेन चिरप्रणयेन वा निर्भरं अतिमात्रं यथा तथा बद्धो भावो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा मत्सुरतोपभोगः रहसि आवेदितः तत्रैव अस्मिन् सखीजने अद्य दुश्चरितं निवेदयन्ती न ह्रीणा असि ।] प्रणयः प्रेम्णि विस्रम्भे इति विश्वः । भावोऽभिप्रायः । रहस्येकान्ते । ह्रीणा लज्जावती ॥ १२ ॥ ततस्तेन सप्रगल्भप्रसारितकरेण सर्पगर्भ-प्रसारितकरेण वापहृतं मे स्तनांशुकम् । अवस्कन्द आस्कन्दः । जीवितं जीवनम् ।

---

१ एतस्याः. २ पापशीलायाः. ३ पापशीलत्वम्; दुःशीलत्वम्. ४ बालभावम्. ५ ह्रीतासि. ६ सप्रगल्भं. ७ अलमिदानीमतःपरमाकर्णनेन. ८ तदो अहं तुवरिदं आसणट्ठाणं एदं लदामण्डवं पविट्ठा. ९ अणुबद्धन्तो. १० सप्पगब्भं.

भानुमती——ततोहमार्यपुत्रस्य प्रभातमङ्गलतूर्यरवमिश्रेण वारविलासिनीसङ्गीतशब्देन प्रतिबोधितास्मि । (क)

राजा——(सवितर्कम्) । किं नु प्रतिबोधितास्मीति स्वप्नदर्शनमनया वर्णितं भवेत् । (विचिन्त्य ।) भवतु सखी वचनाद्व्यक्तिर्भविष्यति ।

(उभे सविषादमन्योन्यं पश्यतः ।)

सुवदना—यत्किमप्यत्रात्याहितं तद्भागीरथीप्रमुखाणां नदीनां सलिलेनापह्रियताम् । भगवतां ब्राह्मणानामप्याशिषा आहुतिहुतेन प्रज्वलितेन भगवता हुताशनेन च नश्यतु । (ख)

राजा——अलं विकल्पेन । स्वप्नदर्शनमेवैतदनया वर्णितम् । मया पुनर्मन्दधियाऽन्यथैव संभावितम् ।

दिष्ट्यार्धश्रुतविप्रलम्भजनितक्रोधादहं नो गतो
दिष्ट्या नो परुषं रुषार्धकथने किंचिन्मया व्याहृतम् ।
मां प्रत्याययितुं विमूढहृदयं दिष्ट्या कथान्तं गता
मिथ्यादूषितयानया विरहितं दिष्ट्या न जातं जगत् ॥ १३ ॥

(क) तदो अहं अज्जउत्तस्स पभादमङ्गलतूररवमिस्सेण वारविलासिणीसङ्गीदसद्देण पडिबोधिदह्मि । (ख) जं किं वि एत्थ अच्चाहिदं तं भाईरहीप्पमुहाणं णईणं सलिलेण अवहारीअदु । भअवदाणं बह्मणाणं वि आसीसाए आहुदिहुदेण पज्जलिदेण भअवदा हुदासणेण अ णस्सदु ।

अत्र–आर्यपुत्रेति संबोध्यः पतिः पत्नीजनेन तु । इति भरतः । [प्रभातकालिकानि मङ्गलानि तूर्याणि तेषां रवेण मिश्रः तेन ।] वारविलासिनी वेश्या । [अत्याहितं महाभीतिर्दं । अत्याहितं महाभीतिः इत्यमरः । आहुतिभिर्हुतस्तेन । हुता आहुतयो यस्मिन् तथा तेन इति वा ।] हुताहुतिसुरभिगन्धिना ज्वलनेनापह्रियताम् । अत्र अत्याहितमप्रशस्तम् । **दिष्ट्येति** । [अर्धश्रुतेन यो विप्रलम्भो वञ्चना तेन जनितः यः क्रोधस्तस्मात् । अहं न गत इति दिष्टया भाग्येनेति हर्षहेतुः । दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे इत्यमरः ।] दिष्टया हर्षेण । नो निषेधे । अमानोना निषेधवचनाः इति कोशात् । [दिष्टया अर्धकथने कथामध्ये मया रुषा क्रोधेन किंचित् परुषं कठिनं नो व्याहृतमुक्तम् । [दिष्टया विमूढं यथार्थग्रहणासमर्थं हृदयं यस्य तं मां] प्रत्याययितुं बोधयितुम् ।

---

१ एतत्क्वचिन्नास्ति. २ किं नाम, किं नाम खलु. ३ अथवा सखीवचनादेव. ४ एतदनन्तरं (सवैलक्ष्यहर्षम् ।) इत्यधिकं क्वचित्. ५ वचनक्रोधात्. ६ प्रत्यापयितुम्. ७ हला तदो. ८ विलासिणीजणसङ्गीदरवेण (टी०). ९ बह्मणाणं हुदाहुदिसुअन्धिणा ज्वलणेण अवहारीअदु ।

भानुमती—हला कथय किमत्र शुभसूचकम् । (क)

सखी चेटी च—(अन्योन्यमवलोक्य अपवार्य ।) अत्र नास्ति स्तोकमपि शुभसूचकम् । यद्यत्रालीकं कथयिष्ये तत्प्रियसख्या अपराधिनी भविष्यामि । स एव स्निग्धो जनो यः पृष्टः परुषमपि हितं भणति । (प्रकाशम् ।) सखि सर्वमेवैतदशुभनिवेदनम् । तद्देवतानां प्रणामेन द्विजातिजनप्रतिग्रहेण चान्तर्यताम् । न खलु दंष्ट्रिणो नकुलस्य वा दर्शनमहिशतवधं च स्वप्ने प्रशंसन्ति विचक्षणाः । (ख)

राजा—अवितथमाह सुवदना । नकुलेन पन्नगशतवधः स्तनांशुकापहरणं च नियतमरिष्टोदर्कं तर्कयामि ।

पर्यायेण हि दृश्यन्ते स्वप्नाः कामं शुभाशुभाः ।
शतसंख्या पुनरियं सानुजं स्पृशतीव माम् ॥ १४ ॥

(क) हला कहेहि किं एत्थ सुहसूअअम् ।

(ख) एत्थ णत्थि त्थोअं वि सुहसूअअम् । जइ एत्थ अलीअं कहइस्सं ता पिअसहीए अवराहिणी भविस्सम् । सो एव्व सिणिद्धो जणो जो पुच्छिदो परुसं वि हिदं भणादि । सही सव्वं एव्व एदं असुहणिवेदणम् । ता देवदाणं पणामेन दुआदिजनपडिग्गहेण अ अन्तरीअदु । णहु दाढिणो णउलस्स वा दंसणं अहिसदवहं अ सिविणए पसंसन्ति विअक्खणा ।

कथा अन्तं गता समाप्तां । [दिष्टया जगत् मिथ्या दूषितया अनया विरहितं न जातम्] ॥ १३ ॥ सखि कथय किमत्र प्रशस्तं किं चाशुभसूचकामिति । [अत्र सखी चेटी च–अन्योन्यभवलोकयतः । **सखी**–(अपवार्य) इति पाठः युक्तः ।] तथाप्युपदिशन्त्यो वयं प्रतिष्ठामहे । ततोऽलीकं मन्त्रयन्त्यः प्रियसख्या अपराधिन्यो भविष्यामः । सर्वमेवैतदत्यद्भुतनिवेदनम् । तथाप्यत्र यत्किमप्यत्याहितं तद्देवतानां प्रणामेन द्विजातिजनप्रतिग्रहेण चान्तरीक्रियताम् । न पुनर्दंष्ट्रिणो नकुलस्य वा दर्शनमहिशतव्यापादनं च स्वप्ने प्रशंसन्ति विचक्षणाः । अत्र परुषं निष्ठुरम् । अन्तरीक्रियतां शाम्यताम् । इहाशीरलंकारः । यदुक्तम् तत्रैव—आशीरिष्टार्थशासनम् इति । विचक्षणाः पण्डिताः । अवितथं सत्यम् । पन्नगः सर्पः । [अरिष्टमशुभमुदर्के उत्तरकाले यस्य ।] उदर्क उत्तरविशुद्धिः । **पर्यायेणेति** । [स्वप्नाः पर्यायेण शुभाशुभाः दृश्यन्ते । कदाचित् शुभफलोत्पादकाः कदाचिदशुभपरिणामा इत्यर्थः ।] अकामानुमतौ कामम् इत्यमरः । इयं शतसंख्या पुनर्मां स्पृशतीत्यन्वयः ॥ १४ ॥

१ हरणमिति. २ आनिष्टो०. अरिष्टोदर्कमस्माकं. ३ प्रायेणैव. ४ एत्थ पसत्थं किं च असुहसूअअं त्ति (टी०). ५ तदो अलीअं कहन्ती. ६ दाणीं. ७ दुब्बादिपडि०. ८ बि.

(वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा ।) आः ममापि नाम दुर्योधनस्यानिमित्तानि हृदयक्षोभमावेदयन्ति । (सावष्टम्भम् ।) अथवा भीरुजनहृदयप्रकम्पनेषु का गणना दुर्योधनस्यैवंविधेषु । गीतश्चायमर्थोऽङ्गिरसा ।

ग्रहाणां चरितं स्वप्नोऽनिमित्तान्युपयाचितम् ।
फलन्ति काकतालीयं तेभ्यः प्राज्ञा न बिभ्यति ॥ १५ ॥

तद्भानुमत्याः स्त्रीस्वभावसुलभामलीकाशङ्कामपनयामि ।

भानु०—हला सुवदने पश्य तावदुदयगिरिशिखरान्तरितविमुक्तरथवरो विगलितसन्ध्यारागप्रसन्नदुरालोकमण्डलो जातो भगवान्दिवसनाथः । (क)

सखी—सखि रोषाणितकनकपत्रसदृशेन लताजालान्तरोपहितकिरणनिवहेन पिञ्जरितोद्यानभूमिभागो दुःप्रेक्षणीयो भगवान्सहस्ररश्मिः संवृत्तः । तत्समयस्ते लोहितचन्दनकुसुमगर्भेणार्घेण पर्युपस्थातुम् । (ख)

(क) हला सुवअणे पेक्ख दाव उदअगिरिसिहरन्तरिदविमुक्करहवरो विअलिअसंझाराअप्पसण्णदुरालोअमण्डलो जादो भअवं दिवहणाहो ।

(ख) सहि रोसाणिदकणअपत्तसरिसेण लदाजालन्तरोपहिदकिरणनिवहेण पिञ्जरिदोज्जाणभूमिभाओ दुप्पेक्खणिज्जो भअवं सहस्सरस्सी संवुत्तो । ता समओ दे लोहिदचन्दणकुसुमगब्भेण अग्घेण पज्जुवट्ठादुम् ।

आवहन्तीत्यत्र रूढिच्युतकदोषो नास्ति । विशेषगुणेषूद्भूतत्वादित्यवधेयम् । [प्रकम्पनेषु कम्पकारिषु । का गणना तुच्छान्येतानीत्यर्थः ।] **ग्रहाणामिति** । सूर्यादिदशाः स्वप्नोऽनिमित्तमकस्मादौत्पातिकमुत्पातवातादिकमेते काकतालीयमतर्कितोपनतं यथा स्यादेवं फलन्ति । अतस्तेभ्यः प्राज्ञाः पण्डिता न बिभ्यति । न भयं कुर्वन्तीत्यर्थः । तेभ्य इति भीत्रार्थानां भयहेतुः इति पञ्चमी ॥ १५ ॥ [अलीका चासौ आशंका च ताम् । [सुवदने पश्य तावदुदयशैल......विगलत्सन्ध्यारागः...... [विगलितो यः सन्ध्यारागस्तेन प्रसन्नमतएव दुरालोकं मण्डलं यस्य ।] सखि रोसानितकनकपत्रसदृशेन लताजालान्तरवलितकिरणनिवहेन पिञ्जरितोद्यान-

---

१ आः कथं. २ आवहन्ति. ३ एवंविधेषु कश्मलेषु इति क्वचित्पाठः. ४ अनिमित्तौत्पातिकं तथा; निमित्तान्यौपपातिकाः; अनिमित्तोत्पादकं तथा. ५ वाचिकम्. ६ इदं नास्ति क्वचित्. ७ सिहरन्तर. ८ विअलन्त (टी.); विलअन्तसंझाराओ आसण्णदुरालोअमण्डलो. ९ चेटी–भट्टिणि. १० रोसाण्णिदकण्णकन्तिसस्सिरीएण (रोषान्वितकर्णकान्तिसश्रीकेण); कण्णरअण (रत्न) कन्ति; साणिदकणअरओसरिसेण; रोसहाणिदकणअरओसारिसेण; उज्जलीकिअकणअबिन्दुप्पअरसस्सिरीएण (उज्ज्वलीकृतकनकबिन्दुप्रकरसश्रीकेण). ११ लदाजालन्तरापडिदकिरणजालेन. १२ पिसङ्गीकिदो. १३ पूरिदपडिण्णो विअ रिउदुप्पेक्खणिज्जो जादो...सहस्सकिरणो १४ कुसुमचन्दणगब्भेण.

भानुमती—हञ्जे तरलिके उपनय मेऽर्घ्यभाजनं यावद्भगवतः सहस्ररश्मेः सपर्यां निर्वर्तयामि । (क)

चेटी—यद्देव्याज्ञापयति । (इति निष्क्रान्ता) (ख)

राजा—अयमेव साधुतरोवसरः प्रियासमीपमुपगन्तुम् । (इत्युपसर्पति ।)

(प्रविश्य ।)

चेटी—भट्टिनि इदमर्घ्यभाजनम् । तन्निवर्त्यतां भगवतः सहस्ररश्मेः सपर्या । (ग)

सखी—(विलोक्यात्मगतम्) कथं महाराज आगतः । हन्त जातोस्या नियमभङ्गः । (घ)

(राजा उपसृत्य संज्ञया परिजनमुत्सार्य स्वयमेवार्घ्यपात्रं गृहीत्वा ददाति ।)

भानुमती—(दिनकराभिमुखी भूत्वा) भगवन् अम्बरमहासरएकसहस्रपत्र पूर्वदिशावधूमुखमण्डलकुङ्कुमविशेषक सकलभुवनैकरत्नप्रदीप यदत्र स्वप्नदर्शने किमप्यत्याहितं तद्भगवतः प्रणामेन सभ्रातृकस्यार्यपुत्रस्य कुशलपरिणामि भवतु । (अर्घ्यं दत्त्वा) हञ्जे तरलिके उपनय मे कुसुमानि अपरासामपि देवतानां सपर्यां निर्वर्तयामि । (हस्तौ प्रसारयति ।) (ङ)

(क) हञ्जे तरालिए उवणेहि मे अग्घभाअणं जाव भअवदो सहस्सरास्सिणो सवरिअं णिव्वट्टेमि । (ख) जं देवी आणवेदि । (ग) भट्टिणि एदं अग्घभाअणम् । ता निव्वट्टीअदु भअवदो सहस्सरस्सिणो सवरिआ । (घ) कहं महाराओ आअदो । हन्त जादो से णिअमभङ्गो ।

(ङ) भअवं अम्बरमहासरेक्कसहस्सपत्त पुव्वदिसावहूमुहमण्डलकुङ्कुमविसेसअ सअलभुवणेक्करअणप्पदीव जं एत्थ सिविणअदंसणे किं वि अच्चाहिदं तं भअवदो

भूमिभागः पूरितप्रतिज्ञ इव रिपुदुःप्रेक्षणीयो जातो भगवान्सहस्रकिरणः । तत्समयस्ते कुसुमचन्दनगर्भेणार्घेण पर्युपस्थातुम् । अत्र रोसानितं निर्मलीकृतम् । पिञ्जरितः कपिशीकृतः । पर्युपस्थातुं पूजयितुम् । अत्र सपर्या पूजा । देवि एतदर्घभाजनम् । भगवन्नम्बरसरोवरैकसहस्रपत्र पूर्वदिग्वधूमुखमण्डलकुङ्कुमविशेषक सकलभुवनाङ्गनदीपक इह स्वप्नदर्शने यत्किमप्यत्याहितं तद्भगवतः प्रणामेन

---

१ समीपमुपगन्तुं देव्याः. २ आदाय देव्याः समर्पयति. ३ सुखीभूय । ४ सहस्साकिरणस्स. ५ णिवट्टेदु भअवदो सहस्सरास्सिणो सवरिअम् । ६ (स्वगतम्) ...समाअदो । हन्त किदो से पिअसहीए णिअमभङ्गो रण्णा. ७ भुवणाङ्गणदीअ.

(राजा पुष्पाण्युपनयति । स्पर्शसुखमभिनीय च कुसुमानि भूमौ पातयति ।)

भानुमती—(सरोषम् ।) अहो प्रमादः परिजनस्य । (परिवृत्य दृष्ट्वा । ससंभ्रमम् ।) कथमार्यपुत्रः । (क)

राजा—देवि अनिपुणः परिजनोऽयमेवंविधे सेवावकाशे । तत्प्रभवत्यत्रानुशासने देवी ।

भानुमती—(लज्जां नाटयति ।)

राजा—अयि प्रिये

> **विकिर धवलदीर्घापाङ्गसंसर्पि चक्षुः**
> **परिजनपथवर्तिन्यत्र किं संभ्रमेण ।**
> **स्मितमधुरमुदारं देविमामालपोच्चैः**
> **प्रभवति मम पाण्योरञ्जलिः सेवितुं त्वाम् ॥ १६ ॥**

भानुमती—आर्यपुत्र अभ्यनुज्ञातायास्त्वया अस्ति मे कस्मिन्नपि नियमेऽभिलाषः । (ख)

पणामेण सँभादुअस्स अज्जउत्तस्स कुसलपरिणामि होदु । । हञ्जे तरलिके उवणेहि मे कुसुमाइं अवराणं वि देवदाणं सवरिअं णिव्वट्टेमि ।

(क) अहो पमादो परिअणस्स । कधं अज्जउत्तो ।

(ख) अज्जउत्त अब्भणुण्णादाए तुए अत्थि मे कस्सिं वि णिअमे अहिलासो ।

कुशलपरिणामं मम सशतभ्रातृकस्यार्यपुत्रस्य भवतु । अत्र सहस्रपत्रं कमलम् । विशेषकस्तिलकः । अङ्गनं चत्वराजिरे इत्यमरः । अत्र णत्वाविधायकसूत्राभावान्नकारान्तत्वमेवेत्यवधेयम् । अनिपुणोऽकुशलः । **विकिरेति** । [हे देवि संभ्रमेण अलम् । परिजनस्य पन्थाः परिजनपथः । तत्र वर्तितुं शीलमस्य तस्मिन्परिजनपथवर्तिनि अत्र मयि । धवलश्चासौ दीर्घश्च यः अपाङ्गस्तेन संसर्पतीति तच्छीलं चक्षुः] विकिर विक्षिप । अपाङ्गं नेत्रप्रान्तः । तत्र संसर्पि गमनशीलम् । परिजनपथवर्तिनि सेवकमार्गस्थिते मयि । किं संभ्रमेणोद्वेगेन । स्मितमधुरमुदारं मनोहरं च यथा स्यादेवं हे देवि मामालप ब्रूहि । मम पाण्योरञ्जलिः [त्वां सेवितुं प्रभवति ।] उच्चैः प्रभवतु । अयमञ्जलिर्बद्ध इत्यर्थः । अतोऽस्मांस्त्वं स्पृश । स्पर्शमपि मम विधेहीत्यर्थः । पाण्योरञ्जलिरित्यत्रार्थपौनरुक्त्यं न देश्यम् । उक्तपोषालंकारेण तदुद्धारात् ॥ १५ ॥

---

१ राज्ञः पुष्पाण्युपनयतः स्पर्शाद्धस्तादर्घ्यपात्रं भूमौ पतति; दुर्योधनः पुष्पाण्युपनयति; भानुमत्यास्तत्स्पर्शजातकम्पाया हस्तात्पुष्पाणि पतन्ति । इ. पा. २ परिवृत्य, राजानमवलोक्य ससाध्वसं लज्जां नाटयति. ३ तथा. ४ एतत्क्वचिन्नास्ति. ५ भीरु. ६ प्रभवतु (टी.);... लिस्त्वं स्पृशास्मान् (टी.). ७ समदब्भादु. ८ अब्भणुजाणादु मं महाराओ ।

राजा—श्रुतविस्तार एवास्मि भवत्याः स्वप्नवृत्तान्तं प्रति । तदलमेवं[1] प्रकृतिसुकुमारमात्मानं खेदयितुम् ।

भानुमती—आर्यपुत्र अतिमात्रं मां शङ्का बाधते । तदनुमन्यतां मामार्यपुत्रः । (क)

राजा—(सगर्वम् ।) देवि अलमनया शङ्कया । पश्य ।

किं नो व्याप्तदिशां प्रकम्पितभुवामक्षौहिणीनां फलं
किं द्रोणेन किमङ्गराजविशिखैरेवं यदि क्लाम्यसि ।
भीरु भ्रातृशतस्य मे[2] भुजवनच्छायां सुखोपस्थिता
त्वं दुर्योधनकेसरीन्द्रगृहिणी शङ्कास्पदं किं तव ॥ १७ ॥

भानुमती—आर्यपुत्र न खलु किमपि मे शङ्काकारणं युष्मासु सन्निहितेषु । किं त्वार्यपुत्रस्यैव मनोरथसंपत्तिमभिनन्दामि । (ख)

राजा—अयि सुन्दरि एतावन्त एव मनोरथा यदहं दयितया[3] सङ्गतः स्वेच्छया विहरामीति । पश्य ।

प्रेमाबद्ध[4]स्तिमितनयनापीयमाना[5]ब्जशोभं
लज्जायोगादविशदकथं मन्दमन्दस्मितं वा ।

(क) अज्जउत्त अदिमेत्तं मे सङ्का बाहेइ । ता अणुमण्णदु मं अज्जउत्तो ।

(ख) अज्जउत्त ण हु किं वि मे सङ्काकालणं तुह्मेसु सण्णिहिदेसु । किं तु अज्जउत्तस्स एव्व[6] मणोरहसंपत्तिं अहिणन्दामि ।

किं नो व्याप्तेति । [यदि त्वमेवं क्लाम्यसि ग्लायसि तर्हि व्याप्ता दिशो याभिस्तासां नः प्रकम्पिता भूर्याभिस्तासां अक्षौहिणीनां किं फलम् । तथा च द्रोणेन । तत्पराक्रमेणेत्यर्थः । किं फलम् । अङ्गानां राजा अङ्गराजः कर्णः तस्य विशिखैः बाणैः किं फलम् ।] अक्षौहिणी संख्याभेदः । [अक्षौहिण्याः प्रसंख्याता रथानां द्विजसत्तमाः । संख्या गणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥ शतान्युपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः (११८७०) । गजानां च परीमाणमेतदेव विनिर्दिशेत् ॥ ज्ञेयं शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु । नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥ पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च । दशोत्तराणि षट् प्राहुर्यथावदिह संख्यया ॥ इति महाभारते आदिपर्वणि अ० २ श्लो० २३-२६] किं द्रोणेनेत्यादौ फलमित्यनुषज्यते । अङ्गराजः कर्णः । क्लाम्यसि परिश्राम्यसि । हे भीरु । [मे भ्रातृशतस्य भुजा एव वनं तस्य छायां सुखेनोपस्थिता । किंच दुर्योधनः केसरीन्द्रः तस्य गृहिणी एव] ॥ १७ ॥ न खलु शब्दो निषेधे । दयिता कान्ता । **प्रेमेति** । एतादृशं वा तव वक्त्रेन्दुं पातुं दुर्योधनस्य किं वाञ्छा न । अपि तु

---

१ अलमेव. २ या...०च्छायासुखो०. ३ वनितया, समागतस्त्वया. ४ वस्थ०-बन्ध. ५ नं पीयमानान्य०. ६ एवं; जेव.

वक्त्रेन्दुं ते नियममुषितालक्तकाग्राधरं वा
पातुं वाञ्छा परमसुलभं किं नु दुर्योधनस्य ॥ १८ ॥
(नेपथ्ये महान्कलकलः । सर्वे आकर्णयन्ति ।)

भानुमती—(सभयं राजानं परिष्वज्य ।) परित्रायतां परित्रायतामार्यपुत्रः । (क)

राजा—(समन्तादवलोक्य ।) प्रिये अलं संभ्रमेण । पश्य ।

दिक्षु व्यूढाङ्घ्रिपाङ्गस्तृणजटिलचलत्पांशुदण्डोऽन्तरिक्षे
झाङ्कारी शर्करालः पथिषु विटपिनां स्कन्धकाषैः सधूमः ।
प्रासादानां निकुञ्जेष्वभिनवजलदोद्गारगम्भीरधीर-
श्चण्डारम्भः समीरो वहति परिदिशं भीरु किं संभ्रमेण ॥ १९ ॥

सखी—महाराजः प्रविशत्विमं दारुपर्वतप्रासादम् । उद्वेगकारी खल्वयमुत्थितपरुषरजःकलुषीकृतनयन उन्मूलिततरुवरशब्दवित्रस्तमन्दुरापरिभ्रष्टवल्लभतुरङ्गमपर्याकुलीकृतजनपद्धतिर्भीषणः समीरणासारः । (ख)

(क) परित्ताअदु परित्ताअदु अज्जउत्तो ।

(ख) महाराओ पविसदु एदं दारुपव्वअप्पासादम् । उव्वेअकारी क्खु अअं उत्थिदपरुसरअकलुसीकिदणअणो उन्मूलिअतरुवरसद्दवित्तत्थमन्दुरापरिब्भट्ठवल्लहतुलङ्गमपज्जाउलीकिदजणपद्धई भीसणो समीरणासारो ।

वाञ्छेव । कीदृशम् । प्रेम्णाबद्धं संबद्धमत एव स्तिमितं निश्चलं यन्नयनं तेनापीयमानं यदब्जं तद्वच्छोभा यस्य [तेन करणभूतेन आपीयमाना तिरस्क्रियमाणा अब्जशोभा कमलसौन्दर्यं येन कर्त्रा स तथोक्तः] तम् । लज्जासंबन्धादस्वच्छकथमत्यल्पहासं च । नियमान्मुषितः परवासीभूतः अलक्तको यत्र । तादृशोऽग्राधरो यत्र । परमतिशयेनासुलभं दुर्लभम् । अन्यतरुणानामिति शेषः ॥ १८ ॥ दिक्ष्विति । हे भीरु किं संभ्रमेण भयेन । एतादृशः समीरो वायुः परिदिशं प्रतिदिशं वहति यतः । कादृशः । दिक्षु व्यूढं संबद्धमङ्घ्रिपस्य पादपस्याङ्गं [शाखादि] येन स तथा । अन्तरिक्षे व्योम्नि तृणेन जटिलो व्याप्तश्चलन्पांशुदण्डो दण्डाकारकधूलिर्यस्मात्स तथा । झाङ्कारः अव्यक्तशब्दस्तद्युक्तः । पथिषु शर्करालः शर्करायुक्तः । सिध्मादित्वात् मत्वर्थीयो लच्प्रत्ययः । विटपिनां वृक्षाणां स्कन्धकषणैर्धूमसहितः । प्रासादानां धवलगृहाणां मध्येषु नवजलधरोद्गमगम्भीररवः प्रचण्डोपक्रमः । अङ्घ्रिश्चरणस्तेन पिबति जलादिकमित्यङ्घ्रिपः । पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् इत्यमरः । कषणं काषः । भावे घञ् ॥ १९ ॥ महाराज

---

१ नियत०, क्तकाङ्काधरम्. २ तु; न. ३ एतत् क्वचिन्नास्ति. ४ व्याक्षिप्तपर्णः; व्यूढाङ्घ्रिपाभः. ५ महाराअ आरोहिअदु. (आरुह्यतां). ६ उच्छेअकारी. ७ उत्थिदो; उद्धूदपांसुप्पसरो. ८ विअलिद (विदलित). ९ तुलङ्गमो पज्जा०. १० समीरणो.

राजा—(सहर्षम् ।) उपकारि खल्विदं वात्याचक्रं सुयोधनस्य । यस्य प्रसादादयत्नपरित्यक्तनियमया देव्या संपादितोऽस्मन्मनोरथः । कथमिति ।

न्यस्ता न भ्रुकुटिर्न बाष्पसलिलैराच्छादिते लोचने
नीतं नाननमन्यतः सशपथं नाहं स्पृशन्वारितः ।
तन्व्या मग्नपयोधरं भयवशादाबद्धमालिङ्गितं
भङ्क्तास्या नियमस्य भीषणमरुन्नायं वयस्यो मम ॥ २० ॥

तत्संपूर्णमनोरथस्य मे कामचारः संप्रति विहारेषु । तदितो दारुपर्वतप्रासादमेव गच्छामः ।

(सर्वे वात्याबाधां रूपयन्तो यत्नतः परिक्रामन्ति ।)

राजा—

कुरु घनोरु पदानि शनैः शनैरयि विमुञ्च गतिं परिवेपिनीम् ।
पतसि बाहुलतोपरिबन्धनं मम निपीडय गाढमुरःस्थलम् ॥ २१ ॥

आरुह्यतामेतद्दारुपर्वतप्रासादम् । उद्वेगकारी खलूद्धूतपरुषरजःकलुषीकृतनयन उन्मूलितस्खलिततरुतुरङ्गमपर्याकुलीकृत... । [आसारः समूहः ।] अत्र दारुपर्वतः काष्ठरचनाभेदः पर्वताकारः । यद्वा दारुपर्वत इति क्रीडापर्वतनाम । स्खलित इतस्ततो भ्रष्टः । वाजिशाला तु मन्दुरा इत्यमरः । पद्धतिर्वर्त्म । चक्रं समूहः । **न्यस्तेति** । अयं भीषणमरुन्मम वयस्यो मित्रं न । अपि तु मित्रमेव । यतोऽस्या नियमस्य भङ्क्ता भञ्जकः । नियमभङ्गानेवाह—भ्रुकुटिर्न न्यस्ता न कृता न वा नेत्रजलेन नेत्रं छन्नम् । अन्यत्र मुखं न कृतम् । स्पृशन्नहं न सशपथं वारितः । यदि मां स्पृशसि तदैव ते शपथ इति न कृतमित्यर्थः । तन्व्येति सर्वत्रान्वीयते । मग्नपयोधरं संबद्धस्तनं यथा स्यादेवं भयवशादालिङ्गितमालिङ्गनमाबद्धं कृतम् । एतानि भयात्तया कृतानीति मरुत उपकारकतेति भावः । यद्वा । अयं भीषणमरुन्न । किं तु मम वयस्य इति योजना । मैत्रं च तत्तत्क्रियाभिरुन्नेयम् ॥ २० ॥ [कामेन चारः] कामचारः स्वेच्छाचरणम् ॥ **कुर्विति** । हे घनोरु निबिडोरुप्रदेशे । परिवेपिनीं कम्पवतीम् । हे सुतनु शोभनशरीरे । [पतसीति पाठे वायुवशात्पतसि । अतः बाहुलतयोः उपरिबन्धनं यथा स्यात्तथा ।] ममोरःस्थलं गाढं दृढं निपीडय । बाहुलतयोपरिबन्धनं यथा स्यादेवम् ॥ २१ ॥

---

१ एतत् क्वचिन्नास्ति. २ भुग्नपयोधरं; लग्नपयोधरं. ३ आलिङ्गितः; आरब्धमालिङ्गितुम्. ४ तु मे. ५ पर्वतमेव. ६ अपि. ७ सुतनु. ८ तोपनिबन्धनम्.

(प्रवेशं रूपयित्वा ।) प्रिये अलब्धावकाशः[1] समीरणः[2] संवृतत्वाद्गर्भगृहस्य । विस्रब्धमुन्मीलय चक्षुरुन्मृष्टरेणुनिकरम्[3] ।

भानुमती—(सहर्षम् ।) दिष्ट्येह तावदुत्पातसमीरणो न बाधते । (क)

सखी—महाराज आरोहणसंभ्रमनिःसहं प्रियसख्या ऊरुयुगलम् । तत्कस्मादिदानीं महाराज आसनवेदीं न भूषयति । (ख)

राजा—(देवीमवलोक्य ।) भवति अनल्पमेवापकृतं वात्यासंभ्रमेण । तथाहि ।

रेणुर्बाधां विधत्ते तनुरपि महतीं नेत्रयोरायतत्वा-
द्धृत्कम्पोऽल्पोऽपि पीनस्तनभरितमुरः क्षिप्तहारं दुनोति[4] ।
ऊर्वोर्मन्देऽपि याते पृथुजघनभराद्वेपथुर्वर्धतेऽस्या
वात्या खेदं कृशाङ्ग्याः[5] सुचिरमवयवैर्[6]दत्तहस्ता करोति ॥ २२ ॥

(सर्वे उपविशन्ति ।)

राजा—तत्किमित्यनास्तीर्णं कठिनं शिलातलमध्यास्ते देवी ।

लोलांशुकस्य पवनाकुलितांशुकान्तं
त्वद्दृष्टिहारि मम लोचनबान्धवस्य ।

(क) दिट्ठिआ इह दाव उप्पादसमीरणो ण बाधेइ ।

(ख) महाराअ आरोहणसंभमणिस्सहं पिअसहीए ऊरुजुअलम् । ता कीस दाणीं महाराओ आसणवेदीं ण भूसेदि ।

स्तिमितत्वं निबिडत्वम् । [संवृतत्वाच्छन्नत्वात् ।] गर्भगृहं गर्भहर इति प्रसिद्धम् । विस्रब्धं कृतविश्वासमिति क्रियाविशेषणम् । [उन्मृष्टः अपसारितः रेणुनिकरो यस्मात् तच्चक्षुः ।] दिष्ट्येह तावदुत्पातमारुतो न बाधते । तर्त्किनिमित्तं...न भूषयति । [संभ्रमेण त्वरया निःसहमसमर्थम् ।] **रेणुरिति** । नेत्रयोरायतत्वाद्दैर्ध्यात्तनुरप्यल्पोऽपि रेणुर्बाधां पीडां विधत्ते । अल्पोऽप्येष कम्पः [क्षिप्तो हारो यस्मात्तद् । उरो वक्षःस्थलं दुनोति पीडयति । भरितमिति तारकादित्वादितच् इति साधनीयम् । अन्यथा भृतमिति स्यादित्यवधेयम् । ऊर्वोराधारभूतयोर्वेपथुः कम्पः मन्देऽप्यल्पेऽपि याते गमने सति वर्धत इत्यन्वयः । अतो हेतोर्वायुः मृगाक्ष्याः [कृशाङ्ग्याः] खेदं करोति । कीदृशः । अवयवैः शरीरावयवैर्नयनादिभिर्दत्तहस्तः कृतसाहित्य इत्यर्थः । उभाभ्यामेव पीडा देव्या इति भावः ॥ २२ ॥ अनास्तीर्णं वस्त्रादिना अनाच्छादितम् । **लोलेति** । हे करभोरु तव जघनस्थलस्याध्यासितुं

---

१ लब्धान्तरः. २ समीरणासारः स्तिमितत्वात् (टी.). ३ उत्सृष्टरेणुव्यतिकरम्. ४ तनोति. ५ मृगाक्ष्याः (टी.). ६ अवयवैरित्थमाविष्करोति. ७ समीरणासारो.

अध्यासितुं तव चिरं जघनस्थलस्य
पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुग्मम् ॥ २३ ॥

(प्रविश्य पटाक्षेपेण संभ्रान्तः)

कञ्चुकी—देव भग्नं भग्नम् ।

(सर्वे सातङ्कं पश्यन्ति ।)

राजा—किं नाम[१] ।

कञ्चुकी—भग्नं भीमेन

राजा—आः किं प्रलपसि ।

भानुमती—आर्य किमनर्थं मन्त्रयसे । (क)

कञ्चुकी—(सभयम् ।) ननु भग्नं भीमेन भवतः

राजा—धिक् प्रलापिन् वृद्धापसद कोयमद्य ते व्यामोहः ।

कञ्चुकी—देव[३] न खलु कश्चिद् व्यामोहः । सत्यमेव ब्रवीमि ।

भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।
पतितं किङ्किणीक्वाणबद्धाक्रन्दमिव क्षितौ ॥ २४ ॥

राजा—बलवत्समीरणवेगात्कम्पिते भुवने भग्नः स्यन्दनकेतुः । तत्किमित्युद्धतं प्रलपसि भग्नं भग्नमिति ।

(क) अज्ज किं अणत्थं[४] मन्तेसि ।

जघनस्थलस्याश्रयणाय ममोरुयुग्मं पर्याप्तमेव शक्तमेव । कीदृशस्य । चपलवस्त्रस्य । मदीयनेत्रमित्रस्य । कीदृशम् । वाताकुलितांशुकान्तम् । त्वदीयदृष्टिहरणशीलं च । जघनस्थलस्येत्यत्र शेषे षष्ठी इति सूत्रेण षष्ठी । करस्य करभो बहिः । इत्यमरः ॥ २३ ॥ इह लोलेत्यादिभग्नमित्यन्तेन छलसन्धिरुक्तः । इष्टार्थयुक्तं यद्वाक्यं भाषतेऽर्थमभीप्सितम् । वाक्यान्तरेण संयोगाच्छलोऽयमभिधीयते ॥ इति भरतः । साकूतं साभिप्रायम् । किं नामेति । नाम प्राकाश्ये । किं तदिति प्रकाशयेत्यर्थः । आर्य किमनार्यं कथयसि ॥ **भग्नमिति** । भीमेन मरुता वायुना अथ च भीमसेनेन । मरुता वायुपुत्रेण । मरुतेत्यत्र आत्मा वै जायते पुत्रः इत्यभेदोपचाराद्वा तद्धितलोपाद्वा साधुतेत्यवधेयम् । केतनं चिह्नम् । किङ्किणीक्वाणः क्षुद्रघण्टिकाशब्दः [तेन आबद्धः आक्रन्दो येन] ॥२४॥ स्यन्दनो

---

१ साकूतम्; सभयम्. २ केन । कञ्चु०–भीमेन । राजा–कस्य । कञ्चु०–भवतः । इ. पा. ३ देव कथयामि सर्वम्–भग्नं भीमेन. । ४ अनिट्टं (आनिष्टं); अणअं (अनयं).

कञ्चुकी—देव न किंचित् । किंतु शमनार्थमस्यानिमित्तस्य विज्ञापयितव्यो देव इति स्वामिभक्तिर्मां मुखरयति ।

भानुमती—आर्यपुत्र परिहार्यतामेतदनिमित्तं प्रसन्नब्राह्मणवेदानुघोषेण होमेन च । (क)

राजा—(सावज्ञम् ।) ननु गच्छ । पुरोहित[1]सुमित्राय निवेदय ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य ।)

प्रतीहारी—(सोद्वेगमुपसृत्य ।) जयतु जयतु महाराजः । महाराज एषा खलु जामातुः सिन्धुराजस्य माता दुःशला च प्रतीहारभूमौ तिष्ठति । (ख)

राजा—(किंचिद्विचिन्त्य[2]आत्मगतम् ।) किं जयद्रथमाता दुःशला चेति । [3]कच्चिदभिमन्युवधामर्षितैः पाण्डुपुत्रैर्न किंचि[4]दत्याहितमाचेष्टितं भवेत् । (प्रकाशम् ।) गच्छ । प्रवेशय शीघ्रम् ।

प्रतीहारी—यन्महाराज आज्ञापयति । (इति निष्क्रान्ता ।) (ग)

(ततः प्रविशति संभ्रान्ता जयद्रथमाता दुःशला च ।)
(उभे सास्रं दुर्योधनस्य पादयोः पततः ।)

माता—परित्रायतां परित्रायतां कुमारः । (घ)

(दुःशला रोदिति ।)

राजा—(ससंभ्रम[5]मुत्थाप्य ।) अम्ब समाश्वसिहि समाश्वसिहि । किमत्याहितम् । अपि कुशलं समराङ्गणेष्वप्रतिरथस्य जयद्रथस्य ।

(क) अज्जउत्त पडि[6]हरीअदु एदं अणिमित्तं पसण्णबह्मणवेआणुघोसेण होमेण अ ।

(ख) ज[7]अदु जअदु महाराओ । महाराअ एसा क्खु जामादुणो सिन्धुराअस्स मादा दुस्सला अ पडिहारभूमीए चिट्ठदि ।

(ग) जं [8]महाराओ आणवेदि । (घ) परित्ताअदु परित्ताअदु [9]कुमालो ।

रथस्तस्य केतुः चिह्नम् । [अनिमित्तमपशकुनः तस्य ।] आर्यपुत्र अन्तरीयतामेतत्प्रसन्नब्राह्मणवेदघोषेण ।[**पुरोहितेति**–अत्रचाणक्यः–वेदवेदाङ्गतत्वज्ञो जपहोमपरायणः। आशीर्वादवचोतयुक्त एष राजपुरोहितः ॥ इति। अयं च वेदविहितं कुर्याच्छान्तिकपौष्टिकम् । इत्यग्निपुराणम् । सिन्धुराजमाता। अत्र सिन्धुराजो जयद्रथः ।

---

१ स्तुतपुरोहिताय. २ स्वगतम्. ३ कचित्. ४ कच्चित्. ५ उत्थाय. ६ अन्तरीअदु एदं पसण्णबह्मणवेअघोसेण (टी.); वअणमङ्गलवअणसमुग्घोसेण. ७ जअदि जअदि महाराओ । महाराअ महादेवी क्खु एसा सिन्धुराअमाता (टी.) ८ देवो. ९ कुरुणाहा.

माता—जात कुतः कुशलम् । (क)

राजा—कथमिव ।

माता—(साशङ्कम्) अद्य खलु पुत्रवधामर्षोद्दीपितेन गाण्डीविना अनस्तमिते दिवसनाथे तस्य वधः प्रतिज्ञातः । (ख)

राजा—(सस्मितम् ।) इदं तदश्रुकारणमम्बाया दुःशलायाश्च । पुत्रशोकादुन्मत्तस्य किरीटिनः प्रलापैःएवमवस्था । अहो मुग्धत्वमबलानाम् । अम्ब कृतं विषादेन । वत्से दुःशले अलमश्रुपातेन । कुतश्चायं तस्य धनञ्जयस्य प्रभावो दुर्योधनबाहुपरिघरक्षितस्य महारथजयद्रथस्य विपत्तिमुत्पादयितुम् ।

माता—जात ते हि पुत्रबन्धुवधामर्षोद्दीपितकोपानला अनपेक्षितशरीरा वीराः परिक्रामन्ति । (ग)

राजा—(सोपहासम् ।) एवमेतत् । सर्वजनप्रसिद्धैवामर्षिता पाण्डवानाम् । पश्य ।

हस्ताकृष्टविलोलकेशवसना दुःशासनेनाज्ञया
पाञ्चाली मम राजचक्रपुरतो गौर्गौरिति व्याहृता ।
तस्मिन्नेव स किंनु गाण्डिवधरो नासीत्पृथानन्दनो
यूनः क्षत्रियवंशजस्य कृतिनः क्रोधास्पदं किं न तत् ॥२५

(क) जाद कुदो कुसलम् । (ख) अज्ज क्खु पुत्तवहामरिसुद्दीविदेण[11] गण्डीविणा अणत्थमिथे दिवहणाहे तस्स वहो पडिण्णादो । (ग) जाद[12] दे हि पुत्तबन्धुवहामरिसुद्दीविदकोवाणला अणपेक्खिदसरीरा[13] वीरा परिक्कमन्ति ।

[प्रतीहारभूमिद्वारम् । अमर्ष एषां संजातः इति अमर्षिताः तैः ।] अत्याहितमनर्थः । अप्रतिरथस्य–अविद्यमानः प्रतिरथः यस्य । उन्मत्तस्य जातचित्तविभ्रमस्य । मुग्धत्वं विचारवैक्लव्यम् । दुर्योधनस्य बाहू परिघौ अर्गले इव ताभ्यां रक्षितस्य । **महारथः**–लक्षणमग्रे उक्तम् ।] अमर्षिता क्रोधशालिता । **हस्ताकृष्टेति** । [मम आज्ञया दुःशासनेन हस्तेन आकृष्टमत एव विलोलं केशाश्च वसनं च केशवसनं यस्याः सा हस्ताकृष्टविलोलकेशवसना पाञ्चाली राजचक्रपुरतः गौः गौः इति व्याहृताः ।] व्याहृतेति णिज्गर्भम् । तेन व्याहारितेत्यर्थः । राजवधूनां

१ अम्ब किं जातम् इ. पा. २ सशोकम्. ३ अस्र. ४ उत्तमस्य. ५ ०लानां नाम. ६ अस्य. ७ प्रसिद्धमेवामार्षित्वम्. ८ राजचक्रमभितः; राजचक्रसमितौ. ९ तस्मिन्नम्ब, ततज्यगाण्डिव-कार्मुक-धरः १० कुदो एत्थ कुसलं. ११ अमरिसिदेण (अमर्षितेन) टी. १२ जाद जदो अबन्धु०. १३ अणवेक्खिदसरीरा; सरीरावरणा.

माता—असमाप्तप्रतिज्ञाभरस्यात्मवधोऽस्य प्रतिज्ञातः । (क)

राजा—यद्येवमलमानन्दस्थानेऽपि ते विषादेन । ननु वक्तव्यमुत्सन्नः सानुजो युधिष्ठिर इति । अन्यच्च मातः कां शक्तिरस्ति धनञ्जयस्यान्यस्य वा कुरुशतपरिवारवर्धितमहिम्नः कृपकर्णद्रोणाश्वत्थामादिमहारथैर्द्विगुणीकृतनिरावरणविक्रमस्य नामापि ग्रहीतुं ते तनयस्य । अयि सुतपराक्रमानभिज्ञे ।

धर्मात्मजं प्रति यमौ च कथैव नास्ति
मध्ये वृकोदरकिरीटभृतोर्बलेन ।
एकोऽपि विस्फुरितमण्डलचापचक्रं
कः सिन्धुराजमभिषेणयितुं समर्थः ॥ २६ ॥

भानुमती—आर्यपुत्र यद्यप्येवं तथापि गुरुकृतप्रतिज्ञाभरो धनञ्जयः स्थानं खलु शङ्कायाः । (ख)

माता—जाते साधु कालोचितं त्वया मन्त्रितम् । (ग)

राजा—आः ममापि नाम दुर्योधनस्य शङ्कास्थानं पाण्डवाः । पश्य ।

(क) असमत्तपडिण्णाभरँस्स आप्पवहो से पडिण्णादो ।

(ख) अज्जउत्त जइवि एव्वं तहवि गुरुकिदपडिण्णाभँरो धणंजओ ठाणं क्खु संकाए ।

(ग) जादे सॆाहु कालेइदं तुए मन्तिदं ।

गोगैरित्यभिधानमतिहानिकरमिति समाचारः । तास्मिन्काले तता विस्तृता ज्या पतञ्चिका यत्र तादृशं गण्डिवं धनुर्यस्य सः । गाण्डीवमपि गण्डिवम् इति शब्दभेदः । पृथानन्दनोऽर्जुनः । [नासीत्किनु । अपि त्वासीदेव । क्षत्रियवंशोत्पन्नस्य तत्रापि यूनो यौवनशालिनः । न तु वार्धक्याद्गलितोत्साहस्य वीतशक्तेर्वा । तत्रापि कृतिनः कृतहस्तस्य युद्धकलाप्रवीणस्येत्यर्थः । पार्थस्य ।] आस्पदं स्थानम् ॥ २५ ॥ असमाप्तप्रतिज्ञाभारस्यात्मवधस्तेन व्यवसितः । [कुरूणां शतमेव परिवारः तेन वर्धितो महिमा यस्य । महारथैः—एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च विज्ञेयः स महारथः ॥ इत्युक्तलक्षणैः । द्विगुणीकृतः निरावरणः अप्रतिबन्धः विक्रमो यस्य ।] परिवारोऽनुचरः । निरावरणोऽन्तरायशून्यः । **धर्मात्मजामिति** । धर्मात्मजो युधिष्ठिरः । यमौ नकुलसहदेवौ प्रति इत्यन्वयः । भीमार्जुनयोर्मध्ये एकोपि कः सिन्धुराजम् [अभिषेणयितुं सेनयाभिगन्तुम्]अभियोद्धुं समर्थः। अपि तु न कोऽपि । [सेनयाभिगन्तुमित्यर्थे ' सत्यापपाश ' इत्यादिना णिच् । उपसर्गात्सुनोति इत्यादिना षत्वम् ।] विस्फुरितं मण्डलाकारं चापचक्रं यस्य तम् ॥ २६ ॥

---

१ न. २ ०रथपराक्रम. ३ भारस्स; भरेण; जाद असम्पत्तीए पडिण्णाभारस्स. ४ भारो ठाणं–णिदाणं;धणंजओ त्ति णं ठाणं. ५ साहु कालेइदं भणिअं भाणुमदीए (टी).

कोदण्डज्याकिणाङ्कैरगणितरिपुभिः कङ्कटोन्मुक्तदेहैः
श्लिष्टान्योन्यातपत्रैः सितकमलवनभ्रान्तिमुत्पादयद्भिः ।
रेणुग्रस्तार्कभासां प्रचलदसिलतादन्तुराणां बलाना-
माक्रान्ता भ्रातृभिर्मे दिशि दिशि समरे कोटयः संपतन्ति॥२७॥

अपि च भानुमति विज्ञातपाण्डवप्रभावे किं त्वमप्येवमाशङ्कसे । पश्य ।

दुःशासनस्य हृदयक्षतजाम्बुपाने
दुर्योधनस्य च यथा गदयोरुभङ्गे ।
तेजस्विनां समरमूर्धनि पाण्डवानां
ज्ञेया जयद्रथवधेऽपि तथा प्रतिज्ञा ॥ २८ ॥

कः कोत्र भोः । जैत्रं मे रथमुपकल्पय तावत् । यावदहमपि तस्य प्रगल्भपाण्डवस्य जयद्रथपरिरक्षणेनैव मिथ्याप्रतिज्ञावैलक्ष्यसंपादितमशस्त्रपूतं मरणमुपदिशामि ।

(प्रविश्य)

कञ्चुकी—देव

कोदण्डेति । कोदण्डो धनुः । [तस्य ज्यायाः किणो घर्षणजन्यं चिह्नं तस्य अङ्को येषां तैः । अगणिता अचिन्तिता रिपवः यैः । कङ्कटेन संनाहेन उन्मुक्तोऽनाश्लिष्टो देहो येषां तैः ।] तथा चात्मगौरवात्संनाहमकुर्वाणैरित्यर्थः । [कङ्कटामुक्तदेहैरिति पाठे कंकटा आमुक्ताः पिनद्धा येषु तथा देहा येषाम् । श्लिष्टं अन्योन्यस्य] आतपत्रं छत्रं । तैः करणभूतैः श्वेतकमलवनभ्रमं कुर्वद्भिः । [मे भ्रातृभिः आक्रान्ताः । रेणुना ग्रस्ताऽर्कस्य भा यैः तासां । प्रचलन्त्यो या असिलतास्ताभिः] दन्तुराणां निम्नोन्नतानां बलानां कोटयः संख्याभेदाः प्रदेशा वा । संपतन्ति गच्छन्ति । कोटिरग्रे प्रकर्षे च संख्यापार्श्वप्रदेशयोः । इति विश्वः ॥ उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् । इत्यमरः ॥ २७ ॥ **दुःशासनेति** । [यथा दुःशासनस्य हृदयरक्तमेवाम्बु जलं तस्य पाने । यथा च दुर्योधनस्य ऊरुभङ्गे ऊर्वोः भङ्गविषये । तथा समरमूर्धनि रणशिरसि जयद्रथवधेपि तेजस्विनां पराक्रमिणां पाण्डवानां प्रतिज्ञा ज्ञेया ।] रक्तक्षतजशोणितम् इत्यमरः ॥ २८ ॥ [जैत्रं जयनशीलम् । जेतृ शब्दात् प्रज्ञादित्वादण् । उपकल्पय सज्जं कृत्वा आनय । प्रगल्भस्य धृष्टस्य पाण्डवस्यार्जुनस्य । मिथ्या प्रतिज्ञा मिथ्याप्रतिज्ञा तया यद् वैलक्ष्यं लज्जा तेन संपादितं विहितम् । शस्त्रेण शस्त्रव्यापारेण पूतं शस्त्रपूतम् । युद्धे शस्त्रप्रहारेण मृतस्य वीरस्य स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वात्तन्मरणस्य पूतत्वम् । तथा न भवतीति अशस्त्रपूतम् ।] जैत्रं जयशालिनम् । अशस्त्र-

---

१ व्याततज्यैः. २ कङ्कटामुक्त–टाबद्धदेहैः; टाभिन्न (टी.). ३ ध्वस्ता. ४ चमूनाम्. ५ अयि भानुमति. ६ आविज्ञात०. ७ आशंससे. ८ उपपादय. ९ तस्य मिथ्याप्रतिज्ञाप्रगल्भस्य पाण्डवस्य वैलक्ष्यं संपादयन्; तस्याप्रगल्भस्य पाण्डवमध्यमस्य, मिथ्याप्रतिज्ञा०

उद्घातक्वणितविलोलहेमघण्टः
प्रालम्बद्विगुणितचामरप्रहासः ।
सज्जोऽयं नियमितवेल्गिताकुलाश्वः
शत्रूणां क्षपितमनोरथो रथस्ते ॥ २९ ॥

राजा—देवि प्रविश त्वमभ्यन्तरमेव । (यावदहमपि तस्य प्रगल्भपाण्डवस्य इत्यादि पठन् परिक्रामति ।)

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

पूतमशस्त्रकृतम् ॥ **उद्घातेति** । उद्घात आघातः तेन क्वणितं शब्दः । [तेन क्वणिता शब्दिता विलोलाः प्रचला हेमघंटा यस्य ।] यद्वा स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भ इत्यमरः । तेनोद्घात उपक्रम इत्यर्थः । प्रालम्बो लम्बितो हारः । [तेन द्विगुणितः चामरस्य प्रहासः धवलिमा यत्र । प्रालम्बं द्विगुणितं द्विपार्श्वे द्विधाबद्धं यच्चामरं तस्य प्रहासो यत्र इति केचित् ।] प्रहासः प्रकाशः । [नियमिता अतएव वल्गितेनाकुला अश्वा यस्य । नियमितं वल्गितं येषां तथाभूता अतएव आकुला अश्वा यस्येति वा । 'नियमितवल्गुवल्गिताश्वः' इति पाठे नियमितं वल्गु चारु वल्गितं येषां तथाभूता अश्वा यस्य ।] नियमितो वेल्लितेन गतिविशेषेणाकुलितोऽश्वो यत्र स तथा । [शत्रूणां क्षपिता नाशिता मनोरथा येन स तथोक्तः । अत्र शत्रूणामिति षष्ठ्या मनोरथेन सम्बन्धः । सापेक्षत्वात्समासः । तदुक्तम्—सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते ॥ इति ।] ॥ २९ ॥ अत्राङ्के नायिकाचेटयोर्भाषा शौरसेनी । तदुक्तं तत्रैव—नायिकायां च चेट्यां च तथा चैव विदूषके । शौरसेनीं समाश्रित्य भाषा योज्या तु नाटके । इति । एवमन्यत्रापि ॥

असूत यं रत्नधरो गुणीशो नानागुणाढ्या दमयन्तिकापि ।
जगद्धरं तस्य कृतौ गतोयमङ्को द्वितीयो वरटिप्पनेऽत्र ॥

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

---

१ वल्गुवल्गिताश्वः, वेल्लिताकु. (टी.).

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विकृतवेषा राक्षसी ।)

राक्षसी—(विकृतं विहस्य । सपरितोषम् ।)

हतमानुषमांसभारके कुम्भसहस्रवसाभिः संचिते ।
अनिशं च पिबामि शोणितं वर्षशतं समरो भवतु ॥ १ ॥

(नृत्यन्ती सपरितोषम् ।) यदि सिन्धुराजवधदिवस इव दिवसे दिवसे समरकर्म प्रतिपद्यतेऽर्जुनस्तदा पर्याप्तभृतकोष्ठागारं मांसशोणितैर्मे गृहं भविष्यति । (परिक्रम्य दिशोऽवलोक्य ।) अथ क्व नु खलु रुधिरप्रियो भविष्यति । तद्यावदेतस्मिन्समरे प्रियभर्तारं रुधिरप्रियमन्वेषयामि । (परिक्रम्य) भवतु । शब्दायिष्ये तावत् । अरे रुधिरप्रिय रुधिरप्रिय इत एहि इत एहि । (क)

(ततः प्रविशति तथाविधो राक्षसः ।)

राक्षसः—(श्रमं नाटयन् ।)

प्रत्यग्रहतानां मांसं यद्युष्णं रुधिरं च लभ्येत ।
तदेष मम परिश्रमः क्षणमात्रमेव लघु नश्येत् ॥ २ ॥ (ख)

(क) हदमाणुशमंशभालए कुम्भशहश्शवशाहिं शंचिए ।
आणिशं अ पिवामि शोणिअं वलिशशदं शमले हुवीअदु ॥ १ ॥

जइ शिन्दुलाअवहदिअहे विअ दिअहे दिअहे शमलकम्म पडिवज्जइ अज्जुणे तदो पज्जत्तभलिदकोट्ठागाले मंशशोणिएहिं मे गेहे हुवीआदि । अह कहिं णु क्खु लुहिलप्पिए हुवीअदि । ता जाव इमश्श शमले पिअभत्तालं लुहिलप्पिअं अण्णेशामि । होदु । शद्दाइश्शं दाव । अले लुहिलप्पिआ लुहिलप्पिआ इदो एहि इदो एहि ।

(ख) पच्चग्गहदाणं मंशए जइ उण्हे लुहिले अ लब्भइ ॥
ता एशे मह पलिश्शमे क्खणमेत्तं एव्व लहु णश्शइ ॥ २ ॥

[विकृतः बीभत्सः वेषो यस्याः । विकृतं विकटम् । भार एव भारक- हतमानुषाणां मांसस्य भारके ०वसाभिः संचिते सति ।] समरकर्मातिप्रवर्तयःस्यर्जुनस्तदा पर्यन्तं भृतकोष्ठागारं मम मांसशोणितैर्गृहं भविष्यति । भवतु । वादयिष्ये । अरे रुधिरप्रिय रुधिरप्रिय एहि तावत् । अत्र भारके संचिते सती-

---

१ इति नृत्यन्ती. २ श्रमणं. ३ शोणिदेहिं; भोअणे, भक्खणे. ४ कुम्भशहश्शं वशाहिं शचिदम्; इभशहश्शवशारशशंचिए (इभसहस्रवसारससंचिते). ५ दिअहे दिअहे इति क्वचिन्नास्ति. ६ शमलं. ७ क्खु गदे मे. ८ मह ता पलिश्शमो सो क्खणमत्तं एव्व णश्शइ महत्तो (मम तत्परिश्रमोऽसौ क्षणमात्रमेव नश्यति महान् ।)

(राक्षसी पुनर्व्याहरति ।)

राक्षसः—(आकर्ण्य ।) अरे कैषा मां शब्दायते । (विलोक्य) कथं प्रिया मे वसागन्धा । (उपसृत्य ।) वसागन्धे कस्मान्मां शब्दायसे । (क)

रुधिरासवपानमत्तिके रणहिण्डनस्खलद्गात्रिके ।
शब्दायसे कस्मान्मां प्रिये पुरुषसहस्रं हतं श्रूयते ॥ ३ ॥

राक्षसी—अरे रुधिरप्रिय इदं खलु मया तव कारणात्प्रत्यग्रहतस्य कस्यापि राजर्षेः प्रभूतवसास्नेहचिक्कणं कोष्णं नवरुधिरमग्रमांसं चानीतम् । तत्पिबैतत् । (ख)

राक्षसः—(सपरितोषम्) साधु वसागन्धे साधु । शोभनं त्वया कृतम् । बलवदस्मि पिपासितः । तदुपनय । (ग)

(क) अले के एशे मं शद्दावेदि । कहं पिआ मे वशागन्धा । वशागन्धे कीश मं शद्दावेशि ।

लुहिलाशवपाणमत्तिए लणहिण्डन्तखलन्तगत्तिए ।
शद्दाअशि कीश मं पिए पुलिशशहश्शं हदं शुणीअदि ॥ ३ ॥

(ख) अले लुहिलप्पिआ एदं क्खु मए तुह कालणादो पच्चग्गहदश्श कश्शवि लाएशिणो प्पहूदवशाशिणेहचिक्कणं कोण्हं णवलुहिलं अग्गमंशं अ आणीदम् । ता पिवाहि णम् ।

(ग) शाहु वशागन्धे शाहु । शोहणं तुए किदम् । बलिआह्मि पिवाशिएँ । ता उवणेहि ।

त्यन्वयः । अन्तं समाप्तिम् । कोष्ठागारं कोठाखण्डम् । अरे को मां वादयते । कथं प्रिया मे वसागन्धा । यावदेनामुपसर्पामि । वसागन्धे किंनिमित्तं त्वं मां वादयसे । रुधिरासवपानमत्ते रणभ्रमणस्खलद्गात्रि । वादयसे किमिति सुन्दरि मां पुरुषशतं हतमिति श्रूयते ॥ ३ ॥ प्रभूतवसाशोणितं मस्तिष्कचिक्कणमग्रमांसं चानीतम् । तत्खादय । पिब शोणितासवम् । अत्र प्रत्यग्रं नवम् । प्रभूतमुपचितम् । मस्तिष्कं गोदीति प्रसिद्धम् । अग्रं प्रथमभागमुत्तमं वा । [बलवत् अत्यन्तं] पिपासितः [पिपासा अस्य संजाता स तथा ।] अत्र सुष्ठु मनोहरम् ।

---

१ श्रुत्वा । २ अले कहं वशागन्धा. ३ एतत् केषुचित्पुस्तकेषु न वर्तते. ४ लाएशिणो शलीलावअवप्पह्वदं रिउवग्गाहदश्श विलाशिणो प्पह्वदवशाशिणेहमत्थिकचिक्कणं. ५ वशागन्धे शुट्ठु । ६ गहिणि शो.०७ पिवाशिए । जं कोशिणं कोशिणं लुहिलं आणीदं तं (यत्कोष्णं कोष्णं रुधिरमानीतं तदु०) राक्षसः—वसागन्धे शुट्ठु तुए किदम् । राक्षसी—अले गेण्ह एतं हत्थिकवालम् । पिवाहि शोणिआशवम् । राक्षसः—बलिआह्मि इ०

राक्षसी—अरे रुधिरप्रिय ईदृशे हतनरगजतुरङ्गमशोणितवसासमुद्रदुःसंचरे समराङ्गणे परिभ्रमंस्त्वं पिपासितोऽसीत्याश्चर्यमाश्चर्यम्। (क)

राक्षसः—अयि सुस्थिते ननु पुत्रशोकसंतप्तहृदयां स्वामिनीं हिडिम्बादेवीं प्रेक्षितुं गतोऽस्मि। (ख)

राक्षसी—रुधिरप्रिय अद्यापि स्वामिन्या हिडिम्बादेव्या घटोत्कचशोको नोपशाम्यति। (ग)

राक्षसः—वसागन्धे कुतोऽस्या उपशमः। केवलमभिमन्युवधशोकसमानदुःखया सुभद्रादेव्या याज्ञसेन्या च कथं कथमपि समाश्वास्यते। (घ)

राक्षसी—रुधिरप्रिय गृहाणैतद्धस्तिशिरःकपालसंचितमग्रमांसोपदंशम्। पिब शोणितासवम्। (ङ)

राक्षसः—(तथा कृत्वा।) वसागन्धे अथ कियत्प्रभूतं त्वया संचितं रुधिरमग्रमांसं च। (च)

(क) अले लुहिलप्पिआ एंदिशे हदणलगअतुलङ्गमशोणिअवशाशमुद्ददुश्शंचले शमलेङ्गणे पडिब्भमन्ते तुमं पिवाशिएशि त्ति अच्चलिअं अच्चलिअम्।

(ख) अइ शुत्थिदे णं पुत्तशोअशन्तत्तहिअअं शामिणीं हिडिम्बादेवीं पेक्खिदुं गदह्मि।

(ग) लुहिलप्पिआ अज्जवि शामिणीए हिडिम्बादेवीए घडुक्कअशोए ण उपशमइ।

(घ) वशागन्धे कुदो शे उवशमे। केवलं अहिमण्णुवहशोअशमाणदुक्खाए शुभद्दादेवीए जण्णशेणीए अ कधं कधं वि शमाश्शाशीअदि।

(ङ) लुहिलप्पिया गेण्ह एदं हत्थिशिलकवालशंचिअं अग्गमंशोवदंशम्। पिवाहि णवशोणिआशवम्।

(च) वशागन्धे अह किअप्पेहूदं तुए शंचिअं लुहिलं अग्गमंशं अ।

बलितोऽतिशयितः। ननु पुत्रशोकसंतप्तां देवीमन्वेष्टुं गतोऽस्मि। सुस्थिते हे। ननु भणामि। अरे रुधिरप्रिय तत्किमद्याप्यस्याः स्वामिन्या हिडिम्बादेव्याः पुत्रस्य घटोत्कचस्य शोको हृदयान्नोपशाम्यति। वसागन्धे कुतोऽस्या उपशाम्यति। कपाटमग्रमांसं चानीतम् तत्खादय। वसागन्धे अथ किंप्रभूतं त्वया रुधिरं वसा मांसं च संचितम्। अत्र किं कियत्। प्रभूतमुपचितम्।

---

१ एरिशे विणाम. २ शम्मद्द (संमर्द). ३ राक्षसः–(सक्रोधम्।) अले वशागन्धे–अइ शुत्थिदे, पुत्तघडुक्कअशोअशन्तत्तहिअअं. ४ शमश्शाशइदुं. ५ अह. ६ किंतु. ७ शुभद्दादेवीए शमं जण्णशेणीए. ८ गेण्ह तुमं. ९ किअघडप्पहूदे.

राक्षसी—अरे रुधिरप्रिय पूर्वसंचितं जानास्येव त्वम्। नवसंचितं शृणु तावत्। भगदत्तशोणितकुम्भः सिन्धुराजवसाकुम्भौ द्वौ द्रुपदमत्स्याधिपभूरिश्रवःसोमदत्तबाल्हीकप्रमुखाणां नरेन्द्राणामन्येषामपि प्राकृतपुरुषाणां रुधिरवसामांसस्य घटा अपिनद्धमुखाः सहस्रसंख्याः सन्ति मे गेहे। (क)

राक्षसः—(सपरितोषमालिङ्ग्य।) साधु सुगृहिणि साधु। अनेन ते सुगृहिणीत्वेनाद्य पुनः स्वामिन्या हिडिम्बादेव्याः संविधानेनच प्रनष्टं मे जन्मदारिद्र्यम्। (ख)

राक्षसी—रुधिरप्रिय कीदृशं स्वामिन्या संविधानं कृतम्। (ग)

राक्षसः—वसागन्धे अद्य खल्वहं स्वामिन्या हिडिम्बादेव्या सबहुमानं शब्दाय्य आज्ञप्तः यथा रुधिरप्रिय अद्यप्रभृति त्वया आर्यपुत्रस्य भीमसेनस्य पृष्ठतोऽनुपृष्ठं समर आहिण्डितव्यमिति। तत्तस्यानुमार्गगामिनो हतमानुषशोणितनदीदर्शनप्रनष्टबुभुक्षापिपासस्येहैव मे स्वर्गलोको भवि-

(क) अले लुहिलप्पिआ पूव्वशंचिअं जाणाशि जेव्व तुमं। णवशंचिअं शिणु दाँव। भअदत्तशोणिअँकुम्भे शिन्धुलाअवँशाकुम्भे दुवे दुवदमच्छाहिवभूलिश्शँव-शोमदत्तवल्हीअप्पमुहाणं णलिन्दाणं अण्णाणं वि पाकिदपुलिशाणं लुहिलवँशामंशश्श घडा अपिणद्धमुहा शहश्शशङ्खा शन्ति मे गेहे।

(ख) शोहु शुग्घलिणीए शाहु। इमिणा दे शुग्घलिणित्तणेण अंज्ज उण शामिणीए हिडिम्बादेवीए शंविहाणेण अप्पणट्टं मे जम्मदालिद्दम्।

(ग) लुहिलप्पिआ केलिशे शामिणीए शंविहाणए किदे।

भगदत्तशोणितैः कुम्भः सिन्धुराजवसाभिः कण्डमन्येषां च द्रुपदसुतमत्स्याधिपभूरिश्रवः-सोमदत्तबाल्हीकप्रमुखाणां नरेन्द्राणामन्येषामपि प्राकृतपुरुषाणां रुधिरमांसैर्घटशतानि असंख्यातानि सन्ति मे गृहे। अत्र प्राकृत इतरजनः। अत्र संविभागो नियोगः। अज्जुणकेण इति पाठे अद्यतनकेन। एतत्कालीनेनेत्यर्थः। अरे रुधिरप्रिय कीदृशः स्वामिन्या हिडिम्बादेव्या संविभागः कृतः। पुत्र रुधिरप्रिय अद्यप्रभृति त्वया

१ तुमं वि. २ पच्चग्गशंचिअं. ३ एतत्क्वचिन्नास्ति. ४ शोणिएहिं; शोणिदेहिं शदकुम्भे. ५ वशाहिं, वशाकुण्डए (कुण्डिका). ६ भूलिश्शवअङ्गाहिवशोमदत्त–. ७ लुहिलमंशाहि पुलिदाइं घडशदाइं अशंक्खाइं; णलिन्दाणं घडशदं अण्णाणं वि पाइद-पुलिशाणं वशामंशशोणिदेहिं पुलिदा घडआ अण्णाइं बहुआइं अशक्खाइं शन्ति मे गेहे. ८ कडारआअ. ९ शाहु शाहु शुग्घहिणीए शाहु शाहु. १० अज्ज उण इति क्वचिन्नास्ति.

ष्यति । त्वमपि विस्रब्धा भूत्वा रुधिरवसाभिः कुम्भसहस्त्रं संचिनु । (क)

राक्षसी—रुधिरप्रिय किंनिमित्तं कुमारभीमसेनस्य पृष्ठतोऽनुपृष्ठमाहिण्ड्यते । (ख)

राक्षसः—वसागन्धे तेन हि स्वामिना वृकोदरेण दुःशासनस्य रुधिरं पातुं प्रतिज्ञातम् । तच्चास्माभी राक्षसैरनुप्रविश्य पातव्यमिति । (ग)

राक्षसी—(सहर्षम् ।) साधु स्वामिनि साधु । सुसंविधानो मे भर्ता त्वया कृतः । (घ)

(नेपथ्ये महान्कलकलः । उभावाकर्णयतः ।)

राक्षसी—(आकर्ण्य । ससंभ्रमम् ।) अरे रुधिरप्रिय किं नु खल्वेष महान्कलकलः श्रूयते । (ङ)

राक्षसः—(दृष्ट्वा ।) वसागन्धे एष खलु धृष्टद्युम्नेन द्रोणः केशेष्वाकृष्यासिपत्रेण व्यापाद्यते । (च)

(क) वशागन्धे अज्ज क्खु हगे शामिणीए हिडिम्बादेवीए शबहुमाणं शद्दाविअ आणत्ते जह लुहिलप्पिआ अज्जप्पहुदि तुए अज्जउँत्तश्श भीमशेणश्श पिट्ठदोणुपिट्ठं शमले आहिण्डिदव्वं त्ति । ता तश्श अणुमग्गगामिणो हअमाणुशशोणिअणईदंशणप्पणट्ठबुभुक्खापिवाशश्श इह एव्व मे शग्गलोओ हुवीअदि । तुमं वि वीशद्धा भविअ लुहिलवशाहिं कुम्भशहश्शं शंचेहि ।

(ख) लुहिलप्पिआ किंणिमित्तं कुमालभीमशेणश्श पिट्ठदोणुपिट्ठं आहिण्डीअदि ।

(ग) वशागन्धे तेण हि शामिणा विओदलेण दुश्शाशणश्श लुहिलं पादुं पडिण्णादम् । तं च अह्मेहिं लक्खशेहिं अणुप्पविशिअ पादव्वंत्ति ।

(घ) शाहु शामिणीए शाहु । शुशंविहाणे मे भत्ता तुए किदे ।

(ङ) अले लुहिलप्पिआ किं णु क्खु एशे महन्ते कलअले शुणीअदि ।

(च) वशागन्धे एशे क्खु धिट्ठज्जुण्णेण दोणे केशेशु आकड्ढिअ अशिवत्तेण वावादीअदि ।

नाथभीमसेनस्य पश्चात्समर आहिण्डितव्यमिति । ततस्तस्य मार्गानुगामिनो हतमानुषशोणितनदीदर्शनेन प्रणष्टा मे बुभुक्षा पिपासा च । त्वमपि विश्वस्ता भूत्वा रुधिरं वसां मांसं च संचेष्यसीतीहैव सुरलोको भविष्यतीति । अत्र बुभुक्षा भोक्तुमिच्छा । विश्वस्ता विश्वासवती । सुसंविभागो मम भर्ता कृतः । अरे रुधिरप्रिय रुधिरप्रिय उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । कुतः खल्वेष महान्कलकलः श्रूयते ।

---

१ सभयम्. २ आणत्ते क्खु हगे शामिणीए हिडिम्बादेवीए. ३ अज्जउत्तभीमशेणश्श. ४ एतन्नास्ति क्वचित्. ५ वच्छत्थलदो दुश्शाशणश्श. ६ समुट्ठीअदि. ७ हला वशागन्धे.

राक्षसी—(सहर्षम् ।) रुधिरप्रिय एहि । गत्वा द्रोणस्य रुधिरं पिबावः । (क)

राक्षसः—(सभयम् ।) वसागन्धे ब्राह्मणशोणितं खल्वेतद्गलं दहद्दहत्प्रविशति । तत्किमेतेन । (ख)

(नेपथ्ये पुनः कलकलः ।)

राक्षसी—रुधिरप्रिय पुनरप्येष महान्कलकलः श्रूयते । (ग)

राक्षसः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) वसागन्धे एष खल्वश्वत्थामा आकृष्टासिपत्र इत एवागच्छति । कदाचिद् द्रुपदसुतरोषेणावामपि व्यापादयिष्यति । तदेहि । अतिक्रमावः । (घ)

(इति निष्क्रान्तौ ।)

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशत्युत्खातखड्गः कलकलमाकर्णयन्नश्वत्थामा ।)

अश्वत्थामा—

महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तक—
प्रचण्डघनर्जितप्रतिरवानुकारी मुहुः ।

(क) लुहिलप्पिआ एहि । गच्छिअ दोणश्श लुहिलं पिवह्म ।

(ख) वशागन्धे बह्मणशोणिअं क्खु एदं गलअं दहन्ते दहन्ते पविशदि । ता किं एदिणा । (ग) लुहिलप्पिआ पुणोवि एशे महन्ते कलअले शुणीअदि ।

(घ) वशागन्धे एशे क्खु अश्शत्थामे आकड्ढिदाशिवत्ते इदो एव्व आअच्छदि । कदावि दुवदशुदलोशेण अह्मेवि वावादइश्शइ । ता एहि । अतिकमह्म ।

तदलं ममैतेन । अरे रुधिरप्रिय रुधिरप्रिय उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । पुनरप्येष महान्कलकलः श्रूयते । वसागन्धे एष खल्वश्वत्थामाकृष्टासिपत्र इतः समरभूमिमवतरति । कदाचिद् द्रुपदसुतरोषेणास्मान्राक्षसान्प्रेक्ष्य व्यापादयिष्यति । तदेहि । पलायावहे । अत्रासिपत्रः खड्गः । द्रुपदसुतो धृष्टद्युम्नः । एवं करवाव । **प्रवेशक इति** । हीनाभ्यामेव पात्राभ्यामङ्कादौ यत्प्रवर्तते । प्रवेशकः स विज्ञेयः शौरसेन्यादिभाषया ॥ इति भरतः । **महाप्रलयेति** । [अथ पुरः अग्रे वर्तमानः समरमेवोदधिस्तस्यायं रवः कुतः । कीदृशः । महान् यः प्रलयमारुतः तेन । यद्वा महाप्रलये यः मारुतस्तेन । क्षुभिता ये पुष्करावर्तकास्तेषां प्रचण्डं घनं च यद्गर्जितं तस्य प्रतिरवः प्रतिशब्दस्तस्यानुकरोतीति तत्सदृश इत्यर्थः ।] पुष्करावर्तको मेघविशेषः । घनं निबिडम् ।

---

१ आकृष्ट. २ रुता. ३ लुहिलप्पिआ अह्मे वि गच्छिअ दोणश्श लुहिलं पिबह्म. ४ एतदनन्तरं (उभौ तथा कुरुतः ।) राक्षसः (किंचित्पीत्वा ।)–वशागन्धे बह्मणशोणिअं क्खु एदं इ. पा. ५ एतन्नास्ति क्वचित. ६ शामिणीए हिडिम्बादेवीए आणत्तिं कलेह्म.

रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः
कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः[1] ॥ ४ ॥

(विचिन्त्य ।) ध्रुवं गाण्डीविना सात्यकिना वृकोदरेण वा यौवनदर्पा-[2] दतिक्रान्तमर्यादेन परिकोपितस्तातः समुल्लङ्घ्य शिष्यप्रियतामात्म-[3] प्रभावसदृशमाचेष्टते । तथाहि ।

यद् दुर्योधनपक्षपातसदृशं युक्तं यदस्त्रग्रहे
रामाल्लब्धसमस्तहेतिगुरुणो वीर्यस्य[4] यत्सांप्रतम् ।
लोके सर्वधनुष्मतामधिपतेर्यच्चानुरूपं रुषः[5]
प्रारब्धं रिपुघस्मरेण नियतं तत्कर्म तातेन मे ॥ ५ ॥

(पृष्ठतो विलोक्य ।) तदलमिदानीं[6] मम रथप्रतीक्षयानया । सशस्त्र एवास्मि[7] सजलजलधरप्रभाभासुरेण[8] सुप्रग्रहविमलकलधौतत्सरुणामुना[9] खड्गेन । यावत्[10] समरभुवमवतरामि । (परिक्रम्य । वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा ।) आः[11] कथं ममापि नामाश्वत्थाम्नः समरमहोत्सवप्रमोदनिर्भरस्य तात-विक्रमदर्शनलालसस्य आनिमित्तानि समरगमनविघ्नमुत्पादयन्ति । भवतु

अनुकारी सदृशः । [श्रवणयोः भैरवः] श्रवणभैरवः कर्णकटुः । स्थगितं पिहितम् । द्यावापृथिव्योरन्तरं रोदः । तदेव कन्दरं तस्य वा कन्दरं मध्यम् । रोदश्च रोदसी चैव दिवि भूमौ पृथक्पृथक् । इत्यमरः । [स्थगितं रोदस्योः कन्दरं येन ।] अभूतपूर्वः न पूर्वं भूत इत्यर्थः । सुप्सुपेति समासः ॥ ४ ॥ आचेष्टते करोति । **यद्दुर्योधनेति** । यदिति सर्वत्र यच्छब्देनाग्रे वक्ष्यमाणं कर्माभिधीयते । पक्षपातो गौरवम् । [अस्त्रग्रहे अस्त्रे गृहीते यत्कर्तुमुचितम् । रामाल्लब्धाः समस्ता हेतयः समन्त्रकाण्यस्त्राणि ताभिर्गुरु दुर्भरम् ।] रामात्परशुरामात् । हेतिरस्त्रम् । गुरुणोऽधिकस्य । सांप्रतं युक्तम् । धनुष्मतां प्रशस्तधनुर्धराणाम् । अधिपतेस्तस्य रोषस्य यदनुरूपमित्यन्वयः । [रिपूणां] घस्मरो भक्षकः [तेन] । भक्षको घस्मरोऽद्मरः इत्यमरः ॥ ५ ॥ [सजलः यः जलधरस्तस्येव प्रभा तया] भासुरेण दीप्तेन । भञ्जभासमिदो घुरच् इति घुरच्प्रत्ययः । सुप्रग्रहः सुष्ठु ग्रहणं रश्मिर्वा [यस्य] । हयादिरश्मौ च प्रग्रहः संग्रहेऽपि च इति विश्वः । [तादृशः विमलं निर्मलं यत्कलधौतं तस्य त्सरुर्यस्य तेन ।] कलधौतं सुवर्णम् । त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यात् इत्यमरः । नाम संभावनायाम् । अनिमित्तानीति

---

१ प्लवः; श्रुतः, भूतपूर्वोदयः. २ दर्पातिक्रान्त०. ३ आत्मसदृशभावम्. ४ धैर्यस्य. ५ क्रुधः ६ तत्कोऽत्र रथमुपनयतु । अथवा. ७ चास्मि; चाहम्. ८ भास्वरेण. ९ प्रत्यग्रवि०; सुप्रभविमलकलधौतसंपादितत्सरुणा खड्गेन इति पाठः. १० तावत्. ११ अये कथम्.

गच्छामि । (सावष्टम्भं परिक्रम्याग्रतो विलोक्य ।) कथमवधीरितक्षात्रधर्माणामुज्झितसत्पुरुषोचितलज्जावगुण्ठनानां विस्मृतस्वामिसत्कारलघुचेतसां द्विरदतुरङ्गमचरणचारिणामगणितकुलयशःसदृशपराक्रमव्रतानां रणभूमेः समन्तादपक्रामतामयं महान्नादो बलानाम् । (निरूप्य ।) हा धिक्कष्टम् । कथमेते महारथाः कर्णादयोऽपि समरात्पराङ्मुखा भवन्ति । कथं नु ताताधिष्ठितानामपि बलानामियमवस्था भवेत् । भवतु संस्तम्भयामि । भो भोः कौरवसेनासमुद्रवेलापरिपालनमहामहीधरा नरपतयः कृतं कृतममुना समरपरित्यागसाहसेन ।

यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो–
र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।
अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः
किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वे ॥ ६ ॥

अपि च ।

अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे
सेनानाथे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् ।

कर्तृपदम् । [समरमेव महोत्सवः तेन प्रमोदस्य निर्भरः यस्य । तातविक्रमदर्शने लालसा यस्य । अवधीरितस्तिरस्कृतः क्षत्रस्यायं क्षात्रो धर्मो युधि स्थैर्येणावस्थानं तद्रूपो यैः ।] उज्झितं त्यक्तं लज्जैवावगुण्ठनमुपरिवस्त्रं यैस्तेषाम् । [विस्मृतः स्वामिसत्कारस्तेन लघु चेतो येषाम् । द्विरदैः तुरंगैश्चरणैश्च चरन्तीति तच्छीलानाम् । अगणितं कुलस्य यशः तस्य सदृशं पराक्रम एव व्रतं यैः तेषाम् ।] चारीति ताच्छीलिको णिनिः । अपक्रामतां पलायमानानाम् । अपक्रमोऽपयानं स्यात् इत्यमरः । हा हा शोकेऽपि निन्दायाम् इति । [कौरवसेना एव समुद्रस्तस्य वेला मर्यादास्थितिस्तस्याः परिपालने महामहीधराः ।] वेला तत्तीरनीरयोः इत्यमरः। महीधरो गिरिः । कृतं निष्फलम् । कृतं क्लीबं तु निष्फले इति विश्वः [कृतमलं मा कुरुतेत्यर्थः ।]। **यदीति**। अपास्य त्यक्त्वा । मृत्योर्मरणाद्यमाद्वा । इतः समरात् । अन्यतोऽन्यत्र । अथ पक्षान्तरे । मुधा विफलम् ॥ ६ ॥ **अस्त्रेति** । अस्त्रमेव ज्वाला तेनावलीढ आक्रान्तः प्रतिबलजलधिस्तस्य मध्ये और्वायमाणे वडवानल

---

१ अवगच्छामि. २ क्षत्र; सकलक्षात्र–. ३ उत्सृष्ट. ४ भक्ति. ५ वयः; बलसदृशप्रतापानां. ६ ०दपक्रामतामस्मत्सेनाभटानामयं महान्निनादः; रणभूमेः पराक्रामतामयं. ७ पुनरवलोक्य; अन्यतोऽवलोक्य. ८ अहह हा, हाहा. ९ संग्रामात्पराङ्मुखीभवन्ति. १० अस्मात्पूर्वं (साशङ्कम् ।) इत्यधिकं क्वचित्. ११ एवं तावत्. १२ अधुना, अमुना इति क्वचिन्नास्ति. १३ कुरुध्वम्; क्रियेत.

कर्णालं संभ्रमेण व्रज कृप समरं मुञ्च हार्दिक्य शङ्कां
तातें चापद्वितीये वहति रॅणधुरां को भयस्यावकाशः ॥७॥

(नेपथ्ये)

कुतोऽद्यापि ते तातः ।

अश्वत्थामा—(श्रुत्वा ।) किं ब्रूथ—कुतोऽद्यापि ते तात इति । (सरोषम्[2] ।) आः क्षुद्राः समर[3]भीरवः कथमेवं प्रलपतां वः सहस्रधा न द्रीर्णम्[4]नया जिह्वया ।

दग्धुं विश्वं दहनकिरणैर्नोदिता द्वादशार्का
वाता वाता दिशि दिशि न वा सप्तधा सप्त भिन्नाः ।
छन्नं मेघैर्न गगनतलं पुष्करावर्तकाद्यैः
पापं पापाः कथयत कथं शौर्यराशेः पितुर्मे ॥ ८ ॥

(प्रविश्य संभ्रान्तः सं[5]प्रहारः)

सूतः—परित्रायतां परित्रायतां कुमारः । (इति पादयोः पतति ।)

अश्वत्थामा—(विलोक्य ।) अये कथं तात[6]स्य सारथिरश्वसेनः । आर्य ननु त्रैलोक्यत्राणक्षमस्य [तातस्य] सारथिरसि । किं म[7]त्तः परित्राणमिच्छसि ।

सूतः—(उत्थाय सक[8]रुणम् ।) कुतोऽद्यापि ते तातः ।

अश्वत्थामा—(सावेगम् ।) किं ता[9]त एव नास्ति ।

सूतः—अथ किम् ।

अश्वत्थामा—हा ता[10]त । (इति मोहमुपगतः ।)

सूतः—कुमार समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

इवाचरति सति । संभ्रमेण भयेन। हार्दिक्यो योधविशेषः । शङ्कां भयं मुञ्च ॥ ७ ॥ इह श्लोके युक्तिरलंकारः । अर्थावधारणं यत्तु प्रमाणाद्युक्तिरुच्यते । इति भरतः । अन्यदीयप्रौढ्यतिशयरूपो गर्भसंधिरयम् । यदाह—स्वीयान्यदीयभेदेन प्रौढिवाक्यमुदाहृतिः । वो युष्माकम् । **दग्धुमिति** । [दहनात्मकाः किरणा दहनकिरणाः तैः] दहनकिरणैरग्निकरैः । न वाता न गतिमन्तः । वाता इति वा गतिगन्धनयोः । क्तः । सप्तधा सप्तप्रकारेण भिन्नाः सप्त । तथा चोनपञ्चाशत् । [वाताः वा दिशि दिशि न वाताः ।] पापं मरणरूपम् । हे पापाः पापिष्ठाः ॥ ८ ॥

---

१ रणधुरम्. २ एतत् क्वचिन्नास्ति. ३ क्षुद्रा भीरवः. ४ विदीर्णम्. ५ सप्रहारः इति क्वचिन्नास्ति. ६ तातसारथिः. ७ मत्तः शिशुजनात्. ८ सास्रम्. ९ तातो नामास्तमुपगतः. १० हा तात हा तात (इति मोहमुपगम्य पतितः ।).

अश्वत्थामा—(लब्धसंज्ञः सास्रम् ।) हा तात हा सुतवत्सल हा लोकत्रयैकधनुर्धर हा जामदग्न्यास्त्रसर्वस्वप्रतिग्रहप्रणयिन् क्वासि[2] । प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् ।

सूतः—कुमार[3] अलमत्यन्तशोकावेगेन । वीरपुरुषोचितां विपत्तिमुपगते पितरि त्वमपि तदनुरूपेणैव वीर्येण शोकसागरमुत्तीर्य[4] सुखी भव ।

अश्वत्थामा—(अश्रूणि विमुच्य[5] ।) आर्य कथय कथय कथं तादृग्भुजवीर्यसागरस्तातोऽपि[6] नामास्तमुपगतः ।

किं भीमाद्गुरुदक्षिणां गुरुगदाद्भीमप्रियः प्राप्तवान्

सूतः—शान्तं पापम् । शान्तं पापम् ।

अश्वत्थामा—

अन्तेवासिदयालुरुज्झितनयेनासादितो जिष्णुना ।

सूतः—कथमेवं भविष्यति ।

अश्वत्थामा—

गोविन्देन सुदर्शनस्य नियतं धारापथं प्रापितः

सूतः—एतदपि नास्ति ।

अश्वत्थामा—

शङ्के नापदमन्यतः खलु गुरोरेभ्यश्चतुर्थादहम् ॥ ९ ॥

सूतः—कुमार ।

[जमदग्नेरपत्यं पुमान् जामदग्न्यः परशुरामस्तस्यास्त्राण्येव सर्वस्वं तस्य प्रतिग्रहे स्वीकारे प्रणयो विद्यते अस्य तत्संबुद्धिः । विपत्तिं मरणम् । तस्य पितुरनुरूपेण सदृशेन ।] प्रतिग्रहो ग्रहणम् ॥ **किं भीमादिति** । शिष्याद्भीमात् । गुरुगदामेव गुरुदक्षिणाम् । [गुरुगदादिति पाठे गुर्वी भीषणा महती वा गदा यस्य तस्मात्] । भीमः प्रियो मित्रं यस्य स तातः । अन्तेवासी शिष्यः । तद्विषये दयालुर्दयायुक्तः । [उज्झितस्त्यक्तः नयो नीतिमार्गो गुरौ भक्तिरेवोचिता न तु नृशंसत्वमित्येतद्रूपः येन ।] जिष्णुना अर्जुनेन । आसादितः मारित इत्यर्थः । नियतं निश्चितम् । सुदर्शनो हरिचक्रम् । चक्रं सुदर्शनः इत्यमरः ।

---

१ लब्धसंज्ञ उत्थाय । सास्रम् । २ क्वासीत्यादि क्वचिन्नास्ति. ३ आयुष्मन्. ४ रस्य पारमु० ५ प्रमृज्य. ६ वीर्यास्त्रप्रभावसा०. ७ शिष्यात्. ८ गुरुगदां (टी॰) ९ दयेन. १० निशितं.

एतेऽपि तस्य कुपितस्य महास्त्रपाणेः
किं धूर्जटेरिव तुलामुपयान्ति संख्ये ।
शोकोपरुद्धहृदयेन यदा तु शस्त्रं
त्यक्तं तदास्य विहितं रिपुणातिघोरम् ॥ १० ॥

अश्वत्थामा—किं पुनः कारणं शोकस्यास्त्रपरित्यागस्य वा ।

सूतः—ननु कुमार एव कारणम् ।

अश्वत्थामा—कथमहमेव नाम ।

सूतः—श्रूयताम् । (अश्रूणि विमुच्य ।)

अश्वत्थामा हत इति पृथासूनुना स्पष्टमुक्त्वा
स्वैरं शेषे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा ।
तच्छ्रुत्वासौ दयिततनयः प्रत्ययात्तस्य राज्ञः
शस्त्राण्याजौ नयनसलिलं चापि तुल्यं मुमोच ॥ ११ ॥

अश्वत्थामा—हा तात हा सुतवत्सल हा वृथामदर्थपरित्यक्तजीवित हा शौर्यराशे हा शिष्यप्रिय हा युधिष्ठिरपक्षपातिन् । (इति रोदिति ।)

सूतः—कुमार अलमत्यन्तपरिदेवनकार्पण्येन ।

अश्वत्थामा—

श्रुत्वा वधं मम मृषा सुतवत्सलेन
तात त्वया सह शरैरसवो विमुक्ताः ।

अन्यतोऽन्यस्मात् खलु निश्चये ॥९॥ **एतेऽपीति** । एते भीमार्जुनकृष्णाः । संख्ये संग्रामे धूर्जटेर्हरस्य [इव कुपितस्य तस्य तुलामुपयान्ति किम् । नैवेत्यर्थः] हृदयेनेत्याचार्यविशेषणं । [यदा तु शोकेनोपरुद्धं व्याप्तमिति यावत् हृदयं यस्य तेन आचार्येण शस्त्रं त्यक्तं तदा रिपुणा अस्य अतिघोरं विहितम् ।] अस्याचार्यस्य । अतिघोरं विनाशः । अस्त्रं काण्डादि शस्त्रं खड्गादि । इत्यनयोर्विशेषः । असु क्षेपणे। शसु हिंसायाम् । औणादिकः ष्ट्रन् प्रत्ययः ॥ १० ॥ **अश्वत्थामेति** । पृथासूनुना युधिष्ठिरेण । स्वैरमल्पं [अस्पष्टमित्यर्थः] । शेषे । वचनस्येति शेषः । किल निश्चये । व्याहृतमुक्तम् । असावाचार्यः । दयितः प्रियस्तनयः पुत्रो यस्य स तथा । प्रत्ययात्प्रतीतेः । आजौ संग्रामे । शस्त्राणि मुमोचाअपि तुल्यं धनुःसमकालं नयनसलीलं च मुमोचेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ इहाभूताहरणरूपः गर्भसंधिः। यदाह–उक्तं युक्तं तु यद्वाक्यमभूताहरणं तु तत् । इति। अश्वत्थामा गजनाम । [युधिष्ठिरे पक्षपातो विद्यते अस्य । कार्पण्येन वैक्लव्येन प्राकृतजनवच्छोकवशो मा भूरित्यर्थः ।] **श्रुत्वेति**। [मृषा मिथ्या मम वधं श्रुत्वा ॥] असवः प्राणाः ॥ १२ ॥

---

१ तदैव. २ नाम इति क्वचिन्नास्ति. ३ शेते. ४ चेति. ५ क्रान्त. ६ वल्लभेन.

जीवाम्यहं पुनरयं भवता वियुक्तः
क्रूरेऽपि तन्मयि मुधा तव पक्षपातः ॥ १२ ॥

(इति मोहमुपगतः ।)

सूतः—समाश्वसितु समाश्वसितु कुमारः ।

(ततः प्रविशति कृपः ।)

कृपः—(सोद्वेगं निःश्वस्य ।)

धिक्सानुजं कुरुपतिं धिगजातशत्रुं
धिग्भूपतीन्विफलशस्त्रभृतो धिगस्मान् ।
केशग्रहः खलु तदा द्रुपदात्मजाया
द्रोणस्य चाद्य लिखितैरिव वीक्षितो यैः ॥ १३ ॥

तत्कथं नु खलु वत्सं द्रक्ष्याम्यश्वत्थामानम् । अथवा हिमवत्सारगुरुचेतसि ज्ञातलोकस्थितौ तस्मिन्न खलु शोकावेगमहमाशङ्के । किंतु पितुः परिभवमसदृशमुपश्रुत्य न जाने किं व्यवस्यतीति । अथवा

एकस्य तावत्पाकोऽयं दारुणो भुवि वर्तते ।
केशग्रहे द्वितीयेऽस्मिन्नूनं निःशेषिताः प्रजाः ॥ १३ ॥

(विलोक्य) तदयं वत्सस्तिष्ठति । यावदुपसर्पामि । (उपसृत्य । ससंभ्रमम् ।) वत्स समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

अश्वत्थामा—(संज्ञां लब्ध्वा । सास्रम् ।) हा तात हा सकलभुवनैकगुरो । (आकाशे ।) युधिष्ठिर युधिष्ठिर

आजन्मनो न वितथं भवता किलोक्तं
न द्वेक्षि यज्जनमतस्त्वमजातशत्रुः ।

ततः प्रविशति कृप इति । अत्र सूचनाव्यतिरेकेणैव प्रवेश इति प्रवेशे सूचना व्यभिचरतीत्यवधेयम् ॥ **धिक्सानुजमिति** । सानुजमिति धिग्योगे द्वितीया । अजातशत्रुं युधिष्ठिरम् । [विफलानि शस्त्राणि बिभ्रतीति तान् ।] खलु प्रसिद्धौ निश्चये वा । द्रौपद्याः केशग्रहस्तदाद्य द्रोणस्य च यैः [लिखितैश्चित्रगतैरिव] वीक्षित इत्यन्वयः ॥ २३ ॥ [हिमवतः सारः] हिमवत्सारो हिमालयबलम् । [तद्वद् गुरु स्थिरं चेतो यस्य ।] स्थितिः स्थैर्यम् । [मर्यादा व्यवस्था वा ।] तस्मिन्नश्वत्थामनि । व्यवस्यति करोति । **एकस्येति** । एकस्य [द्रौपद्याः] केशग्रहस्य । तावच्छब्द उपक्रमे । निःशेषिता विनष्टाः ॥ १४ ॥ इहाक्षिप्तरूपो गर्भसंधिः । यदाह—बीजस्योच्छेदनं यत्तु तदाक्षिप्तमुदाहृतम् । **आजन्मन इति** । आजन्मनो जननादारभ्य ।

---

१ पुनरहो भवता विनापि. २ मूर्च्छति; मूर्छितः पतति । ३ सोद्वेगः कृपः. ४ एतन्नास्ति क्वचित्. ५ वत्समद्य. ६ एकस्यैव विपाकोऽयम्. ७ (विभाव्य). ८ लब्धसंज्ञः.

तातें गुरौ[1] द्विजवरे मम भाग्यदोषा-
त्सर्वं तदेकपद एव कथं निरस्तम् ॥ १५ ॥

सूतः—कुमार एष ते मातुलः शारद्वतः पार्श्वे तिष्ठति ।

अश्वत्थामा—(पार्श्वे विलोक्य । सबाष्पम् ।) मातुल मातुल

गतो येनाद्य[2] त्वं सह रणभुवं सैन्यपतिना
य एकः शूराणां गुरुसमरकण्डूनिकषणः ।
परीहासाश्चित्राः सततमभवन्येन भवतः
स्वसुः श्लाघ्यो भर्ता क्व नु खलु स ते मातुल गतः ॥ १६ ॥

कृपः—[3]परिगतपरिगन्तव्य एव भवान् । तदलमत्यन्तशोकावेगेन ।

अश्वत्थामा—मातुल परित्यक्तमेव मया [4]परिदेवनम् । एषोऽहं सुतवत्सलं तातमेवानुगच्छामि ।

कृपः—वत्स [5]अनुपपन्नं भवद्विधानामिदम् ।

सूतः—कुमार अलमतिसाहसेन ।

अश्वत्थामा—[6]आर्य शारद्वत

मद्वियोगभयात्तातः परलोकमितो गतः ।
करोमि[8] विरहं तस्य वत्सलस्य कथं पितुः ॥ १७ ॥

कृपः—वत्स यावदयं संसारस्तावत्प्रसिद्धैवेयं लोकयात्रा यत्पुत्रैः पितरो लोकद्वयेऽप्यनुवर्तनीया इति । पश्य ।

वितथमसत्यम् । किल प्रसिद्धौ । यत्त्वं जनं न द्वेक्षि [द्वेषविषयं करोषि तत्सर्वं मम भाग्यदोषात् दैवानुकुल्याभावात् त्वयेति शेषः । कथं निरस्तं दूरीकृतम् ।] ॥ १५ ॥ [शरद्वतः पुत्रः] शारद्वतः कृपः ॥ **गत इति** । [येन सैन्यपतिना सह अद्य त्वं रणभुवं गतः । यः एकः शूराणां । गुर्वी या समरस्य युद्धस्य कण्डूः भुजयोः कण्डूतिस्तस्याः निकषणः] कण्डूनिकषणः कण्डूनिवारणः । [येन सह भवतः चित्राः । परीहासा नर्मभाषणानि सततम् भवन् ।] हे मातुल सः ते स्वसुर्भगिन्याः श्लाघ्यो भर्ता । क्व नु कुत्र नु खलु गतः । खलु प्रश्ने ॥ १६ ॥ परिगतं ज्ञातं परिगन्तव्यं ज्ञातव्यं येन स तथा । परिदेवितं विलापः । **मदिति** । अविरहं समाजं [सांनिध्यमित्यर्थः ।] ॥ १७ ॥ लोकद्वये इहलोके परलोके च [अनुवर्तनीया आनुकूल्येनानुसर्तव्याः । इहलोकस्थिते पितारि सदृशाचरणेन पर-

---

१ आयुष्मन्ननु. २ येनासि. ३ परिगतः परिगन्तव्य एवात्रभवान्. ४ परिदेवितम्. ५ अनुपपन्नमीदृशं-ईदृशं व्यवसितं भवद्विधानाम्. ६ आर्य किमुच्यते. ८ करोम्यविरहं...सदा पितुः (टी.)

निवापाञ्जलिदानेन केतनैः[1] श्राद्धकर्मभिः ।
तस्योपकारे शक्तस्त्वं किं जीवन्किमुतान्यथा ॥ १८ ॥

सूतः——आयुष्मन् यथैव[2] मातुलस्ते शारद्वतः कथयति तत्तथा ।

अश्वत्थामा——आर्य सत्यमेवेदम् । किं त्वतिदुर्वहत्वाच्छोकभारस्य न शक्नोमि तातविरहितः क्षणमपि प्राणान्धारयितुम् । तद्गच्छामि तमेवोद्देशं यत्र तथाविधं[3]मपि पितरं द्रक्ष्यामि । (उत्तिष्ठन् खड्गमालोक्य । विचिन्त्य ।) कृ[4]तमद्यापि शस्त्रग्रहणविडम्बनया । भगवन् शस्त्र ।

गृहीतं येनासीः परीभवभयान्नोचितमपि
प्रभावाद्यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः ।
परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकान्न तु भया-
द्विमोक्ष्ये शस्त्र त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥ १९ ॥

(इति उत्सृजति ।)

नेपथ्ये

भो भो राजानः कथमिह भवन्तः सर्वे गुरोर्भारद्वाजस्य परिभवममुना नृशंसेन प्रयुक्तमुपेक्षन्ते ।

लोकगते श्राद्धादिकर्मणेत्यर्थः ।] **निवापेति** । निवापः पितृदानं स्यात् इत्यमरः । निवापाञ्जलिर्जलाञ्जलिः [तस्य तर्पणादिषु दानेन] । केतनैर्गृहैः [केतनैः पितृकृत्यै-रित्यर्थः साधीयान् । अथ केतनं कृत्ये । इत्यमरः । श्राद्धकर्मभिः च तस्योपकारे त्वं किं जीवन् शक्तः ।] किमुताऽन्यथाऽजीवन्वा शक्तः । अपि तु जीवता जलादिदानमेव क्रियत इति भावः ॥ १८ ॥ तथाविधं मृतम् । **गृहीतमिति** । येनाचार्येण । [परिभवो विमानना तस्य भयाद् । नोचितमपि गृहीतमासीः । यतः– शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रावरुध्यते । इति स्मरणात् ।] यस्याचार्यस्य प्रभावात् । तव विषयः कश्चिन्नाभूदेवं न खलु । सर्व एव विषयोऽभूदित्यर्थः । [तेन त्वं सुतशोकात्परित्यक्तमसि न तु भयात् । हे शस्त्र अहमपि] विमोक्ष्ये त्यक्ष्यामि । अतो भवते स्वस्त्यस्तु । स्वस्तियोगे नमःस्वस्ति- इत्यादिना चतुर्थी ॥ १९ ॥ उत्सृजति त्यजति । भारद्वाजस्य द्रोणस्य । नृशंसेन पापवता ।

---

१ वितानैः. २ यदाह–यथाह-शारद्वतः; यथा ते मातुलः कथयति तथैवैतत् । इति पाठान्तराणि. ३ तादृशमपि. ४ अलमद्यापि. ५ विद्यया; एतदनन्तरं (सास्रमञ्जलिं बद्ध्वा ।)इत्य० क्वचित्. ६ आसीत्. ७ परित्यक्तुमिच्छति. ८ गुरोः परिभवममुना नृशंसेन प्रयुक्तमत्र भवतो भारद्वाजस्योपेक्षन्ते; भवन्तस्तत्रभवतः क्षत्रियगुरोर्भारद्वाजस्यासदृशं परिभवममुना इ०

अश्वत्थामा—(आकर्ण्य । शनैः शस्त्रं स्पृशन् ।) [1]किं गुरोर्भारद्वाजस्य परिभवः ।

(पुनर्नेपथ्ये ।)

आचार्यस्य त्रिभुवनगुरोर्न्यस्तशस्त्रस्य शोकाद्-
द्रोणस्याजौ नयनसलिलक्षालिताद्रीननस्य ।
मौलौ पाणिं पलितधवले न्यस्य कृत्वा नृशंसं
धृष्टद्युम्नः स्वशिबिरमयं याति सर्वे सहध्वम् ॥ २० ॥

(सक्रोधं सकम्पं च कृपसूतौ दृष्ट्वा ।) किं नामेदम् ।

प्रत्यक्षमात्तधनुषां मनुजेश्वराणां
प्रायोपवेशसदृशं व्रतमास्थितस्य ।
तातस्य मे पलितमौलिनिरस्तकाशे
व्यापारितं शिरसि शस्त्रमशस्त्रपाणेः ॥ २१ ॥

कृपः—वत्स एवं किल जनः कथयति ।

अश्वत्थामा—किं तातस्य दुरात्मना परिमृष्टमभूच्छिरः ।

सूतः—(सभयम् ।) कुमार आसीदयं तस्य तेजोराशेर्देवस्य नवः परिभवावतारः ।

अश्वत्थामा—हा तात हा पुत्रप्रिय । मम मन्दभागधेयस्य कृते शस्त्रपरित्यागात्तथाविधेन क्षुद्रेणात्मा परिभावितः । अथवा

परित्यक्ते देहे रणशिरसि शोकान्धमनसा
शिरः श्वा काको वा द्रुपदतनयो वा परिमृशेत् ।

नृशंसो घातुकः क्रूरः पापः इत्यमरः । **आचार्यस्येति** । शोकात् न्यस्तं त्यक्तं (शस्त्रं येन तस्य । नयनसलिलैरश्रुभिः क्षालितमतएवार्द्रमाननं यस्य ।] पलितं जरसा शौक्ल्यम् इत्यमरः । नृशंसं विनाशम् । विनाशेऽपि नृशंसः स्यात् इति हारावली ॥ २० ॥ **प्रत्यक्षमिति** । आत्तं गृहीतं [धनुः यैस्तेषां मनुजेश्वराणां] नृपाणां प्रत्यक्षं समक्षम् । [प्रायोपवेशसदृशं व्रतमास्थितस्य अशस्त्रपाणेः मे तातस्य पलितमौलिनिरस्तकाशे शिरसि शस्त्रं व्यापारितम् इत्यन्वयः ।] प्रायोपवेश उपवासार्थमुपवेशनम् । तत्सदृशं च यथा स्यादेवम् । तत्रापि निष्क्रियेणोपविश्यते । इहापि तथेति भावः । पलितो जराशुक्लो यो मौलिर्धम्मिल्लस्तेन निरस्तो जितः काशः काशकुसुमं येन तत्र । मौलिः किरीटे धम्मिल्ले इति विश्वः । [पाठान्तरे पलितः मौलिर्यस्य तत्पलितमौलि च निमीलिते अक्षिणी यस्य तन्निमीलिताक्षं च तस्मिन्] ॥ २१ ॥ [परिमृष्टं स्पर्शेन दूषितम् ।] **परित्यक्त इति** । मनसा त्वयेति शेषः ।

---

१ सक्रोधं शनैः खड्गं स्पृशन् । २ किं ।किं; किं तु. ३ तार्धा. ४ शम. ५ निमीलिताक्षे. ६ मन्दभाग्यस्य. ७ (विचिन्त्य ।) अथ वा इति क्वचित्पाठः । ८ शोकार्त.

स्फुरद्दिव्यास्त्रौघद्रविणमदमत्तस्य च रिपो-
र्ममैवायं पादः शिरसि निहितस्तस्य न करः ॥ २२ ॥

आः दुरात्मन्पाञ्चालापसद

तातं शस्त्रग्रहणविमुखं निश्चयेनोपलभ्य
त्यक्त्वा शङ्कां खलु विदधतः पाणिमस्योत्तमाङ्गे ।
अश्वत्थामा करधृतधनुः पाण्डुपाञ्चालसेना-
तूलोत्क्षेपप्रलयपवनः किं न यातः स्मृतिं ते ॥ २३ ॥

युधिष्ठिर युधिष्ठिर अजातशत्रो अमिथ्यावादिन् धर्मपुत्र सानुजस्य ते किमनेनापकृतम् । अथ वा किमनेनालीकप्रकृतिजिह्मचेतसा । अर्जुन सात्यके बाहुशालिन्वृकोदर माधव युक्तं नाम भवतां सुरासुरमनुजलोकैकधनुर्धरस्य द्विजन्मनः परिणतवयसः सर्वाचार्यस्य विशेषतो मम पितुरमुना द्रुपदकुलकलङ्केन मनुजपशुना स्पृश्यमानमुत्तमाङ्गमुपेक्षितुम् । अथ वा सर्व एवैते पातकिनः । किमेतैः ।

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥ २४ ॥

श्वा कुक्कुरः । [स्फुरन्ति यानि दिव्यानि अस्त्राणि तेषामोघः ।] अस्त्रौघ एव द्रविणं धनं तस्य तज्जन्य इत्यर्थः मदो गर्वस्तेन मत्तस्य अयं । पितुः शिरसि करो न निहितः । किंतु ममैव शिरसि पादो निहित इत्यन्वयः ॥ २२ ॥ **तातमिति ।** उपलभ्य ज्ञात्वा । शङ्कां शत्रुकृतमारणादिशङ्काम् । खलु प्रसिद्धौ । उत्तमांगं शिरः शीर्षम् इत्यमरः [विदधतो व्यापारयतः । पाण्डूनां पाञ्चालानां च सेना एव तूलः तस्य उत्क्षेपे प्रलयपवनः कल्पांतमारुतः । लीलयैव तदुच्छेदकारी इत्यर्थः ।] अश्वत्थामा तव स्मृतिं किं न यातः ॥२३॥ अजातशत्रुणा किम् अपि तु न किमपि। कीदृशेन । अलीकेनासत्येन । इतरजनवत्कुटिलं चेतो यस्य तेन । [अलीका या प्रकृतिस्तया जिह्मं चेतो यस्येति वा । सुरासुरमनुजानां लोकास्तेषु एकधनुर्धरस्तस्य ।] **कृतमिति ।** [यैः निर्गता मर्यादा येभ्यस्तैः निर्मर्यादैः उद्गतानि आयुधानि येषां तैः उदायुधैः ।प्रतिकर्तुं समर्थैरपीति यावत् । मनुजपशुभिः भवद्भिः इदं गुरुपातकं कृतमनुमतं दृष्टं वा । नरकरिपुणा सार्धं सभीमकिरीटिनां तेषां असृग्मेदोमांसैः अयमहं दिशां बलिं करोमि इत्यन्वयः ।] गुरु महच्च तत्पातकं च । नरकरिपुः कृष्णः । असृग्रक्तं । मेदो मज्जा । बलिमुपहारम् । बलिः पूजो-

---

१ असंख्यातास्त्रौघ०;...मदलेशस्य रिपुणा. २ मयैव. ३ तस्य सहसा. ४ जड. ५ निकृतिजि० ६ मनुजगुरालोकत्रयैकधनुर्धरस्य. ७ पतिभिः.

कृपः—वत्स किं न[1] संभाव्यते भारद्वाजतुल्ये[2] बाहुशालिनि दिव्यास्त्रग्रामकोविदे भवति ।

अश्वत्थामा—भो भोः पाण्डवमत्स्यसोमकमागधाद्याः[3] क्षत्रियापसदाः ।

पितुर्मूर्ध्नि स्पृष्टे ज्वलदनलभास्वत्परशुना
कृतं यद्रामेण श्रुतिमुपगतं तन्न भवताम् ।
किमद्याश्वत्थामा तदरिरुधिरासारविघसं
न कर्म क्रोधान्धः प्रभवति विधातुं रणमुखे ॥ २५ ॥

सूत[4] गच्छ त्वं सर्वोपकरणैः साङ्ग्रामिकैः सर्वायुधैरुपेतं महाहवलक्षणं[5] नामास्मत्स्यन्दनमुपनय[6] ।

सूतः—यदाज्ञापयति[7] कुमारः । (इति निष्क्रान्तः ।)

कृपः—वत्स अवश्यप्रतिकर्तव्येऽस्मिन्दारुणे परिभवाग्नौ[8] सर्वेषामस्माकं कोऽन्यस्त्वामन्तरेण शक्तः प्रतिकर्तुम् । किं तु[9]—

अश्वत्थामा—किमतः परम् ।

कृपः—सैनापत्येऽभिषिक्तं[10] भवन्तामिच्छामि[11] समरभुवमवतारयितुम् ।

अश्वत्थामा—मातुल परतन्त्रमिदमकिंचित्करं च ।

कृपः—वत्स न खलु परतन्त्रं नाकिंचित्करं च । पश्य ।

भवेदभीष्ममद्रोणं[12] धार्तराष्ट्रबलं कथम् ।
यदि तत्तुल्यकर्मात्र[13] भवान्धुरि[14] न युज्यते ॥ २६ ॥

पहारयोः इति शाश्वतः ॥ २४ ॥ ग्रामः संघः । कोविदः पण्डितः । **पितुरिति** । [पितुर्जमदग्नेर्मूर्ध्नि कार्तवीर्यस्य पुत्रैः स्पृष्टे सति ।] यद् [ज्वलन् योनलस्तद्वद्भास्वान् परशुर्यस्य तेन] रामेण परशुरामेण कृतं क्षत्रियजनघातादिकं तद्भवतां किं श्रुतिपथं न गतम् । पितुर्मूर्ध्नि द्रुपदेन स्पृष्टे सति । अश्वत्थामा किमद्यापि तत्कर्म विधातुं न प्रभवति । अपि तु प्रभवत्येव । [अरिरुधिरस्यासार एव] विघसो भोजनविशेषः [यस्मिन् तत्]। अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः इत्यमरः ॥२५॥ सांग्रामिकैः [संग्रामाय प्रभवन्ति सांग्रामिकाणि । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः इति ठञ् । निकारेति पाठे] निकारस्य परिभवस्य । निकारः स्यात्परिभवः इति विश्वः । सेनापतेर्भावः सैनापत्यम् । **भवेदिति** । धार्तराष्ट्रबलं कथं भवेत्किंभवे-

---

१ न किंचिन्न. २ तुल्यपराक्रमे. ३ मागधयाः क्षात्रियाः. ४ (सूतमुद्दिश्य) सुत. ५ आहितलक्षणं. ६ उपहर. ७ यथाज्ञापयति. ८ निकाराग्नौ. ९ नास्त्येतत्क्वचित्. १० अभिषिच्य. ११ अत्रभवन्तं. १२ भवेदभीष्मद्रोणं हि. १३ तत्तुल्यकक्षो. १४ धुर्यः.

कृतपरिकरस्य भवादृशस्य त्रैलोक्यमपि न क्षमं परिपन्थीभवितुं किं पुनर्युधिष्ठिरबलम्। त[1]देवं मन्ये परिकल्पिताभिषेकोपकरणः कौरवराजो न चिरात्त्वामे[2]वाभ्यपेक्षमाणास्तिष्ठतीति।

अश्वत्थामा—यद्येवं त्वरते मे परिभवानलदह्यमानमिदं चेतस्तत्प्रतीकारजलावगाहनाय। तदहं गत्वा तातवधविषण्ण[3]मानसं कुरुपतिं सैनापत्यस्वयंग्रहणप्रणयसमाश्वासनया मन्दसंतापं करोमि।

कृपः—वत्स एवमिदम्। अतस्तमेवोद्देशं गच्छावः।

(इति परिक्रामतः।)

(ततः प्रविशतः कर्णदुर्योधनौ।)

दुर्योधनः—अङ्गराज

तेजस्वी रिपुहतबन्धुदुःखपारं
बाहुभ्यां व्रजति धृतायुधप्लवाभ्याम्।
आचार्यः सुतनिधनं निशम्य संख्ये
किं शस्त्रग्रहसमये विशस्त्र आसीत्॥ २७॥

अथवा सूक्तमिदमभियुक्तैः प्रकृतिर्दुस्त्यजेति। यतः शोकान्धम[5]नसा तेन विमुच्य क्षा[6]त्रधर्मकार्कश्यं द्विजातिधर्मसुलभो मा[7]र्दवपरिग्रहः कृतः।

कर्णः—राजन् कौरवेश्वर न खल्विदमेवम्।

दित्यर्थः। [तयोः तुल्यं कर्म यस्य। ०कक्ष इति पाठे कक्षा पराक्रमावकाशः यस्य।] अत्र धुरि धुरायाम्॥ २६॥ परिकरः पुरस्कारः। उद्देशं प्रदेशम्। [परिपन्थीभवितुम्। प्रतियोद्धुमित्यर्थः। परिकल्पितानि अभिषेकस्य।] उपकरणानि सामग्री [येन]। सैनापत्यस्य स्वयंग्रहणं तस्य प्रणयो याञ्चा तेन समाश्वासना सान्त्वनं तया।] **तेजस्वीति**। पुरुषः पारं [दुःखसागरस्य परतीरं। धृतः आयुमेव कोलः प्लवो याभ्यां ताभ्यां] बाहुभ्यां व्रजतीत्यन्वयः। प्लवः कोलः। उडुपं तु प्लवः इत्यमरः। निशम्य श्रुत्वा संख्ये संग्रामे॥ २७॥ सूक्तं शोभनमुक्तमभियुक्तैर्नीतिज्ञैः। [शोकेनान्धं युक्तायुक्तविवेकासमर्थं मनो यस्य तेन। क्षत्रस्यायं क्षात्रो धर्मस्तस्य तत्सम्बन्धि कार्कश्यं कठिनहृदयताम्।] **न खल्विति**। इदमेवं न वाच्य-

---

१ अहं च मन्ये; एवं च मन्ये. २ त्वाम् अभ्युदीक्षमाणः, कौरवनाथो भवन्तमुद्वीक्षते. ३ विपन्नमनसं. ४ ततः प्रविशति राजा कर्णश्च। इति कचित्पाठः. ५ चेतसा. ६ क्षत्र. ७ दैन्य.

दुर्योधनः—क[1]थं तर्हि ।

कर्णः—एवं किलास्या[2]भिप्रायो यथा अश्वत्थामा मया पृथिवीराज्ये अभिषेक्तव्य इति । तस्या[3]भावाद्वृद्धस्य मे ब्राह्मणस्य वृथा शस्त्रग्रह[4]णमिति तथा कृतवान् ।

दुर्योधनः—(सशिरःकम्पम् ।) एवमिदम् ।

कर्णः—एतदर्थं च कौरवपाण्डवपक्षपातप्रवृत्तमहासङ्ग्रामस्य राजकस्य परस्परक्षयमपेक्ष[5]माणेन तेन प्रधानपुरु[6]षवध उपेक्षा कृता ।

दुर्योधनः—उपपन्नमिदम् ।

कर्णः—अन्यच्च राजन् द्रुपदेनाप्यस्य बाल्यात्प्रभृत्यभिप्रायवेदिना न स्वराष्ट्रे वासो दत्तः ।

दुर्योधनः—साधु अङ्गराज साधु । निपुणमभिहितम् ।

कर्णः—न चायं ममैकस्याभिप्रायः । अन्ये[7]ऽभियुक्ता अपि नैवेदमन्यथा मन्यन्ते ।

दुर्योधनः—एवमेतत् । कः संदेहः ।

> **द[8]त्वाभयं सोऽतिरथो वध्यमानं किरीटिना ।**
> **सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा ॥ २८ ॥**

कृपः—(विलोक्य ।) वत्स एष दुर्यो[9]धनः सूतपुत्रेण सहास्यां न्यग्रोधच्छायायामुपविष्टस्तिष्ठति । तदुपसर्पावः ।

(तथा कृत्वा ।)

उभौ—वि[10]जयता कौरवेश्वरः ।

मित्यर्थः । किल प्रसिद्धौ । तथा शस्त्रत्यागम् । [परस्परेण क्षयमपेक्षमाणेन । उपेक्षा कृता उदासीनेन स्थितम् ।] बाल्यात्प्रभृति शैशवादारभ्य । **दत्त्वेति** । सोऽतिरथः महारथः (चिन्त्यमेतत् । अतिरथो महारथादभ्यधिकः—अमितान्योधयेद्यस्तु वीरान्सोतिरथः स्मृतः । इत्युक्तलक्षणो योधृविशेषः ।] द्रोणोऽभयं दत्त्वा कथमन्यथार्जुनेन वध्यमानं जयद्रथमुपेक्षेत । चेदेवं नेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ सूतपुत्रेण सारथिसुतेन कर्णेन । सूतः क्षत्ता च सारथिः ॥ इत्यमरः । न्यग्रोधो बहुपाद्वटः इत्यमरः । विज-

---

१ किं तत्. २ द्रोणस्याभिप्राय आसीत्; तस्य मनसि; तस्यासीच्चेतः ३ तस्य वधात् . ४ धारणम्. ५ उपेक्षमाणेन. ६ नृप. ७ अन्येऽप्यत्र योद्धारो नैतदन्यथा मन्यन्ते. ८ दत्ता. ९ कौरवराजः. १० विजयतां विजयतां राजन्.

दुर्योधनः—(दृष्ट्वा ।) अये कथं कृपोऽश्वत्थामा च । (आसनादवतीर्य कृपं प्रति ।) गुरो अभिवादये । (अश्वत्थामानमुद्दिश्य ।) आचार्यपुत्र ।

एह्यस्मदर्थहततात परिष्वजस्व
क्लान्तैरिदं मम निरन्तरमङ्गमङ्गैः ।
स्पर्शस्तवैष भुजयोः सदृशः पितुस्ते
शोकेऽपि यो विकृतिमेति तनूरुहेषु ॥ २९ ॥

(आलिङ्ग्य पार्श्वे उपवेशयति ।)

(अश्वत्थामा बाष्पमुत्सृजति ।)

कर्णः—द्रौणायने अलमत्यर्थमात्मानं शोकानले प्रक्षिप्य ।

दुर्योधनः—आचार्यपुत्र को विशेष आवयोरस्मिन्व्यसनमहार्णवे । पश्य ।

तातस्तव प्रणयवान्स पितुः सखा मे
शस्त्रे यथा तव गुरुः स तथा ममापि ।
किं तस्य देहनिधने कथयामि दुःखं
जानीहि तद्गुरुशुचा मनसा त्वमेव ॥ ३० ॥

कृपः—वत्स यथाह कुरुपतिस्तथैवैतत् ।

अश्वत्थामाः—राजन् एवं पक्षपातिनि त्वयि युक्तमेव शोकभारं लघूकर्तुम् । किं तु

मयि जीवति मत्तातः केशग्रहमवाप्तवान् ।
कथमन्ये करिष्यन्ति पुत्रेभ्यः पुत्रिणः स्पृहाम् ॥ ३१ ॥

यतामित्यत्र विपराभ्यां जेः इति तङ् ॥ **एहीति** । एह्यागच्छ । [क्लान्तैर्दुःखविक्लवैरङ्गैममाङ्गम् । निर्गतमन्तरं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । गाढमित्यर्थः । [परिष्वजस्वालिङ्ग ।] तनूरुहेषु लोमसु [विकृतिमेति रोमोद्गमं करोतीत्यर्थः।]॥ २९॥ **तात इति** । स तव तातो मे पितुः सखा मित्रमित्यन्वयः । [तस्य देहनिधने । यशोरूपो देहस्तु तिष्ठत्येव । यन्मम दुःखं तत् किं कथयामि । अत्र यत्तत् शब्दावनुक्तावपि प्रतीयेते । सामर्थ्यात् । यदाह विश्वनाथः—क्वचिदनुपात्तयोर्द्वयोः (यत्तदोः) अपि सामर्थ्यादवगमः । इति ।] तत्त्वमेव [गुर्वी शुक् यस्य तेन गुरुशुचा तव मनसा] जानीहीत्यन्वयः । [यथा तव मनो गुरुशोकाकुलं तथा ममापीति जानीहीत्यर्थः ।] शुचा शोकेन ॥ ३० ॥ **मयीति** । पुत्रेभ्यः

---

१ प्रति. २ क्लान्तैरिमैः शुचा. ३ तवैव. ४ शोकेऽपि यो महति निर्वृतिमादधाति. ५ अलमत्यन्तावेगेनात्मानं शोकसागरे प्रक्षेप्तुम् इ. पा. ६ प्रक्षेप्तुम्. ७ व्यसनार्णवे. ८ स यथा तथा मे. ९ एतदनन्तरम् कर्णः–किमत्र विचारेण । अश्वत्थामा–राजन्येवंवादिनि युक्तमेव शोकसागरमुल्लङ्घयितुम् इ. पा. १० यत्तातः ११ केशग्रहणमाप्तवान्.

कर्णः—द्रौणायन कि[1]मत्र क्रियते य[2]दा तेनैव सर्वपरिभवत्राण-हेतुना शस्त्रमुत्सृजता तादृशीमवस्थामात्मा नीतः ।

अश्वत्थामा—अङ्गराज किमाह भवान् किमत्र क्रियत इति । श्रूयतां यत्क्रिय[3]ते ।

यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः[4] पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्र[5]तीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्व[6]यमपि जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ३२॥

अपि च भो जामदग्न्यशिष्य कर्ण

देशः सोऽयमरातिशोणितज[7]लैर्यस्मिन्ह्रदाः पूरिताः
क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः[8] ।
तान्येवाहितशस्त्र[9]घस्मरगुरूण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे
यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रौ[10]णायनः क्रोधनः ॥ ३३ ॥

दुर्योधनः—आचार्यपुत्र तस्य त[11]थाविधस्यानन्यसाधारणस्य ते वीरभावस्य किमन्यत्सदृशम् ।

कृपः—राजन् सुमहान्खलु द्रोणपुत्रेण वोढुमध्यवसितः समर-भारः । तदहमेवं मन्ये भवता कृतपरिकरोऽयमुच्छेत्तुं लोकत्रयमपि समर्थः किं पुनर्युधिष्ठिरबलम् । अतोऽभिषिच्यतां सैनापत्ये ।

इत्यत्र स्पृहेरीप्सितः इति चतुर्थी ॥ ३१ ॥ **यो य इति** । पाण्डवीनां पाण्डवसबन्धिनीनां चमूनां सेनानाम् । [मध्ये स्वभुजयोः । स्वभुजवीर्यस्येत्यर्थः । गुरुर्मदो यस्य तथाभूतः यः यः इ० ।] अधिकवयास्तरुणो वृद्धश्च । तत्कर्मसाक्षी तातवधसाक्षाद्द्रष्टा । साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् इति साक्षीति सिध्यति । [मयि रणे चरति युद्धकर्माचरति यः यः] प्रतीपो विपरीतकारी [स्यात् । प्रतीपमिति पाठे यश्च यश्च रणे मयि प्रतीपं चरति इति योज्यम् ।] तस्य जगतामन्तकस्य विनाशकस्य अन्तको यमो विनाशको वा ॥ ३२ ॥ जामदग्न्यः परशुरामः । **देश इति** । [सोयं कुरुक्षेत्रम् ।] शोणितं रक्तं (तदेव जलम् । पूरिताः परशुरामेणेति शेषः) । क्षात्रात् क्षत्रियकृतात्परिभवः तत्रैव जात इति शेषः । आहिता उपस्थिता ये (यद्वा अहिताः) शत्रवस्तेषां (यानि शस्त्राणि तेषां) घस्मराणि भक्षकाणि । अत एव गुरूणि । भास्वन्ति दीप्यमानानि । रामेण परशुरामेण कृतं क्षत्रियनाशनम् ॥ ३३ ॥ सुमहान-

---

१ अत्र इति क्वचिन्नास्ति. २ यदनेन. ३ क्रियते तत्. ४ मदात्-बलः. ५ प्रतीपम्. ६ स्वयमिह. ७ भरै. ८ ग्रहात. ९ हेति. १० द्रोणात्मजः. ११ तथाविधपरिभवस्यानन्यरुपसाधारणस्य ते वीरभावस्य च किमस्त्यसदृशम् । इ. पा.

दुर्योधनः—सुष्ठु युज्यमानमभिहितं युष्माभिः । किं तु प्राक्प्रतिपन्नोऽयमर्थोऽङ्गराजस्य[१] ।

कृपः—राजन् असदृशपरिभवशोकसागरे निमज्जन्तमेनमङ्गराजस्यार्थे नैवोपेक्षितुं युक्तम् । अस्यापि तदेवारिकुलमनुशासनीयम् । अतः किमस्य पीडा न भविष्यति ।

अश्वत्थामा—राजन् कौरवेश्वर किमद्यापि युक्तायुक्तविचारणया ।

प्रयत्नपरिबोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशा-
मकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकम् ।
इयं परिसमाप्यते रणकथाद्य दोःशालिना[२]
व्यपैतु नृपकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः ॥ ३४ ॥

कर्णः—(विहस्य ।) वक्तुं[४] सुकरमिदं दुष्करमध्यवसातुम् । बहवः कौरवबलेऽस्य कर्मणः शक्ताः ।

अश्वत्थामा—अङ्गराज एवमिदम् । बहवः कौरवबलेऽत्र शक्ताः । किं तु दुःखोपहतैः शोकावेगवशाद्ब्रवीमि न पुनर्वीरजनाधिक्षेपेण ।

तिशयितः । वोढुं धर्तुम् । (अध्यवसितः निश्चयपूर्वमङ्गीकृतः ।) अयमर्थोऽभिषेकरूपः । [असदृशोननुरूपः । यद्वा नास्ति सदृशो यस्य अपूर्वः । अतः अस्योपेक्षायाः । **प्रयत्नेत्यादि** । हे मातुल त्वं तावन्निशां व्याप्य शेषे स्वपिहि ।] [अयमर्थोऽसंगतः । हे राजन् अद्य त्वं निशां शेषे शयिष्यसे । वर्तमानसामीप्ये लट् । कथंभूतः निःशेषोच्छिन्नशत्रुत्वाद्गाढनिद्रामग्नः सन् । बन्दिजनकृतस्तवैः प्रयत्नेन श्वः प्रभाते परिबोधितः ।] कीदृशः सन् । स्तुतिभिर्मागधादिकृतस्तवैरद्य प्रयत्नेन परिबोधितः प्रबोधितः । तथा च त्वं स्तवादिनापि परिहृतभगिनीपतिशोकः समस्तां निशां व्याप्य शयनं विधेहीति भावः । शेषे इति शीङ् स्वप्ने लटि मध्यमपुरुषैकवचने साधु । निशाम् इत्यत्र कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया । अद्य पुनर्भुवनमेतादृशमस्तु । कीदृशम् । केशवशून्यं पाण्डवशून्यं सोमवंशशून्यं च । दोःशालिनां बाहुबलशालिनां वीराणामपि रणकथा युद्धवार्ताद्य [पाठान्तरे दोःशालिना] मया परिसमाप्यते । अद्य भुवो भारोऽपैतु दूरं यातु । कीदृशः । नृपा एव काननानि वनानि तैरतिगुरुः । उपचित इत्यर्थः । दोषा भुजा भुजः इत्यमरः [अत्र तोटकं नाम गर्भसन्ध्यङ्गमुक्तं । संरब्धं तोटकं वचः इति तल्लक्षणात्] ॥ ३४ ॥ वीरजनाधिक्षेपेण [वीरजननिन्दनेच्छया ।] ननु हे स्पर्धायामवरे

---

१ अस्मात्परं क्वचित् (इत्यंगुरीयकं ददाति ।) कर्णः—(सहर्षम् ।) महान्-परः-प्रसादः । कृपः—असदृशपरिभवसागरे मज्जन्तमेनमङ्गराजस्यार्थे नोपेक्षितुं युक्तम् । अश्व०—(साटोपम् ।) राजन् राजन् युक्तायुक्तविचारणया किमद्यापि । इति । २ दोःशालिनास्मपैतु.३ रिपु ४द्रोणात्मज वक्तुं इति, अश्वत्थामन् अकेशवमपाण्डवमिमं ने वक्तुमपि दुष्करम् । किमुताध्य० इति च पा० ५ हतचित्तः

कर्णः—मूढ[1] दुःखितस्याश्रुपातः कुपितस्य चायुधद्वितीयस्य सङ्ग्रामावतरणमुचितं नैवंविधाः प्रलापाः ।

अश्वत्थामा—(सक्रोधम्[2] ।) अरे रे राधागर्भभारभूत सूतापसद[3] ममापि नामाश्वत्थाम्नो दुःखितस्याश्रुभिः प्रतिक्रियामुपदिशसि न शस्त्रेण । पश्य ।

निर्वीर्यं गुरुशापभाषितवशात्किं मे तवेवायुधं
संप्रत्येव भयाद्विहाय समरं प्राप्तोऽस्मि किं त्वं यथा ।
जातोऽहं स्तुतिवंशकीर्तनविदां किं सारथीनां कुले
क्षुद्रारातिकृताप्रियं[4] प्रतिकरोम्यस्त्रेण नास्त्रेण यत्[5] ॥ ३५ ॥

कर्णः—(सक्रोधम् ।) अरे रे वाचाट वृथाशस्त्रग्रहणदुर्विदग्ध बटो

निर्वीर्यं वा सवीर्यं वा मया नोत्सृष्टमायुधम् ।
यथा पाञ्चालभीतेन पित्रा ते बाहुशालिना ॥ ३६ ॥

अपि च ।

सूतो वा सूतपुत्रो वा यो वा[6] को वा भवाम्यहम् ।
दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम् ॥ ३७ ॥

अश्वत्थामा—(सक्रोधम् ।) अरे रे रथकारकुलकलङ्क राधागर्भभारभूत अरे आयुधानभिज्ञ तातमप्यधिक्षिपसि । अथ वा

पदम् इति भरतः । गर्भस्य गर्भे वा भारभूतः । राधा नाम सूतपत्नी तस्याः । **निर्वीर्यमिति** । [गुरोः परशुरामस्य शापभाषितस्य वशात् । यस्मान्मिथ्योपचरितो ह्यस्त्रलोभादिह त्वया । तस्मादेतन्न ते मूढ ब्रह्मास्त्रं प्रतिभास्यति ॥ इत्येवंरूपात् ।] कर्णः किल बालकः स्वीयक्षात्रियजातिं संगोप्यास्त्रविद्याशिक्षार्थं परशुरामस्थानं गतः । तेनास्त्रविद्या तस्मै दत्ता । ततः कर्णोयं क्षत्रिय इति तेन ज्ञातम् । अथ तवास्त्रविद्या वीर्यवती न भवतु मम छलनादिति परशुरामस्तं शशाप—इति पुराणम् । तवेव यथा तवेत्यर्थः । स्तुतिं च वंशकीर्तनं च [विदन्तीति तेषां] । यद्वा । स्तुतिरूपं यद्वंशकीर्तनम् । [यत् येन क्षुद्रश्चासौ अरातिश्च तेन कृतं यदप्रियं तद् अस्रेण] प्रतिकरोमि प्रतीकारविषयं करोमि । अस्रेण नेत्रजलेन ॥ ३५ ॥ **निर्वीर्यं वेति** । उत्सृष्टं त्यक्तम् ॥ ३६ ॥ **सूत इति** । सूतः सारथिः । स्यो वेति त्यच्छब्दस्य प्रयोगः । स छान्दसोऽपि क्वचिद्भाषायां प्रयुज्यते । सो वा इत्यपि पाठः ॥ ३७ ॥ [रथं करोतीति रथकारः । कर्मण्यण् ।]

---

१ द्रौणायने. २ (सरोषम्). ३ अस्मादनन्तरं केषुचित्पुस्तकेषु—किमेवमाक्षिपसि । कर्णः—सूतो वा इत्यादि पद्यं; अश्वत्थामा—किमाह भवान् । ममापि नामा० इ. पा. ४ कृताप्रियः. ५ किम्- ६ वा सो-स्यो (टी.)

स भीरुः शूरो वा प्रथितभुजसारस्त्रिभुवने
कृतं यत्तेनाजौ प्रतिदिनमियं वेत्ति वसुधा ।
परित्यक्तं शस्त्रं कथमिति स सत्यव्रतधरः[1]
पृथासूनुः साक्षी त्वमसि रणभीरो क्व नु तदा ॥ ३८ ॥

कर्णः—(विहस्य ।) एवं भीरुरहम् । पुनर्विक्रमैकरसं[2] तव पितरमनुस्मृत्य महान्मे संशयो जातः । अपि च रे मूढ

यदि शस्त्रमुज्झितमशस्त्रपाणयो
न निवारयन्ति किमरीनुदायुधान् ।
यदनेन मौलिदलनेऽप्युदासितं
सुचिरं स्त्रियेव नृपचक्रसंनिधौ ॥ ३९ ॥

अश्वत्थामा—(सक्रोधं सकम्पं च ।) दुरात्मन् राजवल्लभ प्रगल्भ सूतापसद असंबद्धप्रलापिन्

कथमपि न निषिद्धो दुःखिना भीरुणा वा
द्रुपदतनयपाणिस्तेन पित्रा ममाद्य ।
तव भुजबलदर्पाध्मायमानस्य वामः
शिरसि चरण[3] एष न्यस्यते वारयैनम् ॥ ४० ॥

(इति तथा कर्तुमुत्तिष्ठति ।)

कृपदुर्योधनौ—गुरुपुत्र[4] मर्षय । (इति निवारयतः ।)

(अश्वत्थामा चरणप्रहारं नाटयति ।)

कर्णः—(सक्रोधमुत्थाय खड्गमाकृष्य ।) अरे दुरात्मन् वाचाल ब्रह्मबन्धो आत्मश्लाघ[5]

स भीरुरिति । त्रिभुवने प्रथितं ख्यातं [भुजयोः सारो बलं यस्य तथा] । आजौ युद्धे । प्रतिदिनं तेन यत्कृतं तद्वसुधा वेत्तीत्यन्वयः । तेन शस्त्रं कथं परित्यक्तं तत्र स [सत्यमेव व्रतं सत्यव्रतं तस्य धरः पृथासूनुः] युधिष्ठिरः साक्षी ॥३८॥ **यदीति** । [शस्त्रपाणयो न भवन्ति इति] अशस्त्रपाणयस्त्यक्तास्त्राः । उदायुधानुद्यतास्त्रान् । किं न निवारयन्ति । किं तु निवारयन्त्येव । अनेन द्रोणेन । दलने खण्डने । उदासितमुदासीनीभूतम् । स्त्रियेवेति । यथा स्त्रियोदास्यते इत्यर्थः । चक्रं सैन्य-रथाङ्गयोः इति विश्वः ॥ ३९ ॥ **कथमपीति** । तव शिरस्येष वामश्चरणो वामपादो मया न्यस्यते इत्यन्वयः । [भुजयोर्बलं तस्य दर्पस्तेन ।] आध्माय-मानस्याध्मातस्य [न दक्षिणः पाणिः किंतु वामः पादः दीयते] ॥ ४० ॥

---

१ धनः. २ त्वं पुनः–रसं–सारं–स्वपितरमनुस्मृत्य न जाने किं करिष्यसीति । महान्मे इ०, त्वं पुनर्विक्रमैकरसः । तव पितर० ३ एव. ४ वत्स. ५ आत्मश्लाघिन्.

जात्या काम[1]मवध्योऽसि चरणं त्विम[2]मुद्धृतम्।
अनेन लूनं खड्गेन प[3]तितं वेत्स्य[4]सि क्षितौ ॥ ४१ ॥

अश्वत्थामा—अरे मूढ किं नाम जात्या काम[5]मवध्योऽहम्। इयं सा जातिस्त्यक्ता। (इति यज्ञोपवीतं छिनत्ति। पुनश्च सक्रोधम्।)

अद्य[6] मिथ्याप्रतिज्ञोऽसौ किरीटी क्रियते मया।
शस्त्रं गृहाण वा त्यक्त्वा मौलौ वा रचयाञ्जलिम् ॥ ४२ ॥

(उभावपि खड्गमाकृष्यान्योन्यं प्रहर्तुमुद्यतौ। कृपदुर्योधनौ वा[7]रयतः।)

दुर्योधनः—सखे आचार्यपुत्र शस्त्रग्रहणेनालम्।

कृपः—वत्स सूतपुत्र शस्त्रग्रहणेनालम्।

अश्वत्थामा—मातुल मातुल किं निवार[8]यसि। अयमपि तातनिन्दाप्रगल्भः सू[9][10]तापसदो धृष्टद्युम्नपक्षपात्येव।

कर्णः—राजन् न खल्वहं निवारयितव्यः।

उपेक्षितानां मन्दानां धीरसत्त्वैरवज्ञया।
अत्रासितानां क्रोधान्धैर्भवत्येषा विकत्थना ॥ ४३ ॥

वाचाल बहुभाषक। ब्रह्मबन्धो अग्राह्यनामन्। [ब्राह्मणाधम] ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देश्येऽपि निगद्यते इत्यमरः। **जात्येति**। [अकामानुमतौ कामम् इत्यमरः। जात्या ब्राह्मणस्यावध्यत्वात्। तदुक्तं भागवते—वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्यापणं तथा। एष हि ब्रह्मबन्धूनां वधो नान्योऽस्ति दैहिकः ॥] चरणं लूनं सत्क्षितौ। पतितं द्रक्ष्यसीत्यन्वयः। पदंघ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् इत्यमरः ॥ ४१ ॥ **अद्येति**। [असूयितारं द्रष्टारं प्रवक्तारं विकत्थनम्। भीमसेन नियोगात्ते हन्ताहं कर्णमाहवे ॥ अर्जुनः प्रतिजानीते भीमस्य प्रियकाम्यया। कर्णं कर्णानुगांश्चैव रणे हन्तास्मि पत्त्रिभिः ॥ इति सभापर्वणि अर्जुनेन कर्णवधः प्रतिज्ञातः। तदनुरोधादाह अद्य मयासौ किरीटी] मिथ्याप्रतिज्ञो मया तव वधात्तेन च तदकरणादिति भावः। [त्यक्त्वा शस्त्रमिति शेषः।] ॥ ४२ ॥ [तातस्य निन्दायां प्रगल्भः।] **उपेक्षितानामिति**। अवज्ञया (प्रलपत्वयं क्षुद्रो नास्माकं कापि क्षतिरित्यवहे-

---

१ तावत्. २ त्विदं; उद्यतम्, उद्धृतम्. ३ पातितं. ४ द्रक्ष्यसि. ५ अरे रे किं जात्या तावदवध्योऽहं यन एवं ब्रवीषि। गृहाण शस्त्रम्। इयं सा जातिः परित्यक्ता। (इति यज्ञोपवीतं भूमौ निक्षिपति।) ६ चेत्. ७ गृहाणास्त्रं व्रज त्यक्त्वा मौलौ वा धारयाञ्जलिम्। अद्य मिथ्याप्रतिज्ञोऽसौ गाण्डीवी क्रियते मया। कर्णः—गृहाणास्त्रम् (इत्यन्योन्यव्यसनं कुरुतः।) राजा अङ्गराज अलमाचार्यपुत्रेण सह शस्त्रग्रहणेन। गुरुपुत्र अलमङ्गराजेन सह शस्त्रग्रहणेन। ८ निवारयतः. ९ किं-निवारयसि; समासादयतु तावत्तातनिन्दाप्रगल्भः सूतकुलकलङ्को मद्भुजान्तरनिष्पेषसुलभं प्राणानामवसानम्. १० सूतकुलाधमः.

अश्वत्थामा—राजन् मुञ्च मुञ्चैनम् । आसादयतु मद्भुजान्तरनिष्पेषमुलभमसूनामवसादनम् । अन्यच्च राजन् स्नेहेन कार्येण वा यत्त्वमेनं तातधिक्षेपकारिणं दुरात्मानं मत्तः परिरक्षितुमिच्छसि तदुभयमपि वृथैव । पश्य ।

पापप्रियस्तव कथं गुणिनः सहायः
सूतान्वयः शशधरान्वयसंभवस्य ।
हन्ता किरीटिनमहं नृप मुञ्च कुर्यां
क्रोधादकर्णमपृथात्मजमद्य लोकम् ॥ ४४ ॥

(इति प्रहर्तुमिच्छति ।)

कर्णः—(खड्गमुद्यम्य ।) अरे वाचाट ब्राह्मणाधम अयं न भवसि । राजन् मुञ्च मुञ्च । न खल्वहं वारयितव्यः । (हन्तुमिच्छति ।)

(दुर्योधनकृपौ निवारयतः ।)

दुर्योधनः—कर्ण गुरुपुत्र कोऽयमद्य युवयोर्व्यामोहः ।

कृपः—वत्स अन्यदेव प्रस्तुतमन्यत्रावेग इति कोऽयं व्यामोहः । स्वबलव्यसनं चेदमस्मिन्काले राजकुलस्यास्य युष्मत्त एव भवतीति वामः पन्थाः ।

अश्वत्थामा—मातुल न लभ्यतेऽस्य कटुप्रलापिनो रथकारकुलकलङ्कस्य दर्पः शातयितुम् ।

लया ।) धीरसत्त्वैः सुभटैरुपेक्षितानामित्यन्वयः । [क्रोधान्धैः कोपमूर्छितैरत्रासितानामशासितानां] मन्दानामेषा विकत्थना भवति । अतोऽत्र मया नोपेक्षा कर्तव्येति भावः । अत्रासितानां गेहवासिनाम् ॥ ४३ ॥ निष्पेषो यन्त्रणं [तेन सुलभं सुप्रापम् । अवसानं विनाशम् ।] । अस्मत्तो मत्सकाशात् । **पापप्रिय इति** । अयं पापस्तव कथं सखेत्यन्वयः । कीदृशः । प्रियः प्रियसुहृदित्यर्थः । अन्वयो वंशः । अहं किरीटिनं हन्ता हनिष्यामि । ततो हे नृप मां मुञ्च । अहं लोकं कर्णरहितमर्जुनरहितं च कुर्यां करिष्ये ॥ ४४ ॥ [व्यामोहो मतिविभ्रमः । कर्तव्याकर्तव्यविवेकशून्यतेत्यर्थः । अन्यद् द्रोणपरिभवप्रतिकारकरणम् । अन्यत्र स्वार्थविनाशहेतौ द्वंद्वे आवेगः साग्रहा प्रवृत्तिः । वामः पन्थाः अनीतिमार्गाश्रयणम् । असमीक्ष्यकारितेत्यर्थः ।]

---

१ तताधिक्षेपप्रगल्भमस्मत्तो रक्षसि २ पापः (टी.). ३ सखायं. ४ सूतात्मज. ५ भो अश्वत्थामन् ननु भोः कर्ण अन्यदेव प्रकृतमन्यत्रावेगः । कोऽयमद्य युवयोर्व्यामोहः स्वबलव्यसनं चेदमस्मिन्काले राजकुलस्यास्मत्त एव उपपद्यते इति नायं पन्थाः । ६ आयुष्मन्. ७ आवेशः, अन्यदेवापतितम्.

कृपः—वत्स अकालः खलु स्वबलप्रधानविरोधस्य ।

अश्वत्थामा—मातुल यद्येवम्

अयं पापो यावन्न निधनमुपेयादरिशरैः
परित्यक्तं तावत्प्रियमपि मयास्त्रं रणमुखे ।
बलानां नाथेऽस्मिन्परिकुपितभीमार्जुनभये
समुत्पन्ने राजा प्रियसखै[1]बलं वेत्तु समरे ॥ ४५ ॥

(इति खड्गमुत्सृजति ।)

कर्णः-(विहस्य ।) कुलक्रमागतमेवैतद्भवादृशां यदस्त्रपरित्यागो नाम ।

अश्वत्थामा—ननु रे अपरित्यक्तमपि[2] भवादृशैरायुधं चिरपरित्यक्तमेव निष्फलत्वात् ।

कर्णः—अरे मूढ

धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।
यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत्केन सेत्स्यति ॥ ४६ ॥

(नेपथ्ये ।)

आः दुरात्मन् द्रौपदीकेशाम्बराकर्षण[3]महापातकिन् धार्तराष्ट्रापसद चिरस्य खलु कालस्य मत्संमुख[4]मागतोऽसि । क्षुद्रपशो क्वेदानीं गम्यते । अपि च । भो भो राधेयदुर्योधनसौबलप्रभृतयः पाण्डवविद्वेषिणश्चापपाणयो मानधनाः शृण्वन्तु भवन्तः ।

स्पृष्टा[5] येन शिरोरुहे[6] नृपशुना पाञ्चालराजात्मजा
येनास्याः परिधानमप्यपहृतं राज्ञां गुरूणां[7] पुरः ।

रथकारः सारथिः । शातयितुं तनूकर्तुम् । (स्वबलप्रधानः सेनापतिः कर्णः । तस्य सेनापतित्वेन वृतत्वात् ।) **अयमिति** । उपेयाद्गच्छेत् (प्रियः सखा प्रियसखस्तस्य बलम् । अस्य प्रभावः कियत्कार्यावह इति जानात्वित्यर्थः । सखममुम् इति पाठे अमुं कर्णं ।) ॥ ४५ ॥ **धृतायुध इति** । ममास्त्रेण यन्न सिद्धमित्यन्वयः ॥ ४६ ॥ इह श्लोके दम्भ आरभटी वृत्तिः । कपटानृतदम्भेषु वृत्तिरारभटी मता इति भरतः । [प्रयत्नपरिबोधितः इत्यादिना धृतायुध...इत्यन्तेनान्योन्यं कर्णाश्वत्थाम्नोः संरब्धवचसा सेनाभेदकारिणा पाण्डवविजयप्राप्त्याशान्वितं तोटकमिति दशरूपकम् । संरब्धं तोटकं वचः इति तल्लक्षणम् । ०कर्षणमेव महापातकमस्य विद्यते ०कर्षणेन वा महापातकी ।] सौबलो योधभेदः (शकुनिः) । **स्पृष्टेति** । आसवो मद्यम् ।

---

१ सखममुं २ अपरित्यक्तमपि भवादृशैरायुधं ननु चिरपरित्यक्तमेव निष्फलत्वात् धृतायुधो यावदहं इ. ३ बाहुशालिन्. ४ मत्संमुखी-नमा-गतोऽसि. ५ कृष्टा. ६ शिरोरुहेषु पशुना. ७ कुरूणां.

यस्योरःस्थलशोणितासवमहं पातुं प्रतिज्ञातवा-
न्सोऽयं मद्भुजपञ्जरे[1] निपतितः संरक्षयतां कौरवः[2] ॥ ४७ ॥

(सर्वे आकर्णयन्ति ।)

अश्वत्थामा[3]–(सोत्प्रासम् ।) अङ्गराज सेनापते जामदग्न्यशिष्य द्रोणोपहासिन् भुजबलपरिरक्षितसकललोक ! (धृतायुधः इति पठित्वा ।) इदं तदासन्नतरमेव संवृत्तम् । रक्षैनं सांप्रतं भीमाद् दुःशासनम् ।

कर्णः—आः[4] का शक्तिर्वृकोदरस्य मयि जीवति दुःशासनस्य[5] छायामप्याक्रमितुम्[6] । युवराज न भेतव्यं न भेतव्यम् । अयमहमागतोऽस्मि । ((इति निष्क्रान्तः ।)

अश्वत्थामा—राजन्कौरवनाथ अभीष्मद्रोणं संप्रति कौरवबलमालोडयन्तौ भीमार्जुनौ राधेयेनैवंविधेनान्येन वा न शक्येते निवारयितुम् । अतः स्वयमेव भ्रातुः प्रतीकारपरो भव ।

दुर्योधनः—आः[7] शक्तिरस्ति दुरात्मनः पवनतनयस्यान्यस्य वा मयि जीवति शस्त्रपाणौ वत्सस्य छायामप्याक्रमितुम् । वत्स न भेतव्यं न भेतव्यम् । कः कोऽत्र भोः । रथमुपनय । (इति निष्क्रान्तः ।)

(नेपथ्ये कलकलः ।)

अश्वत्थामा–(अग्रतोवलोक्य[8] ।) मातुल हा धिक्कष्टम्[9] । एष खलु भ्रातुः प्रतिज्ञाभङ्गभीरुः किरीटी समं दुर्योधनराधेयौ शरवर्षैर्दुर्वारैरभिद्रवति । सर्वथा पीतं दुःशासनशोणितं भीमेन ।

भुजपञ्जरे बाहुमध्ये । कथं कौरवा इति । कच्छादिपाठान्मनुष्यतत्स्थयोरिति वुञ्प्रसक्तः । अत्रामनुष्यत्वेन विवक्षणान्न वुञ् । ततः तस्येदम् इत्यण् । जनपदविवक्षायां वाण् ॥ ४७ ॥ सोत्प्रासः समनास्मितम् इत्यमरः । बाढं निश्चितम् । आलोडयन्तौ उन्मथ्नन्तौ । सममेकदैव । अहं विषहे सोढुं पारयामि । (अनृतं

---

१ मद्भुजगोचरे. २ कौरवाः (टी.) ३ अश्वत्थामा—(सोपहासम् ।) अङ्गराज । कर्णः—किमाह भवान् । अश्व०—सेनाधिपते । कर्णः—तत्र कः संदेहः । अश्व०—जामदग्न्यशिष्य । कर्णः—बाढम् । अश्व०—द्रोणोपहासिन् । कर्णः—एवमेतत् । अश्व०—त्वयोक्तम् । कर्णः—किं मयोक्तम् । अश्व०—धृतायुधो यावदहम् इति पठति । कर्णः—बाढमुक्तम् । अश्व०—इदं महत्कदनं संवृत्तम् । कर्णः—किं जातम् । अश्व०—भीमः कथयति । कर्णः—किम् । अश्व०—श्रूयतां । कर्णः—किं । कथ्यतां । अश्व०—कृष्टा येन इत्यादि पठति । तद्भीमाद्दुःशासनः संरक्ष्यतां युवराजः । इत्यपरः पाठः । ४ आः शक्तिरस्ति वृकोदरस्य ५ युवराजस्य. ६ अतिक्रमितुं; लङ्घयितुं. ७ आः का शक्तिर्दुरात्मनः. ८ ससंभ्रमम्. ९ कष्टं कष्टं मातुल मातुल कष्टं.

[1]न खलु विषहे दुर्योधनानुजस्यैनां विपत्तिमवलोकयितुम् । अनृतमनुमतं नाम । मातुल शस्त्रं शस्त्रम् ।

सत्यादप्यनृतं श्रेयो धिक्स्वर्गं नरकोऽस्तु मे ।
भीमाद्दुःशासनं त्रातुं त्यक्तमत्यक्तमायुधम् ॥ ४८ ॥

(इति खड्गं ग्रहीतुमिच्छति ।)

(नेपथ्ये ।)

[2]महात्मन् भारद्वाजसूनो न खलु सत्यवचनमनुल्लङ्घितपूर्वमुल्लङ्घयितुमर्हसि ।

कृपः—वत्स अशरीरिणी भारती[3] भवन्तमनृतादभिरक्षति ।

अश्वत्थामा—कथमियममानुषो वाग्नानुमनुते सङ्ग्रामावतरणं मम[4] । भोः कष्टम् । आः पक्षपातिनो देवा अपि पाण्डवानाम् । सर्वथा पीतं दुःशासनशोणितं भीमेन । भोः कष्टं कष्टम् ।

दुःशासनस्य रुधिरे पीयमानेऽप्युदासितम् ।
दुर्योधनस्य कर्तास्मि किमन्यत्प्रियमाहवे ॥ ४९ ॥

मातुल राधेयक्रोधवशादनार्यमस्माभिराचरितम् । अतस्त्वमपि तावदस्य राज्ञः पार्श्ववर्ती भव ।

कृपः—गच्छाम्यहमत्र प्रतिविधातुम् । भवानपि शिबिरसंनिवेशमेव प्रतिष्ठताम् ।

(परिक्रम्य[5] निष्क्रान्तौ ।)

इति तृतीयोऽङ्कः ।

प्रतिज्ञाभङ्गरूपम् । **सत्यादिति** । अनृतमसत्यम् । स्वर्गमिति । धिग्योगे द्वितीया । भीमादिति । भीत्रार्थानां भयहेतुः इति पञ्चमी । अत्यक्तं मयेति शेषः ॥ ४८ ॥ भारती सरस्वती (अनृतादसत्याचरणात्) । **दुःशासनस्येति** । उदासितम् । मयेति शेषः । किमन्यत्प्रियं दुर्योधनस्याहं कर्ता करिष्ये ॥ ४९ ॥ अनार्यमनर्हम् ॥

असूत यं रत्नधरो गुणीशो नानागुणाढ्या दमयन्तिकापि ।
जगद्धरं तस्य कृतावयासीदङ्कस्तृतीयो वरटिप्पनेऽत्र ॥

इति तृतीयोऽङ्कः ।

---

१ तन्न युक्तं दुर्योधनस्यानुजस्यैतां विपत्तिमुपेक्षितुं । अनृतमनुमतं नाम । भगवन् शस्त्र इत्यपि क्वचित्पाठः २ महाभाग शारद्वतीसूनो ३ वाणी· ४ ०तरणं मे । सर्वथा पाण्डवपक्षपातिनो देवाः । भोः इ. ५ उभौ परिक्रम्य.

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति प्रहारमूर्च्छितं रथस्थं दुर्योधनमपहरन् सूतः ।)

(सूतःससंभ्रमं परिक्रामति ।)

(नेपथ्ये ।)

भो भोः बाहुब[1]लावलेपप्रवर्तितमहासमरदोहदाः कौरव[2]पक्षपातपणीकृतप्राणद्रविणसंचया नरपतयः संस्तभ्यन्तां संस्तभ्यन्तां निहतदुःशासनपीतावशेषशोणितस्नपितबीभत्सवेषवृकोदरदर्शनभय[3]परिस्ख[4]लत्प्रहरणानि रणात्[5]प्रद्रवन्ति बलानि ।

सूतः—(विलोक्य ।) कथमेष धवलचपल[6]चामरचुम्बितकनककमण्ड[7]लुना शिखरावबद्ध[8]वैजयन्तीसूचितेन हतगजवाजिनरकलेवरसहस्रसंमर्दविषमो[9]द्धातकृतकलकलकिङ्किणीजालमालिना रथेन शरवर्षस्तम्भितपरबलपराक्रमप्रसरः प्रद्रुतमात्म[10]बलमाश्वासयन्कृपः किरीटिनाभियुक्तमङ्गराजमनुसरति । हन्त जातं[11]मस्मद्बलानामवलम्बनम् ।

(नेपथ्ये कलकलानन्तरम् ।)

भो भोः अस्मद्दर्शनभयस्खलितकार्मुककृपाणतोमरशक्तयः कौरवचमूभटाः पाण्डवपक्षपातिनश्च योधाः न भेतव्यं न भेतव्यम् । अयमहं निहतदुःशासनपीवरोरःस्थलक्षतजासवपानमदोद्धतो र[12]भस-

---

अवलेपः स्मृतो गर्वे इति विश्वः । दोहदो दोहर इति प्रसिद्धः । [प्रवर्तितं महासमरमेव दोहदो येषाम् ।] प्राणा एव द्रविणमिति रूपकम् । [पणीकृतः प्राणद्रविणसंचयो यैः ।] संस्तभ्यन्तां स्थिरीक्रियन्ताम् । [पीतावशेषेण शोणितेन स्नापितः अत एव बीभत्सो वेषो यस्य तस्य वृकोदरस्य दर्शनाद्यद्भयं तेन परिस्खलन्ति प्रहरणानि येषां तानि ।] बीभत्सो भयानकः । प्रहरणमस्त्रम् । । चपलं चंचलम् । चुम्बितः संबद्धः । शिखरमग्रम् । वैजयन्ती पताका । कलेवरं शरीरम् । [कलेवराणां सहस्राणि तेषां संमर्दः निबिडावस्थानं संघट्टो वा तेन विषमो यः उद्घातोऽभिघातजन्यः क्षोभस्तेन कृतः कलकलो यस्य तादृग्यत् किंकिणीजालं क्षुद्रघण्टिकासमूहस्तस्य माला विद्यतेऽस्य तेन मालते शोभत इति वा तेन । हन्त हर्षे । कृपाणः खड्गः ।] तोमरोऽस्त्रभेदः । [निहतः यः दुःशासनः तस्य पीवरमुरःस्थलं तस्य यत्क्षतजं रक्तं तदेवासवस्तस्य पानेन यो मदस्तेनोद्धतः ।] पीवरं

---

१ बलाहंकार २ कौरवकुल ३ विषाद ४ परिस्खलित-. ५ वि-द्रवन्ति ६ चपलचारु, धवलचारु, ७ दण्डन ८ शिखराबद्ध-; शिखरावनद्ध-. ९ विषमोत्खात-. १० चक्रःपरबलपराक्रमप्रद्रुतमात्मबलं; परचक्रपराक्रमप्रसर; प्रतिपक्षमीक्षमाणमात्मीयबलम्. ११ जातमेव बलानामवलम्बनम् इति क्वचित्पाठः. १२ रणरभस.

गामी स्तोकावशिष्टप्रतिज्ञामहोत्सवः कौरवराजस्य द्यूतनिर्जितो दासः पार्थ[1]मध्यमो भीमसेनः सर्वान्भवतः सा[2]क्षीकरोमि । श्रूयताम् ।

> राज्ञो मानधनस्य कार्मुकभृतो दुर्योधनस्याग्रतः
> प्रत्यक्षं कुरुबान्धवस्य मिषतः[3] कर्णस्य शल्यस्य च ।
> पीतं तस्य मयाद्य पाण्डववधूकेशाम्बराकर्षिणः
> कोष्णं जीवत एव तीक्ष्णकरजक्षुण्णादसृग्वक्षसः ॥ १ ॥

सूतः—(श्रुत्वा । सभयम् ।) अये[4] आसन्न ए[5]व दुरात्मा कौरवराजपुत्रमहावनोत्पातमारुतो[6] मारुतिः । अनुपलब्धसंज्ञश्च तावदत्र महाराजः । भवतु । सुदूरमपहारा[7]मि स्यन्दनम् । कदाचिद् दुःशासन इवास्मिन्नप्ययमनार्योऽनार्यमाचरिष्यति । (त्वरिततरं परिक्रम्यावलोक्य च ।) अये अयमसौ सरसीसरोजविलोलनसुरभिशीतलमातरिश्वसंवाहितसान्द्रकिसलयो न्यग्रोधपादपः । उचिता[8] विश्रामभूरियं समरव्यापारखिन्नस्य वीरजनस्य । अत्र[9] स्थितश्चायाचिततालवृन्तेन हरिचन्दनच्छटाशीतलेनाप्रयत्नसुरभिणा दशापरिणामयोग्येन स[10]रसीसमीरणेनामुना गतक्लमो भविष्यति महाराजः । लू[11]नकेतुश्चायं रथोऽनिवारित एव

मांसलम् । [रभसः वेगस्तेन गन्तुं शीलं यस्य स रभसगामी । सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये इति णिनिः । स्तोकमवशिष्टः प्रतिज्ञामहोत्सवो यस्य ।] पृथायाः पुत्राः पार्थास्तेषु मध्यमः । **राज्ञ इति** । [मिषतः स्पर्धावतो जीवतो वा ।] मृषतः सहिष्णोः । कोष्णमीषदुष्णम् । कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णम् इत्यमरः । तस्य दुःशासनस्य । कराज्जायन्ते इति करजानि नखानि तैः क्षुण्णात् ।] वक्षसो हृदयात् । असृङ् मया पीतमित्यन्वयः । करजो नखः ॥ १ ॥ [कौरवराजस्य पुत्राः कौरवाश्च ते राजपुत्रा वा त एव महावनं तस्योत्पातमारुतः प्रभञ्जनः । मारुतिर्भीमः । सरसी सरः तस्याः सरोजानां कमलानां विलोलनं विलोडनं परिमलनमित्यर्थः । तेन सुरभिश्चासौ शीतलश्च यो मातरिश्वा तेन संवाहिताश्चालिताः सान्द्राः किसलया यस्य ।) संवाहितो मिलितः । न्यग्रोधो बहुपाद्वटः इत्यमरः । अयाचिततालवृन्तं स्वमुपस्थितव्यजनम् । हरिचन्दनं चन्दनभेदः [तस्य च्छटावच्छीतलेन । दशा मूर्च्छावस्था तस्याः परिणामः परिवर्तः । निवर्तनामिति यावत् । तस्य योग्येन ।] परिणामो विपाकः । [अनि-

१ पाण्डव. २ साक्षिणः. ३ च तथा; मृषतः (टी.). ४ कथमासन्न. ५ एषः; एवासौ. ६ कौरववनोत्पातमारुतः. ७ दूरमपसारयिष्यामि. ८ उचितेयं विश्रामभूमिः. ९ अत्रस्थोऽयं मयोपवीजिततालवृन्तेन; अत्रस्थश्चायमयत्नोपवीजिततालवृन्तेन. १० सरसीसमीरणेन च विगतक्लमः. ११ अस्मात्प्राक् (ऊर्ध्वमवलोक्य ।) इत्यधिकं क्वचित् ।

प्रवेक्ष्यति छायाम् । (इति प्रवेशं रूपयित्वा ।) कः[1] कोऽत्र भोः । (समन्तादवलोक्य ।) कथं न कश्चिदत्र परिजनः । नूनं तथाविधस्य[2] वृकोदरस्य दर्शनादेवंविधस्य च स्वामिनस्त्रासेन शिबिरसंनिवेशमेव प्रविष्टः । कष्टं भोः कष्टम् ।

दत्त्वा[3] द्रोणेन पार्थादभयमपि न संरक्षितः सिन्धुराजः
क्रूरं दुःशासनेऽस्मिन्हरिण इव कृतं भीमसेनेन कर्म ।
दुःसाध्यामप्यरीणां लघुमिव[4] समरे पूरयित्वा प्रतिज्ञां
नाहं मन्ये सकामं कुरुकुलविमुखं दैवमेतावतापि ॥ २ ॥

(राजानमवलोक्य ।) कथमद्यापि न चेतनां लभते महाराजः । भोः कष्टम् । (निःश्वस्य ।)

मदकलितकरेणुभज्यमाने
विपिन इव प्रकटैकशालशेषे ।
हतसकलकुमारके कुलेऽस्मि-
स्त्वमपि विधेरवलोकितः कटाक्षैः ॥ ३ ॥

ननु भो हतविधे भरतकुलविमुख ।

वारितः । अनिरुद्धः ।] प्रवेक्ष्यति प्रवेशं करिष्यति । छत्रमित्यादावानीयतामिति शेषः । **दत्त्वेति** । पार्थादभयं दत्त्वापि द्रोणेन सिन्धुराजो न रक्षित इत्यन्वयः । भीमसेनेन प्रतिज्ञां पूरयित्वा कर्म कृतमित्यन्वयः । समरे अरीणां दुःसाध्यां दुःखसाध्याम् [अपि प्रतिज्ञां लघुमिव पूरयित्वा कुरुकुलविमुखं दैवं एतावतापि सकामं न मन्ये इत्यन्वयः ।] तृणमिव कर्मातिशीघ्रं कृतमित्यर्थः । लघुम् इति पाठे प्रतिज्ञाविशेषणम् । वस्तुतो गुर्वीमपि लघ्वीमिवेत्यर्थः । एतावतापि दैवं कुरुकुलविमुखं नाहं मन्ये । अपि त्वपरमपि करिष्यतीति भावः । कुरुकुलनिधने इति पाठे कुरुकुलनाशे सकामं पूर्णमनोरथं दैवं नाहं मन्य इत्यर्थः ॥ २ ॥ **मदेति** । मदेन मत्ततया कलितः संबद्धः करेणुर्हस्ती [तेन भज्यमाने] । प्रकटः स्फुटः एकः शालः शङ्कुतरुर्वृक्षमात्रं वा शेषोऽवशेषो यत्र तस्मिन् । शालः शङ्कुतरुर्मतः इति विश्वः । अनोकहः कुटः शालः इत्यमरः । हे राजंस्त्वमपि ॥ ३ ॥ आकाश इति । पात्रस्याल्पतया यत्र पात्रं नैव प्रवेश्यते । आकाशे कर्णं दत्त्वाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वेति वोच्यते ॥ इति

---

१ कः कोऽत्र; कः कोऽत्र भोः । व्यजनं चामरं शीघ्रमुपनयतु । (दिशोऽवलोक्य ।) कथं न कश्चिदत्र परिजनः । नूनं तथाविधस्य वृकोदरस्य दर्शनादेवंविधे सति स्वामिनि त्रासात् इ. एवंविधस्य विधेः परिणामाच्च स्वामिनः, त्रासेन इ. च पा. २ तथाभूतस्य. ३ द्रोणेनाकृष्य पार्थादभयमपि च न. ४ तृणमिव. ५ निधने. ६ स्वामी. ७ करीन्द्र. ८ आसि.

अक्षतस्य गदापाणेरनारूढस्य संशयम् ।
एषापि भीमसेनस्य प्रतिज्ञा पूर्यते त्वया ॥ ४ ॥

दुर्योधनः—(शनैरुपलब्धसंज्ञः[1] ।) आः[2] शक्तिरस्ति दुरात्मनो वृकोदरहतकस्य मयि[3] जीवति दुर्योधने प्रतिज्ञां पूरयितुम् । वत्स दुःशासन न भेतव्यं न भेतव्यम् । अयमहमागतोऽस्मि । नैनु[4] सूत प्रापय रथं तमेवोद्देशं यत्र वत्सो[5] मे दुःशासनः ।

सूतः—आयुष्मन्[6] अक्षमाः संप्रति वाहास्ते रथमुद्वोढुम् । (अपवार्य ।) मनोरथं च ।

दुर्योधनः—(रथादवतीर्य सगर्वं साकूतं च ।) कृतं[7] स्यन्दनगमनकालातिपातेन ।

सूतः—(सवैलक्ष्यं सकरुणं च ।) मर्षयतु मर्षयत्वायुष्मान्[8] ।

दुर्योधनः—धिक् सूत किं रथेन । केवलमरातिविमर्दसंघट्टसंचारी दुर्योधनः खल्वहम् । तद्गदामात्रसहायः समरभुवमवतरामि ।

सूतः—आयुष्मन् एवमेतत् । कः संदेहः ।

दुर्योधनः—यद्येवं [9]किमेवं भाषसे । पश्य ।

बालस्य मे प्रकृतिदुर्ललितस्य पापः
पापं[10] व्यवस्यति समक्षमुदायुधोऽसौ ।
अस्मिन्निवारयसि किं व्यवसायिनं मां
क्रोधो न नाम करुणा[11] न च तेऽस्ति लज्जा ॥ ५ ॥

भरतः । **अक्षतस्येति** । [संशयं दुर्योधनस्य गदायुद्धनैपुण्यात्कदाचिदात्मनः पराजयः स्यादिति शङ्काम्] अनारूढस्य अगतस्य ॥ ४ ॥ स्वैरं मन्दं यथा स्यादेवं । वाहोऽश्वः । वाजिवाहार्वगन्धर्व इत्याद्यमरः । मनोरथं च । मनोरथमप्युद्वोढुमक्षमा इति शेषः । [साकूतं साभिप्रायम् । अरातीनां विमर्दो नैरन्तर्येणावस्थानं तेन संघट्टो यस्य यथा संचरितुं शीलमस्य ।] **बालस्येति** । [प्रकृतिदुर्ललितस्य स्वभावचपलस्य ।] पापं नाशरूपम् । नाम संभावनायाम् । क्रोधस्ते नास्ति । करुणापि न । लज्जापि न । इत्यन्वयः । करुणापि नेत्यत्र नकारस्यावृत्तिः । यद्वा क्रोधो न

---

१ स्वैरं सधीरम्. २ आः का शक्तिरस्ति दुरात्मनः पवनतनयस्य वृकोदरहतकस्य, वृकोदरस्य. ३ मयि जीवति गदापाणौ वत्सदुःशासनस्य छायामप्यतिक्रमितुम्. ४ एतन्नास्ति क्वचित्. ५ वत्सो दुःशासनस्तिष्ठति; वत्सं द्रक्ष्यामि इ. पाठौ. ६ महाराज, देव, अक्षमास्ते वाहाः संप्रति. ७ किम्. ८ देवः. ९ किमिति त्वमेवं. १० पार्श्वस्थसुग्जनसमक्षमुदायुधोऽसौ इ० पा. ११ करुणापि च ते न लज्जा.

सूतः—(सकरुणं पादयोर्निपत्य ।) एतद्विज्ञापयामि । आयुष्मन् [1]संपूर्णप्रतिज्ञेन निवृत्तेन भवितव्यमिदानीं दुरात्मना वृकोदरहतकेन । अत एवं ब्रवीमि ।

दुर्योधनः—(सहसा भूमौ पतन् ।) हा वत्स दुःशासन हा मदाज्ञाविरोधितपाण्डव हा विक्रमैकरस हा मदङ्कदुर्ललित हा अरातिकुलगजघटामृगेन्द्र हा युवराज क्वासि । प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् । (इति निःश्वस्य मोहमुपगतः ।)

सूतः— राजन् समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

दुर्योधनः—(संज्ञां लब्ध्वा । निश्वस्य ।)

[2]मुक्तो यथेष्टमुपभोगसुखेषु नैव
त्वं लालितोऽपि हि मया न वृथाग्रजेन ।
अस्यास्तु वत्स तव हेतुरहं विपत्ते-
र्यत्कारितोऽस्यविनयं न च रक्षितोसि ॥ ६ ॥

([3]इति पतति ।)

सूतः—आयुष्मन् समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

दुर्योधनः—धिक्सूत किमनुष्ठितं भवता ।

[4]रक्षणीयेन सततं [5]बालेनाज्ञानुवर्तिना ।
दुःशासनेन भ्रात्राहमुपहारेण रक्षितः ॥ ७ ॥

सूतः—महाराज मर्मभेदिभिरिषु[6]तोमरशक्तिप्रासवर्षैर्महारथानाम[7]पहृतचेतनत्वान्नि[8]श्चेष्टैः कृतो महाराज इत्यपहृतो मया रथः ।

दुर्योधनः—सूत विरूपं कृतवानसि ।

नापि करुणा इति पाठः ॥ ५ ॥ अरातीनां कुलं समूह एव गजघटा तस्याः सिंह । **मुक्त इति** । मुक्तो योजितः । हिरवधारणे । मया नैव त्वं न लालितो विलासं नीतः । मया कीदृशेन । वृथा [निष्फलं लालनादिकर्माकरणादग्रे जायतेऽसौ तेन] वृथाग्रजेन निष्फलज्येष्ठेन । [यद्यस्मात्कारणात्] ॥ ६ ॥ **रक्षणीयेनेति** । रक्षणीयेन रक्षणार्हेण । दुःशासनेनोपहारेण [दुःशासनरूपोपदादानेनेत्यर्थः ।] रक्षितस्त्वयेति शेषः ॥ ७ ॥ [महारथानां महारथकृतैः । मर्माणि भेत्तुं शीलं येषां तैः मर्मभेदिभिः । इषुतोमरादिवर्षैः । निश्चेष्टः प्रतीकाराक्षम इत्यर्थः । विरूपमयोग्यम् ।]

---

१ संपूर्णप्रतिज्ञेन भूतमिदानीं वृकोदरेण । यत एवं ब्रवीमि; संपूर्णमनोरथेन सत्यप्रतिज्ञेन भवितव्यमिदानीं वृकोदरेण इ० पा. २ युक्तः. ३ इति पुनः; इति मूर्च्छति. ४ लालनीयेन. ५ बालकेनानुवर्तिना. ६ असि. ७ अपहृत. ८ निश्चेतनः.

तस्यैव पाण्डवपशोरनुजद्विषो मे
क्षोदैर्गदाशनिकृतैर्न विबोधितोऽस्मि ।
तामेव नाधिशयितो रुधिरार्द्रशय्यां
दौःशासनीं यदहमाशु वृकोदरो वा ॥ ८ ॥

(निश्वस्य । नभो विलोक्य ।) ननु भो हतविधे कृपाविरहित भरतकुल-विमुख

अपि नाम भवेन्मृत्युर्न च हन्ता वृकोदरः ।

सूतः—शान्तं पापं शान्तं पापम् । महाराज किमिदम् ।

दुर्योधनः—

घातिताशेषबन्धोर्मे किं राज्येन जयेन वा ॥ ९ ॥

(ततः प्रविशति शरप्रहारव्रणबद्धपट्टिकालंकृतकायः सुन्दरकः ।)

सुन्दरकः—(क) आर्या अपि नामास्मिन्नुद्देशे सारथिद्वितीयो दृष्टो युष्माभिर्महाराजदुर्योधनो न वेति। (निरूप्य ।) कथं न कोऽपि मन्त्रयते। भवतु । एतेषां बद्धपरिकराणां पुरुषाणां समूहो दृश्यते । अत्र गत्वा

(क) अज्जा अवि णाम इमस्सिं उद्देसे सारहिदुईओ दिट्ठो तुम्हेहिं महाराअदुज्जोहणो ण वेत्ति कहं ण को वि मन्तेदि । होदु । एदाणं बद्धपरिअराणं पुरिसाणं समूहो दीसेई । एत्थ गदुअ पुच्छिस्सम् । कहं एदे क्खु स्वसामिणो

तस्यैवेति । [यद् यस्मात् मे अनुजं द्वेष्टीति अनुजद्विट् तस्य । पाण्डवेषु अनुचितकर्मत्वात्पशुरिव पाण्डवपशुः तस्य गदा एव अशनिः वज्रं गदाशनिस्तेन कृतैः क्षोदैः पेषणैः प्रहारैरिति यावत् । विबोधितोऽस्मि प्रत्याहृतचेतनोस्मि । दौःशासनीं दुःशासनसंबन्धिनीम् । तामेव शय्यां नाधिशयितोऽहं तत्रैव न शयितः । अधिशीङ्स्थासां कर्म इत्याधारे कर्म । वृकोदरो वा नाधिशायितस्तामेव शय्याम् । [तस्माद्विरूपं कृतवानसीति पूर्वेण सम्बन्धः] ॥ ८ ॥ **अपि नामेति** । नाम संभावनायाम् । मृत्युरपि मे भवेन्न च वृकोदरो हन्ता भवेदिति प्रार्थनायां लिङ् । मरणं [ममेष्टं किंतु न वृकोदरहस्तादिति भावः।] ॥ ९ ॥ व्रणेषु क्षतेषु बद्धा या पट्टिका पाटी इति प्रसिद्धा तयालंकृतकायः । आर्याः अपि नामेति प्रश्ने । अस्मिन्नुद्देशे प्रदेशे दृष्टो न हि वा । कथं वा प्रेक्ष्याधिकतरं रुदन्ति । तन्न खल्वेतेऽपि जानन्ति । भवतु । अन्यतो गत्वा पृच्छामि । एतेषां बद्धपरिमण्डलानां पुरुषाणां समूहो दृश्यते । भवतु । अत्र गत्वा

---

१ क्षोभैः (टी.). २ यद्धचेव; अद्यैव; यद्येव, यच्चैव. ३ अय. ४ पातिता. ५ ततः प्रविशति सप्रहारः पुरुषः । इ. पा. ६ बन्ध...शरीरः. ७ पुरुषः. ८ महाराओ ९ योहपुरिसाणं. १० दीसइत्ति.

प्रक्ष्यामि । (परिक्रम्य विलोक्य च) कथमेते खलु स्वस्वामिनो गाढप्रहारहतस्य घनसन्नाहजालदुर्भेद्यमुखैः कङ्कवदनैर्हृदयाच्छल्यान्युद्धरन्ति । तन्न खल्वेते जानन्ति । भवतु । अन्यतो विचेष्यामि । (अग्रतोऽवलोक्य किंचित्परिक्रम्य ।) इमे खल्वपरे प्रभूततराः संगता वीरमनुष्या दृश्यन्ते । तदत्र गत्वा प्रक्ष्यामि । (उपगम्य ।) हं हो जानीथ यूयं कस्मिन्नुद्देशे कुरुनाथो वर्तत इति । (दृष्ट्वा ।) कथमेतेऽपि मां प्रेक्ष्याधिकतरं रुदन्ति । तन्न खल्वेतेऽपि जानन्ति । हा अतिकरुणं खल्वत्र वर्तते । एषा वीरमाता समरविनिहतं पुत्रकं श्रुत्वा रक्तांशुकनिवसनया समग्रभूषणया वध्वा सहानुम्रियते । (सश्लाघम् ।) साधु वीरमातः साधु । अन्यस्मिन्नपि जन्मान्तरे अनिहतपुत्रका भविष्यसि । भवतु । अन्यतो विचेष्यामि । (अन्यतो विलोक्य) अयमपरो बहुप्रहारनिहतकायोऽकृतव्रणबन्ध एव योधसमूह इमं

गाढप्पहारहदस्स घणसण्णाहजालदुब्भेज्जमुहेहिं कैङ्कवदणेहिं हिअआदो सल्लाइं उद्धरन्ति । ता ण क्खु एदे जाणन्ति । होदु । अण्णदो विचिणइस्सम् । इमे क्खु अवरे प्पहूददरा संगदा वीरमणुस्सा दीसन्ति । ता एत्थ गदुअ पुच्छिस्सम् । हंहो जाणह तुह्मे कस्सिं उद्देसे कुरुणाहो वट्टइत्ति । कहं एदे वि मं पेक्खिअ अहिअदरं रोअन्दि । ता ण हु एदे वि जाणन्ति । हा अदिकरुणं क्खु एत्थ वट्टइ । एसा वीलमादा समलविणिहदं पुत्तअं सुणिअ रत्तंसुअणिवसणाए समग्गभूषणाए वहूए सह अणुमरदि । साहु वीरमादे साहु । अण्णस्सिं वि जम्मन्तरे अपि हदपुत्तआ हुविस्ससि । होदु । अण्णदो विचिणइस्सम् । अअं अवरो बहुप्पहारणिहदकाओ

पृच्छामि । कथमेते खलु स्वामिनो गाढप्रहारहतस्य घनसन्नाहजालदुर्ग्राह्यमुखैः [घनः यः संनाहः कवचस्तस्य जालं तेन दुर्भेद्यं मुखं येषां तैः कङ्कवदनैः शस्त्रविशेषैः ।]एते बहुतराः संमिलिता वीरमनुष्या दृश्यन्ते । हा हा अतिकरुणं खल्वत्र वर्तते । कथमेषा वीरमाता समरविनिहतं पुत्रं प्रेक्ष्य रक्तांशुकयुगनेपथ्यया सर्वाङ्गभूषणया वध्वा सममनुम्रियते । अयि वीरमातः मा त्वमन्यस्मिन्नपि जन्मान्तरे विनिहतपुत्रका भविष्यसि । [अन्यत् जन्म जन्मान्तरं तस्मिन् । प्रस्तुतजन्मान्तरादपरस्मिन्नित्यर्थः ।] अयमपरो बहुतप्रहारव्रणितकायोऽकृतव्रणबन्ध एव योधसमूह इमं शून्यासनं तुरङ्गममुपालभ्य

---

१ कङ्कवत्तेहिं. २ संकालदा वीरमाणुसा. ३ तुह्मे इति क्वचिन्नास्ति. ४ देक्खिअ. ५ दुहरं. ६ पक्खिदं. ७ अनुमरदि. अस्मादनन्तरं पुत्तो वि दे अखण्डिदयसो वीरो हुविस्तदि इत्यधिकं क्वचित्. ९ पुच्छिस्सम्. १० अवलोक्य.

शून्यासनं तुरङ्गममुपालभ्य रोदिति । नूनमेतेषामत्रैव स्वामी व्यापादितः। तन्न खल्वेतेऽपि जानन्ति। भवतु। अन्यतो गत्वा प्रक्ष्यामि। (सर्वतो विलोक्य।) कथं सर्व एवावस्थानुरूपं व्यसनमनुभवन्भागधेयविमुखतया पर्याकुलो जनः । तत्कमत्र प्रक्ष्यामि। कं वोपालप्स्ये। भवतु। स्वयमेवात्र विचेष्यामि । (परिक्रम्य।) भवतु दैवमिदानीमुपालप्स्ये। हंहो दैव एकादशानामक्षौहिणीनां नाथो ज्येष्ठो भ्रातृशतस्य भर्ता गाङ्गेयद्रोणाङ्गराजशल्यकृपकृतवर्माश्वत्थामप्रमुखस्य राजचक्रस्य सकलपृथ्वीमण्डलैकनाथो महाराजदुर्योधनोऽप्यन्विष्यते। अन्विष्यमाणोऽपि न ज्ञायते कस्मिन्नुद्देशे वर्तत इति । (विचिन्त्य निश्वस्य च।) अथ वा किमत्र दैवमुपालभे। तस्य खल्विदं निर्भर्त्सितविदुरवचनबीजस्यावधीरितपितामहहितोपदेशाङ्कुरस्य शकुनिप्रोत्सा-

---

अकिदव्वणप्पंडिआरो एव्व जोहसमूहो इमं सुण्णासणं तुलङ्गमं उवालहिअ रोइदि। णूणं एदाणं एत्थ एव्व सामी वावादिदो । ता ण हु एदे वि जाणन्दि। होदु। अण्णदो गदुअ पुच्छिस्सम् । कहं सव्वो एव्व अवत्थाणुरूवं व्वसणं अणुभवन्तो भाअधेअविमुखदाए पज्जाउलो जणो । ता कं एत्थ पुच्छिस्सम् । कं वा उवालहिस्सम्। होदु। सअं एव्व एत्थ विचिणइस्सम्। होदु। देव्वं दाणीं उवालहिस्सम्। हंहो देव्व एआदसाणं अक्खोहिणीणं णाहो जेट्ठो भादुसदस्स भत्ता गङ्गेअद्दोणङ्गराअसल्लकिवाकिदवम्मअस्सत्थामप्पमुहस्स राअचक्कस्स सअलप्पुहवीमण्डलेक्कणाहो महाराजदुज्जोहणो वि अण्णेसीअदि । अण्णेसीअन्तो वि ण जाणीअदि कस्सिं उद्देसे वट्टइ त्ति। अह वा किं एत्थ देव्वं उवालहामि । तस्स क्खु एदं णिब्भच्छिअविउरवअणवीअस्स अवहीरिदपिदामहहिदोवदेसङ्कुरस्स सउणिप्पोच्छा-

---

[निन्दित्वा] रोदिति। नूनमेतेषां स्वामीह समरे हतः। तन्न खल्वप्येते जानन्ति। सर्व एव कालावस्थानुरूपमनुभवन्भागधेयविषमशीलतया बाष्पपर्याकुलो जनो दृश्यते। [अवस्थानुरूपं स्वस्वावस्थासदृशम्।] तत्किमिदानीमत्र पृच्छामि। कं वोपालभे । भवतु। दैवमुपालभे। [अक्षौ०—अक्षौहिण्याः प्रमाणं तु खागाष्टैकद्विकैः (२१८७०) गजैः। रथैरेतैर्हयैस्त्रिघ्नैः पञ्चघ्नैश्च पदातिभिः॥] यतस्तस्य खल्वेतदिति [निर्भर्त्सितं तिरस्कृतं यद्विदुरवाक्यं तत् । विदुरवाक्यनिर्भर्त्सनमित्यर्थः। बीजं यस्य तथोक्तस्य। अविधीरितः पितामहस्य हितः उपदेश एवाङ्कुरो यस्य तस्य।

---

१ विमृश्य. २ बन्धो. ३ विसमसीलदाए. ४ दाणीं एत्थ. ५ ण जाणे कस्सिं उद्देसे सो वट्टइ त्ति. ६ परिभूद. ७ सउणिहदअ.

हनादिविरूढमूलस्य जतुगृहद्यूतविषशाखिनः संभूतचिरकालसंबद्धवैरालवालस्य पाञ्चालीकेशग्रहणकुसुमस्य फलं परिणमति । (अन्यतो विलोक्य।) यथात्रैष विविधरत्नप्रभासंवलितसूर्यकिरणप्रसूतशक्रचापसहस्रसंपूरितदशदिशामुखो लूनकेतुवंशो रथो दृश्यते तथाहं तर्कयाम्यवश्यमेतेन महाराजदुर्योधनस्य विश्रामोद्देशेन भवितव्यमिति । यावन्निरूपयामि । (उपगम्य दृष्ट्वा निश्वस्य च ।) कथमेकादशानामक्षौहिणीनां नायको भूत्वा महाराजो दुर्योधनः प्राकृतपुरुष इवाश्लाघनीयायां भूमावुपविष्टस्तिष्ठति । अथ वा तस्य खल्विदं पाञ्चालीकेशग्रहकुसुमस्य फलं परिणमति ।

(उपसृत्य सूतं संज्ञया पृच्छति ।)

हणादिविरूढमूलस्स जदुगेहजूदविससाहिणो संभूदाचिरआलसंबद्धवेरालवालस्स पञ्चालीकेसग्गहणकुसुमस्स फलं परिणमदि । जहा एत्थ एसो विविहरअणप्पहासंवलिदसूरकिरणप्पसूदसक्कचावसहस्ससंपूरिददसदिसामुहो लूणकेदुवंसो रहो दीसइ ता अहं तक्केमि अवस्सं एदिणा महाराअदुज्जोहणस्स विस्सामुद्देसेण होदव्वम् । याव निरूपेमि । कधं एआदहाणं अक्खोहिणीणं णाअको भविअ महाराओ दुज्जोहणो पइदपुरिसो विअ असलाहणीए भूमिए उवविठ्ठो चिठ्ठदि । अध वा तस्स क्खु एदं पञ्चालीकेसग्गहकुसुमस्स फलं परिणमदि ।

जतुनः गृहं जतुगृहं च द्यूतं च विषं भीमाय विषदानं चैव शाखा विद्यन्ते अस्य तस्य। संभूतं च तच्चिरकालं संबद्धं यद्वैरं तदेवालवालं जलावापप्रदेशो यस्य।] संभूतस्य। ...अम्मो यथा चैष विविधरत्नप्रभाभास्वरसंगलितसूरकिरण...[विविधानां रत्नानां प्रभा विविधा वा रत्नप्रभाः ताभिः संवलिता मिश्रिता ये सूर्यकिरणास्तैः प्रसूतं शक्रचापसहस्रं तेन संपूरितानि दशानां दिशां मुखानि येन सः।] दिङ्मुखो...तथा तर्कयामि...रथोद्देशेन भवितव्यम् । भवतु। उपसर्पामि। कथमेष देव एकादशानामक्षौहिणीनां नाथो महाराजदुर्योधनोऽश्लाघनीयः प्राकृतपुरुष इव भूमावुपविष्टस्तिष्ठति। नूनं तस्य खल्वेतत्पाञ्चालीकेशग्रहकुसुमस्य फलं परिणमति । अत्र परिमण्डलं मण्डली। कङ्कवदनं संदंशिका। रणबन्धः इति पाठे रणबन्धः संङ्ग्रामानुबन्धः। नेपथ्यं प्रसाधनम् । नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् इत्यमरः। वध्वा पुत्रवध्वा। भागधेयं भाग्यम्। भागरूपनामभ्यो धेयः इति धेयप्रत्ययः। शीलतया कालावस्थानुरूपमित्यन्वयः। विदुरो मन्त्री। पितामहो भीष्मः । आलवालं थलम् इति प्रसिद्धम्। अम्मो शब्दो देशी ज्ञातार्थो हर्षार्थो वा । भास्वरः परप्रकाशकः। संगलितः संबद्धो यः सूराकिरण आदित्यतेजः । उत्तमरत्नतेजोभिरिन्द्रधनुरारभ्यत इति रत्नपरीक्षा। उद्देशः प्रदेशः। प्राकृतः पामरः। स्वागतं कुशलम्। सारथे कुतः

---

१ कुडविससाहिणो इति दशरूपके पाठः. २ ग्गह. ३ विसाभोओ (विशाभोगः).

सूतः—(दृष्ट्वा ।) अये कथं सङ्ग्रामात्सुन्दरकः प्राप्तः[1] ।

सुन्दरकः—(उपगम्य ।) जयतु जयतु महाराजः । (क)

दुर्योधनः—(विलोक्य ।) अये सुन्दरकः । सुन्दरक कच्चित्कुशलमङ्गराजस्य ।

सुन्दरकः—देव कुशलं शरीरमात्रेण । (ख)

दुर्योधनः—(ससंभ्रमम्) सुन्दरक किं किरीटिनास्य निहता धौरेया हतः सारथिर्भग्नो वा रथः ।

सुन्दरकः—देव न भग्नो रथः । अस्य मनोरथोपि । (ग)

दुर्योधनः—(सरोषम्) किमविस्पष्ट[2]कथितैराकुलमपि पर्याकुलयसि मे हृदयम् । [3]तदशेषतो विस्पष्टं कथ्यताम् ।

सुन्दरकः—यद्देव आज्ञापयति । अये देवस्य मुकुटमणिप्रभावेणापनीता मे रणप्रहारवेदना । (इति साटोपं परिक्रम्य ।) श्रृणोतु देवः । अस्तीदानीं कुमारदुःशासनवध–(इत्यर्धोक्ते मुखमा[4]च्छाद्य शङ्कां नाटयति।) (घ)

सूतः—सुन्दरक कथय । कथितमेव दैवेन ।

दुर्योधनः—कथ्यताम् । श्रुतमस्माभिः ।

(क) जअदु जअदु महाराओ । (ख) देव कुसलं [5]सरीरमेत्तेण ।

(ग) देव ण [6]भग्गो रहो । से मणोरहो वि ।

(घ) जं देवो आणवेदि । अए देवस्स मउडमणिप्पहावेण अवणीदा मे रणप्पहारवेअणा । सुणादु देवो । अत्थि दाणीं कुमालदुस्सासणवह—

स्वागतं निवेदय ममागमनं देवस्य । जयति देवः । कच्चित्कामप्रवेदने इत्यमरः । तेन कथयेत्यर्थः । देव कुशलं स्वामिनः शरीरमात्रकेणैव । धौरेया अश्वाः । धुरं वहन्तीत्यर्थे । धुरो यड्ढकौ इति ढकि धौरेय इति साधु ॥ देव न हि रथो भग्नोऽस्यास्माकं स्वामिनो मनोरथः । [कथितैः कथनैः नपुंसके भावे क्तः । मुखमाच्छाद्य अप्रियकथनजातलज्जावशादिति भावः ।] यद्देव आज्ञापयति । अपनीय दूरीकृत्य । दिष्ट्या महाराजस्य मुकुटमहामणिप्रभावेणापगता मे बाणव्रणवेदना । श्रृणोतु देवः श्रृणोतु सारथिश्च । श्रुतः स्वामिना दुःशासनवधः । अथ किं स्वीक्रियार्थकमिति भरतः ।

---

१ याव (९० पृष्ठे) इत्यारभ्य अये कथं सङ्ग्रामात्सुन्दरकः प्राप्तः इत्यन्तो ग्रन्थः केषुचित्पुस्तकेषु नास्ति. २ किमेवमस्पष्ट० ...पर्याकुलयसि मे मनः ३ तदलं संभ्रमेण । अशेषतो० ४ मुखमावृणोति. ५ सरीरमेत्तकेण. ६ भग्गो रहो किं तु अह्माणं सअलरअचक्कस्स मणोरहो ।

सुन्दरकः—शृणोतु देवः । अद्य तावत्कुमारदुःशासनवधामर्षितेन स्वामिनाङ्गराजेन कुटिलभ्रुकुटीभङ्गभीषणनिटिलपट्टेनाविज्ञातसंधानमोक्षशिलीमुखसंघातवर्षिणा अभियुक्तः स दुराचारो मध्यमपाण्डवो भीमसेनहतकः । (क)

उभौ—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव उभयबलमिलद्दीप्यमानकरितुरगपदातिसमुद्धूतधूलिनिकरेण पर्यस्तगजघटासंघातेन च विस्तीर्यमाणेनान्धकारेणान्धीकृतमुभयबलम् । न खलु गगनतलं लक्ष्यते । (ख)

उभौ—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव दूराकृष्टधनुर्गुणाच्छोटनटङ्कारेण गम्भीरभीषणेन ज्ञायते गर्जितं प्रलयजलधरेणेति । (ग)

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

(क) सुणादु देवो । अज्ज दाव कुमालदुस्सासणवहामरिसिदेण सामिणा अङ्गराएण कुडिलभिउडीभङ्गभीसणणिडलवट्टेण अविण्णादसंधाणमोक्खसिलीमुहसंघादवरिसिणा अभिजुत्तो सो दुराआरो मज्झमपण्डवो भीमसेणहतओ ।

(ख) तदो देव उहअबलमिलन्तदीप्पन्तकरितुरअपदादिसमुब्भूदधूलिणिअरेण पल्लत्थगअघडासंघादेण अ वित्थरन्तेण अन्धआरेण अन्धीकिदं उहअबलम् । ण हु गगणतलं लक्खीअदि । (ग) तदो देव दूराकड्ढिअधणुग्गुणाच्छोडणटङ्कारेण गम्भीरभीसणेण जाणीअदि गज्जिदं पलअजलहरेण त्ति ।

कृतकुटिलभ्रुकुटीभङ्गभीषणेन ललाटपट्टेनाविज्ञातसंधानतीक्ष्णमोक्षनिक्षिप्तशरसंपातवर्षिणाभियुक्तोऽसौ दुराचारः दुःशासनवैरी । अत्र संपात आसारः । दुराचारेत्यत्र द्वन्द्वसमासः । [दुःशासनवधेन अमर्षितः तेन । अमर्षः क्रोधः अस्य संजातः असौ अमर्षितः । तारकादित्वादितच् । कृतः यः कुटिल भ्रुकुट्याः भङ्गस्तेन भीषणः निटिलपट्टः यस्य तेन । न विज्ञातौ अविज्ञातौ सन्धानमोक्षौ येषां ते तथोक्ताः शिलीमुखा बाणास्तेषां संघातं वर्षतीति तेन ।] ०पदातिपदसमुद्धूतबहलधूली० ०तेनोत्थितेन घनान्धकारेणान्धी० । प्रनष्टं गगनाङ्गनम् । कुत्रापि किमपि न दृश्यते । [दूराकृष्टधनुर्गुणस्य यदाच्छोटनं तेन यः टंकारस्तेन ।] गभीरभीषणेन नभस्तलापूरिणा० ।

---

१ सु०–(स्वगतम् ।) कधं दुस्सासणवहो सुदो देवेण । (प्रकाशम् ।) सुणादु. २ कुमाल इति क्वचिन्नास्ति. ३ किद कुडिल ललाडवट्टेण. ४ मोक्खण; संधाणतीक्खमोक्खणिक्खित्तसरघारावरिसिणा...दुराआरो दुःसासणवेरिओ पाण्डवो०. ५ दीप्पन्त इति क्वचिन्नास्ति. ६ णिवट्टेण. ७ पल्लत्थतत्तद्गअघडा–; पसत्थ (प्रशस्त) गअ. ८ विअ. ९ ण भुवणतलं. १० आस्फालन (टी), टङ्कारगम्भीरभीसणेनान्धआरेण; भअआरिणा अन्धआरेण.

सुन्दरकः—ततो देव द्वयोरपि तयोरन्योन्यसिंहनादगर्जितपिशुनं विविधपरिमुक्तप्रहरणाहतकवचसंगलितज्वलनविद्युच्छटाभासुरं गम्भीरस्तनितचापजलधरं प्रसरच्छरधारासहस्रवर्षि जातं समरदुर्दिनम् । (क)

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव एतस्मिन्नन्तरे ज्येष्ठस्य भ्रातुः पराभवशङ्किना धनंजयेन वज्रनिर्घातनिर्घोषविषमरसितध्वजाग्रस्थितमहावानरः तुरङ्गमसंवाहनव्यापृतवासुदेवशङ्खचक्रासिगदालाञ्छितचतुर्बाहुदण्डदुर्दर्शन आपूरितपाञ्चजन्यदेवदत्तताररसितप्रतिरवभरितदशदिशामुखकुहरो धावितस्तमुद्देशं रथवरः । (ख)

(क) तदो देव दोह्णिं वि ताणं अण्णोण्णसिंहणादगज्जिदपिसुणं विविहपरिमुक्कप्पहरणाहदकवअसंगैलिदजलणविज्जुच्छडाभासुरं गम्भीरत्थणिअचापजलहरं प्पसरन्तसरधारासहस्सवरिसं जादं समरदुद्दिणम् ।

(ख) तदो अ देव एदस्सिं अन्तरे जेट्ठस्स भादुणो पराभवसङ्किणा धणंजएण वज्जणिग्घादणिग्घोसैविसमरसिदधअअग्गट्ठिदमहावाणरो तुरङ्गमसंवाहणवापिदवासु-

---

...पिशुनानां विविधप्ररूढप्रहरणा...भास्वरं ०जलधरं जातं तत्समर० । [अन्योन्यस्य सिंहनाद एव गर्जितं तत्पिशुनं यस्य । पिशुनौ खलसूचकौ इत्यमरः । विविधं विविधानि वा परिमुक्तानि प्रहरणानि तैराहतं यत्कवचं तस्मात्संगलितः स्फुरितो यो ज्वलनः स एव विद्युच्छटा तया भासुरम् । गम्भीरं स्तनितं गर्जितं यस्यासौ चाप एव जलधरः यस्मिन् । प्रसरन्तः शरा एव धारास्तासां सहस्राणि वर्षितुं शीलं यस्य तत्तथोक्तम् । धारासंपात आसारः । मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम् । इति चामरः ।] परिभवशङ्किना ध्वजयष्टिस्थित...प्रतिरवोद्धरितदशदिङ्मुखकुहरः प्रापितस्तमेवोद्देशं धनंजयस्यैव रथवरः । अत्र वज्रस्य निर्घातवद्य उद्घोषः [यद्वा वज्रस्य निर्घातस्य अन्तरिक्षे वायुनाभिहतस्य वायोश्च यः निर्घोषः] उच्चैःशब्दस्तद्वद्विषमं रसितं यस्य स तथा । [ध्वजाग्रस्थितः महावानरो यस्य । तुरङ्गमाणां संवाहने व्यापृतः वासुदेवः तस्य शंखश्च चक्रं च असिश्च गदा च ताभिः लांछिता ये चत्वारः बाहुदण्डास्तैर्दुर्दर्शनः दुष्प्रेक्ष्यः । आपूरितौ यौ पाञ्चजन्यदेवदत्तौ तयोस्ताररसितस्य यः प्रतिरवस्तेन भरितानि दशदिशामुखकुहराणि येन स तथा ।] शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यः इत्यमरः ।

---

१ तदो अ देव. २ संजलिदजलणविज्जुअं (विज्जुल्लअं) वहलरुहिलबिन्दुखज्जोअभासुरं जलहरप्पसरिदसरधारासहस्सवरिसदुद्दंसणं संभूदं. ३ णिग्घोसो विसमरसिदहरासिदहओ; णिग्घोसविसमरासिदहरासिदहओ; णिग्घोसविसमरसिदहओ; सिहरट्ठिदवाणरो. ४ तुरङ्गमधारणवावारिद–

दुर्योधनः——ततस्ततः ।

सुन्दरकः——ततो भीमसेनधनंजयाभ्यामभियुक्तं पितरं प्रेक्ष्य ससंभ्रमं विगलितमवधूय रत्नशीर्षकमाकर्णाकृष्टकठिनकोदण्डजीवः दक्षिणहस्तोत्क्षिप्तशरपुङ्खविघट्टनत्वरितसारथिस्तं देशमुपगतः कुमारवृषसेनः।(क)

दुर्योधनः——(सावष्टम्भम् ।) ततस्ततः ।

सुन्दरकः——ततश्च देव तेनागच्छतैव कुमारवृषसेनेन विदलितासिलताश्यामलस्निग्धपुङ्खैः कठिनकङ्कपत्रैः कृष्णवर्णैः शाणशिलानिशितश्यामलशल्यबन्धैः कुसुमित इव तरुर्मुहूर्तेन शिलीमुखैः प्रच्छादितो धनंजयस्य रथवरः । (ख)

उभौ——(सहर्षम् ।) ततस्ततः ।

देवसङ्खचक्कासिगदालञ्छिदचउब्बाहुदण्डदुद्दंसणो आपूरिअपञ्चजण्णदेअदत्ततारररसिदप्पडिरवभरिददसदिसामुहकुहरो धाविदो तं उद्देसं रहवरो ।

(क) तदो भीमसेणधणंजएहिं अभिजुत्तं पिदरं पेक्खिअ ससंभमं विअलिअं अवधूणिअ रअणसीसअं आकण्णाकड्ढिदकठिणकोदण्डजीओ दाहिणहत्थुक्खित्तसरपुंखविघट्टणतुवराइदसारहीओ तं देसं उवगदो कुमालविससेणो ।

(ख) तदो अ देव तेण आअच्छन्तेण एव्व कुमालविससेणेन विदलिदासिलदासामलसिणिद्धपुङ्खेहिं कठिणकङ्कवत्तेहिं किसणवण्णेहिं साणसिलाणिसिदसामलसल्लबन्धेहिं कुसुमिदो विअ तरू मुहुत्तएण सिलीमुहेहिं पच्छादिदो धणंजअस्स रहवरो ।

देवदत्तोऽर्जुनशङ्खः । तार उच्चः । भरितेति तारकादित्वादितच् । [रत्नशीर्षकं रत्नमयशिरस्त्राणम् । आकर्णमाकृष्टा कठिनस्य कोदण्डस्य जीवा येन । दक्षिणहस्तेन उत्क्षिप्ता ये शरास्तेषां पुंखैः यद्विघट्टनं तेन त्वरितः सारथिर्यस्य तथाभूतः ।] ससंभ्रमामुक्तविगलितमवधूय...अत्रामुक्तः परिहितः । शीर्षकं टोप्पर इति ख्यातम् । शीर्षकम् । शीर्षण्यं च शिरस्त्रे इत्यमरः । जीवा पतञ्चिका । [विदलिता विपाटिता या असिलता तद्वच्छ्यामलाः स्निग्धाश्च पुंखा येषां तैः । कठिनानि कंकस्य कंकस्येव च पत्राणि पंखा येषां तैः । शाणशिलायां निकषपाषाणे निशिताः श्यामलाः शल्यबन्धा येषां तैः ।शिलीमुखैः बाणैः भ्रमरैश्च ।] ततो देव स्वागतेनैव कुमारवृषसेनेन महदाश्चर्यं कृतम् : वैडूर्यशिलाश्यामलमुस्निग्धशल्यबन्धैः कठिनकङ्कपक्षकृष्णाननैः शिलानिशितमांसलोज्ज्वलैर्यथा कुसुमितस्तरुवरः शिलीमुखैस्तथा प्रच्छादितो धनंजयस्य रथवरः। अत्र वैडूर्यशिला मणिविशेषः । शल्यबन्धो बाणभेदः । कङ्कः कङ्कारी इति प्रसिद्धः पक्षी । शिलायां यन्निशितं निघर्षणं तेन मांसलैः स्निग्धैरत एवोज्ज्व-

---

१ गदासिलञ्छिदचडुलचउब्बाहुदण्डदुद्दंसणो. २ कोदण्डमण्डलो. ३ हत्थविक्खित्तसरपुङ्खबंधणो विघट्टण०. ४ विदलिदसिहासामल. ५ साणेति क्वचिन्नास्ति.

सुन्दरकः—ततो देव तीक्ष्णविक्षिप्तनिशितभल्लबाणवर्षिणा धनंजयेनेषद्विहस्य भणितम्—अरे रे वृषसेन पितुरपि तावत्ते न युक्तं मम कुपितस्याभिमुखं स्थातुम् । किं पुनर्भवतो बालस्य । तद्गच्छ । अपरैः कुमारैः सहायुध्यस्वेति । एवं वाचं निशम्य गुरुजनाधिक्षेपेणोद्दीपितकोपोपरक्तमुखमण्डलविजृम्भितभ्रुकुटीभङ्गभीषणेन चापधारिणा कुमारवृषसेनेनापि मर्मभेदकैः परुषविषमैः श्रुतिपथकृतप्रणयैर्निर्भर्त्सितो गाण्डीवी बाणैर्न पुनर्दुष्टवचनैः । (क)

दुर्योधनः—साधु वृषसेन साधु । सुन्दरक ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव निशितशराभिघातवेदनोपजातमन्युना किरीटिना चण्डगाण्डीवजीवाशब्दनिर्जितवज्रनिर्घातघोषेण बाणनिपतनप्रतिषिद्धदर्शनप्रसरेण प्रस्तुतं शिक्षाबलानुरूपं किमप्याश्चर्यम् । (ख)

(क) तदो देव तिक्खविक्खित्तणिसिदभल्लबाणवरिसिणा धणंजएण ईसि विहसिअ भणिदम्—अरे रे विससेण पिदुणो वि दाव दे ण जुत्तं मह कुविदस्स अभिमुहं ठादुम् । किं उण भवदो बालस्स । ता गच्छ । अवरेहिं कुमारेहिं सह आओधेहित्ति । एव्वं वाअं णिसामिअ गुरुअणाहिक्खेवेण उद्दीविअकोवोपरत्तमुहमण्डलविअम्भिअभिउडीभङ्गभीसणेण चावधारिणा कुमालविससेणेण वि मम्मभेदएहिं परुसविसमेहिं सुदिवहकिदप्पणएहिं[2] णिब्भच्छिदो गण्डीवी बाणेहिं ण उण दुट्ठवअणेहिं[3] ।

(ख) तदो देव णिसिदसराभिघादवेअणोपजादमण्णुणा किरीटिणा[1] चण्डगण्डी-

---

लितैः । शिलीमुखौ बाणभृङ्गौ इत्यमरः । [तीक्ष्णं यथा तथा विक्षिप्ता ये निशिता भल्लसंज्ञा बाणास्तान् वर्षितुं शीलं यस्य तेन ।] तीक्ष्णमोक्षनिक्षिप्तनिशितशरसंपाताभिघातजातमन्युना धनंजयेन...परिकुपितस्य पुरतः स्थातुम् । तद्गच्छ रे गच्छ । अपरैः कुमारकैः सह गत्वायोधय इति । गुरुजनाधिक्षेपजनितकोपोपरक्तमुखमण्डलभ्रुकुटीविजृम्भितनेपथ्यधारिणा कुमारवृषसेनेन मर्मभेदकरैः सुतवधकृतप्रणयैर्निर्भर्त्सितो..। अत्र विजृम्भितं कृतम् । सुतवधेऽर्जुनसुतस्याभिमन्योर्वधे । निर्भर्त्सितो धर्षितः । [गुरुजनस्य पितुः अधिक्षेपेण निन्दया उद्दीपितः कोपः तेनोपरक्तं यन्मुखमण्डलं तत्र विजृम्भितो यः भ्रुकुटीभङ्गस्तेन भीषणस्तेन । श्रुतिपथे कर्णमार्गे कृतः प्रणयः अनुरागः यैः । आकर्णमाकृष्य मुच्यमानैः बाणैः कर्णपथागामिभिश्च वचनैरिति भावः । निशितशराभिघातैर्या वेदना पीडा तया उपजातो मन्युर्यस्य । चण्डं च तद्गाण्डीवं च तस्य जीवायाः शब्देन निर्जितः वज्रस्य निर्घोषस्य च ध्वनिः येन

---

१ एतत् क्वचिन्नास्ति. २ सुदवह–सुदिपध–किदप्पणएहिं. ३ दुव्वअणेहिं ४ गण्डीविणा.

दुर्योधनः——(साकूतम् ।) ततस्ततः ।

सुन्दरकः——ततश्च देव तत्तादृशं प्रेक्ष्य शत्रोः समरव्यापारचतुरत्वमविभाविततूणीरमुखधनुर्गुणगमनागमनशरसंधानमोक्षचटुलकरतलेन कुमारवृषसेनेनापि सविशेषं प्रस्तुतं समरकर्म । (क)

दुर्योधनः——ततस्ततः ।

सुन्दरकः——ततो देव अत्रान्तरे विमुक्तसमरव्यापारो मुहूर्तविश्रमितवैरानुबन्धो द्वयोरपि कुरुराजपाण्डवबलयोः साधु कुमारवृषसेन साधु इति कृतकलकलो वीरलोकोऽवलोकयितुं प्रवृत्तः । (ख)

दुर्योधनः——(सविस्मयम् ।) ततस्ततः ।

वजीआसद्दणिज्जिदवज्जणिग्घादघोसेण बाणणिपडणपडिसिद्धदंसणप्पसरेण पत्थुदं सिक्खाबलाणुरूवं किं वि अच्चरीअम् ।

(क) तदो अ देव तं[१] तारिसं पेक्खिअ सत्तुणो सरव्वावारचउरत्तणं अविभाविअतूणीरमुहधणुग्गुणगमणागमणसरसंधाणमोक्खचडुलकरअलेण कुमालविससेणेण वि सविसेसं पत्थुदं समलकम्म ।

(ख) तदो देव एत्थन्तरे विमुक्कसमरव्वावारो मुहुत्तविस्समिदवेराणुबन्धो दोणं वि कुरुराअपण्डवबलाणं साहु कुमालविससेण साहु त्ति किदकलअलो वीरलोओ अवलोइदुं पउत्तो ।

तथा भूतेन । [शिक्षाया बलस्य च अनुरूपम् ।] ॰शराभिघातजातमन्युना विज्ञातबाणनिपतनप्रतिपिद्धदर्शनप्रसरेण... । प्रस्तुतं कृतम् । शिक्षास्त्राभ्यासः । तीक्ष्णमोक्ष... प्रस्तुतः समरकर्मारम्भः । अत्राविभावितोऽप्रकाशितः । तूणीरं तोन इति ख्यातम् । चटुलं मनोज्ञं कुशलं वा । [अविभावितान्यलक्षितानि यानि तुणीरमुखधनुर्गुणयोः गमनागमनानि च शरसंधानं मोक्षश्च तेषु चटुलं मनोज्ञतया संचारि करतलं यस्य ।] प्रस्तुत आरब्धः । आरम्भः उपक्रमः । समरकर्मान्त इति पाठे समर एव कर्मान्तः कामत इति प्रसिद्धः । [मुहूर्तं विश्रमितः वैरस्यानुबन्धः वैरानुबन्धः विरोधानुवृत्तिर्येन स तथोक्तः ।] द्वयोरपि तयोः कुरुपाण्डवराज-

---

१ तं पेक्खिअ तस्स. २ तूणीमुहधणुग्गुणगमणासणसंधाण॰—॰गमणासणसरसंधाण॰-गमणागमणचाण॰. ३ परिसंसिदरणव्वावारेसु विमुक्कचिरणिघडिअवेराणुबन्धेसु कुरुराअपाण्डवबलेसु;-परिसंसिदरणव्वावारो विमुक्कचिराणिव्वट्टिअवेराणुबन्धा दोणं वि कुरुराअपण्डवबलेसु—साहु विससेण साहु त्ति कलअलमुहरो वीरलोओ आलोइदुं पउत्तो इ॰ पा॰. ४ सुपरिवत्तिचिरआलसंवट्टिदवेराणुबन्धो. ५ कुरुपण्डवाणं हि.

सुन्दरकः—ततश्च देव अवधीरितसकलधानुष्कचक्रपराक्रमशालिनः सुतस्य तथाविधेन समरकर्मारम्भेण हर्षरोषकरुणासंकटे वर्तमानस्य स्वामिनोऽङ्गराजस्य निपतिता शरपद्धतिर्भीमसेने बाष्पपर्याकुकुला दृष्टिः कुमारवृषसेने। (क)

दुर्योधनः—(सभयम् ।) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव उभयबलप्रवृत्तसाधुकारामर्षितेन शरवर्षप्रज्ज्वलितेन गाण्डीविना तुरगेषु सारथावपि रथवरे धनुष्यपि जीवायामपि नरेन्द्रलाञ्छने सितातपत्रेपि च व्यापारितः समं शिलीमुखासारः ।(ख)

दुर्योधनः(सभयम् ।) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव विरथो लूनगुणकोदण्डः परिभ्रमणव्यापारमात्रप्रतिषिद्धशरसंपातो मण्डलैर्विचारितुं प्रवृत्तः कुमारः । (ग)

(क) तदो अ देव अवहीरिदसअलधाणुक्कचक्कपराक्कमसालिणो सुदस्स तहाविहेण समलकम्मालम्भेण हरिसरोसकरुणासंकडे वट्टमाणस्स सामिणो अङ्गराअस्स णिवडिआ सरपद्धइ भीमसेणे बप्फपज्जाउला दिट्ठी कुमालविससेणे ।

(ख) तदो अ देव उभअबलप्पउत्तसाहुकारामरिसिदेण सरवरिसपज्जलिदेन गण्डीविणा तुरगेसु सारहिं पि रहवरे धणुं पि जीआइं पि णलिन्दलंञ्छणे सिदादवत्ते वि अ व्वावारिदो समं सिलीमुहासारो ।

(ग) तदो देव विरहो लूणगुणकोदण्डो परिब्भमणव्वावारमेत्तप्पडिसिद्धसरसंपादो मण्डलेहिं विअरिदुं पउत्तो कुमालो ।

बलयोः । अत्र विश्रमित उपशान्तः । [अवधीरितं तिरस्कृतं सकलधानुष्काणां चक्रं येन तादृशेन पराक्रमेण शालते शोभते असौ तस्य । तथाविधः समरकर्मण आरम्भस्तेन । संकटे मिश्रीभावे ।]...संकटे। अत्र धानुष्को धनुर्धरः । धनुःप्रहरणमस्येत्यर्थे ठक् [तस्य इसुसुक्तान्तात् इति कः ।] सुतविक्रमदर्शनेन हर्षः । शत्रु-[पराक्रम]–दर्शनेन रोषः । बालस्य महाबलेन युद्धात्करुणमिति रसत्रयमत्र। पद्धतिः पंक्तिः । [उभयाभ्यां बलाभ्यां विमुक्तः यः साधुकारः साधुवादः तेन अमार्षितः जातक्रोधः तेन । वृषसेनकृतंशरवर्षेण प्रज्वलितेन दीप्तेन । जीवायां ज्यायाम् । ' मौर्वी जीवा गुणो गव्या ' इति हैमः ।] अत्र लाञ्छने चिन्हे । सितातपत्रे श्वेतच्छत्रे । सममेकदैव । ततो कुमारवृषसेनः [विनष्टो रथो यस्य स विरथः । लूनः गुणः कोदण्डं च यस्य स तथोक्तः । परिभ्रमणव्यापार एव ०मात्रं तेन प्रतिषिद्धः निवारितः शरसंपातो येन ।] परिभ्रमणमात्रव्यापारो मण्डलाग्रेण विचरितुं प्रवृत्तः ।

---

१ राअधाणुक्क. २ करुणहरिसरोससंकडे; हरिसरोसकरुणासङ्कासंकडे. ३ अणुवट्टमाणस्स. ४ बाप्पआउला. ५ लिन्दकुल (टी). ६ व्वावारिदा समं सिलीमुहा. ७ कोदण्डमेत्त-परि०; ब्भमणमेत्तव्वावारो मण्डलाग्गेण·कुमालविससेणो (टी). ८ मण्डलाइं विचरइदुं.

दुर्योधनः—(साशङ्कम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव सुतरथविध्वंसनामर्षोद्दीपितेन स्वामिनाङ्गराजेनागणितभीमसेनाभियोगेन परिमुक्तो धनंजयस्योपरि शिलीमुखासारः । कुमारोऽपि परिजनोपनीतमन्यं रथमारुह्य पुनरपि प्रवृत्तो धनंजयेन सहायोद्धुम् । (क)

उभौ:—साधु वृषसेन साधु । ततस्ततः ।

सुन्दरकः-ततो देव। भणितं च कुमारेण रे रे ताताधिक्षेपमुखर मध्यमपाण्डव मम शरास्तव शरीरमुज्झित्वान्यस्मिन्न निपतन्ति । इति भणित्वा शरसहस्रैः पाण्डवशरीरं प्रच्छाद्य सिंहनादेन गर्जितुं प्रवृत्तः । (ख)

दुर्योधनः—(सविस्मयम् ।) अहो बालस्य पराक्रमो मुग्धस्वभावोऽपि । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव तं शरसंपातं समवधूय निशितशराभिघातजातमन्युना किरीटिना गृहीता रथोत्सङ्गात्क्वणत्कनककिङ्किणीजालझङ्कारविराविणी मेघोपरोधविमुक्तनभस्तलनिर्मला निशितश्यामलस्निग्धमुखी विविधरत्नप्रभाभासुरभीषणरमणीयदर्शना शक्तिः सोपहासं विमुक्ता च कुमाराभिमुखी । (ग)

(क) तदो देव सुदरहविद्धंसणामरिसुद्दीविदेण सामिणा अङ्गराएण अगणिअभीमसेणाभिजोएण पडिमुक्को धणंजअस्स उवरि सिलीमुहासारो । कुमालो वि परिजणोवणीदं अण्णं रहं आरुहिअ पुणोवि पउत्तो धणंजएण सह आओधेदुम् ।

(ख) भणिदं च कुमालेण रे रे तादाहिक्खेवमुहल मज्झमपण्डव मह सरा तुह सरीरं उज्झिअ अण्णासिं ण णिवडन्ति । ति भणिअ सरसहस्सेहिं पण्डवसरीरं पच्छादिअ सिंहणादेण गज्जिदुं पउत्तो ।

(ग) तदो अ देव तं सरसंपादं समवधूणीअ णिसिदसराभिघादजादमण्णुणा

अत्र मण्डलाग्रेण खड्गेन । कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत् इत्यमरः । सुतरथविध्वंसनामर्षितेन । [अगणितः भीमसेनस्य अभियोगः येन ।] भणितं च कुमारवृषसेनेन—अरे रे ताताधिक्षेपकारक मुखरमध्यमपाण्डव न मम शरासारास्तव शरीरमुज्झित्वान्यस्मिन्निपतन्ति इति भणित्वा शरशतसहस्रैः पाण्डवशरीरं प्रच्छाद्य सिंहनादं विचरितुं प्रवृत्तम् । अत्र प्रच्छाद्य व्याप्य । विचरितुं कर्तुम् । प्रवृत्तं वृषसेनेनेति शेषः । [निशिताश्च ते शराश्च तेषामभिघातस्तेन

---

१ मुग्धस्वभावस्यापि; मुग्धस्वभावेऽपि. २ पलत्थो. ३ कुमालविससेणो. ४ धणंजआभिजोए. ५ वज्जिअ. ६ भणन्तेण सरसहस्सेहिं पण्डवसरीरं पच्छादिदं कुमालेण । इति क्वचित्पाठः. ७ तस्स सरसहस्ससंपादं. ८ इदं क्वचिन्नास्ति.

दुर्योधनः—(।षादम् ।) अहह । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव प्रज्वलन्तीं शक्तिं प्रेक्ष्य विगलितमङ्गराजस्य हस्तात्सशरं धनुर्हृदयाद्वीरसुलभ उत्साहो नयनाद्बाष्पसलिलं वदनाद्रसितम् । हसितं च धनंजयेन सिंहनादं विनादितं वृकोदरेण दुष्करं दुष्करमित्याक्रन्दितं कुरुबलेन । (क)

दुर्योधनः—(सविषादम् ।) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव कुमारवृषसेनेनाकर्णकृष्टनिशितक्षुरप्रैश्चिरं निध्यायार्धपथ एव भागीरथिव भगवता विषमलोचनेन त्रिधा कृता शक्तिः । (ख)

दुर्योधनः—साधु वृषसेन साधु । ततस्ततः ।

किरीटिणा गहिदा रहुच्छङ्गादो क्वणन्तकणअकिङ्किणीजालझङ्कारविराइणी मेहोवरोहविमुक्कणहत्थलणिम्मला णिसिदसामलसिणिद्धमुही विविहरअणप्पहाभासुरभीसणरमणिज्जदंसणा सत्ती सोवहासं विमुक्का अ कुमालाहिमुही ।

(क) ततो अ देव पज्जलन्तीं सत्तिं पेक्खिअ विललिअं अङ्गराअस्स हत्थादो सेसरं धणु हिअआदो वीरसुलहो उच्छाहो णअणादो बाप्पसलिलं वअणादो रसिदं । हसिदं अ धणंजएण सिंहणादं विणादिदं विओदलेण दुक्कलं दुक्कलं त्ति आक्कन्दिदं कुरुबलेण ।

(ख) तदो देव कुमालविससेणेण आकण्णाकिट्ठणिसिदखुरप्पेहिं चिरं णिज्झाइअ अद्धपहे एव्व भाईरही विअ भअवदा विसमलोअणेण तिधा किदा सत्ती ।

जातः मन्युः क्रोधो यस्य तेन] क्वणन्त्यो याः किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टिकास्तासां जालानि तेषां झङ्कारैर्विरौतीति विराविणी ।] ०जालहुंकारराविणी महामेघोप० । [विविधरत्नानां प्रभाभिः भासुरा चासौ भीषणं रमणीयं च दर्शनं यस्याः तादृशी च ।] विविधरत्नप्रभाघटितशीर्षभीषणरमणीयदर्शना महाशक्तिर्विमुक्ता कुमाराभिमुखी । अत्र क्वणच्छब्दायमानम् । भीषणता विचित्ररूपतया । रमणीयता स्वभावादेव । तां तादृशीं प्रज्ज्वलन्तीं...। रसितं च सिंहनादं वृकोदरेण । दुःकरं दुःकरमिति कृत्वाक्रन्दितं कुरुबलेन । अत्र रसितं शब्दितम् । सिंहस्येव नादं यथा स्यात्तथा । कुमारेणाकर्णापूरितैर्निशितक्षुरप्रबाणैर्दूरं निध्यायार्धपथ एवागच्छन्ती भागीरथी... । [क्षुरप्रैः शरविशेषैः । अर्धः पन्थाः अर्धपथस्तस्मिन् । निध्याय दृष्ट्वा । विषमलोचनेनेत्यत्र भारतं-तां दधार हरो राजन् गङ्गां गगनमेखलाम् ।... सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन् समुद्रगा । वन० अ० १०९.] अत्र निध्याय विचिन्त्य । भागीरथी

---

१ अ धणंजएण...मुहं. २ सबाणं.

सुन्दरकः—ततश्च देव एतस्मिन्नन्तरे कृतकलकलमुखरेण वीरलोकसाधुवादेनान्तरितः समरतूर्यरवः। सिद्धचारणगणविमुक्तकुसुमप्रकरेण प्रच्छादितं समराङ्गणम्। (क)

दुर्योधनः—अहो बालस्य पराक्रमः। ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततश्च देव भणितं स्वामिनाङ्गराजेन—भो वृकोदर असमाप्तस्तव ममापि समरव्यापारः तदनुमन्यस्व मां मुहूर्तम्। प्रेक्षावहे तावद्वत्सस्य तव भ्रातुश्च धनुर्वेदशिक्षानिपुणत्वम्। तवाप्येतत्प्रेक्षणीयम्—इति। (ख)

दुर्योधनः—ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततो देव विरतौ रणव्यापारनिर्बन्धान्मुहूर्तं प्रशमितवैरौ द्वावपि प्रेक्षकौ जातौ भीमसेनाङ्गराजौ।

दुर्योधनः—(साभिप्रायम्।) ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततश्च देवैतस्मिन्नन्तरे शक्तिखण्डनामर्षितेन गाण्डीविना भणितम्—अरे रे दुर्योधनप्रमुखाः- (इत्यर्धोक्ते लज्जां नाटयति) (घ)

(क) तदो अ देव एदस्सिं अन्तरे किदकलकलमुहरेण वीरलोअसाहुवादेण अन्तरिदो समरतूररवो। सिद्धचालणगणविमुक्ककुसुमप्पअरेण पच्छादिदं समलाङ्गणम्।

(ख) तदो अ देव भणिअं सामिणा अङ्गराएण भो विकोदल असमत्तो तुह मह त्ति समलव्वावारो। ता अणुमण्ण मं मुहुत्तअम्। पेक्खामहे दाव वस्सस्स तुह भादुणो अ धणुव्वेदसिक्खानिउणत्तणम्। तुह वि एदं पेक्खणिज्जम् त्ति।

(ग) तदो देव विरदाआ रणव्वावारणिब्बन्धादो मुहुत्तअं प्पसमिदवेरा दुवे वि पेक्खआ जादा भीमसेणाङ्गराआ।

(घ) तदो अ देव एदस्सिं अन्तरे सत्तिखण्डणामरिसिदेण गण्डीविणा भणिअम्—अरे रे दुज्जोहणप्पमुहा–

गङ्गा। विषमलोचनेन हरेण। गङ्गापि हरेण त्रिपथगा कृतेति भावः। कलमुखरेण [पाठान्तरे कृतः यः कलकलस्तेन मुखरो वृद्धिंगतः।] ०प्रमुक्तकुसुमप्रकरेण संच्छादितं समराङ्गणम्। भणितं च...तदनुमन्यस्व क्षणमात्रमेव। प्रेक्षावस्तावत्तव भ्रात्रा समं मम पुत्रस्य धनुर्वेदशिक्षाचतुरत्वम्। तवाप्येतत्प्रेक्षणीयम् इति। विश्रमित उपशान्तः।

---

१ भयं. २ णिग्घोसो (टी.) ३ विमुक्केण. ४ भो वीर. ५ अणुमण्णदु. ६ दाव क्खणमत्तं. ७ चउरत्तणम्. ८ त्ति। तदो विरदाआ इ०। ९ विस्समिदाओधनव्वावारा मुहुत्तविस्समिदाणिअवेराणुबन्धा (टी.); तदो विरमिदरणव्वावारा मुहुत्तविस्सामिदनिअवेरा जादा मुहुत्तं दुव.

दुर्योधनः—सुन्दरक कथ्यताम् । परवचनमेतत् ।

सुन्दरकः—शृणोतु देवः । अरे दुर्योधनप्रमुखाः कुरुबलसेनाप्रभवः अरे अविनयनौकर्णधार कर्ण युष्माभिर्मम परोक्षं बहुभिर्महारथैः परिवृत्यैकाकी मम पुत्रकोऽभिमन्युर्व्यापादितः । अहं पुनर्युष्माकं प्रेक्षमाणानामेवैतं कुमारवृषसेनं स्मर्तव्यशेषं करोमि । इति भणित्वा सगर्वमास्फालितमनेन वज्रनिर्घातनिर्घोषभीषणजीवारवं गाण्डीवम् । स्वामिनापि सज्जीकृतं कालपृष्ठम् । (क)

दुर्योधनः—(सावहित्थम् ।) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव प्रतिषिद्धभीमसेनसमरकर्मारम्भेण गाण्डीविना विरचिते अङ्गराजवृषसेनरथकूलंकषे द्वे बाणनद्यौ । ताभ्यामपि द्वाभ्यामन्योन्यस्नेहदर्शितशिक्षाविशेषाभ्यामभियुक्तः स दुराचारो मध्यमपाण्डवः । (ख)

(क) सुणादु देवो । अरे दुज्जोहणप्पमुहा कुरुबलसेणापहुणो अरे अविणअणोकण्णधार कण्ण तुम्हेहिं मह परोक्खं बहुहिं महारहेहिं पडिवारिअ एआई मम पुत्तओ अहिमण्णु व्वावादिदो । अहं उण तुह्माणं पेक्खन्ताणं एव्व एदं कुमालविससेणं सुमरिदव्वसेसं करोमि । त्ति भणिअ सगव्वं आप्फालिदं णेण वज्जणिग्घादणिग्घोसभीसणजीआरवं गण्डीवम् । सामिणा वि सज्जीकिदं कालपुट्ठम् ।

(ख) तदो अ देवँ पडिसिद्धभीमसेणसमलकम्मालम्भेण गण्डीविणा विरइदा अङ्गराअविससेणरहकूलंकसाओ दुवे बाणणदीओ । तेहिं वि दुवेहिं अण्णोण्णसिणेहदंसिदसिक्खाविसेसेहिं अभिजुत्तो सो दुराआरो मज्झमपण्डवो ।

प्रेक्षको द्रष्टा । दुर्योधनप्रमुखाः कुरुयोधाः [कर्णधारस्तु नाविकः । इत्यमरः ।] युष्माभिर्बहुभिर्महारथैर्मिलित्वा मया शून्ये मम पुत्रोभिमन्युर्बाल एकाकी व्यापादितः । अहं पुनर्युष्माकं प्रेक्षकाणामेवैतं कुमारं वृषसेनं स्मर्तव्यशेषं करोमि । तद्ध्रियतां ध्रियताम् । इत्यास्फालितं तेन वज्रनिर्घातोद्घोषगम्भीरभीषणजीवारवं गाण्डीवम् । अत्राविनय एव नौरिति रूपकम् । प्रेक्षकाणामित्यनादरे षष्ठी । तेन भवतः प्रेक्षकाननादृत्येत्यर्थः । स्मर्तव्यः स्मरणार्हः शेषोऽवसानं यस्य तम् । तथा च स्मरणमात्रावशिष्टमित्यर्थः । [कालपृष्ठं कर्णस्य धनुः । राधासुतोर्कतनयः कालपृष्ठं तु तद्धनुः । इति हैमः । सावहित्थमित्यत्र अवहित्था आकारगोपनम् । अनुपलक्ष्यमाणहृद्गतभावमित्यर्थः ।] अन्योन्यदर्शित०...[०रथौ एव कूले कषतः इति ।] अत्र कूलं कषतीत्यर्थे सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः इति खच्प्रत्ययः । खित्यनव्ययस्य

---

१ परवचनमत्र को दोषः इ. पा. २ णईकण्णधार. ३ परोक्खं एआई पुत्तओ अहिमण्णु व्वावादिदो. ४ वज्जेति क्वचिन्नास्ति. ५ देव एदस्सिं अन्तरे. ६ सो दुराआरो इति क्वचिन्नास्ति.

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव गाण्डीविनाताररसितजीवानिर्घोषमात्रविज्ञातबाणवर्षेण तथाचरितं पत्रिभिर्यथा न नभस्तलं न स्वामी न रथो न धरणी न कुमारो न केतुवंशो न बलानि न सारथिर्न तुरङ्गमा न दिशो न वीरलोकश्च लक्ष्यते । (क)

दुर्योधनः—(सविस्मयम् ।) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव अतिक्रान्ते शरवर्षे क्षणमात्रमेव सहर्षसिंहनादे पाण्डवसैन्ये सविषादमुक्ताक्रन्दे कौरवबले समुत्थितो महान्कलकलो हा हतः कुमारवृषसेन इति । (ख)

दुर्योधनः—(सबाष्परोधम् ।) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव प्रेक्षे कुमारं हतसारथितुरङ्गं लूनातपत्रचापचामरकेतुवंशं स्वर्गभ्रष्टमिव सुरकुमारमेकेनैव हृदयमर्मभेदिना शिलीमुखेन भिन्नदेहं रथमध्ये पर्यस्तम् । (ग)

(क) तदो अ देव गण्डीविना ताररासिदजीआणिग्घोसमेत्तविण्णादबाणवरिसेण तह आअरिदं पत्तिंहिं जह ण णहत्तलं ण सामी ण रहो ण धरणी ण कुमालो ण केदुवंसो ण बलाइं ण सारही ण तुरङ्गमा ण दिसाओ ण वीरलोओ अ लक्खीअदि ।

(ख) तदो अ देव अदिक्कन्ते सरवरिसे क्खणमेत्तं एव सहरिससिंहणादे पण्डवसेण्णे सविसादमुक्काक्कन्दे कोरवबले समुत्थिदो महन्तो कलअलो हा हदो कुमालविससेणोत्ति ।

(ग) तदो देव पेक्खामि कुमालं हदसाराहितुलङ्गं लूणादवत्तचावचामरकेदुवंसं सग्गब्भट्ठंविअ सुलकुमालं एक्केण ज्जेव हिअ अमम्मभेदिणा सिलीमुहेण भिण्णदेहं रहमज्झे पल्लत्थं ।

इति मुम् । [तारं रसिता निनादिता या जीवा गुणः तस्या निर्घोष एव निर्घोषमात्रं तेन विज्ञातो बाणवर्षो यस्य तेन । तारं यद् रसितं मेघध्वनिस्तद्वत् यः जीवायाः इ० वा] गाण्डीवताररसितमांसलनिर्घोषेणाविज्ञातबाणवर्षेण...न तेषां रथा...न खलु किमपि लक्ष्यते । पाण्डवबले विमुक्तसिंहनादे साक्रन्दे कौरवबले हा हतः कुमारो वृषसेनो हा हत इति महान्कलकल उत्थितः । ततो देव महत्या वेलयाहं प्रेक्ष्य हतसारथितुरङ्गमं लूनातपत्रकेतुवंशं स्वर्गपरिभ्रष्टमिव सुरकुमारकमेकेनैव मर्मभेदिना बाणेन भिन्नदेहं रथमध्ये परिस्थितं कुमारमागतः । अत्र केतुश्चिह्नम् ।

---

१ रोषम्. २ गण्डीवतारसिदमंगलगोधाणिग्घोसदुव्विण्णादबाणवरिसेण. ३ संलक्खीअदि. ४ देव कुमालं हदसाराहितुलङ्गं लूणादवत्तचामरकेदुवंसं...पल्लत्थं पेक्खिअ अहं आअदो; देव महन्तीए वेलाए–पेक्खामि कुमारं हदसारधिं हदतुरङ्गं लूणादवत्तअं मम्मभेदिना सिलीमुहेण हिअए विभिण्णं रहोत्संगादो धराअले लुण्ठितम्;-पेक्खिअ हद०...लूणादवत्तकेतु०...मम्मभेदिना...परिट्ठिदं कुमालं आअदो । इ. पा.

दुर्योधनः—(साम्रम्।) अहह कुमार वृषसेन। अमलतः परं श्रुत्वा। हा वत्स हा मदङ्कदुर्ललित हा मदाज्ञाकर हा गदायुद्धप्रियशिष्य हा शौर्यसागर हा राधेयकुलप्ररोह हा प्रियदर्शन हा दुःशासननिर्विशेष हा सर्वगुरुवत्सल प्रयच्छ मे प्रतिवचनम्।

पर्याप्तनेत्रमचिरोदितचन्द्रकान्त-
मुद्भिद्यमाननवयौवनरम्यशोभम्।
प्राणापहारपरिवर्तितदृष्टि दृष्टं
कर्णेन तत्कथमिवाननपङ्कजं ते॥ १०॥

सूतः—आयुष्मन् अलमत्यन्तंदुःखावेगेन।

दुर्योधनः—सूत पुण्यवन्तो हि दुःखभाजो भवन्ति। अस्माकं पुनः

प्रत्यक्षं हतबन्धूनामेतत्परिभवाग्निना।
हृदयं दह्यतेऽत्यर्थं कुतो दुःखं कुतो व्यथा॥ ११॥

(इति मोहमुपगतः।)

सूतः—समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः। (इति पटान्तेन वीजयति।)

दुर्योधनः—(लब्धसंज्ञः।) भद्र सुन्दरक ततो वयस्येन किं प्रतिपन्नमङ्गराजेन।

कुमारं प्रेक्ष्याहमागत इत्यन्वयः [मदङ्क एव दुष्टं ललितं यस्य। राधेयस्य कुलं तस्य प्ररोहो राधेयकुलस्य वर्धन इत्यर्थः। प्ररोहोऽङ्कुरः। **पर्याप्तेति**। पर्याप्तं तृप्तं यथेष्टं वा नेत्रं [पूर्णमायतं वा] यत्र तत्तथा। पर्याप्तं तु यथेष्टं स्यात्तृप्तौ शक्तिनिवारणे। इति विश्वः। अचिरोदितचन्द्रवत्कान्तं रम्यम्। उद्भिद्यमानमुद्गच्छत्। एतादृशमप्याननं तव प्राणापहारे विनाशे [अपचार इति पाठे निर्गमे] परिवर्तिता दृष्टिर्यत्र तथाभूतं विपरीतदर्शनं कथं कर्णेन दृष्टम्। इवशब्दोऽनवक्लृप्तौ॥ १०॥ **प्रत्यक्षमिति**। [अक्ष्णोः समीपे इति प्रत्यक्षं हतबन्धूनामस्माकं] एतद्धृदयमित्यन्वयः। [परिभव एव अग्निस्तेन। अत्यर्थं भृशं दह्यते। कुत इति हृदयस्य दह्यमानत्वान्नास्ति दुःखव्यथयोस्तत्रावकाश इति भावः।]॥ ११॥ प्रतिपन्नमङ्गीकृतम्।

---

१ राजा. २ वत्स वृषसेन; राजा—सुन्दरक अलमिदानीं कथितेन। (सास्रम्।) हा वत्स वृषसेन क्वासि। देहि मे प्रतिवचनम्। (इति मोहमुपागतः।) सूतः—समाश्वसिहि समाश्वसिहि। राजा—(उत्थाय। सकरुणम्।) हा वत्स वृषसेन, हा मदङ्कदुर्ललित, हा गदायुद्धप्रिय, हा राधेयकुलद्रुमप्ररोह. ३ ०पचार. ४ अत्यन्तं;-शोका०. ५ प्रत्यक्षहत. ६ व्यर्थं. ७ अस्मादनन्तरं आयुष्मन् अलमत्यन्तदुःखावेगेन इत्यधिकं क्वचित्. ८ संप्रति किं वयस्येनाङ्गराजेन.

सुन्दरकः—ततश्च देव तथाविधस्य पुत्रस्य दर्शनेन संगलितमश्रुजलमुज्झित्वा अनवेक्षितपरप्रहरणाभियोगेन स्वामिनाङ्गराजेनाभियुक्तो धनंजयः । तं च सुतवधामर्षोद्दीपितपराक्रमं विमुक्तजीविताशं तथा पराक्रामन्तं प्रेक्ष्य भीमनकुलसहदेवपाञ्चालप्रमुखैरन्तरितो धनंजयस्य रथवरः । (क)

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव शल्येन भणितम्—अङ्गराज स्खलिततुरङ्गमो मथितचक्रनेमिकूबरस्ते रथः तन्न युक्तं भीमार्जुनाभ्यां सहायोद्धुम् । इति भणित्वा निवर्तितो रथोऽवतारितः स्वामी स्यन्दनाद्बहुप्रकारं च समाश्वासितः । (ख)

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

(क) तदो अ देव त[1]हाविधस्स पुत्तस्स दंसणेण संगलिदं अ[2]स्सुजलं उज्झिअ अणवेक्खिदपरप्पहर[3]णाभिओएण सामिणा अङ्गराएण अभिजुत्तो ध[4]णंजओ । तं अ सुदवहामरिसुद्दीविदपरक्कमं विमुक्कजीविदासं तह परक्कमन्तं पेक्खिअ भी[5]मणउलसहदेवपञ्चालप्पमुहेहिं अन्तरिदो धणंजअस्स र[6]हवरो ।

(ख) तदो दे[8]व सल्लेग भणिदम्—अङ्गराअ क्खलिदं[9]तुलङ्गमो मथिदचक्कनेमिकूवरो दे रहो ता ण जुत्तं भीमाज्जुणेहिं सह आजुज्झिदुं । त्ति भणिअ णिव[10]ट्टिदो रहो ओदारिदो सामी सन्दणादो बहुप्पआरं अ समस्सासिदो ।

[तथा विधा यस्य स तथाविधस्तस्य ।] अश्रुजातमु० । [अनवेक्षितः अगणितः परेषां प्रहरणानामभियोग आक्रमणं । शस्त्रव्यापार इत्यर्थः । येन । सुतवधादमर्षस्तेनोद्दीपितः पराक्रमो यस्य तम् । विमुक्ता जीविताशा येन तं । जीवितनिरपेक्षं युद्ध्यमानमित्यर्थः ।] पराक्रमवन्तं प्रेक्ष्य नकुलसहदेवपाञ्चालप्रमुखैरन्तारितो धनंजयस्य रथवरः । अत्रान्तरितः पिहितः । अयि राधेय स्खलिततुरङ्गमो भग्नकूबरस्ते रथो न योग्यो वोढुं भीमार्जुनाभ्यां सह सांप्रतमायोधितुम् । ततः परिवर्तितो रथो [बहवः प्रकारा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा] बहुप्रकारं च समाश्वासितः ।

---

१ तहहदस्स. २ अस्सुजादं. ३ परप्पहरणेन. ४ दुराआरो मज्झमपण्डवो । दुर्योधनः—ततस्ततः । सुन्दरकः—तदो देव सुदवहामरिसुद्दीविदपरक्कमं विमुक्कजीविदासं तह परिक्कमन्तं; तदो तं सुदवहामरिसिदं. ५ सासङ्केहिं भीम० ६ रहो. ७ अस्मात्परं—अज्जुणचावमहाप्पलअपओहरणिस्सारिदसरधारासहस्सेहिं पूरिदेसु दिसामुहेसु (अर्जुनचापमहाप्रलयपयोधरनिःसृतशरधारासहस्रैः पूरितेषु दिशामुखेषु, इत्यधिकं पुस्तकान्तरे. ८ भणिदो सामी अङ्गराओ । जहा अङ्गराअ. ९ क्खुभिद, हत०; भग्गकुवरो दे रहो ण जोग्गो भीमासेणाज्जुणेहिं अभिजुत्तुं त्ति. १० पडिवट्टिदो (टी.).

सुन्दरकः—ततश्च स्वामिना सुचिरं विलप्य परिजनोपनीतमन्यं रथं प्रेक्ष्य दीर्घं निःश्वस्य मयि दृष्टिर्विनिक्षिप्ता । सुन्दरक एहीति भणितं च । ततोऽहमुपगतः स्वामिसमीपम् । ततोऽपनीय शीर्षस्थानात्पट्टिकां शरीरसंगलितैः शोणितबिन्दुभिर्लिप्तमुखं बाणं कृत्वाभिलिख्य प्रेषितो देवस्य संदेशः । (इति पट्टिकामर्पयति ।) (क)

(दुर्योधनो गृहीत्वा वाचयति यथा ।)

स्वस्ति । महाराजदुर्योधनं समराङ्गणात्कर्ण एतदन्तं कण्ठे गाढमालिङ्ग्य विज्ञापयति ।

अस्त्रग्रामविधौ कृती न समरेष्वस्यास्ति तुल्यः पुमान्
भ्रातृभ्योऽपि ममाधिकोऽयममुना जेयाः पृथासूनवः ।
त्वत्संभावित इत्यहं न च हतो दुःशासनारिर्मया
त्वं दुःखप्रतिकारमेहि भुजयोर्वीर्येण बाष्पेण वा ॥ १२ ॥

(क) तदो अ सामिणा सुइरं विलविअ परिअणोवणीदं अण्णं रहं पेक्खिअ दीहं निस्ससिअ मइ दिट्ठी विणिक्खिविदा । सुन्दरअ एहि त्ति भणिदं अ । तदो अहं उवगदो सामिसमीवम् । तदो अवणीअ सीसट्ठाणादो पट्टिअं सरीरसंगलिदेहिं सोणिअबिंदुहिं लित्तमुहं बाणं कदुअ अहिलिहिअ प्पेसिदो देवस्स संदेसो ।

स्वामिना सुचिरं विलप्य परिजनोपनीतमन्यं रथमारुह्य क्षणेन दीर्घं निःश्वस्य मयि दृष्टिर्विनिहिता । सुन्दरक आगच्छेति भणितं च । तत उपगतोऽहं स्वामिसमीपम् । ततः शीर्षस्थानात्पट्टिकामपनीय स्वशरीरसंगलितैः शोणितबिन्दुभिः सुस्निग्धमुखं... । अत्र कूबरस्तु युगंधरः इत्यमरः । शीर्षं मस्तकम् । अपनीयानीय । **अस्त्रेति** । अयं कर्णः [अस्त्रग्रामस्यास्त्रसमूहस्य विधौ प्रयोगे] कृती कुशलः । इत्यनेनाकारेणाहं यत्संभावितो भवता प्रसिद्धः कृतः । प्रतिकारः प्रतीकारः इति शब्दभेदः । त्वं प्रतीकारमेहि गच्छ । तथा च युद्ध्वा वा । रुदित्वा वा । राजन् भ्रातृदुःखं त्यजेति भावः । [अहं तु सर्वथा न समर्थो मयि समर्पितं कार्यभारं निर्वोढुमिति निर्वेदः । तदुक्तं तत्वज्ञानापदीर्षादेर्निर्वेदः स्वावमाननम् । इति ।] ॥ १२ ॥

---

१ दुर्योधन. २ यत्सं० ३ तम्. ४ विलम्बिअ परिअणो अभिहिदो अण्णं रहं मे उवणेहि त्ति । परिअणोवणीदं अण्णं रहं पेक्खिअ मइ दिण्णदिट्ठी सुन्दरअ एहि त्ति भणिअं अ अहं उवगदो समीवम्; (विलम्ब्य परिजनोऽभिहितोऽन्यं रथं म उपनयेति । परिजनोपनीतमन्यं रथं प्रेक्ष्य मयि दत्तदृष्टि सुन्दरक एहीति भणितं चाहमुपगतः समीपम् ।); देव सामिणा वि सुइ विलंविअ परिअणो अभिहिदो अण्णं रहं मे उवणेहि त्ति । परिअणोवणीदं अ अण्णं रहं देक्खिअ अस्सुजलं उज्झिअ दीहं... । तदो गदोम्हि सामिसमीवम् । इ. पा. २ दिद्धवअणं. ५ अहिलिहिदो एसो देवस्स संदेसो–संलेहो.

दुर्योधनः—वयस्य कर्ण[1] किमिदं भ्रातृशतवध[2]दुःखितं मामपरेण वाक्शल्येन घट्टयसि । भद्र सुन्दरक अथेदानीं किमारम्भोऽङ्गराजः ।

सुन्दरकः—देव अपनीतशरीरावरण आत्मवधकृतनिश्चयः पुनरपि पार्थेन सह समरं मार्गयते । (क)

दुर्योधनः[3]—(आवेगादासनादुत्तिष्ठन् ।) सूत रथमुपनय । सुन्दरक त्वमपि मद्वचनात्त्वरिततरं गत्वा वयस्यमङ्गराजं प्रतिबोधय । अलमतिसाहसेन । अभिन्न एवायमावयोः संकल्पः । न खलु भवानेको जीवितपरित्यागाकाङ्क्षी । किं तु

> हत्वा पार्थान्सलिलमशिवं बन्धुवर्गाय दत्त्वा
> मुक्त्वा बाष्पं सह कतिपयैर्मन्त्रिभि[4]श्चारिभिश्च ।
> कृत्वान्योन्यं सुचिरमपुनर्भावि गाढोपगूढं
> संत्यक्ष्यावो हततनुमिमां दुःखितौ निर्वृतौ च ॥ १३ ॥

अथ च शोकं[5] प्रति मया न किञ्चित्संदेष्टव्यम् ।

> वृषसेनो न ते पुत्रो न मे दुःशासनोऽनुजः ।
> त्वां[6] बोधयामि किमहं त्वं मां संस्थापयिष्यसि ॥ १४ ॥

सुन्दरकः—यद्देव आज्ञापयति । (इति निष्क्रान्तः ।) (ख)

दुर्योधनः[7]—तूर्णमेव रथमुपस्थापय ।

(क) देवं अवणीदसरीरावरणो अप्पवहकिदणिच्चओ पुणो वि पत्थेण सह समलं मग्गदि । (ख) जं देवो आणवेदि ।

देव अद्याप्यारम्भः पृच्छयते । [शरीरावरणं संनाहः । संकल्पः प्राणपरित्यागरूपः ।] संकल्पः कर्म मानसम् इत्यमरः । **हत्वेति** । अशिवममङ्गलम् । बाष्पं मुक्त्वा । अपुनर्भावि [न पुनर्भवितुं शीलमस्य तत् ।] गाढोपगूढं गाढालिङ्गनम् । इमां हततनुं निन्द्यशरीरमेवमेवं कृत्वा आवां संत्यक्ष्याव इत्यन्वयः । आवां कीदृशौ । प्रथमं दुःखितौ ततो निर्वृतौ मुमुक्षू ॥१३॥ **वृषसेन इति** । [वृषसेनः ते तवैव पुत्रो न । आवयोरभिन्नत्वान्ममापीति भावः । दुःशासनः मे अनुजः कनीयान् भ्राता न । तवापीति शेषः । अतोऽहं त्वां किं बोधयामि । त्वमपि मां किं संस्थापयिष्यसि । प्रकृतिस्थं करिष्यति । आवयोरभिन्नत्वात्सान्त्वनादिकमनपेक्षितमितिभावः ।]॥ १४॥

---

१ कर्ण कर्ण इति पाठः. २ वधदुःख०; हतभ्रातृशतं. ३ राजा—(श्रुत्वा सत्वरमुत्तिष्ठन् । सुन्दरक...प्रतिबोधय । न खलु जयाकाङ्क्षी भवानिदानीम् । अभिन्न... संकल्पः । किं तु इ. पा. ४ बन्धुभि. ५ कर्ण, सशोकं कर्ण. ६ त्वां बोधयिष्ये यदहं मां त्वं वा बोधयिष्यसि इ. पा. ७ दुर्योधनः–अयं नेमिध्वनिरिव । सूतः–आयुष्मन् एष सद्य एव संवर्धितो नेमिध्वनिः । दुर्योधनः–नूनं परिजनोपनीतो रथः । गच्छ त्वं सज्जीकुरु । इ. पा. ८ देव अज्जवि आरम्भो पुच्छीअदि । इत्यधिकं क्वचित्. ९ सअं एव्व समलं मग्गदि (स्वयमेव समरं मार्गति.)

सूतः—(कर्णं दत्वा ।) देव हेषासंवलितो नेमिध्वनिः श्रूयते । तथा तर्कयामि नूनं परिजनोपनीतो रथः ।

दुर्योधनः—सूत गच्छ त्वं सज्जीकुरु ।

सूतः—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविशति ।)

दुर्योधनः—(विलोक्य ।) किमिति नारूढोऽसि ।

सूतः—एष खलु तातोऽम्बा च संजयाधिष्ठितं रथमारुह्य देवस्य समीपमुपगतौ ।

दुर्योधनः—किं नाम तातोऽम्बा च संप्राप्तौ । कष्टमतिबीभत्समाचरितं दैवेन । सूत गच्छ त्वं स्यन्दनं तूर्णमुपहर । अहमपि तातदर्शनं परिहरन्नेकान्ते तिष्ठामि ।

सूतः—देव त्वदेकशेषबान्धवावेतौ कथमिव न समाश्वासयसि ।

दुर्योधनः—सूत कथमिव समाश्वासयामि विमुखभागधेयः । पश्य ।

अद्यैवावां रणमुपगतौ तातमम्बां च दृष्ट्वा
घ्रातस्ताभ्यां शिरसि विनतोऽहं च दुःशासनश्च ।
तस्मिन्बाले प्रसभमरिणा प्रापिते तामवस्थां
पार्श्वं पित्रोरपगतघृणः किं नु वक्ष्यामि गत्वा ॥ १५ ॥

तथाप्यवश्यं वन्दनीयौ गुरू ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

हेषा अश्वशब्दः । संवलितो मिश्रः । नेमिश्चक्रप्रान्तः । त्वदेकबान्धवौ त्वमेको बान्धवो ययोरिति समासः । अद्येति । आवामहं दुःशासनश्च । [प्रसभं हठात् ।] तामवस्थां मरणरूपाम् । पित्रोरित्यत्र पिता मात्रा इत्येकशेषः । घृणा करुणा जुगुप्सा वा । जुगुप्साकरुणे घृणे इत्यमरः । पित्रोः पार्श्वं गत्वा किं नु वक्ष्यामीत्यन्वयः॥१५॥

असूत यं रत्नधरो गुणाढ्यो नानागुणाढ्या दमयन्तिकापि ।
जगद्धरं तस्य कृतौ व्यरंसीदङ्कश्चतुर्थो वरटिप्पनेऽत्र ॥

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

---

१ तातो धृतराष्ट्रः. २ संजयाधिरूढं रथमारूढौ देवसकाशमनुप्राप्तौ–देवदर्शनमनुप्राप्तौ; संजयेनाधिरूढौ देवदर्शन०. ३ समीपमागतौ. ४ अहो अतीव...स्यन्दनमुपहर इ. पा. ५ त्वदेकबान्धवौ. ६ मन्दभाग्यः. ७ रहमपघृणः; रहमुपगतः; ०गतः....ताभ्याम्.

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति रथयानेन गान्धारी संजयो धृतराष्ट्रश्च ।)

धृतराष्ट्रः—वत्स संजय कथय कथय कस्मिन्नुद्देशे कुरुकुलकाननैकशेषप्रवालो वत्सो मे दुर्योधनस्तिष्ठति । कच्चिज्जीवति वा न वा ।

गान्धारी—जात यदि सत्यं जीवति मे वत्सस्तत्कथय कस्मिन्देशे वर्तते । (क)

संजयः—नन्वेष महाराज एक एव न्यग्रोधच्छायायामुपविष्टस्तिष्ठति ।

गान्धारी—(सकरुणम् ।) जात एकाकीति भणसि । किं नु खलु सांप्रतं भ्रातृशतमस्य पार्श्वे भविष्यति । (ख)

संजयः—तात अम्ब अवतरतं स्वैरं रथात् ।

(उभाववतरणं नाटयतः ।)

(ततः प्रविशति सव्रीडमुपविष्टो दुर्योधनः ।)

संजयः—(उपसृत्य ।) विजयतां महाराजः । नन्वेष तातः अम्बया सह प्राप्तः । किं न पश्यति महाराजः ।

दुर्योधनः—(वैलक्ष्यं नाटयति ।)

धृतराष्ट्रः—

शल्यानि व्यपनीय कङ्कवदनैरुन्मोचिते कङ्कटे
बद्धेषु व्रणपट्टकेषु शनकैः कर्णे कृतापाश्रयः ।

(क) जाद जइ सच्चं जीवदि मे वच्छो ता कहेहि कस्सिं देसे वट्टदि ।

(ख) जाद एआइ त्ति भणासि । किं णु क्खु संपदं भोदुसदं से पास्से भविस्सदि ।

एकशेषोऽवशिष्टः । प्रवालोऽङ्कुरः । प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री इत्यमरः । [कच्चित् कामप्रवेदने इति चामरः ।]... मे पुत्रकस्तत्कथय कस्मिन्नुद्देशे वर्तते । अन्यथा किं सांप्रतं भ्रातृशतमस्य...। अत्र जात पुत्रक [स्वैरं शनैः सुखमिति यावत् ।] सव्रीडं सलज्जं यथा स्यादेवम् । [कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य वदनमिव वदनं येषां

---

१ संजय कुरुकुल०... दुर्योधनः कच्चित्; सकलकुलकाननैकपल्लवो, कुरुकुलकाननैक० इ. पा. २ तात अम्ब नन्वेष. ३ साम्रम्. ४ सव्रीडोपविष्टः. ५ उपगम्य. ६ पश्यसि महाराज. ७ कृतोपाश्रयः. ८ ता कस्सिं कधेहि तं उद्देसम्. ९ तस्स भादुसदं पास्से णत्थि; भादुणो से समीवे ण होन्ति.

दूरान्निर्जितसान्त्वितान्नरपतीनालोकयँल्लीलया
सह्या पुत्रक वेदनेति न मया पापेन पृष्टो भवान् ॥ १ ॥

(धृतराष्ट्रो गान्धारी च स्पर्शेनोपेत्यालिङ्गतः ।)

गान्धारी—वत्स अतिगाढप्रहारवेदनापर्याकुलस्यास्मासु संनिहितेष्वपि न प्रसरति ते वाणी । (क)

धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन किमकृतपूर्वः संप्रति मय्यप्ययमन्याहारः ।

गान्धारी—वत्स यदि त्वमप्यस्मान्नालपसि तत्किं सांप्रतं वत्सो दुःशासन आलपतु दुर्मर्षणो वाथान्यो वा । (ख) (इति रोदिति ।)

दुर्योधनः—

पापोऽहमप्रतिकृतानुजनाशदर्शी
तातस्य बाष्पपयसां तव चाम्ब हेतुः ।
दुर्जातमत्र विमले भरतान्ववाये
किं मां सुतक्षयकरं सुत इत्यवैषि ॥ २ ॥

(क) वच्छ अदिगाढप्पहारवेअणापज्जाउलस्स अह्मेसु सण्णिहिदेसु वि ण प्पसरदि दे वाणी । (ख) वच्छ जइ तुमं वि अह्मे णालवसि तौं किं संपदं वच्छो दुस्सासणो आलवदु दुम्मरिसणो वा अध अण्णो वा ।

तैः कङ्कवदनैः शस्त्रविशेषैः । शल्यानि बाणाग्राणि उद्धृत्य कङ्कटे संनाहे अपनीते । कर्णे कृतः अपाश्रयः आश्रयो येन तादृशः । आदौ भवता निर्जिताः पश्चाच्च सान्त्वितास्तान् शत्रुपक्ष्यान् नरपतीन् लीलया आलोकयन् भवान् । एष क्षत्रियाणां धर्मः यन्निर्जिता अपि शत्रवः सान्त्वनीया एवेति । हे पुत्रक क्षतजा पीडा सह्येति पापेन पुत्रविनाशान्मन्दभाग्येन मया न पृष्टः । स्पर्शेन अन्धत्वात् हस्तपरामर्शेन समीपमागत्य । गान्धार्या अपि पातिव्रत्यप्रेरितायाः स्वभर्तुरान्ध्यादात्मनोपि चक्षुषोर्बद्धपट्टिकात्वादन्धत्वम् । तदुक्तं भारते—गान्धारी त्वथ शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुषम् ।...ततः सा पट्टमादाय कृत्वा बहुगुणं तदा । बबन्ध नेत्रे स्वे राजन् पतिव्रतपरायणा ॥] अपकृतमपकारः कृतः । यदि त्वं मां नालपसि तदा किं...। **पाप इति** । हे अम्ब [अहं पापः यतः] तव तातस्य च बाष्पपयसां हेतुः कारणं जातोऽस्मि । कीदृशः । अप्रतिकृतोऽप्रतीकारविषयीकृतो योऽनुजनाशः [तं पश्यतीति] तद्दर्शी । त्वं मां सुत इति किमवैषि जानासि । कीदृशम् । वो युष्माकमिह भरतकुले दुर्जातं दुष्टपुत्रम् । पुनः कीदृशम् । वः सुतविनाशकरम् । व इति

---

१ शात्रवान्. २ दृष्टः. ३ परिष्वजेते. ४ मय्यव्यवहारः; अभूतपूर्वो मय्यपि संप्रत्यनध्याहारः इ. पा. ५ दु०—अम्ब. ६ जातः (टी.); योधः. ७ न्वयेऽपि; न्वयेऽस्मिन्, न्वये वः. ८ अह्मेसु वि, किं अह्मेसु वि. ९ (सकरुणम् ।) वच्छ. १० किं दाणीं दुस्सासणो दुम्मरिसणो अण्णो वा आलविस्सदि—आलवदि;—अध दुम्मरिसणो विकण्णो वा.

गान्धारी—जात अलं परिदेवितेन । त्वमपि तावदेकोऽस्यान्धयुगलस्य मार्गोपदेशकः । तच्चिरं जीव । किं मे राज्येन जयेन वा ।(क)

दुर्योधनः—

मातः किमप्यसदृशं कृपणं वचस्ते
सुक्षत्रिया क्व भवती क्व च दीनतैषा ।
निर्वत्सले सुतशतस्य विपत्तिमेतां
त्वं नानुचिन्तयसि रक्षसि मामयोग्यम् ॥ ३ ॥

नूनं विचेष्टितमिदं सुतशोकस्य ।

संजयः—महाराज किं वा[2]यं लोकवादो वितथः न घटस्य कूपपाते रज्जुरपि तत्र प्रक्षेप्तव्या इति ।

दुर्योधनः—अपु[3]ष्कलमिदम् । [4]उपाक्रियमाणाभावे किमुपकरणेन । (इति रोदिति ।)

धृतराष्ट्रः—(दुर्योधनं परिष्वज्य ।) वत्स समा[5]श्वसिहि । समाश्वासय चास्मा[6]निमामतिदीनां मातरं च ।

दुर्योधनः—तात दु[7]र्लभः समाश्वास इदानीं युष्माकम् । किं तु

कुन्त्या सह युवामद्य मया निहतपुत्रया ।
विराजमानौ शोकेऽपि तनयाननुशोचतम् ॥ ४ ॥

(क) जाद [8]अलं परिदेविदेण । तुमं वि दाव [9]ऐक्को इमस्स अन्धजुअलस्स मग्गोवदेसओ । ता चिरं जीव । किं मे रज्जेण जएण वा ।

काकाक्षिगोलकवदुभयान्वयि । आकाङ्क्षाया उभयत्र सत्त्वात् । शब्दान्वयस्य वागाकाङ्क्षाक्रमेणोत्थानादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ २ ॥ त्वमेव तावदेतस्यान्धयुगलस्य मार्गोपदेशको भव । **मातरिति** । किमप्यनिर्वचनीयम् । कृपणं दीनम् । सुक्षत्रिया शोभनक्षत्रियजातिः । क्वेति । अत्यन्तासंभवेऽर्थे द्वौ क्वौ प्रयुज्येते इति कोषः । हे निर्वत्सले अवात्सल्यवति वात्सल्यहीने वा ॥ ३ ॥ किं वितथोऽसत्यः किं तु सत्य एवेत्यर्थः । रज्जुः रशनादिप्रग्रहः । इदं वचोऽपुष्कलमश्रेष्ठं । श्रेयाञ्श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात् इत्यमरः । [न सर्वव्यापीत्यर्थः ।] [उपक्रियमाणानां रक्षणीयानां मातॄणामभावे उपकरणेन मम प्राणरक्षणेन किम् । साध्याभावे किं साधनेनेत्यर्थः ।] **कुन्त्येति** । अद्य [मया निहतपुत्रया] कुन्त्या सह युवां [शोकेपि विराजमानौ ।

---

१ विकृतं. २ चायं लोकप्रवादोऽपि विस्मृतो न च घटस्य ० पतने रज्जुस्तत्रैव. ३ अलमलम् । उपक्रियमाणे किमपकारेण; अयुक्तमिदम् । अपक्रियमाणे किमुपकारेण. ४ ननु उप० ५ समाश्वसिहि समाश्वासिहि. ६ मां जननीं च, मामिमाम् इ०. ७ दुर्लभमिदानीं पुनः समाश्वासनं युष्माकम्. ८ अलमलं;-मग्गोवदेसओ चिरंजीव। अलं म. ९ एक्का अन्ध०;-पन्थोवदेसेओ-चिरंजीव । किं मे रज्जेण वेरेण वा ।

गान्धारी—जात एतदेव सांप्रतं प्रभूतं यत्त्वमपि तावदेको जीवसि । तज्जात अकालस्ते समरस्य । प्रसीद । एष ते शीर्षाञ्जलिः । निवर्त्यतां समरव्यापारात् । अपश्चिमं कुरु मे वचनम् । (क)

धृतराष्ट्रः—वत्स शृणु वचनं तवाम्बाया मम च निहताशेषबन्धुवर्गस्य । पश्य ।

दायादा न ययोर्बलेन गणितास्तौ द्रोणभीष्मौ हतौ
कर्णस्यात्मजमग्रतः शमयतो भीतं जगत्फाल्गुनात् ।
वत्सानां निधनेन मे त्वयि रिपुः शेषप्रतिज्ञोऽधुना
मानं वैरिषु मुञ्च तात पितरावन्धाविमौ पालय ॥ ५ ॥

दुर्योधनः—समरात्प्रतिनिवृत्य किं मया कर्तव्यम् ।

(क) जादं एदं एव्व संपदं प्पभूदं जं तुमं वि दाव एक्को जीवसि । ता जाद अकालो दे समरस्स । प्पसीद । एसो दे सीसञ्जली । णिवट्टीअदु समरव्वावारादो । अपच्छिमं करेहि वअणम् ।

मया तस्याः पुत्रान् हत्वा कृतवैरनिर्यातनादिति भावः ।] तनयाननुशोचतमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ इदमेव...यत्त्वामप्येकं नानुशोचयिष्ये । तज्जात प्रसीद । एष ते शीर्षे अञ्जलिः । निवर्त्यतामेतस्मात्समरव्यापारात् । अपश्चिमं कुरु पितुर्वचनम् । अत्र प्रभूतं युक्तम् । शीर्षेऽञ्जलिः प्रणामः । अपश्चिममलङ्घ्यम् । सपत्नः शत्रुः । **दायादा इति** । [ययोर्बलेन दायं पित्रादि द्रव्यमाददतेऽदन्तीति वा दायादाः ज्ञातयः । पाण्डवा इत्यर्थः । न गणिता तुच्छत्वेनावज्ञाताः तौ द्रोणभीष्मौ हतौ । कर्णस्यात्मजं कर्णस्याग्रतः शमयतः हतवत इत्यर्थः । फाल्गुनादर्जुनाज्जगद्भीतम् । फाल्गुनीनक्षत्रे जातः फाल्गुनः । तत्र श्रविष्ठाफल्गुन्यनुरोधा इत्यादिना जातार्थकस्याणो लुकि, लुक्तद्धितलुकि इत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुकि फल्गुन इति । ततः प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे अणि फाल्गुनः इति रूपम् । मे वत्सानां त्वदितरेषां निधनेन मरणेन रिपुः अधुना त्वयि शेषा शेषवती प्रतिज्ञा यस्य स शेषप्रतिज्ञः वर्तते । शेषशब्दादर्शआद्यच् । त्वामपि हन्यादित्यर्थः । अतः तात वत्स । वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः । शिष्योनुजश्च वक्तव्यः इति दर्पणे ।] दायादाः शत्रवः । अग्रतः कर्णस्यैव । फाल्गुनादर्जुनात् । मे वत्सानां निधनेनायं रिपुस्त्वयि शेषप्रतिज्ञ इत्यन्वयः । त्वदेकावशिष्टप्रतिज्ञ इत्यर्थः हे तात मान्य । पितरौ मातापितरौ । एकशेषात् ॥ ५ ॥ पिता ते विदुरो यद्भणति

---

१ ममापि; निहतसकल-सकलहत-बन्धुवर्गस्य;-निहताशेषवर्गस्य. इ पा. २ अपि च तात दुर्योधन. ३ शमयता भीतं यतः फाल्गुनात्; शमयता भीतं न बीभत्सुना. ४ निधनाच्च मारुतिरसौ शेषप्रतिज्ञस्त्वयि इ. पा. ५ क्रोधं. ६ वत्स. ७ तात अम्ब... किं करिष्यामि. ८ जाद दाणिं;-प्पभूददरं. ९ णानुसोचइदव्वो; कं अण्णं अणुसोइस्सम् । एसो दे अञ्जली । णिवट्टेहि इ०,-समरनिब्बन्धादो; प्पसीद प्पसीद;-पिदुणो वअणं, अवस्सं पिदुणो. इ. पा.

गान्धारी—जात यत्पिता ते विदुरो वा भणाति। (क)

संजयः—देवं एवमिदम्।

दुर्योधनः—संजय अद्याप्युपदेष्टव्यमस्ति।

संजयः—देवं यावत्प्राणिति तावदुपदेष्टव्यभूमिर्विजिगीषुः प्रज्ञावताम्।

दुर्योधनः—(सक्रोधम्।) शृणुमस्तावद्भवत एव प्रज्ञावतः संप्रत्यस्मदनुरूपमुपदेशम्।

धृतराष्ट्रः—वत्स युक्तवादिनि संजये किमत्र क्रोधेन। यदि प्रकृतिमापद्यसे तदहमेव भवन्तं ब्रवीमि। श्रूयताम्।

दुर्योधनः—कथयतु तातः।

धृतराष्ट्रः—वत्स किं विस्तरेण। संधत्तां भवानिदानीमपि युधिष्ठिरेणाप्सितपणबन्धेन।

दुर्योधनः—तात तनयस्नेहवैक्लव्यादम्बा बालिशत्वात्संजयश्च काममेवं ब्रवीतु। युष्माकमप्येवं व्यामोहः। अथ वा प्रभवति पुत्रनाशजन्मा हृदयज्वरः। अन्यच्च तात अस्खलितभ्रातृशतोऽहं यदा तदावधीरितवासुदेवसामोपन्यासः। संप्रति हि दृष्टपितामहाचार्यानुज-

(क) जाद जं पिदा दे विउरो वा भणदि।

पिता पितृकल्पो हितोपदेशात्। प्राणितं जीवितम्। संपन्नश्च प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः। जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः॥ इति विजिगीषुलक्षणम्। वैक्लव्याद्विह्वलत्वात्। अम्बा वदतीति शेषः। बालिशत्वेन मूर्खतया। संजयो वदतीति शेषः। नाम निश्चये। हृदयज्वरस्तातस्येति शेषः। **तातेत्यादि**। हे तात दुर्योधनः कथं संधिं करिष्यतीत्यन्वयः। अस्खलितमविनष्टं। साम संधानम्। [दृष्टा] पितामहो भीष्मः। आचार्यो द्रोणः। [अनुजा दुःशासनादयः] राजचक्रं

१ राजन्. २ राजन् यावत्प्राणितव्यं–यावत्प्राणाः–तावदुपदेष्टव्यभूमयो विजिगीषवः; यावत्प्राणितव्यं–यावत्प्राणनाशस्तावदुपदेष्टव्या नृपतयो;–नृपतयो विजिगीषवः प्रज्ञावताम्; ३ प्रज्ञावतोऽस्मान्प्रति प्रतिरू०; (सासूयम्।)...तावत्प्रज्ञावतो भवतोऽस्मत्प्रतिरूपमेव. ४ तदहमेव तावद्भवन्तं, तदहमेव भवन्तं किंचित्; कथयामि. ५ विचारेण. ६ युधिष्ठिरस्य समीप्सितेन पणेन; युधिष्ठिरप्रार्थितपणेन. ७ स्नेहात्. ८ बालिशत्वेन. ९ युष्माकमपि चायं मोहः; अम्बा तनयवैक्लव्याद्बालिशत्वेन संजयो मामेवं ब्रुवतां नाम व्यामोहो भवतामपि। १० नाशशोक. ११ शतस्तदावधीरितशमोपन्यासः १२ भणिस्ससि–तं अण्णाचिट्ठ; भणादि तं अण्णाचिट्ठिदव्वम्.

राजचक्रविपत्तिः [1]स्वशरीरमात्रस्नेहादुदात्तपुरुषव्रीडावहमसुखावसानं च कथमिव करिष्यति दुर्योधनः सह पाण्डवैः संधिम् । अन्यच्च । नयवेदिन्संजय

[2]हीयमानाः किल रिपोर्नृपाः संदधते परान् ।
दुःशासने हतेऽहीनाः सानुजाः पाण्डवाः कथम् ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्रः—वत्स एवं गतेऽपि मत्प्रार्थनया न[3] किंचिन्न करोति युधिष्ठिरः । अन्यच्च । [4]सर्वदैवाप्रकृष्टमात्मानं मन्यते युधिष्ठिरः ।

दुर्योधनः—कथमिव ।

धृतराष्ट्रः—वत्स[5] श्रूयतां प्रतिज्ञा युधिष्ठिरस्य । नाहमेकस्यापि भ्रातुर्विपत्तौ प्राणान्[6]धारयामीति । बहुच्छलत्वात्सङ्ग्रामस्यानुजनाशं[7]मा-शङ्कमानो य[8]दैव भवते रोचते तदैवासौ सज्जः संधातुम् ।

संजयः—एवमिदम् ।

गान्धारी—जात उपपत्तियुक्तं प्रतिपद्यस्व पितुर्वचनम् । (क)

(क) जाद उपपत्तियुत्तं पडिवज्जस्स पिदुणो वअणम् ।

क्षत्रियसंघः । [इत्येतेषां विपत्तिर्येन सः ।] [स्वशरीरमेव स्वशरीरमात्रं तस्मिन् स्नेहस्तस्मात् ।] कीदृशं संधिम् । [उदात्ताश्च ते पुरुषाश्च तेषां व्रीडामावहतीति व्रीडावहम् ।] उदात्तकथाव्रीडाकरमुत्तमकथालज्जाकरम् । दुःखान्तं च । **हीयमाना इति** । किलागमे । रिपोराहितात् । हीयमाना हीनाः नृपाः पराञ्शत्रून्संदधते । स्वापेक्षया यदि परे शक्ता भवन्ति तदा तैः समं संधिः कर्तव्य इति भावः । दुःशासने हते सति सानुजाः पाण्डवा अहीनाः सन्तः कथं परान्संदधत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं गतेऽपि भवदुक्तनीतेर्यथार्थत्वेऽपीत्यर्थः । मम प्रार्थनया युधिष्ठिरः किंचिन्न करोत्येवं न । किं तु किंचित्करोत्येव । ननु हे राजन् युधिष्ठिरः सर्वमेवापकृतं नैवानुमन्यते । तस्य दाक्षिणत्वात्सदा धर्मपरायणत्वाच्चेति भावः । कथमिव कुत इदमित्यर्थः । [बहूनि छलानि यस्मिन्नसौ बहुस्छलस्तस्य भावः बहुच्छलत्वं तस्मात् ।] भवते रोचते तुभ्यं रुचिविषयीभवति । रुच्यर्थानां प्रीयमाणः इति चतुर्थी । उपपत्तियुक्तं प्रतिपद्यस्व पितुर्वचनम् । अत्र प्रतिपद्यस्व जानीहि [अङ्गीकुरु

---

१ शरीरमात्र–मात्रक-स्नेहात्. २ हीयमानान्किल रिपून्नृपाः संदधते कथम् । दुःशासनेन हीनोऽहं सानुजः पाण्डवोऽधुना । इ. पा.;... किल रणे... । दुःशासने हते हीनाः पाण्डवाः सानुजे कथम् । इ. क्वचित्. ३ किं न करोति युधिष्ठिरः. ४ सर्वमेवापकृतं नानुमन्यते । (टी.) सर्वं दैवापकृष्टं मन्यते; स भवद्भयः, सर्वदैवात्मानमपकृष्टं मन्यते भवद्भयो युधिष्ठिरः इ. पा. ५ एतत्क्वचिन्नास्ति. ६ संधारयामीति. ७ अनुजनाशाच्छङ्कमानः; अनुजनाशशङ्कया शङ्कमानः. ८ यथैव भवते रोचते तथैवासौ शक्तः संधातुम्.

दुर्योधनः—तात अम्ब संजय

एकेनापि विनानुजेन मरणं पार्थः प्रतिज्ञातवा-
न्भ्रातॄणां निहते शतेऽभिलषते दुर्योधनो जीवितुम्।
तं दुःशासनशोणिताशनमरिं भिन्नं गदाकोटिभि-
र्भीमं दिक्षु न विक्षिपामि कृपणः संधिं विदध्यामहम्॥ ७॥

गान्धारी—हा जात दुःशासन हा मदङ्कदुर्ललित हा युवराज अश्रुतपूर्वा खलु कस्यापि लोक ईदृशी विपत्तिः। हा वीरशतप्रसविनि हतगान्धारि दुःखशतं प्रसूतासि। न पुनः सुतशतम्। (क)

(सर्वे रुदन्ति।)

संजयः—(बाष्पमुत्सृज्य।) तात अम्ब प्रतिबोधयितुं महाराजमिमां भूमिं युवामागतौ। तदात्मापि तावत्संस्तभ्यताम्।

धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन एवं विमुखेषु भागधेयेषु त्वयि चामुञ्चति सहजं मानमरिषु त्वदेकशेषजीवितालम्बनेयं तपस्विनी गान्धारी कमवलम्बतां शरणमहं च।

(क) हा जाद दुस्सासण हाँ मदङ्कदुल्ललिद हा जुअराअ अस्सुदपुव्वा क्खु कस्स वि लोए ईदिसी विपत्ती। हा वीरसदप्पसविणि हदगान्धारि दुक्खसदं प्पसूदासि। ण उण सुदसदम्।

अनुतिष्ठेत्यर्थः।] **एकेनेति**। विनानुजेनेत्यत्र पृथग्विना—इत्यादिना तृतीया। पार्थो युधिष्ठिरः। विषहते शक्नोति। तथा च लज्जाकरेण मम जीवितेनालमिति भावः। शोणिताशिनं रक्तभोजिनम्। भोजनपदं लक्षणया पानेऽपि प्रवर्तत इहेत्यवधेयम्। कोटिरग्रम्। कोटिरग्रे प्रकर्षे च इति धरणिः। अहं भीमं दिक्षु न विक्षिपामि। किं तु विक्षिपाम्येवेत्यर्थः। नः शिरश्चालने। अहं कृपणः सन्संधिं विदध्यां करिष्ये। तथा च भीमवधादेव समीहितसिद्धिर्न तु संधिनेति भावः॥ ७॥ पुत्रशतम्। संस्तभ्यतां स्थिरीक्रियताम्। तपस्विन्यनुकम्प्या। तपस्वी तापसे चानुकम्पार्हे च तपस्विनि। इति विश्वः। त्वदेकशेषरूपं जीविताशावलम्बनं तद्योगिनी। न तु बहुव्रीहिं कृत्वा मत्वर्थीयः। तयोरेकेनैवापरस्य गतार्थत्वादित्यवधेयम्। किंशरणः इति पाठे किं शरणं यस्य स किंशरणः। अशरण इत्यर्थः। शरणं गृहरक्षित्रोः इत्यमरः। अहं च कमवलम्बे इत्यन्वयः।

---

१ विषहते. २ भिन्दन्, ०कोटिना. ३ विक्षिपत्यनुनयं तस्मिन्विधत्ते कथम् इ. पा. ४ समाश्वासयितुं. ५ मानबन्धम्. ६ जीविताशा०(टी.) ७ हा दुम्मरिसण हा विकण्ण हा वीरसदप्पसविणी गान्धारी दुक्खसदं प्पसूदा। इ. पा.

दुर्योधनः—श्रूयतां यत्प्रतिपत्तुमिदानीं प्राप्तकालम्[1] ।

कलितभुवना भुक्तैश्वर्यास्तिरस्कृतविद्विषः
प्रणतशिरसां राज्ञां चूडासहस्रकृतार्चनाः ।
अभिमुखमरीन्घ्नन्तः[2] संख्ये हताः शतमात्मजा
वहतु सगरेणोढां तातो धुरं सहितोऽम्बया ॥ ८ ॥

विपर्यये त्वं[3]स्याधिपतेरुलङ्घितः क्षात्रधर्मः स्यात्[4] ।

(नेपथ्ये महान्कलकलः ।)

गान्धारी—(आकर्ण्य । सभयम् ।) जात कुत्रैतत् हाहाकार-मिश्रं तूर्यरसितं श्रूयते । (क)

संजयः—अम्ब भूमिरियमेवंविधानां भीरुजनत्रासनानां महानि-नादानाम् ।

धृतराष्ट्रः—वत्स संजय ज्ञायतामतिभैरवः खलु विस्तारी हाहा-रवः । कारणेनास्य महता भवितव्यम् ।

दुर्योधनः—तात प्रसीद । पराङ्मुखं खलु दैवमस्माकम् । याव-दपरमपि किंचिदत्याहितं न श्रावयति तावदेवाज्ञापय मां सङ्ग्रामाव-तरणाय ।

(क) जाद कहिं एदं हाहाकारमिस्सं तूररसिदं सुणीअदि ।

प्रतिपत्तुं कर्तुम् । **कलितभुवना इति** । हे तात यतः [कलितं भुवनं यैस्ते] कलितभुवनाः साधितलोकाः । कलिवली कामधेनू इति वैयाकरणाः । [भुक्तैश्वर्याः तिरस्कृता विद्विषो यैस्ते तिरस्कृतविद्विषः । प्रणतानि शिरांसि येषां ते प्रणतशिरसस्तेषां राज्ञां चूडानां सहस्राणि चूडासहस्राणि तैः कृतमर्चनं येषां ते तथोक्ताः । अभिमुखं यथा तथा अरीन् घ्नन्तः] तवात्मजाः शतं शतसंख्याका हता अतोऽम्बया सह सगरेणोढां धुरं तातो वहतु । यथा सगरस्य शतं पुत्राः शत्रुणा हतास्तथा तवापीति भावः । कीदृशाः । अभिमुखं क्रुद्धाञ्शत्रून्घ्नन्तो नाशयन्तः । इदं विशेषणं सगरसुतेष्वपि । एवं कलितभुवना इत्याद्यपि । शतमात्मजा इति । शतसंख्याया एकवचनान्तेनैव शतशब्देनोक्तत्वादात्मजपदेन बहुवचनान्तेन च तदभिधानादन्वयः । ऊढां धृताम् ॥ ८ ॥ [विपर्यये भवान् धुरं न वहेत् चेत्] क्षात्रवृत्तिः क्षत्रियधर्मः । जानीत किमिदं हाहाकारविमिश्रं

---

१ यत्प्रतिपत्तुमित्यादि क्वचिन्नास्ति. २ क्रुद्धान्–क्रोधाद्–घ्नन्तो हताः. ३ तु समुल्लङ्घितः. ४ अस्मादनन्तरं क्वचित्–धृतराष्ट्रः—वत्स हितं विधीयते न पुनः क्षात्रवृत्तिरियम् इत्य-धिकम् । ५ नादः. ६ अभूमिरियमेवंविधानां भीरुजनानाम् । इ० पा०. ७ त्रासजननी. ८ अनुमन्यस्व. ९ संजअ किं एदं. १० समरतूररसिदं; विसमं तूररसिदं, विसमं रसिदं.

गान्धारी:—जात मुहूर्तं तावन्मां मन्दभाग्यां समाश्वासय । (क)

धृतराष्ट्रः—वत्स यद्यपि भवान्समराय कृतनिश्चयस्तथापि रहः-परप्रतीघातोपायश्चिन्त्यताम् ।

दुर्योधनः—

प्रत्यक्षं हतबान्धवा मम परे हन्तुं न योग्या रहः
किं वा तेन कृतेन तैरिवं कृतं यन्न प्रकाशं रणे ।

गान्धारी:—जात एकाकी त्वम् । कस्ते साहाय्यं करिष्यति । (ख)

दुर्योधनः—

एकोऽहं भवतीसुतक्षयकरो मातः कियन्तोऽरयः
साम्यं केवलमेतु दैवमधुना निष्पाण्डवा मेदिनी ॥ ९ ॥

(नेपथ्ये । कलकलानन्तरम् ।)

भो भो योधाः निवेदयन्तु भवन्तः कौरवेश्वराय इदं महत्कदनं प्रवृत्तम् । अलमप्रियश्रवणपराङ्मुखतया । यतः कालानुरूपं प्रतिविधातव्यमिदानीम् । तथा हि ।

(क) जाद मुहुत्तअं दाव मं मन्दभाइणीं समस्ससेहि ।

(ख) जाद एआइ तुमम् । को दे सहाअत्तणं करिस्सदि ।

तूर्यरसितं श्रूयते । अत्याहितमनिष्टम् । मुहूर्तकमपि तावन्मामनाथां समाश्वासय । अत्र मुहूर्तकमित्यत्र स्वार्थे कः । प्रतीघातो विनाशः । **प्रत्यक्षमिति** । [प्रत्यक्षं अस्माकं लोकानां वा समक्षं हताः अस्माकं बान्धवा यैस्ते परे शत्रवो रहः गुप्तं हन्तुं न योग्याः । प्रत्यक्षापकारिणां प्रत्यक्षमेव हननं वीरजनोचितमित्यर्थः । पाठान्तरे] मम रथः परान्हन्तुं न क्षम इत्यन्वयः । तेन परप्रतीघातोपायेन । कृतेन वा किम् । किं तु न किमपि । तैरपि कर्म कृतं निष्फलं यद्रणे न प्राकाश्येन बोधनीयम् । यदित्यत्र जात्यभिप्रायमेकवचनम् । तैरिव कृतम् इति पाठे यथा तैः शत्रुभिः कृतं निष्फलं रणाप्रकाशनादित्यर्थः । हे मातरेकोऽहमद्वितीयः श्रेष्ठो वास्मि । कीदृशः । भवत्याः पुत्रनाशकरः । भवतीत्यत्र पुंवद्भावाभावः प्रियादिपाठात् । स्त्रियाः पुंवत् इति योगविभागाद्वा । कियन्तोऽरयः । केवलं दैवमेव श्लाघ्यमस्तु । [पाठान्तरे साम्यं समतां निष्पक्षपातित्वमिति यावत् ।] मेदिनी निष्पाण्डवा भवेत् । यत्र क्रिया नास्ति तत्र कृभ्वस्तयो ग्राह्या इति व्युत्पत्तिः ॥ ९ ॥ कदनं पापं भीषणं वा । कदनं भीषणे पापे इति विश्वः ।

---

१ हतबान्धवस्य न परान् हन्तुं रथो मे क्षमः । इ. पा. २ तैरिह; तैरपि. ३ प्रकाश्यं. ४ नन्वेकः. ५ साद्यं, शाम्यं; श्लाघ्यं केवलमस्तु (टी.) इ० पा०. ६ जनाः. ७ अलमिदानीम०... प्रतिविधातव्यम् ।

[1]त्यक्तप्राजनरश्मिरङ्किततनुः[2] पार्थाङ्कितैर्मार्गणै-
र्वाहैः स्यन्दनवर्त्मनां[3] परिचयादाकृष्यमाणः शनैः ।
वार्तामङ्गपतेर्विलोचनजलैरावेदयन्पृच्छतां[4]
शून्येनैव रथेन याति शिबिरं शल्यः कुरूञ्शल्ययन्[5] ॥ १० ॥

दुर्योधनः—(श्रुत्वा[6] साशङ्कम् ।) आः केनेदमविस्पष्टमशनिपात-दारुणमुद्घोषितम् । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य संभ्रान्तः)

सूतः—हा हताः[7] स्मः । (इत्यात्मानं पातयति ।)

दुर्योधनः—अयि कथय कथय ।

धृतराष्ट्रसंजयौ—कथ्यतां कथ्यताम् ।

सूतः—आयुष्मन्[8] किमन्यत् ।

शल्येन यथा शल्येन मूर्च्छितः प्रविशता जनौघोऽयम् ।
शून्यं कर्णस्य रथं मनोरथमिवाधिरूढेन ॥ ११ ॥

दुर्योधनः—हा वयस्य कर्ण । (इति मोहमुपगतः ।)

गान्धारी—जात समाश्वसिहि समाश्वसिहि । (क)

(क) जाद समस्सस समस्सस ।

त्यक्तेति । शल्यः शून्येनैव रथेन शिबिरं यातीत्यन्वयः । किं कुर्वन् । कुरून्कुरुबलानि शल्ययन्दुःखितानि कुर्वन् । कीदृशः । [त्यक्तप्राजनरश्मिः त्यक्तौ प्राजनरश्मी येन स तथा ।] प्राजनं पएना इति ख्यातम् । प्राजनं तोदनं तोत्रम् इत्यमरः । रश्मिर्वल्गा । [पार्थस्य अङ्कः चिह्नं स संजात एषामिति पार्थाङ्कितैः मार्गणैर्बाणैः । पृषत्कमार्गणशराः इत्यमरः । अङ्किततनुः] स्यन्दनवर्त्मनां परिचयाद्रथमार्गानुसंधानात् । वाहैः शनैर्मन्दमाकृष्यमाणः । पृच्छतां जनानां पृच्छद्भ्यो जनेभ्य इत्यर्थः । अङ्गपतेर्वार्तां नेत्रजलैरावेदयन्कथयन् । तथा च कर्णो मृत इति रोदनेनैव सूचितमिति भावः ॥ १० ॥ अशनिर्वज्रम् । उभयं क्रियाविशेषणम् । उद्घोषितमुच्चैः शब्दः कृतः । स्मो भवामः । **शल्येनेति** । हे देव अयं जनौघः शल्येन राज्ञा हेतुभूतेन मूर्छितोऽस्ति । कीदृशेन । प्रविशता । अर्थाज्जनौघमेव । कर्णस्य रथमधिरूढेन च । यथा शल्येनास्त्रविशेषेण मूर्छितो जनौघो भवति । कीदृशं रथम् । मनोरथमिव । शून्यं

---

१ न्युब्जपोज्झितरश्मिरङ्किततनुः. २ धनुः. ३ वर्त्मनः; वर्त्मना. ४ पृच्छते. ५ कम्पयन्. ६ आकर्ण्य । सभयम् ।;-सशङ्कम् । सूत केनेद०...शायताम् । कोत्र भोः; राजा- आ; किमेवमविस्पष्टमशनिनिर्घात इ० पा० ७ हतोऽस्मि. ८ कथयामि । किं देव इ० पा० ।

संजयः—समाश्वसितु समाश्वसितु देवः ।

धृतराष्ट्रः—भोः कष्टं कष्टम् ।

भीष्मे द्रोणे च निहते य आसीदवलम्बनम् ।
वत्सस्य मे सुहृच्छूरो राधेयः सोऽप्ययं हतः ॥ १२ ॥

वत्स समाश्वसिहि समाश्वसिहि । ननु भो हतविधे

अन्धोऽनुभूतशतपुत्रविपत्तिदुःखः
शोच्यां दशामुपगतः सह भार्ययाहम् ।
अस्मिन्नशेषितसुहृद्गुरुबन्धुवर्गे
दुर्योधनेऽपि हि कृतो भवता निराशः ॥ १३ ॥

वत्स दुर्योधन समाश्वसिहि समाश्वसिहि । समाश्वासय तपस्विनीं मातरं च ।

दुर्योधनः—(लब्धसंज्ञः ।)

अयि कर्ण कर्णसुखदां प्रयच्छ मे
गिरमुद्गिरन्निव मुदं मयि स्थिराम् ।
सततावियुक्तमकृताप्रियं प्रियं
वृषसेनवत्सल विहाय यासि माम् ॥ १४ ॥

(पुनर्मोहमुपगतः ।)

(सर्वे समाश्वासयन्ति ।)

दुर्योधनः—

मम प्राणाधिके तस्मिन्नङ्गानामधिपे हते ।
उच्छ्वसन्नपि लज्जेऽहमाश्वासे तात का कथा ॥ १५ ॥

मित्यर्थः । आर्याच्छन्दः ॥ ११ ॥ **अन्ध इति** । [अनुभूतं शतपुत्रस्य विपत्तेर्मरणस्य दुःखं येन सः । अहं भार्यया सह शोच्यां दशामुपगतः ।] अशेषितो विनष्टः [सुहृद्गुरुबन्धुवर्गो यस्य तस्मिन् ।] विरामो निरस्तता । निराश इति पाठे आशाशून्यः ॥ १३ ॥ **अयीति** । [अयि कर्ण मयि स्थिरां मुदमुद्गिरन्निव मे कर्णसुखदां गिरं प्रयच्छ ।] हे कर्ण मयि गिरं प्रयच्छ । कीदृशः । मयि स्थिरां मुदमुद्गिरान्निव । इत्येकोऽन्वयः । द्वितीयस्तु । हे कर्ण मे मम कृते कर्णसुखदां गिरं प्रयच्छ । मुदमुद्गिरन्निव । त्वमिति शेषः । अकृताप्रियं न कृतमप्रियं येन तम् । प्रियं मित्रम् । वृषसेनो वत्सलो यस्य स तथा ॥ १४ ॥ **ममेति** । तस्मिन्नङ्गानामधिपे हते सत्युच्छ्वसन्नप्यहं लज्जे । श्वासधारणेऽपि लज्जां करोमि । आश्वासे का कथा । [सुदूरापेतं तु समाश्वासनमिति भावः]॥ १५॥

---

१ महाराजः; समाश्वासिहि समाश्वसिहि महाराज. २ पुत्रस्य–वत्सस्य–मे सुहृत्प्रियान्. ३ हतविधे भरतकुलविमुख. ४ निःशेषिताखिलसुहृद्गुरुबन्धुवर्गः. ५ विरामः (टी.). ६ अवजेर्वियुक्त०प्रियं; कथम्. ७ अङ्गानामीश्वरे,–गते.

अपि च ।

शोचामि शोच्यमपि शत्रुहतं न वत्सं
दुःशासनं तमधुना न च बन्धुवर्गम् ।
येनातिदुःश्रवमसाधु कृतं तु कर्णे
कर्तास्मि तस्य निधनं समरे कुलस्य ॥ १६ ॥

गान्धारी—जात शिथिलय तावत्क्षणमात्रं बाष्पमोक्षम् । (क)

धृतराष्ट्रः—वत्स क्षणमात्रं परिमार्जयाश्रूणि ।

दुर्योधनः—

मामुद्दिश्य त्यजन्प्राणान्केनचिन्न निवारितः ।
तत्कृते त्यजतो बाष्पं किं मे दीनस्य वार्यते ॥ १७ ॥

सूत केनैतदसंभावनीयमस्मत्कुलान्तकरं कर्म कृतं स्यात् ।

सूतः—आयुष्मन् एवं किल जनः कथयति ।

भूमौ निमग्नचक्रश्चक्रायुधसारथेः शरैस्तस्य ।
निहतः किलेन्द्रसूनोरस्मत्सेनाकृतान्तस्य ॥ १८ ॥

दुर्योधनः—

कर्णाननेन्दुस्मरणात्क्षुभितः शोकसागरः ।
वाडवेनेव शिखिना पीयते क्रोधजेन मे ॥ १९ ॥

(क) जाद सिढिलहि दाव क्खणमेत्तं बाप्पमोक्खम् ।

शोचामीति । अधुना [शत्रुहतं शोच्यं शोचनार्हमपि तं वत्सं दुःशासनं न शोचामि । बन्धुवर्गं च न शोचामि । तु किंतु येन कर्णे अतिदुःश्रवं अति दुःखेन श्रोतुं शक्यम् असाधु कृतम् । कर्णो हत इत्यर्थः । तस्य कुलस्य समरे निधनं नाशं कर्तास्मि ।] येन कर्णेन मम कर्णेऽसाध्वयोग्यमतिदुःश्रवमत्यर्थदुःखश्राव्यं वचो न कृतं तस्य कर्णस्य निधने सति मम कुलस्य निधनं विनाश इत्यर्थः । [त्याज्योयं जगद्धरसंमतः पाठः ।] दुःश्रवमिति विशेषणद्वारा विशेष्यलाभः । ईषद्दुःसुषु—इत्यादिना खल् ॥ १६ ॥ अत्र मोक्षस्त्यागः । **मामिति** । न निवारितो य इति शेषः । तत्कृते तं लक्ष्यीकृत्याश्रूणि त्यजतो मे किं वार्यते । न वारयितुमर्हामीति भावः ॥ १७ ॥ असंभावनीयं दुष्करम् । **भूमाविति** । किल प्रसिद्धौ । [चक्रायुधः सारथिः यस्य तस्य अस्मत्सेनाकृतान्तस्य]तस्येन्द्रसूनोरर्जुनस्य शरैः [भूमौ निमग्नचक्रः] स कर्णो निहतः । कीदृशः । भूमौ निमग्नरथाङ्गः । चक्रं सैन्यरथाङ्गयोः इति विश्वः । चक्रायुधः कृष्णः । कृतान्तो यमः ॥१८॥ **कर्णेति** । [कर्णाननमेव इन्दुः तस्य स्मरणात्क्षुभितः

---

१ न कर्णे कर्णस्य तस्य निधने निधनं कुलस्य (टी.). २ क्षणमकं त्यजाश्रूणि. ३ केनापि, केनचिन्-न स वारितः ४ असंभावितम्, धृतराष्ट्रः–केनेदम०-सू०-एवं इ०. ५ भूम्यां निमग्नचक्रस्तु स चक्रायुधसारथेः । संख्ये किल हतो बाणैरस्म सेनान्तकारिणः॥ इ० पुस्तकान्तरे पा०. ६ अस्मात्परं क्वचित्–कष्टं भोः कष्टम् । इत्य०.

तात अम्ब प्रसीदतम् ।

ज्वलनः शोकजन्मा मामयं दहति दुःसहः ।
समानायां विपत्तौ मे वरं संशयितो रणः ॥ २० ॥

धृतराष्ट्रः—(दुर्योधनं परिष्वज्य रुदन् ।)

भवति तनय सत्यं संशयः साहसेषु
द्रवति हृदयमेतद्भीममुत्प्रेक्ष्य भीमम् ।
अनिर्कृतिनिपुणं ते चेष्टितं मानशौण्ड
च्छलबहुलमरीणां सङ्गरं हा हतोऽस्मि ॥ २१ ॥

गान्धारी—जात तेनैव सुतशतकृतान्तेन वृकोदरेण समं समरं मार्गयसे । (क)

दुर्योधनः—तिष्ठतु तावद् वृकोदरः ।

पापेन येन हृदयस्थमनोरथो मे
सर्वाङ्गचन्दनरसो नयनामलेन्दुः ।
पुत्रस्तवाम्ब तव तात नयैकशिष्यः
कर्णो हतः सपदि तत्र शराः पतन्तु ॥ २२ ॥

सूत अलमिदानीं कालातिपातेन । सज्जं मे रथमुपाहर । भयं चेत्पाण्डवेभ्यस्तिष्ठ । गदामात्रसहाय एव समरभुवमवतरामि ।

(क) जाद तेण एव्व सुदसदकदन्तेण विओदलेण समं समलं मग्गसि ।

मम शोकसागरः वाडवेन वडवाजातेन शिखिनाग्निना और्वेण इव मे क्रोधजातेन शिखिना पीयते ॥ १९ ॥ **ज्वलन इति** । समानायां तुल्यायां दाहमरणयोर्विपदि सत्याम् । संशयितोऽपि जये भङ्गे च संदिग्धोऽपि । रणो वरं श्रेष्ठ इत्यर्थः । वरं शब्दो मनागर्थे वा ॥ २० ॥ **भवतीति** । हे तनय पुत्र ईदृशेषु लक्ष्मीर्भवति । तदुक्तम्— न साहसमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति इति । द्रवति चपलं भवति । भीमं भयानकम् । उत्प्रेक्ष्य विचिन्त्य । हे मानशौण्डाभिमानख्यात ते चेष्टितमनिर्कृतिनिपुणं परक्षेपाकुशलं परभर्त्सनाकुशलं वा अस्तीति शेषः। निकृतिर्भर्त्सने क्षेपे इति विश्वः। अरीणां सङ्गरं युद्धं छलबहुलमस्ति । अतो हा कष्टम् । हतोऽस्मि ॥ २१ ॥ समरं प्रार्थयेथाः । **पापेनेति** । हे अम्ब तव पुत्रः कर्णः । हे तात तव नये एकः मुख्यः शिष्यः नयैकशिष्यः कर्णः । येन

---

१ शोकज्वलनजन्मा मां तापा दहति दुःसहः इति क्वचित्पाठः. २ वरं संशयितुं, संशयनं रणे; वरं संशयतो रणः-रणम्. ३ पुत्रं परिष्वजन्. ४ नित्यं; लक्ष्मीः साहसेष्वादृशेषु (टी.) ५ दहति च हृदयं मे. ६ अनिकृत. ७ बहलम. ८ हृदयस्य. ९ ममैकमित्रं. १० त्वं चेद्बिभेषि.

सूतः—अलमन्यथा संभावितेन । अयमहमागत[1] एव । (इति निष्क्रान्तः[2] ।)

धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन यदि स्थिर[3] एवास्मान्दग्धुमयं ते व्यवसायस्तत्संनिहितेषु वीरेषु सेनापतिः कश्चिदभिषिच्यताम् ।

दुर्योधनः—नन्वभिषिक्त एव ।

गान्धारी—जात कतरः पुनः स यत्रेमां हताशामवलम्बिष्ये । (क)

धृतराष्ट्रः—किं वा शल्य उत वाश्वत्थामा ।

संजयः—हा कष्टम् ।

> गते[4] भीष्मे हते द्रोणे कर्णे च विनिपातिते ।
> आशा बलवती राजञ्शल्यो जेष्यति पाण्डवान् ॥ २३ ॥

दुर्योधनः—किं वा शल्येनोत वाश्वत्थाम्ना ।

> कर्णालिङ्गनदायी वा पार्थप्राणहरोऽपि वा ।
> अनिवारितसंपातैरयमात्माश्रु[5]वारिभिः ॥ २४ ॥

(नेपथ्ये कलकलं कृत्वा ।)

भो भोः कौरव[6]बलप्रधानयोधाः अलमस्मानवलोक्य भयादितस्ततो गमनेन[7] । कथयन्तु भवन्तः कस्मिन्नुद्देशे सुयोधनस्तिष्ठतीति ।

(सर्वे ससंभ्रममाकर्णयन्ति ।)

(प्रविश्य संभ्रान्तः)

सूतः—आयुष्मन्

> प्राप्तावेकरथारूढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः ।

सर्वे—कश्च कश्च ।

सूतः—

(क) जाद कदरो उण सो जहिं[8] एदं हदासं ओलम्बिस्सम् ।

पापेन हत इत्यन्वयः ॥ २२ ॥ अतिपातोऽतिक्रमः । यस्मिन्नाशां समवलम्बिष्ये । अत्र कतरः क इत्यर्थः । आशां प्रत्याशाम् ॥ **गत इति** । गते शरशय्यामिति शेषः । विनिपातिते घातिते ॥ २३ ॥ **कर्णेति** । अयं ममात्मा कर्णालिङ्गनदायी कर्णानुयायीत्यर्थः । अश्रुवारिभिर्लक्षितः । लक्षणे तृतीया । कीदृशैः । अनिवारितासारैः । धारासंपात आसारः इत्यमरः । तथा च मर्तव्यं वा

---

१ आगतोऽस्मि. २ अस्मात्परं–(नेपथ्ये कलकलः ।) दुर्योधनः—अनुमादध्वमनुमोदध्वम् । पराङ्मुखोऽस्माकं विधिः । इत्यधिकं क्वचित्, ३ स्थिर एवायं निश्चयः, स्थिर एष ते संमराध्यवसायः–तद्यथासंनिहितेषु इ० पा०. ४ हते. ५ अस्र. ६ एतन्नास्ति क्वचित्. ७ गन्तुम्. ८ जस्सिं आसं.

स[1] कर्णारिः स च क्रूरो वृक[2]कर्मा वृकोदरः ॥ २५ ॥

गान्धारी—(सभयम् ।) जात किमत्र प्रतिपत्तव्यम् । (क)

दुर्योधनः—नै[3]नु संनिहितैवेयं गदा ।

गान्धारी—हा हतास्मि मन्दभागिनी । (ख)

दुर्योधनः—अम्ब अलमिदानीं कार्पण्येन । संजयँ[4] रथमारोप्य पितरौ शिबिरं प्रतिष्ठ[5]स्व । प्रा[6]प्तोऽस्मच्छोकापनोदप्रणयी जनः ।

धृतराष्ट्रः—वत्स क्षणमेकं प्रतीक्षस्व यावदनयोर्भावमुपँलभे[7] ।

दुर्योधनः—तात किमनेनोपलब्धेन[8] ।

(ततः प्रविशतो रथारूढौ भीमार्जुनौ ।)

भीमः—भो भोः सुयोधनानुजीवि[9]नः किमिति संभ्रमाद्[10]यथायथं चरन्ति भवन्तः[11] । अलमावयोः शङ्कया ।

कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयश[12]रणोद्दीपनः सोऽतिमा[13]नी
कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनमरु[14]त्पाण्डवा यस्य दासाः[15] ।
राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रं
क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत न[16] रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥ २६ ॥

(क) जाद किं एत्थ पडिपज्जिदव्वम् ।

(ख) हा हदह्मि मन्दभाइणी ।

मयार्जुनवधो वा कर्तव्य इति भावः ॥ २४ ॥ **प्राप्ताविति** । इतस्ततः सर्वत्र । कर्णारिरर्जुनः । वृको हुण्डार इति ख्यातः । तद्वद्युद्धकर्म यस्य स वृककर्मा । वृको मृगविशेषो वा । कोकस्त्वीहामृगो वृकः । इत्यमरः । वृको मृगे तथोरगे इति धरणिः ॥ २५ ॥ कर्तव्यम् । प्रतिपत्तव्यम् इत्यपि पाठः । प्रतीक्षस्व क्षमस्व । अनयोर्भीमार्जुनयोः । भावमभिप्रायम् । अयथायथमितस्ततः । **कर्तेति** । असौ स दुर्योधनः क्वास्ते तत्कथयत । [कीदृशः द्यूतसम्बन्धिनां छलानां कर्ता । जतुमयं लाक्षानिर्मितं यत् शरणं गृहं तस्य उद्दीपनः दाहकः । कृष्णायाः केशाश्च उत्तरीयं च तेषां व्यपनयने मरुत् वायुरिव ।] रुषा तं द्रष्टुं नाभ्यागतौ स्वः । सदनं [शरणं]

---

१ कर्णस्यारिः. २ भीम. ३ अम्ब ननु. ४ संजय संजय. ५ प्रस्थापय; प्रवेशय. ६ समागतोऽस्माकं शोकापनोदी जनः. ७ उपलभामहे. ८ उपलम्भेन । तद्गम्यताम् । (धृतराष्ट्रो गान्धारी च किंचिद्गत्वा तिष्ठतः ।). ९ जीविनो योधाः १० संभ्रमात्संचरन्ति; ससंभ्रममयथायथं-तथं. ११ अस्मात्परं-कथयत तावदिदमावयोरागमनं स्वामिनस्तस्य कुरुपतेः । इत्य०. १२ सदनो (टी०). १३ अभिमानी. १४ पटुः. १५ पुरुषाः १६ पत्थ संपदं०; कादव्वम्.

धृतराष्ट्रः—संजय दारुणः खलू[1]पक्षेपः पापस्य ।

संजयः—तात कर्मणा कृतनिःशेषविप्रियौ[2] संप्रति वाचा व्यवस्यन्ति ।

दुर्योधनः—सूत कथय[3] गत्वोभयोरयं तिष्ठतीति ।

सूतः—यथाज्ञापयति देवः । (तावुपसृत्य ।) भो[4] वृकोदरार्जुनौ एष महाराजस्तातेनाम्बया च सह न्यग्रोधच्छायायामुपविष्टस्तिष्ठति ।

अर्जुनः—आर्य प्रसीद । न युक्तं पुत्रशोकपीडितौ[5] पितरौ पुनरस्मद्दर्शनेनोद्वेजायितुम् । तद्गच्छावः ।

भीमः—मूढ[6] अनुल्लङ्घनीयः[7] सदाचारः । न युक्तमनभिवाद्य गुरून् गन्तुम् । (उपसृत्य ।) संजय पित्रोर्नमस्कृतिं श्रावय । अथ वा तिष्ठ । स्वयं[8] विश्राव्य नामकर्मणी वन्दनीया गुरवः । (इति रथादवतरतः ।)

अर्जुनः—(उपगम्य[9] ।) तात अम्ब

> **सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते**
> **तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।**
> **रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य**
> **प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डवो[10]ऽयम् ॥ २७ ॥**

भीमः—

> **चूर्णिताशेषकौरव्यः क्षीबो दुःशासनासृजा ।**
> **भङ्क्ता सुयोधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसाञ्चति[11][12] ॥ २८ ॥**

धृतराष्ट्रः—[13]दुरात्मन्वृकोदर न खल्विदं भवतैव केवलं सपत्नाना-

---

गृहम् । व्यपनयनं दूरीकरणम् । मरुद्धातः । मित्रं स इत्यत्र मित्रशब्दस्याजहल्लिङ्गतयान्वयः ॥ २६ ॥ उद्वेजयितुमित्यत्र ण्यन्तत्वाद्गुणः । सदाचारः शिष्टाचारः । समुदाचारः इति पाठे सद्व्यवहार इत्यर्थः । नमस्कृतिं नमस्कारम् । **सकलेति** । [यत्र यस्मिन् कर्णे ते पुत्रैः सकलानां रिपूणां जयस्याशा बद्धा । यस्य यत्सम्बन्धिना गर्वेण लोकः तृणमिव परिभूतः तस्य राधासुतस्य रणशिरसि निहन्ता] वां पितरावयं मध्यमः पाण्डवोऽर्जुनः प्रणमति । वाम् इति द्वितीयाद्विवचनान्तम् ॥ २७ ॥ **चूर्णितेति** । [चूर्णिता अशेषाः कौरव्या येन । दुःशासनस्य असृजा रक्तेन] क्षीबो मत्तः । भङ्क्ता भङ्गकर्ता । [अञ्चति पूजयति ।

---

१ खल्वाक्षेपः पापयोः. २ ०विप्रियौ व्यवस्यतः; कृतनिःशेषेऽपि संप्रति विप्रियं...। हि. ४ ननु भो. ५ पुत्रशोकोपपीडितौ...भृशमु०. ६ पण्डितंमन्य; अयि पण्डित ७ अलङ्घनीयः;-समुदाचारः. ८ स्वयमेव श्रावयावः, भीमः—विश्राव्य स्वकर्म नाम च वन्दनीया गुरवः इ० पा० ९ उपसृत्य. १० पाण्डुपुत्रः; फाल्गुनः पाण्डवोऽयम् । इ० पा०. ११ निहता. १२ नतः. १३ अस्मात्परं-मा तावद्विकत्थयात्मानम् इत्य० क्वचित्.

मपकृतम् । यावत्क्षत्रं तावत्समरविजयिनो जिता हताश्च वीराः । तत्किमेवं विकत्थनाभिरस्मानुद्वेजयसि ।

भीमः—तात अलं मन्युना ।

कृष्टा केशेषु कृष्णा तव सदसि पुरः पाण्डवानां नृपैर्यैः
सर्वे ते क्रोधवह्नौ कृतशलभकुलावज्ञया येन दग्धाः ।
एतस्माच्छ्रावयेऽहं न खलु भुजबलश्लाघया नापि दर्पा-
त्पुत्रैः पौत्रैश्च कर्मण्यतिगुरुणि कृते तात साक्षी त्वमेव ॥ २९ ॥

दुर्योधनः—अरे रे मरुत्तनय किमेवं वृद्धस्य राज्ञः पुरतो निन्दितव्यमात्मकर्म श्लाघसे । अपिच ।

कृष्टा केशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा
प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपतेराज्ञया द्यूतदासी ।
अस्मिन्वैरानुबन्धे वद किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्रा
बाह्वोर्वीर्यातिरेकद्रविणगुरुमदं मामजित्वैव दर्पः ॥ ३० ॥

आः दुरात्मन् एष न भवसि । (इति सक्रोधमुत्थाय हन्तुमिच्छति ।)

धृतराष्ट्रः—(धृत्वा उपवेशयति ।)

भीमः—(क्रोधं नाटयति ।)

अर्जुनः—आर्य प्रसीद । किमत्र क्रोधेन ।

अप्रियाणि करोत्येष वाचा शक्तो न कर्मणा ।
हतभ्रातृशतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा ॥ ३१ ॥

नमस्करोतीत्यर्थः] ॥ २८ ॥ अपकृतमपकारः कृतः । वीरा जयिनो हताश्च भवन्तीति क्षात्रधर्मोऽयम् । विकत्थनोपहासः । **कृष्टेति** । पुरः पाण्डवानामेव । पाण्डवानां वधूः कृष्णा । [कृता या शलभकुलसम्बन्धिनी अवज्ञा तया । येन यस्माद् दग्धाः ।] कृशं यच्छलभकुलं तद्वदवज्ञयापमानेनेत्यर्थः । तेनाहं त्वां श्रावये। खलु निश्चये । न भुजबलश्लाघया श्रावये । नापि दर्पाच्छ्रावये ॥ २९ ॥ **कृष्टेति** । तव भीमस्य । तव चार्जुनस्य । तस्य राज्ञो युधिष्ठिरस्य । तयोर्नकुलसहदेवयोः । एतेषां प्रत्यक्षं भूपतीनां च प्रत्यक्षम् । अनुबन्धे प्रकरणे । ये नरेन्द्रा हतास्तैः किमपकृतमित्यन्वयः । [बाह्वोः वीर्यस्यातिरेकः अतिशयः एव द्रविणं धनं तेन गुरुर्महान् मदो यस्य तं माम् । अजित्वैव दर्पः भ्रियते किमिति शेषः ।] ॥ ३० ॥ **अप्रियाणीति** । एष वाचाप्रियाणि करोति । कर्मणा न शक्तोऽअसमर्थ इत्यन्वयः । यद्वा । अशक्त एष वाचा अप्रियाणि करोति न कर्मणेत्यन्वयः । प्रलापोऽनर्थकं वचः

---

१ क्षात्रं. २ अलमलं मन्युना; अलमिदानीं मन्युना. ३ कृष्णा... कृष्टा. ४ वधूः. ५ कृश (टी.). ६ अनेन. ७ तेन त्वां. ८ पुरः. ९ निन्दितमपि. १० क्षमा. ११ तव; मनपकृतं इ०. १२ अर्जुनः—(निवारयन् ।) आर्य प्रसीद प्रसीद । १३ कथा.

भीमः—अरे रे भरतकुलकलङ्क

अत्रैव किं न विशसेयमहं भवन्तं
दुःशासनानुगमनाय कटुप्रलापिन् ।
विघ्नं गुरू न कुरुतो यदि मद्गदाग्र-
निर्भिद्यमानरणितास्थनि ते शरीरे ॥ ३२ ॥

अन्यच्च मूढ

शोकैः स्त्रीवन्नयनसलिलं यत्परित्याजितोसि
भ्रातुर्वक्षःस्थलविघटने यच्च साक्षीकृतोऽसि ।
आसीदेतत्तव कुनृपतेः कारणं जीवितस्य
क्रुद्धे युष्मत्कुलकमलिनीकुञ्जरे भीमसेने ॥ ३३ ॥

दुर्योधनः—दुरात्मन् भरतकुलापसद द्यूतदास पाण्डवपशो नाहं भवानिव विकत्थनाप्रगल्भः । किं तु

द्रक्ष्यन्ति न चिरात्सुप्तं बान्धवास्त्वां रणाङ्गणे ।
मद्गदाभिन्नवक्षोऽस्थिवेणिकाभीमभूषणम् ॥ ३४ ॥

भीमः—(विहस्य) यद्येवं नाश्रद्धेयो भवान् । तथापि प्रत्यासन्नमेव कथयामि ।

पीनाभ्यां मद्भुजाभ्यां भ्रमितगुरुगदाघातसंचूर्णितोरोः
क्रूरस्याधाय पादं तव शिरसि नृणां पश्यतां श्वः प्रभाते ।

इत्यमरः ॥ ३१ ॥ **अत्रैवेति** । अहं भवन्तं किमत्रैव न विशसेयं न विनाशयामि यदि ते शरीरे गुरू विघ्नं न कुरुत इत्यन्वयः । विशसेयमिति शसु हिंसायाम् लिङि उत्तमपुरुषैकवचने रूपम् । हे कटुप्रलापिन् । कीदृशे शरीरे । मत्कराग्रैर्निर्भिद्यमानान्यत एव रणितानि शब्दितान्यस्थीनि यत्र तादृशे । कीकसं कुल्यमस्थि च इत्यमरः ॥ ३२ ॥ **शोकमिति** । शोकैर्यथा स्त्री रोदिति तथा यत्त्वं नयनसलिलं त्याजितोऽसि । शोकम् इति पाठे नेत्रजलैर्यथा स्त्री शोकं त्याज्यते तथा त्वमपि त्याजित इत्यर्थः । यथा स्त्री रुदित्वा शोकं त्यजति तथा त्वयापि कृतमिति भावः । भीमसेने क्रुद्धे सति तव कुनृपस्य जीवितस्यैतत्कारणमासीद्यद्रोदनं भ्रातृवधदर्शनं च नाम । उभयं चेद्वृत्तं तदा मया त्वमपि घातयितव्य इति भावः ॥ ३३ ॥ [अपसदेति नीचेत्यर्थे । बहुशः समासोऽत्र प्रयुज्यते] **द्रक्ष्यन्तीति** । न चिरादचिरम् । श्रेणिका परंपरा । वेणिका इति पाठे वेणिका प्रवाहः । वेणी तु केशवेशे स्यात्प्रवाहेऽपि निगद्यते । इति धरणिः अत एव त्रिवेणीति । काणिका इति पाठस्तु सुगम एव । सैव भयानकालंकरणं यत्र तम् । नृणां पुर इति शेषः । ॥ ३४ ॥ **पीनाभ्यामिति** । श्वः । ह्यो गतेऽनागतेऽह्नि श्वः इत्यमरः । [प्रभाते नृणां पश्यतां पीनाभ्यां पुष्टाभ्याम् । ओप्यायी वृद्धौ इत्यतो गत्यर्थे-

---

१ विसृजेयम्. २ मत्कराग्र (टी.) ३ शोकं-०सलिलैः. ४ विदलने. ५ कुलाधम. ६ असृग्वे०. भीम-भद्र. ७ यद्येवं न श्रद्धेयो, यद्येवं श्रद्धत्ते, यदि न श्रद्दधते तदा प्रत्या०.

त्वन्मुख्यभ्रातृचक्रोद्दलनगलदसृक्चन्दनेनानखाग्रं
स्त्यानेनार्द्रेण चाक्तः स्वयमनुभविता भूषणं भीममस्मि ३५

(नेपथ्ये ।)

भो भो भीमसेनार्जुनौ एष खलु निहताशेषारातिचक्र आक्रान्तपरशुरामाभिरामयशाः प्रतापतापितदिङ्मण्डलैस्थापितस्वजनः श्रीमानजातशत्रुर्देवो युधिष्ठिरः समाज्ञापयति ।

उभौ—किमाज्ञापयत्यार्यः ।

(पुनर्नेपथ्ये ।)

कुर्वन्त्वाप्ता हतानां रणशिरसि जनाँ वह्निसाद्देहभारा-
नश्रून्मिश्रं कथंचिद्ददतु जलममी बान्धवा बान्धवेभ्यः ।
मार्गन्तां ज्ञातिदेहान्हतनरगहने खण्डितान्गृध्रकङ्कै-
रस्तं भास्वान्प्रयातः सह रिपुभिरयं संह्रियन्तां बलानि ३६

उभौ—यदाज्ञापयत्यार्यः । (इति निष्क्रान्तौ ।)

(नेपथ्ये ।)

अरे रे गाण्डीवाकर्षणबाहुशालिन् अर्जुन अर्जुन क्वेदानीं गम्यते ।

कर्णक्रोधेन युष्मद्विजयि धनुरिदं त्यक्तमेतान्यहानि
प्रौढं विक्रान्तमासीद्वन इव भवतां शूरशून्ये रणेऽस्मिन् ।

त्यादिना क्तः । ओदितश्च इति नत्वं प्यायः पी इति च पीभावः । मद्भुजाभ्यां भ्रमिता या गुरुः गदा तस्या आघातेन संचूर्णिते ऊरू यस्य तस्य क्रूरस्य तव शिरसि पादमाधाय । स्त्यानेन घनीभूतेन । स्त्यैष्ट्यै शब्दसंघातयोः इत्यतो निष्ठायां संयोगादेरातोधातोर्यण्वत इति निष्ठातस्य नः । आर्द्रेण च ।] त्वं मुख्यो यत्र तादृशं यद्भ्रातृचक्रं तस्योद्दलनेन खण्डनेन गलत्स्रवद्यदसृग्रक्तं तदेव चन्दनं तेन । मुख्येत्यनेन तस्यापि वधः सूचितः । तथा च त्वदादिसर्वभ्रातृवध इति भावः । आनखाग्रं नखाग्रपर्यन्तमक्तः स्वयं भीमं भूषणमनुभवितास्मि । ॥ ३५ ॥ उद्वृत्तो दुर्वृत्तः ॥ **कुर्वन्त्विति** । आप्ता बान्धवादयः । वह्निसात्कात्स्न्र्येन वह्निदेयान् । सातिः कात्स्न्र्ये इति देयार्थे सातिप्रत्ययः । भारान्संघान् । उन्मिश्रं युक्तम् । मार्गन्तां प्रार्थयन्ताम् । जना इति शेषः । रणशिरसि गहने व्याप्ते । असौ सूर्यो मम रिपुभिः सहास्तं गतः । यथा शत्रवोऽस्तं गतास्तथा रविरपीति भावः । अत्र यद्यपि शत्रुपक्षेऽस्तगमनं विनाशः सूर्यपक्षेऽदृश्यत्वं तथापि शब्दसाम्यात्प्रयोगः । यद्वा उभयत्राप्यस्तगमनमदृश्यत्वमात्रं विवक्षितम् । तच्चैकत्र मरणेनान्यत्रान्यगमनेनेत्यन्यदेतत् । संह्रियन्तामुपसंह्रियन्ताम् ॥ ३६ ॥ **कर्णेति** । [युष्मान् विजेतुं शीलमस्य तद् युष्मद्विजयि इदं धनुः कर्णक्रोधेन

---

१ उद्धृताराति. २ विक्रमाक्रांत-. ३ ण्डलः. ४ कुर्वन्त्वत्राहतानां. ५ नृणां. ६ अस्रैः. ७ क्वेदमधुना गम्यते. ८ भवता.

स्पर्शं स्मृत्वोत्तमाङ्गे पितुरनवजितन्यस्तहेतेरुपेतः
कल्पाग्निः पाण्डवानां द्रुपदसुतचमूघस्मरो द्रौणिरस्मि ॥३७॥

धृतराष्ट्रः—(आकर्ण्य सहर्षम् ।) वत्स दुर्योधन द्रोणवधपरिभवोद्दीपितक्रोधपावकः पितुरपि समधिकबलः शिक्षावानमरोपमश्चायमश्वत्थामा प्राप्तः । तत्प्रत्युपगमनेन तावदयं संभाव्यतां वीरः ।

गान्धारी—जात प्रत्युद्गच्छैनं महाभागम् । (क)

दुर्योधनः—तात अम्ब किमनेनाङ्गराजवधाशंसिना वृथायौवनशस्त्रबलभरेण ।

धृतराष्ट्रः—वत्स न खल्वस्मिन्काले पराक्रमवतामेवंविधानां वाङ्मात्रेणापि विरागमुत्पादयितुमर्हसि ।

(प्रविश्य ।)

अश्वत्थामा—विजयतां कौरवाधिपतिः ।

दुर्योधनः—(उत्थाय ।) गुरुपुत्र इत आस्यताम् । (इत्युपवेशयति ।)

अश्वत्थामा—राजन्दुर्योधन

कर्णेन कर्णसुभगं बहु यत्तदुक्त्वा
यत्सङ्गरेषु विहितं विदितं त्वया तत् ।

(क) जाद पच्चुग्गच्छ एदं महाभाअम् ।

एतानि अहानि त्यक्तम् ।] अहानीत्यत्र कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया । तेनाहानि व्याप्येत्यर्थः । अस्मिन् रणे भवतां [प्रौढं स्फीतमिति परिहासोक्तिः ।] विक्रान्तं पराक्रम आसीत् । विक्रान्तमिति भावे क्तः । कीदृशे । वन इव शूरशून्ये । [अधुना तु न अवजितः अनवजितः चासौ न्यस्ता हेतयो येन स न्यस्तहेतिश्च तस्यानवजितन्यस्तहेतेः पितुः उत्तमाङ्गे स्पर्शं स्मृत्वा उपेतः अहं पाण्डवानां कल्पाग्निः द्रुपदसुतस्य धृष्टद्युम्नस्य घस्मरः नाशकरः । सृघस्यदः क्मरच् इति घसेः क्मरच् । द्रौणिः अस्मि ।] द्रौणिर्द्रोणस्यापत्यम् । अत इञ् इति इञ् प्रत्ययः । किं कृत्वा । पितुरुत्तमाङ्गे स्पर्शं स्मृत्वा । अहं कीदृशः । अनवाजितो न केनापि जितः । हेतिरस्त्रम् । कल्पः प्रलयः । घस्मरो नाशकः ॥ ३७ ॥ [संभाव्यतां संमान्यताम् ।] इत आगम्यतामिहोपविशतु ॥ **कर्णेनेति** । [कर्णेन यत् कर्णयोः सुभगं तद् बहु उक्त्वा संगरेषु यद्विहितं तत्त्वया विदितम् । हे नृप एष द्रौणिः । अधिरूढा ज्या यत्तदधिज्यं धनुर्यस्य सः अधिज्यधनुः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न अनङ् । अधुना अभ्यमित्रं अमित्राणामभिमुखम् । लक्षणे नाभिप्रती इत्यव्ययीभावः ।]

---

१ अनवहित. २ वोद्दीप्त. ३ अयं महात्माश्व०...महावीरः. ४ अस्त्रशिक्षाबललाभभारेण; वृथायोधेन समालोकितेन. ५ विरागतामु०. ६ अश्व०—(सास्रम् ।) राजन्कौरवाधिपते. ७ सुखदं.

द्रौणिस्त्वधिज्यधनुरापतितोऽभ्यमित्र-
मेषोऽधुना त्यज नृप प्रतिकारचिन्ताम् ॥ ३८ ॥

दुर्योधनः—(साभ्यसूयम् ।) आचार्यपुत्र

अवसानेऽङ्गराजस्य योद्धव्यं भवता किल ।
ममाप्यन्तं प्रतीक्षस्व कः कर्णः कः सुयोधनः ॥ ३९ ॥

अश्वत्थामा—(स्वगतम् ।) कथमद्यापि स एव कर्णपक्षपातः अस्मासु च परिभवः । (प्रकाशम् ।) राजन्कौरवेश्वर एवं भवतु । (इति निष्क्रान्तः ।)

धृतराष्ट्रः—वत्स क एष ते व्यामोहो यदस्मिन्नपि काले एवंविधस्य महाभागस्याश्वत्थाम्नो वाक्पारुष्येणापरागमुत्पादयसि ।

दुर्योधनः—किमस्याप्रियमनृतं च मयोक्तम् । किं[१] वा [२]नेदं क्रोधस्थानम् । पश्य ।

अकलितमहिमानं क्षत्रियैरात्तचापैः
समरशिरसि युष्मद्भाग्यदोषाद्विपन्नम् ।
परि[३]वदति समक्षं मित्रमङ्गाधिराजं
मम खलु कथयास्मिन्को विशेषोऽर्जुने वा ॥ ४० ॥

धृतराष्ट्रः—[४]वत्स तवापि कोऽत्र दोषः । अवसानमिदानीं भरतकुलस्य । संजय किमिदानीं करोमि मन्दभाग्यः । (विचिन्त्य ।) भवत्वेवं तावत् । संजय मद्वचनाद् ब्रूहि भारद्वाजमश्वत्थामानम् ।

स्मरति न भवान्पीतं स्तन्यं वि[५]भज्य सहामुना
मम च मृदितं क्षौमं बाल्ये त्वदङ्गविवर्तनैः ।

अरातिं लक्ष्यं कृत्वाधुना पतित आगतः । अतो हे नृप प्रतिकारचिन्तां त्यज । मयैव सर्वत्र प्रतीकारः कर्तव्य इति भावः । कीदृशोऽहम् । अधिगता ज्या यत्रेदृशं धनुर्यस्य सः । अत्र धनुषश्च इति विकल्पेनानङ् [चिन्त्यमेतत् ।] ॥ ३८ ॥ **अवसान इति** । किल निश्चये । कः कर्ण इति । तथा च कर्णसुयोधनयोर्न विशेष इति भावः ॥ ३९ ॥ [अपरागं विमनस्कत्वम् ।] **अकलितेति** । [आत्तः चापः यैस्ते आत्तचापास्तैः क्षत्रियैः अकलितः न यथार्थतया ज्ञातः महिमा यस्य तं युष्मद्भाग्यदोषात् । न तु असामर्थ्यादकौशलाद्वा । समरशिरसि विपन्नं नष्टं मृतमित्यर्थः । मम मित्रमङ्गाधिराजं कर्णं समक्षं प्रत्यक्षं परिवदति निन्दन्ति । अतः] अस्मिन्नश्वत्थामन्यर्जुने वा मम खलु को विशेषः । हे तात तं विशेषं कथय । खलु निश्चयेन तयोः कृत्या न भेद इति भावः ॥ ४० ॥ **स्मरतीति** [भवानमुना दुर्योधनेन सह विभज्य पीतं स्तनयोर्भवं स्तन्यं गान्धार्याः स्तनपयः ।

---

१ अप्रतिकारदुःखम्. २ नायं. ३ परिभवति. ४ अथवा वत्स. ५ चिराय. ६ मलिनं.

अनुजनिधनस्फीताच्छोकादतिप्रणयाच्च ये-
द्वचनविकृतिष्वस्य क्रोधो मुधा क्रियते त्वया ॥ ४१ ॥

संजयः—यदाज्ञापयति तातः । (इत्युत्तिष्ठति ।)

धृतराष्ट्रः—अपि चेदमन्यत्त्वया वक्तव्यम् ।

यन्मोचितस्तव पिता वितथेन शस्त्रं
यत्तादृशः परिभवः स तथाविधोऽभूत् ।
एतद्विचिन्त्य बलमात्मनि पौरुषं च
दुर्योधनोक्तमपहाय विधास्यसीति ॥ ४२ ॥

संजयः—यदाज्ञापयति तातः । (इति निष्क्रान्तः ।)

दुर्योधनः—सूत साङ्ग्रामिकं मे रथमुपकल्पय ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (इति निष्क्रान्तः ।)

धृतराष्ट्रः—गान्धारि इतो वयं मद्राधिपतेः शल्यस्य शिबिरमेव गच्छावः । वत्स त्वमप्येवं कुरु ।

(इति परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

शरीरावयवाच्च इति यत् । तथा च बाल्ये तवाङ्गस्य विवर्तनैः] त्वदङ्गविवर्तनैस्त्वच्छरीरपरिवर्तनैः । मृदितं [लुलितं] मम क्षौमं पट्टवस्त्रं न स्मरति किम् । यदस्य सुयोधनस्य [अनुजानां वधेन स्फीतात् वृद्धिं गतात् । स्फायी वृद्धौ इत्यतः स्फायः स्फी निष्ठायामिति स्फीभावः ।] कनिष्ठवधदीप्तात् शोकादतिप्रणयादातिप्रश्रयाच्च तद्वचनविकृतिषु सतीषु त्वया मुधा विफलं क्रोधः क्रियते । न कर्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ **यदिति** । [यत् तव पिता पाण्डवैः वितथेन असत्येन । गजे मृते त्वं मृत इति भाषणेन शस्त्रं मोचितस्त्याजितः । यत् च तादृशः तथास्थितस्य तथाविधः परिभवः अभूत् एतद् विचिन्त्य आत्मनि बलं पौरुषं च विचिन्त्य । यद्वा] तादृशः प्रसिद्धः । तथाविधस्तत्प्रकारकः । एतद्विचिन्त्यात्मनि बलं सामर्थ्यं पौरुषं च विधास्यसीति वक्तव्यमित्यन्वयः । किं कृत्वा । दुर्योधनोक्तं त्यक्त्वा । केचित्तु विधास्यसीत्यत्र प्रतीकारमिति शेष इत्यूचुः ॥ ४२ ॥

असूत यं रत्नधरो गुणीशो नानागुणाढ्या दमयन्तिकापि ।
जगद्धरं तस्य कृतौ प्रयातो ग्रन्थे मनोहारिणि पञ्चमोऽङ्कः ॥

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

---

१ यद्–तद– विकृतवचने मास्मिन्क्रोधश्चिरं क्रियतां त्वया; यद्वचनविकृतिस्तस्य क्रोधो मुधा क्रियते त्वया. २ यथा.

षष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्यासनस्थो युधिष्ठिरो द्रौपदी चेटी पुरुषश्च ।

युधिष्ठिरः—(विचिन्त्य निःश्वस्य च ।)

तीर्णे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निर्वृते
कर्णाशीविषभोगिनि प्रशमिते शल्ये च याते दिवम् ।
भीमेन प्रियसाहसेन रभसात्स्वल्पावशेषे जये
सर्वे जीवितसंशयं वयममी वाचा समारोपिताः ॥ १ ॥

द्रौपदी—(सबाष्पम्) महाराज पाञ्चाल्येति किं न भणितम् । (क)

युधिष्ठिरः—कृष्णे ननु मया । (पुरुषमवलोक्य ।) बुधक

पुरुषः—देव आज्ञापय ।

युधिष्ठिरः—उच्यतां सहदेवः—क्रुद्धस्य वृकोदरस्यापर्युषितदारुणां प्रतिज्ञामुपलभ्य प्रनष्टस्य मानिनः कौरवराजस्य पदवीमन्वेष्टुमतिनिपुणमतयस्तेषु तेषु स्थानेषु परमार्थाभिज्ञाश्चराः सुसचिवाश्च भक्तिमन्तः पटुपटहरवव्यक्तघोषणाः सुयोधनसंचारवेदिनः प्रतिश्रुतधनपूजाप्रत्युपक्रियाश्चरन्तु समन्तात्समन्तपञ्चकम् । अपि च ।

(क) महाराअ पञ्चालिए त्ति किं ण भणिदं ।

तीर्ण इति । [भीष्म एव महोदधिस्तस्मिन् कथमपि महता प्रयासेन] तीर्णेऽतिक्रान्ते । द्रोण एव अनलस्तस्मिन् निर्वृते उपशान्ते । कर्ण एव आशी सर्पदंष्ट्रा तत्र विषं यस्य तादृशो यो भोगी सर्पस्तस्मिन् । आशीराश्यहिदंष्ट्रायाम् इति शब्दभेदः । भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः । इति विश्वः (अमरः ।) यद्यप्यत्रैकपदेनैवापरं गतार्थं तथापि विषोल्बणविषधरज्ञापनार्थं तदुक्तम् । यद्वा । आस्यां विषं यत्र भोगे शरीरे सोऽस्यास्तीत्याशीविषभोगी विषधरः इति व्युत्पत्तिः । न चात्रापि गतार्थता । विशिष्टनाम्नो विवक्षाया अपर्यनुयोज्यत्वादिति दिक् । दिवं स्वर्गम् । स्वल्पावशेषेऽपि जये सति [प्रियं साहसं यस्य स प्रियसाहसस्तेन] भीमेनामी सर्वे वयं रभसात् वाचा प्रतिज्ञारूपया जीवितसंशयं समारोपिता इत्यन्वयः ॥ १ ॥ [पाञ्चाल्येति मन्निमित्तादेवास्य संग्रामस्य । ननु मया मत्कृतद्यूतमूलकत्वादस्यानर्थस्येति भावः ।] अपर्युषितां नान्यदिनगामिनीम् । प्रनष्टस्य गुप्तस्य । पटुपटहघोषणाः निपुणं पटहं वादयन्तः।[पटुः यः पटहस्य दुन्दुभिविशेषस्य रवस्तेन व्यक्ता घोषणा येषां ते तथोक्ताः ।] प्रतिश्रुता देयत्वेन प्रतिज्ञाता धनेन पूजया च प्रत्युपक्रिया येषां ते । यद्वा धनं पूजा बहुमानश्च प्रत्युपक्रिया च येषां ते तथोक्ताः ।

---

१ (सचिन्तं निःश्वस्य ।) कष्टं भोः कष्टम् । तीर्णे भीष्ममहार्णवे. २ शल्येपि. ३ अल्पावशेषे; अल्पावशिष्टे. ४ अतःपरं (पुरुषमवलोक्य । भद्र बुधक उच्यतां सहदेवो यथा इति केचित् पठन्ति. ५ अपर्युषितां; प्रतिज्ञां दारुणाम्. ६ मन्त्रिणश्च यथार्थाभिज्ञाश्चराः. ७ पदसंचार. ८ भणासि.

पङ्के वा सैकते वा सुनिभृतपदवीवेदिनो यान्तु दाशाः
कुञ्जेषु क्षुण्णवीरुन्निचयपरिचया बल्लवाः संचरन्तु।
व्याधा व्याघ्राटवीषु स्वपरपदविदो ये च रन्ध्रेष्वभिज्ञा
ये सिद्धव्यञ्जना वा प्रतिमुनिनिलयं ते च चाराश्चरन्तु॥२॥

पुरुषः——यथाज्ञापयति देवः।

युधिष्ठिरः——तिष्ठ। एवं च वक्तव्यः सहदेवः।

ज्ञेया रहः शङ्कितमालपन्तः सुप्ता रुगार्ता मदिराविधेयाः।
त्रासो मृगाणां वयसां विरावो नृपाङ्कपादप्रतिमाश्च यत्र॥ ३॥

पुरुषः——यदाज्ञापयति देवः। (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य सहर्षम्।) देव पाञ्चालकः प्राप्तः।

युधिष्ठिरः——त्वरितं प्रवेशय।

पुरुषः——(निष्क्रम्य पाञ्चालकेन सह प्रविश्य।) एष देवः। उपसर्पतु पाञ्चालकः।

पाञ्चालकः—जयतु जयतु देवः। प्रियमावेदयामि महाराजाय देव्यै च।

समन्तपञ्चकं कुरुक्षेत्रासन्नवर्ती देशभेदः। **पङ्क इति**। पङ्के कर्दमे [पङ्कमयदेशे इत्यर्थः। सैकते वालुकामयप्रदेशे वा। सिकताशर्कराभ्यामित्यण् मत्वर्थे। सुनिभृता-मतिगूढां पदवीं पद्धतिं विदन्तीति वेदिनः दाशाः धीवराः यान्तु दुर्योधनान्वेषणायेति शेषः। कैवर्तें दाशधीवरौ इत्यमरः। कुञ्जेषु लतादिपिहितेषु स्थानेषु क्षुण्णः क्षतः यः] वीरुन्निचयो लतासंघस्तस्य परिचयो ज्ञानं येषां ते। बल्लवा गोपाः संचरन्तु। [ये व्याधाः स्वेषां परेषां च पदानि विदन्ति इति स्वपरपदविदः ये च रन्ध्रेषु गुहादिविषये अभिज्ञाः ते। व्याघ्रप्रचुरा अटव्यः व्याघ्राटव्यस्तासु। शाकपार्थिवा-दिवत्समासः। चरन्तु। ये वा ये च चाराः सिद्धानां योगिनां व्यञ्जनं येषां ते तथा। मुनिनिलये मुनिनिलये प्रतिमुनिनिलयं चरन्तु।] नागव्याघ्रप्रधाना अटव्यो वनानि। तासु श्वपचपुरविदश्चाण्डालपुरवेदिनः संचरन्तु। नागो हस्ती। निषादश्व-पचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः। इत्यमरः। रन्ध्रेषु परच्छिद्रेषु। सिद्धव्यञ्जनाः सिद्ध-पुरुषचिह्नवन्तः। चरा एव चाराः। प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण। तथा च यत्र ये निपुणास्तत्र ते गच्छन्त्विति भावः॥२॥ **ज्ञेया इति**। रह एकान्ते शङ्कितं शंकास्पदमालपन्तो जना ज्ञेयाः। एवं सुप्ता ज्ञेयाः [रुजा आर्ता ज्ञेयाः मदिराया विधेया दासाः] मदिराविधेया मत्ताः च ज्ञेयाः। [यत्र यस्मिन् स्थाने मृगाणां त्रासः भीतिः। तत्कृताः चेष्टा इत्यर्थः। यत्र वयसां विरावः। मानुषप्रवेशात्। स च मानुषः कदाचिद्दुर्योधनः स्यादिति हेतो-स्तदपि ज्ञेयम्।] नृपांको राजचिह्नं मत्स्यादि यत्र पादप्रतिमायां ताश्च यत्र तानि स्था-नानि ज्ञेयानीत्यन्वयः। वयः पक्षिणि बाल्ये च इति विश्वः। प्रतिमा प्रतिकृतिः॥३॥

---

१ वाप्सु च परपदवी. २ दासाः. ३ कुञ्जेष्वाक्रान्तवीरुन्निचय-कर-परिचयाः; कक्षेषु (टी.) ४ नागव्या० स्वपचपरविदो (टी.);-स्वपरपदविदो ब्रह्मदेशे च संस्थाः. ५ तेषु. ६ यदा० ७ इदमपरं. ८ रुगार्ताश्च वने विचेयाः.

युधिष्ठिरः——भद्र पाञ्चालक कच्चिदासादिता तस्य दुरात्मनः कौरवाधमस्य पदवी[1]।

पाञ्चालकः—देव न केवलं पदवी। स एव दुरात्मा देवीकेशाम्बराकर्षणमहापातकप्रधानहेतुरुपलब्धः[2]।

युधिष्ठिरः[3]—साधु। भद्र प्रियमावेदितं। अथ दर्शनगोचरं गतः।

पाञ्चालकः——देव समरगोचरं पृच्छ।

द्रौपदी——(सभयम्) कथं समरगोचरो वर्तते मे नाथः।

युधिष्ठिरः——(साशङ्कम्) सत्यं समरगोचरो मे वत्सः।

पाञ्चालकः—सत्यम्। किमन्यथा वक्ष्यते महाराजाय।

युधिष्ठिरः——

> त्रस्तं विनापि विषयादुरुविक्रमस्य
> चेतो विवेकपरिमन्थरतां प्रयाति।
> जानामि चोद्यतगदस्य[4] वृकोदरस्य
> सारं रणेषु भुजयोः परिशङ्कितश्च[6] ॥ ४ ॥

(द्रौपदीमवलोक्य[7]।)अयि सुक्षत्रिये

> गुरूणां बन्धूनां क्षितिपतिसहस्रस्य च पुरः
> पुराभूदस्माकं नृपसदसि योऽयं परिभवः।
> प्रिये प्रायस्तस्य द्वितयमपि पारं गमयति[8]
> क्षयः प्राणानां नः कुरुपतिपशोर्वा[9]ऽस्य[10] निधनम् ॥ ५ ॥

(क) कहं समरगोअरो वट्टइ मे णाहो।

[देव्याः केशाश्च अम्बराणि च तेषामाकर्षणं एव महापातकं तस्य]प्रधानहेतुर्मुख्यनिमित्तम् ॥ अथ प्रश्ने। दर्शनगोचरं दृष्टिविषयम्]॥ **त्रस्तमिति** ॥ प्रियस्य चेतो विवेकमान्द्यमुपैति। कीदृशम्। उरुः विक्रमो यस्य तस्य पुरुषस्य विषयात्त्रासहेतोर्विनापि त्रस्तामिति वस्तुस्थितिः। प्रकृते तां योजयति—जानामीति। परिशङ्कितं सावधानम्। विषयादिति विनायोगे पञ्चमी। भ्रातुर्विनापि विजयादुरुविक्रमस्य इति पाठे मम चेतो विवेकपरिमन्थरतामुपैत्युरुविक्रमस्य भ्रातुर्विजयाद्विनापि। शत्रुणा यद्यपि मम भ्राता न जितस्तथापि स्नेहान्मम चित्तमांद्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ **गुरूणामिति**। हे प्रिये तस्य परिभवस्य द्वितयमेव कर्म पारं गमयति। अपिरेवार्थे। तदेवाह-

---

१ कौरवापसदस्य दुरात्मनः पदवी. २ केशपाशस्पर्शपातक; केशस्पर्शमहापातक. ३ सहर्षं पाञ्चालकं परिष्वज्य; सहर्षं परिष्वज्य पारितोषिकं भूषणं प्रयच्छाति। साधु भद्र साधु भवता प्रियमावेदितं। अपि दर्शनगोचरं गतः. ४ उद्धतगदस्य. ५ विजये. ६ परिशङ्कितं च. ७ लोकय मुखादस्या बाष्पमपनयति। ८ गमयितुं; गमयतु. ९ वा. १० तस्य निधनम्; वापि समरे.

अवथा कृतं संदेहेन ।

नूनं तेनाद्य वीरेण प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा ।
बध्यते केशपाशस्ते स चास्याकर्षणक्षमः ॥ ६ ॥

पाञ्चालक कथय कथय कथमुपलब्धः स दुरात्मा कस्मिन्नुद्देशे किं वाधुना प्रवृत्तमिति ।

द्रौपदी—भद्र कथय कथय । (क)

पाञ्चालकः—शृणोतु देवो देवी च । अस्तीह देवेन हते मद्राधिपतौ शल्ये गान्धारराजकुलशलभे सहदेवशस्त्रानलं प्रविष्टे सेनापतिनिधननिराक्रन्दविरलयोधोज्झितासु समरभूमिषु रिपुबलपराजयोद्धतवल्गितविचित्रपराक्रमासादितविमुखारातिचक्रासु धृष्टद्युम्नाधिष्ठितासु च युष्मत्सेनासु प्रनष्टेषु कृपकृतवर्माश्वत्थामसु तथा दारुणामपर्युषितां प्रतिज्ञामुपलभ्य कुमारवृकोदरस्य न ज्ञायते क्वापि प्रलीनः स दुरात्मा कौरवाधमः ।

युधिष्ठिरः—ततस्ततः ।

द्रौपदी—अयि परतः कथय । (ख)

पाञ्चालकः—अवधत्तां देवो देवी च । ततश्च भगवता वासुदेवेनाधिष्ठितमेकरथमारूढौ कुमारभीमार्जुनौ समन्तात्समन्तपञ्चकं पर्यटितुमारब्धौ तमनासादितवन्तौ च । अनन्तरं दैवमनुशोचति

(क) भद्द कहेहि कहेहि । (ख) अयि परदो कहेहि ।

क्षय इति । नोऽस्माकं प्राणविनाशः कुरुपतिपशोः प्राणविनाशो वा । तदुभयमित्यर्थः ॥ ५ ॥ **नूनमिति** । [नूनमद्य प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा तेन वीरेण भीमेन ते केशपाशः केशकलापः बध्यते । स च अस्य केशपाशस्य आकर्षणक्षमो दुर्योधनो वध्यते] नाश्यते च । बन्ध बन्धने । वध हिंसायाम् । इत्येतयो रूपम् ॥ ६ ॥ [गान्धारराजकुलं शकुनिकुलं तत्र शलभ इव तस्मिन् । नितरामत्यन्तमाक्रोशो येषां ते निराक्रन्दाश्च ते विरलाश्च योधाः शत्रुपक्ष्यास्तैः उज्झितासु । रिपुबलपराजयेन उद्धतं वल्गितं यासां ताः । विचित्रपराक्रमेण आसादितं विमुखं समरपराङ्मुखं अरातिचक्रं याभिस्तास्तथाभूतास्तासु ।] वल्गितं गतिविशेषः । आसादित आक्रान्तः । तथा दारुणां प्रतिज्ञापूरणाभावे निजवधरूपाम् । [अपर्युषितामनन्यदिनगामिनीम् ।] इतः परतः । पर्यटितुं भ्रमितुम् । [बीभत्सुरर्जुनः ।] खद्योतो

१ आकर्षणे क्षमः; प्रभुः. २ कथमुपलब्धः कस्मिन्नुद्देशे किमधुना प्रवृत्तं कथय. ३ मद्राधिपे; मद्रपतौ. ४ राजशलभकुले सहदेवानलं; सहदेवशस्त्रानलमनुप्रविष्टे गान्धारराजशलभे. ५ निरानन्द-; नराक्रन्द-. ६ रिपुपरा०–वेल्लित-चलित. ७ दारुणां प्रतिज्ञा०. ८ र्जुनौ वयं च समन्तात्समन्तपञ्चकं पर्यटितुमारब्धास्तमनार्यमनासादितवन्तश्च इ. पा. ९ अग्गदो

मादृशे भृत्यवर्गे दीर्घमुष्णं च निश्वसति कुमारे बीभत्सौ जलधर-समयनिशासंचारितडित्प्रकरपिङ्गलैः कटाक्षैरादीपयति गदां वृकोदरे यत्किंचनकारितामधिक्षिपति विधेर्भगवति नारायणे कश्चित्संविदितः कुमारस्य मारुतेरुज्झितमांसभारः प्रत्यग्रविशसितमृगैर्लोहितचरण-निवसनस्त्वरमाणोऽ[4]न्तिकमुपेत्य पुरुषः परुषश्वासग्रस्तार्धश्रुतवर्णा-नुमेयपदया वाचा कथितवान्—देव कुमार अस्मिन्महतोऽस्य सरसस्तीरे द्वे पदपद्धती समवतीर्णप्रतिबिम्बे । तयोरेका स्थलमुत्तीर्णा न द्वितीया । परत्र कुमारः प्रमाणम् इति । ततः ससंभ्रमं प्रस्थिताः सर्वे वयं तमेव पुरस्कृत्य । गत्वा च सरस्तीरं परिज्ञायमानसुयोधन-पदलाञ्छनां पदवीमासाद्य भगवता वासुदेवेनोक्तम्—भो वीर वृकोदर जानाति किल सुयोधनः सलिलस्तम्भनीं विद्याम् । तन्नूनं तेन त्वद्भयात्सरसीमेनामधिशयितेन भवितव्यम् । एतच्च वचन-मुपश्रुत्य रामानुजस्य सकलदिङ्निकुञ्जपूरितातिरिक्तमुद्भ्रान्तसलिलचर-शकुन्तकुलं त्रासोद्धतनक्रग्राहमालोड्य सरःसलिलं भैरवं च गर्जित्वा कुमारवृकोदरेणाभिहितम्—अरे रे वृथाप्रख्यापितालीकपौरुषाभि-मानिन् पाञ्चालराजतनयाकेशाम्बराकर्षणमहापातकिन् धार्तराष्ट्रापसद

ज्योतिरिङ्गणः इत्यमरः । पिङ्गला कपिशा । आदीपयत्युद्योतयति सति । [यत्किंच-नकारितां यत्किंचन कर्तुं शीलं यस्य तस्य भावो यत्किंचनकारिता ताम् ।] यत्र तत्रा-नुसंधानादिकम् । [अधिक्षिपति निन्दति ।] संविदितः ख्यातः पुरुषः कुमारमारुते-रन्तिकमुपेत्य वाचा कथितवानित्यन्वयः । लोहितं रक्तम् । श्वासग्रस्तोऽर्धश्रुतो यो वर्णोऽक्षरं तेनानुमेयं पदं यस्यास्तया । [समवतीर्णानि प्रतिबिम्बानि ययोस्ते तथा ।] प्रमाणमग्रिमतर्के कुमार एव कर्तेत्यर्थः । सरसीमिति अधिशीङ्स्थासां कर्म इत्याधारे कर्म । रामानुजः कृष्णः । [सकलासु दिक्षु ये निकुञ्जा गह्वराणि तेषु पूरितं च तदति-रिक्तं च । उम्द्रान्तं सलिलचराणां शकुन्तानां पक्षिणां कुलं यत्र यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा इति वा । त्रासेन उद्धता नक्रा ग्राहाश्च यस्मात्—यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा इति वा ।] नक्रो जलजन्तुभेदः । ग्राहो गोह इति प्रसिद्धः । वृथा प्रख्यापितं यदलीकं

---

१ निश्वसति बन्धुवर्गे. २ ०रितखद्योत. ३ मृगा०; मृगलोहितलोहित. ४ अस्मदन्तिकं. ५ ॰मेयसमुदाचारः कथितवान्. ६ जलमवतीर्णे. ७ द्वितीया लक्षिता; समवतीर्णपदप्रति-बिम्बे । तयोरेका जलोत्तीर्णा न द्वितीया. ८ तमेव पुरुषं पुरस्कृत्य सरसस्तीरम्; । परिज्ञाय सुयोधनपदलाञ्छितां पदवीं कथितं भगवता वासुदेवेन. ९ सकलनिकुञ्जपूरिताशातिरिक्त-मुद्भ्रान्तसलिलचरशतसंकुलं त्रासोद्वृत्तनक्र०; बलानुजस्य सकलदिक्प्रपूरितातिरिक्तमुद्भ्रा-न्तसकलसलिलचारिचक्रं त्रासोद्धतनक्रमालोडितं सरःसलिलं; त्रासोद्भ्रान्तमत्स्यग्राहमा-लोडितं सरः. १० द्रुपदसुता.

जन्मेन्दोरमले कुले व्यपदिशस्यद्यापि धत्से गदां
मां दुःशासनकोष्णशोणितमधुक्षीवं रिपुं मन्यसे ।
दर्पान्धो मधुकैटभद्विषि हरावप्युद्धतं चेष्टसे
मत्त्रासान्नृपशो विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे ॥ ७ ॥

अपि च । भो मानान्ध

पाञ्चाल्या मन्युवह्निः स्फुटमुपशमितप्राय एवं प्रसह्य
व्यासक्तैः केशपाशैर्हतपतिषु मया कौरवान्तःपुरेषु ।
भ्रातुर्दुःशासनस्य स्रवदसृगुरसः पीयमानं निरीक्ष्य
क्रोधात्किं भीमसेने विहितमसमये यत्त्वयास्तोऽभिमानः ॥ ८ ॥

द्रौपदी—नाथ अपनीतो मे मन्युर्यदि पुनरपि सुलभं दर्शनं भविष्यति । (क)

युधिष्ठिरः—कृष्णे नामङ्गलानि व्याहर्तुमर्हस्यस्मिन्काले । भद्र ततस्ततः ।

पाञ्चालकः—देव ततश्चैवं भाषमाणेन वृकोदरेणावतीर्य क्रोधोद्धतभ्रमितभीषणगदापाणिना सहसैवोल्लङ्घिततीरमुत्सन्ननलिनी-

(क) णाह अवणीदो मे मण्णु जइ पुणो वि सुलहं दंसणं भविस्सदि ।

पौरुषं तस्याभिमानो विद्यतेऽस्य ।] **जन्मेति** [व्यपदिशसि कथयासि । दुःशासनस्य कोष्णं किंचिदुष्णं शोणितमेव मधु तेन तत्पानेन क्षीबं मत्तम् । कोष्णमित्यत्र ईषदर्थे इति कोः कादेशः ।] क्षीबं मत्तम् । [दर्पेणान्धो विवेकशून्यः । मधुकैटभद्विषि तन्नामकदैत्यारौ । उद्धतमविनयेन भाषसे ।] नृपशो जनाधम । । इह क्षतिनामावमर्शसंधिः । यदाह—अधिक्षेपोक्तिः क्षतिर्मता इति ॥ ७ ॥ **पाञ्चाल्या इति** । कौरवान्तःपुरेषु मया [प्रसह्य बलाद् हताः पतयो येषां तेषु] हतपतिषु सत्सु तदीयकेशपाशैर्व्यासक्तैः संबद्धैः [व्यत्यस्तैः] द्रौपद्या मन्युवह्निरुपशमितप्राय एवेत्यन्वयः । दुःशासनवक्षसः स्रवद्रक्तं मया पीयमानमालोक्य त्वया मयि भीमसेने किं विहितं यदसमयेऽकाले [प्रतिकारोचिते काले सत्यपीत्यर्थः ।] एव मानोऽस्तस्त्यक्तस्त्वया । इदानीं स कर्तुमर्हतीति भावः ॥ ८ ॥ अपनीतो नाथेन मम मन्युर्यदि पुनरपि सुलभदर्शनः स भविष्यति । [क्रोधेनोद्धतमुद्भटं यथा तथा भ्रमिता या भीषणा गदा सा पाणौ यस्य । उत्सन्नमुध्वस्तं नलिनीवनं यस्मिन् । अपविद्धा विक्षिप्ता अत एव मूर्छिता ग्राहा यस्मिन् ।] परिघोऽस्त्रभेदः । परिघः परिघातनः इत्यमरः ।

१ विमले. २ सुराक्षीबं रिपुं भाषसे. ३ त्रासान्मे. ४ कौरवाधम. ५ क्रोध. ६ एष. ७ व्यामुक्तैः, प्रोन्मुक्तैः. ८ भ्रमितभीषणगदापरिषक्तपाणिना—मुत्सन्नफुल्लनलिनीवनमाविद्ध… वारववेगभ्रमितवारि–; वीर्यक्रोधोद्धत…नलिनमाविद्धमूर्च्छितग्राहमुद्भ्रान्तसमस्तशकुन्तमतिभैरवं वेगभ्रमित; वीर्यक्रोधोद्धतभीमगदा–सहसोल्लासिततीर०…क्रोधोद्धतं गदापरिघपाणिना (टी.)

वनमपविद्धमूर्च्छितग्राहमुद्भ्रान्तमत्स्यशकुन्तमतिभैरवारवभ्रमितवारिसंचयमायतमपि तत्सरः समन्तादालोडितम् ।

युधिष्ठिरः—भद्र तथापि किं नोत्थितः ।

पाञ्चालकः—देव कथं नोत्थितः ।

> त्यक्त्वोत्थितः सरभसं सर[1]सः स मूल-
> मुद्भूतकोपदहनोग्रविषस्फुलिङ्गः ।
> [2]आयस्तभीमभुजमन्दरवेल्लनाभिः
> [3]क्षीरोदधेः सुमथितादिव कालकूटः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिरः—साधु सुक्षत्रिय साधु ।

द्रौपदी—प्रतिपन्नः समरो न वा । (क)

पाञ्चालकः—उत्थाय च तस्मात्सलिलाशयात्करयुगलोत्तम्भिततोरणीकृतभी[4]मगदः कथयति स्म—अरे रे मारुते किं भये[5]न प्रलीनं दुर्योधनं मन्यते भवान् । मूढ अनिहतपाण्डुपुत्रः प्रकाशं लज्जमानो वि[6]श्रमितुमध्यवसितवानस्मि पातालम् । एवं चोक्ते वासुदेवकिरीटिभ्यां द्वावप्यन्तःसलिलं निषिद्धसमरसमारम्भौ स्थल[7]मुत्तारितौ भीमसुयोधनौ । आसीनश्च कौरवराजः क्षितितले गदां निक्षिप्य विशीर्णरथसहस्रं निहतकुरुशतगजवाजिनर[8]सहस्रकलेवरसंमर्दसंपतद्गृ-

(क) पडिवण्णो समरो ण वा ।

वृकोदरेण सर आलोडितमित्यन्वयः । उल्लङ्घितमतिक्रान्तम् । अपविद्धः परित्यक्तः । [अतिभैरवो य आरवो जलास्फालनशब्दस्तेन भ्रमितः वारिसंचयो यस्य ।] आयतं दीर्घम् ॥ **त्यक्त्वेति** । सलीलं सहेलम् । कालकूटो विषम् । दुर्योधनकालकूटयोः साम्यमाह—उद्भूतेति । उद्भूतो यः कोपाग्निः स एवोग्रविषस्य स्फुलिङ्गो यत्र स तथा । आयस्तः क्षिप्तः [आयस्तौ विक्षिप्तौ भीमस्य भुजावेव मन्दरस्तस्य वेल्लनाभिः] वेल्लना चालनम् ॥ ९ ॥ अत्र प्रतिपन्नो लग्नः [करयुगलेन] उत्तम्भितोत्तोलितात एव तोरणसदृशी कृता गदा येन स तथा । [विशीर्णानि भग्नानि विदलितानि वा रथानां तत्संज्ञकयो-

१ सलिलं सलीलं (टी);–उद्भ्रान्तकोप०; ०दहनो विषविस्फुलिङ्गः २ आयत्त–. ३क्षीराम्बुधेः सुमथनादिव, क्षीरोदधिप्रमथनादिव. ४ घोर. ५ भवता भयेन...समर्थयसे–कथयसि. ६ विश्रामार्थम्; विश्रान्तिमध्यवसितवानहमस्मि । अतोऽलमलम् । ७ तीर. ८ शत... संपतित... जम्बुकमुत्सन्नसुयोधनबलमस्मद्वीरमुक्तसिंहनादसंवलितसमरतूर्यमबान्धवममित्रबान्धवं कौरवसंग्रामस्थानमवलोक्य; जम्बुकमुत्सन्नयोधमस्मद्वीर...तूर्यमबान्धवममित्रमकौरवं.

ध्रकङ्कजम्बूकमुत्सन्नसुयोधमस्मद्वीरमुक्तसिंहनादमपमित्रबान्धवमकौरवं रणस्थानमवलोक्यायतमुष्णं च निःश्वसितवान् । ततश्च वृकोदरेणाभिहितम्——अयि भोः कौरवराज कृतं[1] बन्धुनाशदर्शनमन्युना । मैवं विषादं[2] कृथाः पर्याप्ताः पाण्डवाः[3] समरायाहमसहाय इति ।

पञ्चानां मन्यसेऽस्माकं यं सुयोधं सुयोधन ।
दंशितस्यात्तशस्त्रस्य[4] तेन तेऽस्तु रणोत्सवः ॥ १० ॥

इत्थं च श्रुत्वासूयान्वितां[5] दृष्टिं कुमारयोर्निक्षिप्योक्तवान्धार्तराष्ट्रः ।

कर्णदुःशासनवधात्तुल्यावेव युवां मम ।
अप्रियोऽपि प्रियो योद्धुं त्वमेव प्रियसाहसः ॥ ११ ॥

इत्युत्थाय परस्परक्रोधाधिक्षेपपरुषवाक्कलहप्रस्तावितघोरसङ्ग्रामौ[6] विचित्रविभ्रमभ्रमितगदापरिभासुरभुजदण्डौ[7] मण्डलैर्विचरितुमारब्धौ भीमदुर्योधनौ । अहं[8] च देवेन चक्रपाणिना देवसकाशमनुप्रेषितः । आह च देवो देवकीनन्दनः । अपर्युषितप्रतिज्ञे च मारुतौ प्रनष्टे कौरवराजे महानासीन्नो विषादः । संप्रति पुनर्भीमसेनेनासादिते[9] सुयोधने

धानां वा सहस्राणि यस्मिन् । निहतं यत्कुरुशतं तस्य गजवाजिनरसहस्राणां च कलेवराणि तेषां संमर्दस्तस्मिन् पतन्तो गृध्राश्च इ० यस्मिन् ।] कलेवरं शरीरम् । जम्बूकः शृगालः । [अपगता मित्राणि बान्धवाश्च यस्मात् । पर्याप्ता आगताः [समर्थाः ।] **पञ्चानामिति**। अस्माकं मध्ये । [सुयोधं योद्धुं समर्थं ।] दंशितस्य कृतसन्नाहस्य । तेन सह तव रणोत्सवोऽस्त्विति संबन्धः । तेनेति सहार्थे तृतीया ॥ १० ॥ कुमारयोर्भीमार्जुनयोः । **कर्णेति** । हे भीम त्वमेव योद्धुं प्रियः । कीदृशः । अमित्रः साहसी च ॥ ११ ॥ [परस्परस्य यः क्रोधेनाधिक्षेपो निन्दा तत्र या परुषवाक् तया कलहस्तेन प्रस्तावितो घोरसंग्रामो याभ्याम् । विचित्रो विविधो यो विभ्रमस्तेन भ्रमिता गदा तया परिभासुरौ भुजदण्डौ ययोस्तौ ।] विभ्रमो विलासः । मण्डलं करणविशेषः । [अपर्युषिता प्रतिज्ञा यस्य तादृशे ।

---

१ बन्धुजननाशजेन; -अलं बन्धुजनमन्युना; ०जननाश- ०दर्शनजात-मन्युना. २ विषादं मा कृथाः. ३ पाण्डवाः सोहमसहाय इति । किं च । ४ वर्मितस्य. ५ किंचिदश्रुपातान्वितां; इत्थं श्रुत्वासूयात्मिकां निक्षिप्य कुमारयोर्दृष्टिमिति दशरूपके पाठः. ६ क्रोधाक्षेप...प्रसारितघोर०; परस्पराक्षेपप्रवर्तितघोर-. ७ चित्रगदापरिघभासुरभुजभरौ मण्डलैर्विहर्तुमारब्धौ; चिरभ्रमितगदापरिघभासुरभुजपञ्जरौ मण्डलैश्चरितुमारब्धौ. ८ अत्रान्तरेऽहं. ९ पुनरस्मिन्दुरात्मनि सुयोधने भीमसेनेना-.

निष्कण्टकीभूतं भुवनतलं परिकलयतु भवान् । अभ्युदयोचिताश्चा-नवरतं प्रवर्त्यन्तां मङ्गलसमारम्भाः । कृतं संदेहेन ।

पूर्यन्तां सलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकाय ते
कृष्णात्यन्तचिरोज्झिते च कबरीबन्धे करोतु क्षणम् ।
रामे शातकुठारभासुरकरे क्षत्रद्रुमोच्छेदिनि
क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कुतः संशयः ॥ १२ ॥

द्रौपदी—(सबाष्पम् ।) यद्देवस्त्रिभुवननाथो भणति तत्कथ-मन्यथा भविष्यति । (क)

पाञ्चालकः—न केवलमियमाशीः । असुरनिषूदनस्यादेशोऽपि ।

युधिष्ठिरः—को हि नाम भगवता संदिष्टं विकल्पयति । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य ।)

कञ्चुकी—आज्ञापयतु देवः ।

युधिष्ठिरः—देवस्य देवकीनन्दनस्य बहुमानाद्वत्सस्य मे विजय-मङ्गलाय प्रवर्त्यन्तां तदुचिताः समारम्भाः ।

कञ्चुकी—यथाज्ञापयति देवः । (सोत्साहं परिक्रम्य ।) भो भोः संविधातॄणां पुरःसराः यथाप्रधानमन्तर्वेशिमका दौवारिकाश्च एष

(क) जं देवो त्तिहुअणणाहो भणादि तं कहं अण्णहा भविस्सदि ।

प्रतिज्ञाया अपर्युषितत्वादित्यर्थः ।] प्रनष्टेऽदृष्टे । समारम्भा मङ्गलादिक्रियाः । **पूर्यन्तामिति** । [रत्नखचिताः कलशा रत्नकलशाः सलिलेन तीर्थजलेन । तस्यैव तत्रोपयोगित्वात्] कबरी केशवेशः । क्षणो मुहूर्तोत्सवयोः इति शाश्वतः । कबरी-बन्ध इति निमित्तसप्तमी । रामे परशुरामे । [शातः तेजितः । शाणादिना तीक्ष्ण-धारः कृत इत्यर्थः । निशितक्ष्णुणशातानि तेजिते । इत्यमरः । कुठारस्तेन भासुरः करः यस्य तस्मिन् ।] शातं निशितम् । परिपतति गच्छति सति ॥ १२ ॥ आज्ञा निदेशः । [विकल्पयति अनुष्ठेयं नवानुष्ठेयमिति विचारयति । न कोपातीत्यर्थः ।] संविधाता [समारंभविधायी] पुरोहितादिः । [प्रधानमनतिक्रम्य] यथाप्रधानं प्रधानपुरुषानुक्रमेण । अन्तर्वेशिमका अन्तःपुरचारिणः । [अन्तर्वेशिका इति पाठे अन्तराभ्यन्तरो वंशः गृहमन्तर्वंशः । तत्र नियुक्ताः । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ।] दौवारिका द्वारनियुक्ताः ।

१ प्रवर्त्यन्तामनवरतमङ्गलसमारम्भाः. २ राज्ये. ३ घोर...द्रुमच्छेदिनि. ४ किमन्यथा संभावितेन । मधुसूदनस्यादेश एवायम् इ. क्वचित्पा. ५ मङ्गलाशंसया; देवकीनन्दन-स्यादेशाद्वत्सस्य मे मङ्गलविजयाय; कञ्चुकिन् देवस्य... ०वत्सस्य भीमसेनस्य... तत्रोपचिताः. ६ अन्तर्वासिकाः; अन्तर्वेश्मनि. ७ आणवेदि.

खलु भुजबलपरिक्षेपोत्तीर्णकौरवपरिभवसागरस्य[1] निर्व्यूढदुर्वहप्रतिज्ञाभारस्य[2] सुयोधनानुजशतोन्मूलनप्रभञ्जनस्य[3] दुःशासनोरःस्थलविदलननारसिंहस्य दुर्योधनोरुस्तम्भभङ्गविनिश्चितविजयस्य[4] बलिनः प्राभञ्जनेर्वृकोदरस्य स्नेहपक्षपातिना मनसा मङ्गलानि कर्तुमाज्ञापयति देवो युधिष्ठिरः । (आकाशे) किं ब्रूथ—सर्वतोऽधिकतरमपि[5] प्रवृत्तं किं नालोकयसि इति । साधु पुत्रकाः साधु । अनुक्तहितकारिता हि प्रकाशयति मनोगतां स्वामिभक्तिम् ।

युधिष्ठिरः—आर्य जयंधर ।

कञ्चुकी—आज्ञापयतु देवः ।

युधिष्ठिरः—गच्छ प्रियख्यापकं पाञ्चालकं पारितोषिकेण परितोषय ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति पाञ्चालकेन सह निष्क्रान्तः ।)

द्रौपदी—महाराज किंनिमित्तं पुनर्नाथभीमसेनेन स दुराचारो भणितः—पञ्चानामप्यस्माकं मध्ये येन ते रोचते तेन सह ते सङ्ग्रामो भवतु इति । यदि माद्रीसुतयोरेकतरेण सह सङ्ग्रामस्तेन प्रार्थितो भवेत्ततोऽत्याहितं भवेत् ।

(क) महाराअ किंणिमित्तं उण णाहभीमसेणेण सो दुराआरो भणिदो—पञ्चाणं वि अह्माणं मज्झे जेण दे रोअदि तेण सह दे संगामो होदु त्ति । जइं मद्दीसुदाणं एकदरेण सह संगामो तेण पत्थिदो भवे तदो अच्चाहिदं भवे ।

[भुजयोर्बलेन परिक्षेपस्तेनोत्तीर्णः कौरवेभ्यो यः परिभवोवमानना स एव सागरो येन।] निर्व्यूढः [नितरामूढः दुर्वहो दुःखेन वोढुं शक्यः प्रतिज्ञारूपो भारो येन तस्य । सुयोधनानुजशतस्योन्मूलने प्रभञ्जनस्तस्य ।] प्रभञ्जनो वायुः । प्रभञ्जकस्य भञ्जयितुः । [दुर्योधनस्य ऊरुभङ्गे भङ्गेन वा विनिश्चितो विजयो यस्य ।] प्राभञ्जनेर्वायुपुत्रस्य भीमस्य । अत इञ् इत्यपत्यार्थे इञ् । [अधिकतरमुक्तसविशेषम् ।] मङ्गलकर्मेति शेषः । हितं करोतीति हितकारी तस्य भावो हितकारिता । अनुक्ता स्वाम्यादेशं विना कृता हितकारिता ।] पारितोषिकेण परितोषहेतुना धनेन । अथ किंनिमित्तं... एवं भणितः—यदि पुनर्माद्री॰...सङ्गरस्तेन...। अत्र माद्रीसुतौ नकुलसहदेवौ ।

१ कौरवार्णवस्य. २ दुर्धर. ३ शतोद्धूनन. ४ भञ्जनाय कृतनिश्चितविजयस्य सहोदरपक्षपातिना. ५ सर्वमधिकमपि प्रवृत्तमालोकयतु. ६ किंवा. ७ अनुकूलहित. ८ अस्मादनन्तरं क्वचित् (राजानमुपगम्य ।) देव प्रथमत एव सर्वमनुष्ठितम् । इत्यधिकं क्वचित्. ९ समरं. १० कहं णाम एदाणं मद्दीसुदाणं एकदरेण पत्थिदो तेण संगामो.

युधिष्ठिरः—कृष्णे एवं[१] मन्यते जरासंधघाती । हतसकलसुहृद्बन्धुवीरानुजराजन्यासु कृपकृतवर्माश्वत्थामशेषास्वेकादशस्वक्षौहिणीष्वबान्धवः शरीरमात्रविभवः कदाचिदुत्सृष्टनिजाभिमानो धार्तराष्ट्रः परित्यजेदायुधं[२] तपोवनं वा व्रजेत्सन्धिं वा पितृमुखेन याचेत । एवं सति सुदूरमतिक्रान्तः प्रतिज्ञाभारो भवेत्सकलरिपुजयस्येति । समरं प्रतिपत्तुं पञ्चानामपि पाण्डवानामेकस्यापि नैव क्षमः सुयोधनः । शङ्के चाहं गदायुद्धं वृकोदरस्यैवानेन । अयि सुक्षत्रिये पश्य ।

क्रोधोद्गूर्णगदस्य[३] नास्ति सदृशः सत्यं रणे मारुतेः
कौरव्ये कृतहस्तता पुनरियं देवे[४] यथा सीरिणि ।
स्वस्त्यस्तूद्धत[५]धार्तराष्ट्रनलिनीनागाय वत्साय मे
शङ्के तस्य सुयोधनेन समरं नैवेतरेषामहम् ॥ १३ ॥

(नेपथ्ये ।)

तृषितोऽस्मि भोस्तृषितोऽस्मि । संभावयतु कश्चित्सलिलच्छायासंप्रदानेन माम् ।

युधिष्ठिरः—(आकर्ण्य) कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य[६] ।)

कञ्चुकी—आज्ञापयतु देवः ।

युधिष्ठिरः—ज्ञायतां किमेतत् ।

[हताः सकलाः सुहृद्बन्धुवीराः अनुजाः राजन्याः क्षत्रियाश्च यासु तथाभूतासु । शरीरमेव शरीरमात्रं विभवो यस्य स तथा । सकलान् रिपून् जेष्याम इति प्रतिज्ञाया भारः सुदूरमत्यन्तमतिक्रान्तो निर्वाहयितुमशक्यो भवेत् । एकस्यापि पाण्डवस्य एकेनापि पाण्डवेनेत्यर्थः । समरं प्रतिपत्तुं सुयोधनः न क्षमो न समर्थः । वृकोदरस्य पाण्डवेषु बलिष्ठस्य [एव अनेन सुयोधनेन गदायुद्धं शङ्के । गदायुद्धे तु भीममपि अनेन सह योद्धुं पर्याप्तं न मन्ये इत्यर्थः ।] **क्रोधेति** । क्रोधेन उद्गूर्णा उद्यमिता गदा येन स तथा तस्य । उद्गूर्णोद्यते इत्यमरः । [कृतः शस्त्रविक्षेपणे अभ्यस्तः हस्तः यस्य स कृतहस्तः । तस्य भावः कृतहस्तता ।] सीरिणि बलभद्रे । [तदुक्तं भारते—उपदेशोनयोस्तुल्यो भीमस्तु बलवत्तरः । कृती यत्नपरस्त्वेष धार्तराष्ट्रो वृकोदरात् ॥ गदा०५८.३. उद्धता दृप्ता धार्तराष्ट्रा एव नलिन्यः कमलिन्यस्तासां विदलने नागो हस्ती । यद्वा उद्धता धार्तराष्ट्रा एव नलिन्यो येन स चासौ नागः तस्य मङ्गलं कल्याणं भूयात् । यतः तस्य भीमस्य सुयोधनेन समरं गदायुद्धं शङ्के । भीमः तेन सह गदायुद्धे विजयी भवेन्नवेति शङ्के इत्यर्थः । इतरेषां तु गदायुद्धं न भवतीति क्षमा एव ते सुयोधनं जेतुमिति तेषां समरं न शङ्के इति भावः ॥ १३ ॥

१ एवं मन्ये तस्य जरासंधघातिनोऽभिप्रायः. २ परित्यज्य. ३ क्रोधाद्; क्रोधोद्धूर्णगदस्य. ४ देवस्य या सीरिणः. ५ उद्धत. ६ प्रविश्य सत्वरं.

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः। (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य।) देव क्षुन्मान[1]तिथिरुपस्थितः।

युधिष्ठिरः—शीघ्रं प्रवेशय।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः। (इति निष्क्रान्तः।)

(ततः प्रविशति मुनिवेषधारी[2] चार्वाको नाम राक्षसः।)

राक्षसः—(आत्मगतम्।) एषोऽस्मि[3] चार्वाको नाम राक्षसः सुयोधनस्य मित्रं पाण्डवान्वञ्चयितुं भ्रमामि। (प्रकाशम्।) तृषितोऽस्मि। संभावयतु मां कश्चिज्जलच्छायाप्रदानेन। (इति राज्ञः समीपमुपसर्पति।

(सर्वे उत्तिष्ठन्ति।)

युधिष्ठिरः[4]—मुने अभिवादये।

राक्षसः—अकालोऽयं समुदाचारस्य। जलप्रदानेन संभावयतु माम्[5]।

युधिष्ठिरः—मुने इदमासनम्[6]। उपविश्यताम्।

राक्षसः—(उपविश्य[7]।) ननु भवतापि क्रियतामासनपरिग्रहः[8]।

युधिष्ठिरः—(उपविश्य।) कः कोऽत्र भोः। सलिलमुपनय।

(प्रविश्य गृहीतभृङ्गारः)

कञ्चुकी—(उपसृत्य।) महाराज शिशिरसुरभिसलिलसंपूर्णोऽयं भृङ्गारः पानभाजनं चेदम्।

युधिष्ठिरः—मुने निर्वर्त्यतामुदन्याप्रतिकारः।

राक्षसः—(पादौ प्रक्षाल्योपस्पृशन्विचिन्त्य) भोः[9] क्षत्रियस्त्वमिति मन्ये।

युधिष्ठिरः—सम्यग्वेदी[10] भवान्। क्षत्रिय एवास्मि।

राक्षसः—सुलभश्च[11] स्वजनविनाशः सङ्ग्रामेषु प्रतिदिनमतो नादेयं

॥ १३ ॥ [क्षुन्मान् बुभुक्षितः। महाभारते तु अयं राक्षसः युद्धसमाप्त्यनन्तरं महाराजयुधिष्ठिरे राजधानिं प्रविष्टे परिव्राजकरूपत्वेन ब्राह्मणैः सह प्रवेशितः। तदुक्तं शान्तिपर्वणि ३८ शेऽध्याये–ब्राह्मणा ऊचुः–एष दुर्योधनसखश्चार्वाको नाम राक्षसः। परिव्राजकरूपेण हितं तस्य चिकीर्षति॥ इति। अकालः अयुक्तः कालः। समुदाचारस्य शिष्टाचारस्य।] भृङ्गारः कनकालुका इत्यमरः॥ उदन्या तु पिपासा तृट् इत्यमरः। [स्वजनविनाशः अतोऽशौचसम्भावनयेति भावः। सर-

---

१ क्षुधा म्लानो. २ मुनिवेषः. ३ एषोस्मि सुयोधनस्य. ४ युधि०—(सहसोत्थाय।) मुने. ५ मां भवान्. ६ उपविश्यतामासने. ७ तथा कृत्वा. ८ अस्मात्परं (सर्वे उपविशन्ति।) युधि०—कः कोऽत्र. ९ भो भोः १० सम्यग्वेत्ति. ११ यद्येवं प्रतिदिनसुलभस्वजनविनाशेषु सङ्ग्रामेषु युष्मत्तो नादेयं सलिलादिकम्; सुलभस्वजनविनाशेभ्यः प्रतिदिनमनादेयं भवद्भ्यः सलिलम्.

भवद्वचो जलादिकम् । भवतु । छाययैवानया सरस्वतीशिशिरतरङ्ग-स्पृशा मरुता चानेन विगतक्लमो भविष्यामि ।

द्रौपदी——बुद्धिमतिके वीजय महर्षिमनेन तालवृन्तेन । (क)

(चेटी तथा करोति ।)

राक्षसः——भवति अनुचितोऽयमस्मासु समुदाचारः ।

युधिष्ठिरः——मुने कथय कथमेवं भवान्परिश्रान्तः ।

राक्षसः——मुनिजनसुलभेन कौतूहलेन तत्रभवतां महाक्षत्रियाणां द्वन्द्वयुद्धमवलोकयितुं पर्यटामि समन्तपञ्चकम् । अद्य तु बलवत्तया शरदातपस्यापर्याप्तमेवावलोक्य गदायुद्धमर्जुनसुयोधनयोरागतोऽस्मि ।

(सर्वे विषादं नाटयन्ति ।)

कञ्चुकी——मुने न खल्वेवम् । भीमसुयोधनयोरिति कथय ।

राक्षसः——आः अविदितवृत्तांत एव कथं मामाक्षिपसि ।

युधिष्ठिरः——महर्षे कथय कथय ।

राक्षसः——क्षणमात्रं विश्रम्य सर्वं कथयामि भवतो न पुनरस्य वृद्धस्य ।

युधिष्ठिरः——कथय किमर्जुनसुयोधनयोरिति ।

राक्षसः——ननु पूर्वमेव कथितं मया प्रवृत्तं गदायुद्धमिति ।

युधिष्ठिरः——न भीमसुयोधनयोरिति ।

राक्षसः——वृत्तं तत् ।

(युधिष्ठिरो द्रौपदी च मोहमुपगतौ ।)

(क) बुद्धिमदिए वीएहि महेसिं इमिणा तालविन्तेण ।

स्वत्याः शिशिरांस्तरङ्गान्स्पृशतीति तेन ।] सरस्वती नदीभेदः । हञ्जे बुद्धिमतिके वीजयैनं महर्षिमेतेन तालवृन्तकेन । व्यजनं तालवृन्तकम् इत्यमरः । [द्वन्द्वयुद्धमिति जातावेकवचनम् । शरदातपस्य शरत्सूर्यातपस्य । अपर्याप्तमसमाप्तम् ।] यद्भाह्लिनी समाज्ञापयति । बलवत्तर इति स्वार्थिकस्तरप् ॥ भवतः

---

१ मुने सर्वं तावत्तिष्ठत्तु । कथं. २ अत्यन्तबलवत्तया. ३ मुहूर्तं तिष्ठ । ...कथयिष्यामि–; कथयामि भवते । ;— भवतो न पुनरस्य वृद्धापसदस्य पुरतः । ४ भगवन् एतावदेव कथय किं पुनरर्जुनसुयोधनयोरिति. ५ ०युद्धमर्जुनसुयोधनयोरिति । ६ युधि०— (सास्रम् ।) ननु भीमसुयोधनयोः. ७ वृत्तं तदेव । राजा—हा वत्स भीमसेन क्वासि प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् । द्रौपदी–णाह भीमसेण कहिं सि । देहि मे पडिवअणम् । (इति मोहमुपागतौ ।) कञ्चुकी—महाराज समाश्वासिहि समाश्वसिहि । प्रकृतिमापद्यताम् । चेटी—(देवीं प्रति ।) समस्ससदु समस्ससदु देवी । राजा— (संज्ञां लब्ध्वा ।) भगवन् किं कथयासि इ. पा.

कञ्चुकी—(सलिलेनासिच्य ।) समाश्वसितु देवो देवी च ।

चेटी—समाश्वासितु समाश्वसितु देवी । (क)

(उभौ संज्ञां लभेते)

युधिष्ठिरः—किं कथयसि मुने वृत्तं भीमसुयोधनयोर्गदायुद्धमिति ।

द्रौपदी—भगवन् कथय कथय किं वृत्तमिति । (ख)

राक्षसः—कञ्चुकिन् कौ पुनरेतौ ।

कञ्चुकी—ब्रह्मन् एष देवो युधिष्ठिर इयमपि पाञ्चालराजतनया ।

राक्षसः—आः दारुणमुपक्रान्तं मया नृशंसेन ।

द्रौपदी—हा नाथ भीमसेन । (इति मोहमुपगता ।) (ग)

कञ्चुकी—किं नाम कथितम् ।

चेटी—समाश्वसितु समाश्वसितु देवी । (घ)

युधिष्ठिरः—(सास्रम्) ब्रह्मन्

पदे संदिग्ध एवास्मिन्दुःखमास्ते युधिष्ठिरः ।
वत्सस्य निश्चिते तत्त्वे प्राणत्यागादयं सुखी ॥ १४ ॥

राक्षसः—(सानन्दमात्मगतम् ।) अत्रैवं मे यत्नः । (प्रकाशम्) यदि त्ववश्यं कथनीयं तदा संक्षेपतः कथयामि । न युक्तं बन्धुव्यसनं विस्तरेणावेदयितुम् ।

युधिष्ठिरः—(अश्रूणि मुञ्चन् ।)

सर्वथा कथय ब्रह्मन्संक्षेपाद्विस्तरेण वा ।
वत्सस्य किमपि श्रोतुमेष दत्तः क्षणो मया ॥ १५ ॥

(क) समस्ससदु समस्ससदु देवी ।
(ख) भअवं कहेहि कहेहि किं वुत्तं त्ति ।
(ग) हा णाह भमिसेण । (घ) समस्ससदु समस्ससदु देवी ।

कृते इति शेषः । कथय किं वर्तत इति । [उपक्रान्तं प्रस्तुतं । नृशंसेन क्रूरेण ।] **पद इति** । संदिग्धे [अस्फुटार्थे] एव पदे भवदुक्ते युधिष्ठिरो दुःखं यथा स्यादेवमास्ते तिष्ठति । [तत्त्वे निश्चिते यथार्थावस्थायां निश्चयेन ज्ञातायाम् ।] ॥ १४ ॥ **सर्वथेति** । किमपीत्यनेनामङ्गल्यं निवारयति । क्षणोवसरः सर्वथा श्रोष्यामीत्यर्थः ॥ १५ ॥

---

१ अहं. २ अयमेव, ममाप्ययमेव. ३ यद्येवमवश्यकथनीयं; यदि वावश्यमेव, यद्येवमेव० संक्षेपेण. ४ एतद्दत्तं मनो मया.

राक्षसः——श्रूयताम् ।

तस्मिन् कौरवभीमयोर्गुरुगदाघोरध्वनौ संयुगे

द्रौपदी——(सहसोत्थाय) ततस्ततः । (क)

राक्षसः——(स्वगतम् ।) कथं पुनरनयोर्लब्धसंज्ञतामपनयामि ।

सीरी सत्वरमागतश्चिरमभूत्तस्याग्रतः सङ्गरः ।
आलम्ब्य प्रियशिष्यतां तु हलिना संज्ञा रहस्याहिता
यामासाद्य कुरूत्तमः प्रतिकृतिं दुःशासनारौ गतः ॥ १६ ॥

युधिष्ठिरः——हा वत्स वृकोदर । (इति मोहमुपगतः ।)

द्रौपदी——हा नाथ भीमसेन हा मम परिभवप्रतीकारपरित्यक्तजीवित जटासुरबकहिडिम्बकिर्मीरकीचकजरासंधनिषूदन सौगन्धिकाहरणचाटुकार देहि मे प्रतिवचनम् । (इति मोहमुपगता ।) (ख)

कञ्चुकी —(सास्रम् ।) हा कुमार भीमसेन धार्तराष्ट्रकुलकमिलनीप्रालेयवर्ष । (ससंभ्रमम्) समाश्वसितु महाराजः । भद्रे समाश्वासय स्वामिनीम् । महर्षे त्वमपि तावदाश्वासय महाराजम् ।

राक्षसः——(स्वगतम् ।) आश्वासयामि प्राणान्परित्याजयितुम् । (प्रकाशम् ।) भो भीमाग्रज क्षणमेकमाधीयतां समाश्वासः । कथाशेषोऽस्ति ।

(क) तदो तदो ।

(ख) हा णाह भीमसेण हा मह परिभवपडिआरपरिच्चत्तजीविअ जडासुरबअहिडिम्बकिम्मीरकीचअजरासंधणिसूदण सोअन्धिआहरणचाडुआर देहि मे पडिवअणम् ।

तस्मिन्निति । घोरं भयानकं [गुर्व्योर्गदयोः गदाप्रहाराणामिति यावत् । घोरः ध्वनिर्यस्मिन् । सीरी बलभद्रः ।] प्रियः शिष्यो यस्येति प्रियशिष्यः । तस्य भावः प्रियशिष्यता ताम् । [संज्ञा हस्तचालनेन प्रहारस्थानसूचनम् ।] प्रतिकृतिं प्रतीकारम् । अर्थाद्दुःशासनवधस्य । दुःशासनारौ भीमे । तथा च भीमस्तेन हत इति भावः ॥ १६ ॥ हा नाथ मदीयपरिभव०–हा जटासुर०–हा सौगन्धिकाहरणात्मचाटुकार क्वासि । अत्र जटासुरो दैत्यभेदः । बको दैत्यभेदः । सौगन्धिकं कमलम् । गङ्गायाः सुवर्णकमलाहरणाद्यद् द्रौपद्या आराधनं तत्र चाटुकारः प्रेम यस्य । [यद्वा तेन चाटुकार । धार्तराष्ट्रं धार्तराष्ट्रानां वा कुलं तदेव कमलिनी तस्याः प्रालेयवर्षं हिमवर्ष । तद्वन्नाशकर । हिमवृष्टया कमलानि विनश्यन्तीति प्रसिद्धिः । तथा च–हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता । इति रघौ कालिदासः]

---

१ भीम. २ द्रौपदी—(लब्धसंज्ञा) अयि–. ३ मुसलिना. ४ संज्ञा रहः सा कृता. ५ महाराज समाश्वसिहि समाश्वसिहि । ६ अत्रभवतीम् ।

युधिष्ठिरः—(समाश्वस्य ।) महर्षे किमस्ति कथाशेषः ।

द्रौपदी—(प्रतिबुद्धा ।) भगवन् कथय कीदृशः कथाशेष इति । (क)

कञ्चुकी—कथय कथय ।

राक्षसः—ततश्च हते तस्मिन्सुक्षत्रिये वीरसुलभां गतिमुपगते समग्रसंगलितं भ्रातृवधशोकजं बाष्पं प्रमृज्य भ्रातृवधशोकादपहाय गाण्डीवं प्रत्यग्रक्षतजच्छटाचर्चितां तामेव गदां भ्रातृहस्तादाकृष्य निवार्यमाणोऽपि संधित्सुना वासुदेवेन आगच्छागच्छेति सोपहासं भ्रमितगदाझङ्कारमूर्च्छितगम्भीरवचनध्वनिनाहूयमानः कौरवराजेन तृतीयोऽनुजस्ते किरीटी योद्धुमारब्धः । अकृतिनस्तस्य गदाघातान्निधनमुत्प्रेक्षमाणेन कामपालेनार्जुनपक्षपाती देवकीसूनुरतिप्रयत्नात्स्वरथमारोप्य द्वारकां नीतः ।

युधिष्ठिरः—साधु भो अर्जुन तदेवं प्रतिपन्ना वृकोदरपदवी गाण्डीवं परित्यजता । अहं पुनः केनोपायेन प्राणापगममहोत्सवमुत्सहिष्ये ।

द्रौपदी—हा नाथ भीमसेन न युक्तमिदानीं ते कनीयांसं भ्रातरमशिक्षितं गदायां दारुणस्य शत्रोरभिमुखं गच्छन्तमुपेक्षितुम् । (ख)

(मोहमुपगता ।)

(क) भअवं कहेहि कीदिसो कहासेसो त्ति ।

(ख) हा णाह भीमसेण ण जुत्तं दाणिं दे कणीअसं भादरं असिक्खिदं गदाए दारुणस्स सत्तुणो अहिमुहं गच्छन्तं उवेक्खिदुम् ।

गतिं मरणरूपाम् । [समग्रं यथा तथा संगलितम् । प्रत्यग्रं नूतनं यत्क्षतजं रक्तं तस्य छटया समूहेन चर्चितां लिप्ताम् ।] संधित्सुना संधिं कर्तुमिच्छुना । [भ्रमिता या गदा तस्या झङ्कारेण मूर्च्छितो वृद्धिं प्राप्तो यः गम्भीरवचनध्वनिस्तेन । अकृतिनो गदायुद्धेऽलब्धपाटवस्य । अकृतहस्तस्येति यावत् । उत्प्रेक्षमाणेनापेक्षमाणेन । कामपालेन बलभद्रेण । वृकोदरस्य वृकोदरेण भीमेन गता पदवी परलोकमार्ग इत्यर्थः । गाण्डीवं परित्यजता—सति हि गाण्डीवे दुर्योधनकृतस्य पराभवस्याशक्यत्वान्भीमानुमरणस्य दुर्घटत्वादिति भावः ।] हे नाथ भीमसेन युक्तमिदानीं ते कनीयांसं

---

१ भगवन् कथय किं कथाशेषोऽप्यस्त्येव । द्रौप०...किं कहासेसो । कञ्चुकी–कथय कथय । चेटी—कहेहि कहेहि. २ हस्ताद्यत्नाद्. ३ भगवता वासु०. ४ गम्भीरवाद०... –राजेन सह. ५ तथाऽकृति०; तथा कृतिनस्तस्य. ६ एतावत्प्रतिपन्ना वृकोदरानुगमन_ पदवी. ७ प्राणपरित्यागाद्धृदयमुत्साहयिष्ये. ८ हा णाह भादुवच्छल ण जुत्तं भादरं असिक्खिदं गदाए सत्तुणो मुहं गच्छतं उवेक्खिदुम् इ. पा.

राक्षसः—ततश्चाहं—

युधिष्ठिरः—भवतु मुने किमतःपरं श्रुतेन। हा[1] तात भीमसेन कान्तारव्यसनबान्धव हा मच्[2]छरीरस्थितिविच्छेदकातर जतुगृह[3]विपत्समुद्रतरणयानपात्र हा किर्मीरहिडिम्बासुरजरासंधविजयैकमल्ल हा कीचकसुयोधनानुज[4]कमलिनीकुञ्जर हा द्यूतपण[5]प्रणयिन् हा मदाज्ञासम्पादक हा कौरववनदावानल

निर्लज्जस्य दुरोदरव्यसनिनो वत्स त्वया सा[6] तदा
भक्त्या मे समदद्विपायुतबलेनाङ्गीकृता दासता।
किं नामापकृतं मया[7]ऽधिकमतस्त्वय्यद्य यद्[8]गम्यते
त्यक्त्वा नाथ सबान्धवं सपदि मां प्रीतिः क्व ते साऽधुना॥१७॥

द्रौपदी—(संज्ञामुपलभ्योत्थाय च।) महाराज किमेतद्वर्तते। (क)

युधिष्ठिरः—कृष्णे किमन्यत्।

स कीचकनिषूदनो बकहिडिम्बकिर्मीरहा
मदान्धमगधाधिपद्विरदसन्धिभेदा[9]शनिः।

(क) महाराअ किं एदं वट्टइ।

भ्रातरं धनुर्धरं गदाशिक्षाविमुखं दारुणस्य शत्रोरभिमुखं गच्छन्तं निवारयितुम्। अत्र कनीयांसं कनिष्ठम्। कान्तारो वर्त्म दुर्गमम् इत्यमरः। [तत्र यानि व्यसनानि आपदस्तत्र बान्धव साहाय्यकारिन्।] शरीरस्थितिर्जीवनम्। [तस्य विच्छेदात्कातर।] यानपात्रं तु पोतः इत्यमरः। किर्मीरो दैत्यभेदः। [० नुजा एव कमलिन्यांस्तासां कुञ्जर उन्मूलनयितः। **निर्लज्जस्येति**। हे वत्स। दुरोदरं द्यूतं। पणे द्यूते दुरोदरम् इत्यमरः। तत्र व्यसनिनः आसाक्तिमतः मे भक्त्या। समदानां द्विपानामयुतं तस्येव बलं यस्य तेन। दशसहस्रसमदहस्तिप्राणसारेणेत्यर्थः।] त्वया तदा सा प्रसिद्धा दासताङ्गीकृतासीत्। [सीदतेति पाठे क्लेशमनुभवता त्वया।] **किं नामेति**। अतोऽधिकं त्वयि मयाद्य किमपकृतं तत्प्रकाशयेत्यर्थः॥१७॥ किं नामैतद्वर्तते। **स इति**। मगधाधिपो जरासंधः। [मदान्धो दर्पोद्धतो मगधाधिप एव द्विरदो

---

१ हा काञ्चनसुयोधनानुजद्रुमोन्मूलनप्रभञ्जन हा द्यूतपण०. २ मम शरीरस्थितिपरिखेदशङ्कामृदन. ३ गृहसंतरणपोतपते हा बकहिडिम्बकिर्मीरजटासुरजरासंधजयमल्ल. ४ ०नुजशतमुल-कमलिनी-, -नुजकमलवनप्रालेय; ०नुजद्रुमोन्मूलनप्रभञ्जन. ५ द्यूतपण. परिणतकान्तारबन्धो हा मम शरीरस्थितिपरिच्छेदशङ्कानिषूदन. ६ सीदता. ७ तदधिकं त्व० ८. निर्वत्सलं त्यक्त्वाऽनाथमबान्धवं सपदि मां येनासि दूरं गतः॥ ९ भङ्गा.

गदापरिघशोभिना भुजयुगेन तेनान्वितः
प्रियस्तव ममानुजोऽर्जुनगुरुर्गतोऽस्तं किल ॥ १८ ॥

द्रौपदी[२]—नाथ भीमसेन त्वया किल मे केशाः संयमितव्याः । न युक्तं वीरस्य क्षत्रियस्य प्रतिज्ञातं शिथिलयितुम् । तत्प्रतिपालय मां यावदुपसर्पामि । (पुनर्मोहमुपगता ।) (क)

युधिष्ठिरः—(आकाशे) अम्ब पृथे श्रुतोऽयं तव पुत्रस्य समुदाचारः । मामेकमनाथं विलपन्तमुत्सृज्य क्वापि गतः । तात जरासंधशत्रो किं नाम वैपरीत्यमेतावता कालेनाल्पायुषि त्वयि समालोकितं जनेन । अथवा मयैव बहूपलब्धम् ।

दत्वा मे करदीकृताखिलनृपां यन्मेदिनीं लज्जसे
द्यूते यच्च पणीकृतोऽपि हि मया न क्रुध्यसि प्रीयसे ।
स्थित्यर्थं मम मत्स्यराजभवने प्राप्तोऽसि यत्सूदतां
वत्सैतानि विनश्वरस्य सहसा दृष्टानि चिह्नानि ते ॥ १९ ॥

मुने किं कथयसि । (तस्मिन्कौरवभीमयोः ६।१६ इत्यादि पठति ।)

राक्षसः—एवमेतत् ।

(क) णाह भीमसेण तुए किल मे केसा संजमिदव्वा । ण जुत्तं वीरस्स खत्तिअस्स पडिण्णादं सिढिलेदुम् । ता पडिवालेहि मं जाव उवसप्पामि ।

हस्ती तस्य सन्धिभेदे अशनिर्वज्र इव । गदा परिघ इव तेन शोभते तादृशेन ।] [० पाठान्तरे] गदापरिघः पाणौ यत्र तादृशेन । पाणिः करः । भुजयुगेनेति लक्षणे तृतीया । किल प्रसिद्धौ ॥१८॥ हा नाथ न युक्तमिदानीं भवतो वीरस्य [न तु निर्बलस्य] मां क्षणमात्रं...यावत्त्वामनुगच्छामि । पृथे पृथानामधेयि । तात मान्य । जरासंधशत्रो भीम । बहु स्वल्पायुःसूचकम् । तदेवाह— **दत्वेति** । करदो राजभागदाता । [न करदा अकरदाः । अकरदाः करदाः सम्पद्यमानाः कृताः करदीकृता अखिला नृपा यस्यां तां । लज्जसे इति यत्तदेकं विनश्वरस्य ते चिह्नमित्यर्थः । बहुगुणस्य शीघ्रं [विनश्वरत्वात् । एवमन्यत्र ।] प्रीयसे प्रीतो भवसि । स्थित्यर्थं वासार्थम् । मत्स्यराजो विराटः । सूदस्तु सूपवत्सूपकारेऽपि व्यञ्जनेऽपि च । इति विश्वः । हे वत्स एतानि चिह्नानि ते विनाशशीलस्य दृष्टानि । तथा च मम भाग्यदोषाद्गुणा एव ते दोषा वृत्ता इति भावः ॥ १९ ॥ कामपालो हलायुधः

---

१ पाणिना (टी.). २ द्रौपदी—(आकाशे दत्तदृष्टिः ।) ३ इति पुनर्मोह०, ४ (आकाशे दत्तदृष्टिः ।) ५ ननु श्रुतो. ६ तस्यैतानि. ७ स्पृष्टानि. ८ सअं (स्वयं) किल तुए.

युधिष्ठिरः—धि[1]गस्मद्भागधेयानि । भगवन्कामपाल कृष्णाग्रज सुभद्राभ्रातः

ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता क्षत्रियाणां न धर्मो
रूढं सख्यं तदपि गणितं नानुजस्यो[2]र्जुनेन ।
तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्ने[3]हबन्धः
कोऽयं पन्था यदसि विमुखो मन्दभाग्ये [4]मयीत्थम्॥२०॥

(द्रौपदीमुपगम्य ।) अयि पाञ्चालि उ[5]त्तिष्ठ । समानदुःखावेवावां भवावः । मूर्छया किं मामेवम[6]तिसंधत्से ।

(क) द्रौपदी—(लब्धसंज्ञा) बध्नातु नाथो दुर्योधनरुधिरार्द्रेण हस्तेन दुःशासनविमुक्तं मे केशहस्तम् । हञ्जे बुद्धिमतिके तव प्रत्यक्षमेव नाथेन प्रतिज्ञातम् । (कञ्चुकिनमुपेत्य ।) आर्य किं संदिष्टं तावन्मे देवेन देवकीनन्दनेन पुनरपि केशरचनारभ्यतामिति । तदुपनय मे

(क) बन्धेदु णाहो दुज्जोहणरुधिलोद्देण हत्थेण दुस्सासणवि[7]मुक्कं मे केसहत्थम् । हञ्जे बुद्धिमदिए तव पच्चक्खं एव्व णाहेण पडिण्णादम् । अज्ज किं संदिट्ठं दाव मे देवेण देवकीनन्दणेण पुणो वि केसरअणा आरम्भीअदु त्ति । ता उवणेहि मे पुप्फंदामाइं । विरएहि दाव कबरीम् । करेहि भअवदो णाराअ[10]णस्स वअणम् । णं[11] क्खु सो अलीअं संदिसदि । अहवा किं मए संतत्ता[12]ए भणिदम् । [13]अचिरगदं अज्जउत्तं अणुगमिस्सम् । महाराअ आदीवअ मे चिदाम् । तुमं वि खत्तधम्मं अणु[14]बंधन्तो एव्व णाहस्य जीविदहरस्स अहिमुहो होहि । अह[15]वा जं दे रोअदि ।

इत्यमरः । **ज्ञातीति** । सुभद्राभ्रातृत्वेन विशेषणात्सुभद्राद्वारा [ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता चिन्तिता । क्षत्रियाणां धर्मो मनसि न कृतः । स च वीरयोः समदृष्टिता । अनुजस्य श्रीकृष्णस्य अर्जुनेन सह रूढमुपचितं सख्यं न गणितं मनस्या हितम् । शिष्ययोर्भीमसुयोधनयोः । [मन्दभाग्ये मयि विमुखोऽस्मदहितकरणात्प्रतिकूलः असीति कोयं पन्थाः । न शिष्टसंमत इति भावः ।] ॥ २० ॥ अतिसंधत्से अनन्वितं करोपि । [केशहस्तं केशकलापम् ।] तवापि प्रत्यक्षमेव तेन......देवकीनन्दनेन पुनरपि केशबन्धनमारभ्यतामिति । [केशरचना केशसंस्करणम् ।] तदुपनय मे पुष्पदामानि तावत् । विरचय मे कबरीम् । [अलीकं मिथ्या ।] आदीप्यत

---

१ अथवा धिग०; धिङ्मम विगलन्ति भागधेयानि । ...(आकाशमवलोकयन् ।) भगवन्सुभद्राभ्रातः कामपाल. २ स्यानुजे मे. ३ प्रेम ४ मयि त्वम्; विगुणो०-.५ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ. ६ अभिसंधत्से. ७ मोइदं. ८ बन्धणं. ९ पुल्लपुप्फ. १० पुरिसोत्तमस्स. ११ णहि अलीहं मन्तेदि सं. १२ अदिसंतत्ताए. १३ अदूर. १४ अनुबन्धन्तो. १५ एतदादि क्वचिन्नास्ति.

पुष्पदामानि । विरचय तावत्कबरीम् । कुरु भगवतो नारायणस्य वचनम् । न खलु सोऽलीकं संदिशति । अथवा किं मया संतप्तया भणितम् । अचिरगतमार्यपुत्रमनुगमिष्यामि । (युधिष्ठिरमुपगम्य ।) महाराज आदीपय मे चिताम् । त्वमपि क्षत्रधर्ममनुवर्तमान एव नाथस्य जीवितहरस्याभिमुखो भव । अथवा यत्ते रोचते ।

युधिष्ठिरः—युक्तमाह पाञ्चाली । कञ्चुकिन् क्रियतामियं तपस्विनी चितासंविभागेन सह्यवेदना । ममापि सज्जं धनुरुपनय । अलमथवा धनुषा ।

तस्यैव देहरुधिरोक्षितपाटलाङ्गी-
मादाय संयति गदामपविध्य चापम् ।
भ्रातृप्रियेण कृतमद्य यदर्जुनेन
श्रेयो ममापि हि तदेव कृतं जयेन ॥ २१ ॥

राक्षसः—राजन् रिपुजयविमुखं ते यदि चेतस्तदा यत्र तत्र वा प्राणत्यागं कुरु । वृथा तत्र गमनम् ।

कञ्चुकी—धिङ् मुने राक्षससदृशं हृदयं भवतः ।

राक्षसः—(सभयं स्वगतम् ।) किं ज्ञातोऽहमनेन । (प्रकाशम् ।) भोः कञ्चुकिन् तयोर्गदया खलु युद्धं प्रवृत्तमर्जुनदुर्योधनयोः । जानामि च तयोर्गदायां भुजसारम् । दुःखितस्य पुनरस्य राजर्षेरपरमनिष्टश्रवणं परिहरन्नेवं ब्रवीमि ।

चिता । त्वमपि क्षत्रियधर्माननुबध्नन्नेव तस्य नाथजीवितहरस्य शत्रोरभिमुखो भव । [तपस्विनी वराकी । संविभागेन संप्रदानेन । चिताविरचनेनेति यावत् । सज्यमिति पाठे ज्यया मौर्व्या सहितम् ।] **तस्येति** । तस्यैव भीमस्यैव । [देहरुधिरेण उक्षितं सिक्तमत एव भ्रातृप्रियेणार्जुनेनाद्य संयति युद्धे । पाटलं रक्तमङ्गं यस्याः सा ताम् ।] अपाविध्य त्यक्त्वा । [यत् कृतं तद् गदामादाय युध्वा जीवितत्यागः इत्यर्थः । तन्ममापि श्रेयः ।] जयेन कृतमलम् ॥ २१ ॥ भुजसारमित्यन्तं कञ्चुकिने कथनम् [गदायां गदायुद्ध इति यावत् । भुजबलं जानामि । तथाहि अर्जुनस्य हीनबलत्वात्तद्वधो निश्चित

---

१ याज्ञसेनी. २ चितासंविधानेन हृतवेदना. ३ संप्रति. ४ अपहाय; अपविद्धचाप. ५ रा०:-(सविषादमात्मगतम् ।) कथं गच्छति । भवत्वेवं तावत् । (प्रकाशम्) राजन् रिपुजयविमुखं यदि ते चेतस्तदा वरमत्रैव प्राणत्यागः । किं तत्र गमनेन । इ. पा. ६ कञ्चुकी-(सकोपम् ।) ब्रह्मन् अलं कथितेन । निश्चितं नृशंसं राक्षसमत्रभवतो हृदयम्; (सरोषम् ।) धिङ्मुनिजनासदृशं राक्षसस्य सदृशं भवता व्याहृतम्. ७ गदायुद्धे.

युधिष्ठिरः——(बाष्पं विसृजन् ।) साधु महर्षे साधु । सुस्निग्धम-भिहितम् ।

कञ्चुकी——महाराज किं नाम शोकान्धतया देवेन देवकल्पे-नापि प्राकृतेनेव त्यज्यते क्षात्रधर्मः ।

युधिष्ठिरः——आर्य जयंधर

शक्ष्यामि नो परिघपीवरबाहुदण्डौ
वित्तेशशक्रपुरदर्शितवीर्यसारौ ।
भीमार्जुनौ क्षितितले प्रविचेष्टमानौ
द्रष्टुं तयोश्च निधनेन रिपुं कृतार्थम् ॥ २२ ॥

अयि पाञ्चालराजतनये मद्दुर्नयप्राप्तशोच्यदशे यथा संदीप्यते पावक-स्तथा सहितावेव बन्धुजनं संभावयावः ।

द्रौपदी——आर्य कुरु दारुसंचयम् । प्रज्वाल्यतां चिता । त्वरते मे हृदयं नाथं प्रेक्षितुम् । (सर्वतोवलोक्य ।) कथं न कोऽपि महा-राजस्य वचनं करोति । हा नाथ भीमसेन तदेवेदं राजकुलं त्वया विरहितं परिजनोऽपि सांप्रतं परिहरति । (क)

(क) अज्ज करेहि दारुसंचअम् । पज्जलीअदु चिदा । तुवरदि मे हिअअं णाधं पेक्खिदुम् । कहं ण को वि महाराअस्स वअणं करेदि । हा णाह भीमसेण तं एव्व एदं राअउलं तुए विरहिदं पडिअणो वि संपदं परिहरदि ।

इत्यर्थः ।] सुस्निग्धं हितम् । देवकल्पेन देवतुल्येन । **शक्ष्यामीति** । [परिघ-वदर्गला इव पीवरौ बाहू दण्डाविव बाहुदण्डौ ययोस्तौ । वित्तेशः कुबेरः शक्रश्च तयोः पुरयोः दर्शितं वीर्यसारं याभ्यां तौ । कुबेरपुरे सौगन्धिकाहरणकाले भीमेन अस्त्रा-धिगमार्थं शक्रपुरीं गतेन शक्राज्ञया निवातकवचान् नाम दैत्यान् हतवतार्जुनेन च ।] [क्षितितले प्रविचेष्टमानौ मरणव्यथाकुलौ भूम्यां लुठन्तौ ।] भीमार्जुनौ रिपुं च द्रष्टुं कृतार्थंकृतकृत्यं शक्ष्यामि । शल्यामितौ इति पाठे तौद्रष्टुं शस्यामि प्रीत्यर्थं न शक्ष्यानि ॥ २२ ॥ [मम दुर्नयः] मद्दुर्नयस्तेन प्राप्ता शोच्या दशा यां तथाभूते । सहितावेकत्र देहत्यागेनेत्यर्थः ।] महाराज महाराज आनाय्यतां तावद्दारुसंचयः । संप्रज्वाल्यतां चिता । तदेव राजकुलमिदानीं त्वया विरहितं । परिजनोऽपि महाराजं परिभवति ।

१ उत्सृज्य; विमुञ्चन्. २ सुश्लिष्टं. ३ क्षत्रधर्मः. ४ शक्ष्यामि–शक्नोमि तौ. ५ वित्तेश-शक्रवरुणाधिकवीर्यवन्तौ; वित्तेशशक्रवरुणाधिकवज्रसारौ. ६ परिवर्तमानौ. ७ण को वि णाधेन विना (टी). ८ हा णाह अज्ज तुए–एसो तुऐ–विणा महाराओ परिअणेण विणरिहूर्अदि (परिभूयते). ९ यत्पत्युरनुमरणम्; पत्यनुसरणम्.

युधिष्ठिरः—महर्षे न कश्चि[1]च्छृणोति तावदावयोर्वचनम् तदिन्धनप्रदानेन प्रसा[2]दः क्रियताम् ।

राक्षसः—मुनिजनविरुद्धमिदम् । (स्वगतम् ।) पूर्णो[3] मे मनोरथः । यावदनुपलक्षितः स[4]मिन्धयामि वह्निम् । (प्रकाशम् ।) राजन् न शक्नुमो वयमि[5]ह स्थातुम् । (इति निष्क्रान्तः ।)

युधिष्ठिरः—कृष्णे न कश्चि[6]दस्मद्वचनं करोति । भवतु । स्वयमेवाहं दारुसंचयं कृत्वा चितामादीपयामि ।

द्रौपदी—त्वरतां त्वरतां महाराजः । (क)

(नेपथ्ये कलकलः ।)

द्रौपदी—(सभयमाकर्ण्य ।) महाराज कस्याप्येष बलदर्पितस्य विषमः शङ्खनिर्घोषः श्रूयते । अपरमप्याप्रियं श्रोतुमस्ति निर्बन्धस्ततो विलम्ब्यते । (ख)

युधिष्ठिरः—न खलु विलम्ब्यते । उत्तिष्ठ ।

(इति सर्वे परिक्रामन्ति ।)

युधिष्ठिरः—अयि पाञ्चालि अ[7]म्बायाः सपत्नीजनस्य च किंचित्संदिश्य निवर्तय[8] परिजनम् ।

द्रौपदीः—महाराज अम्बायै एवं संदेक्ष्यामि—यः स बकहिडिम्बकिर्मीरजटासुरजरासंधविजयमल्लस्ते मध्यमपुत्रः स मम हताशायाः पक्षपातेन परलोकं गत इति । (ग)

(क) तुवरदु तुवरदु महाराओ ।

(ख) महाराअ कस्स वि एसो बै[9]लदप्पिदस्स विसमो सङ्खणिग्घोसो सुणीअदि । अवरं वि अप्पिअं सुणिदुं अत्थि णिब्बन्धो तदो विलम्बीअ[10]दि ।

(ग) महाराअ अम्बाए एव्वं संदिसिस्सं—जो सो बअहिडिम्बकिम्मीरजडासुरजरासंधविजअमल्लो दे मज्झमपुत्तो सो मम हदासाए पक्खवादेण परलोअं गदो त्ति ।

समिन्धयामि दीपयामि । [दर्पः अस्य संजातः असौ दर्पितः । बलेन दर्पितः बलदर्पितस्तस्य । विषमः कर्णकठोरः । निर्घोषः शब्दः । निर्बन्धः आग्रहः । दृढाभिलाष इत्यर्थः । ततो विलम्ब्यते इति प्रश्नकाकुः । विजये मल्लः

---

१ कश्चिदिनानीं. २ प्रसादं कर्तुमर्हसि. ३ पूर्णा मे मनोरथाः. ४ समीपेऽहमिन्धनमादीपयामि. ५ हैव, हैवं. ६ कश्चिदिदानीमेतत्करिष्यति । भवतु । स्वयमेव शुष्कदारुसंचयं कृत्वा चितानलेनात्मानमात्मनादीपयामि. ७ तत्रभवत्या अम्बायाः. ८ निवार्यतां परिजनः. ९ तेजोबल; ०दस्स णिग्घोसो; बहलदाप्पिदस्स णिग्घोसो. १० विलम्बीअदु-

युधिष्ठिरः—भद्रे बुद्धिमतिके उच्यतामस्मद्वचनादम्बा ।

येनासि तत्र जतुवेश्मनि दीप्यमाने
निर्वाहिता[1] सह सुतैर्भुजयोर्बलेन ।
तस्य प्रियस्य बलिनस्तनयस्य पाप-
माख्यामि[2] तेऽम्ब कथयेत्कथमीदृगन्यः ॥ २३ ॥

आर्य जयंधर त्वयापि[3] सहदेवसकाशं गन्तव्यम् । वक्तव्यश्च तत्रभवान्पाण्डुकुलबृहस्पतिर्माद्रेयः[4] कनीयानस्माकं सकल[5]कुरुकुलकमलाकरदावानलो[6] युधिष्ठिरः परलोकमभिप्रस्थितः प्रियानुजम[7]प्रतिकूलं सततमाशंसनीयमसंमूढं व्यसनेऽभ्युदये च धृतिमन्तं भवन्तमविरलमालिङ्ग्य शिरसि चाघ्रायेदं प्रार्थयते—

मम हि वयसा दूरेणाल्पः[8] श्रुतेन समो भवा-
न्सहजकृतया[9] बुद्ध्या ज्येष्ठो मनीषितया गुरुः ।
शिरसि मुकुलौ पाणी कृत्वा भवन्तमतोऽर्थये
मयि विरलतां नेयः स्नेहः पितुर्भव वारिदः ॥ २४ ॥

अपि च । बाल्ये[10] संवर्धितस्य नित्याभिमानिनोऽस्मत्सदृशहृदयसा-

---

विजयमल्लः ।] एतत्संदेष्टव्यम्—योऽसौ मल्लो मध्यमपुत्रस्ते स मम... । **येनेति** । [तत्र वारणावते । तथा च भारतं—भीमसेनस्तु राजेन्द्र भीमवेगपराक्रमः । जगाम भ्रातॄनादाय सर्वान्मातरमेव च ॥ आ. अ. १४८ श्लो. २०] निर्वाहिता रक्षिता । ते आख्यामि तुभ्यं कथयामि । अन्यो मत्त इति शेषः । मदन्यः क ईदृशं दुःखं कथयेत् । किं तु न कोऽपीत्यर्थः ॥ २३ ॥ [सकलं कुरुकुलमेव कमलाकरस्तस्य दावानलः । अनेन आत्मनोऽसमीक्ष्यकारिता क्रूरता चोक्ता । न ह्यमूढचेताः कमलानि दावानले प्रक्षिपेदिति भावः ।] प्रियश्चासावनुजश्चेति विग्रहः । बह्वच्यनियमः इति प्रियस्यैव पूर्वनिपातः । अर्थात्सहदेवम् । अप्रतिकूलमायत्तम् । आशंसनीयं प्रत्याशार्हम् । विपत्तावमूढममुग्धम् । [अभ्युदये धृतिमन्तं क्षमावन्तम् ।] आघ्राय परिचुम्ब्य । **ममेति** । दूरेणाधिकेन [अल्पः कनिष्ठः ।] श्रुतेनाध्ययनेन । सहजा स्वाभाविकी [कृता संस्कारेण वर्धिता । ०कृपयेति पाठे] कृपा दया यस्यां तया । धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः इत्यमरः । अतः मुकुलौ [मुकुलाकारौ] पाणी कृत्वाऽञ्जलिं बद्ध्वा । भवन्तमर्थय इदं याचे । मयि स्नेहो विरलतां कृशत्वं नेयः । अस्मदर्थे प्राणान्मा त्यजेत्यर्थः वारिदः निवापोदकस्य दाता ॥ २४ ॥

---

१ निर्वासिता. २ कदनं कथमीदृशस्य; कोऽन्यस्तवाम्ब कथयेत्कथमीदृशस्य. ३ त्वमपि सहदेवसकाशं गच्छ; त्वयापि...गत्वा. ४ वैमात्रेयः. ५ स कुरुकुल०. ६ बाडवानलः. ७ प्रियमनुजमनुकूलं. ८ दूरेण त्वं. ९ कृपया; कृतसहजया. १० बालिशचरितस्य (टी.);-अश्मसदृश०; मध्दृदयसारस्य.

रस्यापि नकुलस्य ममाज्ञया वचने स्थातव्यम् । तदुच्यतां नकुलः । नानुगन्तव्यास्मत्पदवी । त्वया हि वत्स

विस्मृत्यास्मान्श्रुतिविशदया प्रज्ञया सानुजेन
पिण्डान्पाण्डोरुदकपृषतानश्रुगर्भान्प्रदातुम् ।
दायादानामपि तु भवने यादवानां कुले वा
कान्तारे वा कृतवसतिना रक्षणीयं शरीरम् ॥ २५ ॥

गच्छ जयंधर अस्मच्छरीरस्पृष्टिकया शापितेन भवताऽकालहीनमिदमवश्यमावेदनीयम् ।

द्रौपदी—हला बुद्धिमतिके भण मम वचनेन प्रियसखीं सुभद्राम् । अद्य वत्साया उत्तरायाश्चतुर्थो मासः प्रतिपन्नस्य गर्भस्य त्वमेवैतं कुलप्रतिष्ठापकं सावधानं रक्ष कदापीतः परलोकगतस्य श्वशुरकुलस्यास्माकमपि सलिलबिन्दुदो भविष्यति इति । (क)

युधिष्ठिरः—(सास्रम् ।) भोः कष्टम् ।

शाखारोधैस्थगितवसुधामण्डले मण्डिताशे
पीनस्कन्धे सुसदृशमहामूलपर्यन्तबन्धे ।

(क) हला बुद्धिमदिए भणाहि मह वअणेण पिअसहीं सुभद्दाम्—अज्ज वच्छाए उत्तराए चउत्थो मासो पडिवण्णस्स गब्भस्स । तुमं एव्व कुलपडिट्ठावअं सावहाणं रक्ख । कदा वि इदो परलोअगदस्स ससुरउलस्स अह्माणं वि सलिलबिन्दुदो भविस्सदि त्ति ।

विस्मृत्येति । सानुजेन त्वयाऽस्मान्प्रज्ञया विस्मृत्य पाण्डोरुदकपृषतान्प्रदातुं शरीरं रक्षणीयमित्यन्वयः । पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसः । इत्यमरः । श्रुतिरध्ययनम् । वसतिर्वासः ॥ २५ ॥ [स्पृष्टिका स्पर्शः ।] शापितेन मदङ्गशपथवता । अकालहीनं कालः योग्यसमस्तेन हीनं यथा न भवेत्तथा । कदाप्येतेनापि परलोकगतस्यास्माकं श्वशुरकुलस्योदकबिन्दुर्भविष्यति । अत्रापन्नसत्त्वा गर्भवती । नाभिकुलं पितृकुलम् । [निक्षिपसि निधापयिष्यसि । अत्रस्थस्य विनाशसम्भवात् ।] **शाखेति** । रोधोऽवरोधः । आधिक्यमिति यावत् [शाखारोधेन निरन्तरप्ररूढशाखाविस्तारेण स्थगितमाच्छादितं वसुधामण्डलं येन तस्मिन् । मण्डिता अलंकृता आशा दिशो येन । पीनः स्कन्धः प्रकाण्डः यस्य तस्मिन् । सुसदृशः तरोरनुरूपः महामूलस्य पर्यन्तः परितो बन्धो यस्य तस्मिन् । ईदृशि सुमहति तरौ दग्धे सति तस्या

---

१ श्रुतविशदया स्वाग्रजौ चात्मबुद्ध्या क्षीणे पाण्डावुदक° प्रज्ञया सानुजांश्च. २ शापितोऽसि । त्वयाऽकालहीन. ३ रोह–. ४ पर्यङ्क. ५ आवण्णसत्ताए चउत्थो मासो वट्टदि । सव्वधा णाविउले तं णिक्खिवेसि (नाभिकुले तां निक्षिपसि). ६ लोआदो सुरलोअगदाणं अम्हाणं अ सलि°. ७ गुरुउलस्स.

दग्धे दैवात्सुमहति तरौ तस्य सूक्ष्माङ्कुरेऽस्मि-
न्नाशाबन्धं कमपि कुरुते छाययार्थी जनोऽयम् ॥ २६ ॥

साधु[1] । इदानीमध्यवसितं करणीयम् । (कञ्चुकिनमवलोक्य ।) आर्य जयंधर स्वशरीरेण[2] शापितोऽसि तथापि न गम्यते ।

कञ्चुकी—(साक्रन्दम् ।) हा देव पाण्डो तत्र सुतानामजातशत्रुभीमार्जुननकुलसहदेवानामयं दारुणः परिणामः[3] । हा देवि कुन्ति भोजराज[4]भवनपताके

भ्रातुस्ते तनयेन शौरिगुरुणा श्यालेन गाण्डीविन-
स्तस्यैवाखिलधार्तराष्ट्रनलिनी[5]व्यालोलने दन्तिनः ।
आचार्येण वृकोदरस्य हलिनोन्मत्तेन मत्तेन वा
दग्धं त्वत्सुतकाननं[6] ननु मही यस्याश्रयाच्छीतला ॥ २७॥

(इति रुदन्निष्क्रान्तः ।)

युधिष्ठिरः—जयंधर[7] जयंधर ।

(प्रविश्य)

कञ्चुकी—आज्ञापयतु देवः ।

युधिष्ठिरः—वक्तव्यमिति ब्रवीमि[8] । न पुनरेतावन्ति भागधेयानि नः । यदि कदाचिद्विजयी स्याद्वत्सोऽर्जुनस्तद्वक्तव्योऽस्मद्वचनाद्भवता[9] ।

हली हेतुः सत्यं भवति मम वत्सस्य निधने
तथाप्येष भ्राता सहजसुहृदस्ते मधुरिपोः ।

सूक्ष्माङ्कुरे अस्मिन् अयं छायया अर्थी । छायामिच्छन्नित्यर्थः । अयं जनः कमपि दुष्पूरामित्यर्थः । आशाबन्धं दैवाद् कुरुते ।] आशाबन्धः समाश्वासे तथा मर्कटजालके । इति विश्वः । छाययार्थी छायाप्रार्थकः । [तद्वत्पाण्डुवंशाङ्कुरेस्मिन् सलिलबिन्द्वादिलाभाशेत्यर्थः ।] ॥ २६ ॥ **भ्रातुरिति** । ते भ्रातुर्वसुदेवस्य । शौरिगुरुणा [शौरेः कृष्णस्य गुरुणा ज्यायसा भ्रात्रा । अर्जुनस्य श्यालेन सुभद्राया भ्रातृत्वात् । अखिला धार्तराष्ट्रा एव नलिन्यः कमलिन्यः तासां ।] व्यालोलनं व्याघट्टना । तत्र दन्तिनः तस्य भीमस्य आचार्येण गुरुणा । हलिना बलेनाथ च हलवाहकेन । [उन्मत्तेन उन्मादवता अथवा मत्तेन क्षीबेण । ननु यस्याश्रयादाश्रयं प्राप्य मही शीतला शान्तिमती आसीत्तत् त्वत्सुतकाननं दग्धम् । ॥ २७ ॥ [एतावन्ति अर्जुनविजयावहानीति यावत् ।] **हलीति** । हेतुः कारणम् । [तथाप्येष हली ते सुहृदः भ्राता भवति । अतस्तस्मिन् क्रोधो

---

१ द्रौपदि साधय-य-इदानीमध्यवसितम्. २ अस्मच्छरीरेण. ३ दशापरिणामः. ४ भोजकुलपताके. ५ नलिन०; -व्यालोडनादन्तिनः. ६ तव पुरी-मही-यच्छायया; तत्सुत० तव-; दग्धं तत्सुतकाननं समभवद्यस्याश्रयः शीतलः. ७ आर्य जयंधर. ८ वक्तुमिच्छामि । न पुनरेतावन्ति भागधेयानि युष्माकम्. ९ तदासौ.

अतः क्रोधः कार्यो न खलु यदि च प्राणिषि ततो
वनं गच्छेर्मा गाः पुनरकरुणां क्षात्रपदवीम् ॥ २८ ॥

कञ्चुकी—यथाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

युधिष्ठिरः–(अग्निं दृष्ट्वा सहर्षम् ।) कृष्णे ननूद्धतशिखाहस्तैर्हूतास्मद्विधव्यसनिजनः समिद्धो भगवान्हुताशनस्तत्रेन्धनीकरोम्यात्मानम् ।

द्रौपदी—प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजो ममानेनापश्चिमेन प्रणयेन । अहं तावदग्रतः प्रविशामि । (क)

युधिष्ठिरः—यद्येवं सहितावेवाभ्युदयमुपभोक्ष्यावहे ।

चेटी—हा भगवन्तो लोकपालाः परित्रायध्वं परित्रायध्वम् । एष खलु सोमवंशराजर्षी राजसूयसंतर्पितहव्यवाहः खाण्डवसंतर्पितहुतवहस्य किरीटिनो ज्येष्ठो भ्राता सुगृहीतनामधेयो महाराजयुधिष्ठिरः । एषापि पाञ्चालराजतनया देवी यज्ञवेदिमध्यसंभवा याज्ञसेनी। द्वावपि निष्करुणज्वलनस्य प्रवेशेनेन्धनीभवतः । तत्परित्रायध्वमार्याः परित्रायध्वम् । कथं न कोऽपि परित्रायते । (तयोरग्रतः पतित्वा ।) किं व्यवसितं देव्या देवेन च । (ख)

(क) पसीदहु पसीदहु महाराओ मम इमिणा अपश्चिमेण पणएण । अहं दाव अग्गदो पविसामि ।

(ख) हा भगवन्तो लोअवाला परित्ताअह परित्ताअह । एसो क्खु सोमवंसराएसी राअसूअसंतप्पिदहव्ववाहो खण्डवसंतप्पिहुदवहस्स किरीडिणो जेट्ठो भादा सुगिहीदणामहेओ महाराअजुहिट्ठिरो । एसा वि पाञ्चालराअतणआ देवी जण्णवेदिमज्झसंभवा जण्णसेणी । दुवे वि णिक्करुणजलणस्स प्पवेसेण इन्धणीहोन्ति । ता परित्ताअह अज्जा परित्ताअह । कधं ण को वि परित्ताअदि । किं ववसिदं देवीए देवेण अ ।

न कार्यः ।] प्राणिसि जीवसि । गच्छेर्गमिष्यसि । क्षात्रपदवीं क्षत्रियपथं [शत्रुहननरूपम् ।] पुनर्मा गा न गमिष्यसि । मा गाः इति माङ्योगे आशंसायां लुङ् । न माङ्योगे इत्यटो निषेधः ॥ २८ ॥ [शिखा एव हस्ताः शिखाहस्ताः । उद्धूता ये शिखाहस्तास्तैः आहूतः अस्मद्विधः व्यसनिजनः येन स तथोक्तः ।] अपश्चिमेन प्रथमेन सत्येन वा । [नास्ति पश्चिमो यस्मात्तेन चरमेणेत्यर्थः ।] प्रणयः प्रेम्णि याच्ञायाम् । इति धरणिः । [राजा सोमः सूयते अत्र इति राजसूयः तेन सन्तर्पितः हव्यवाहः येन सः । सुगृहीतं प्रातः स्मृतं नामधेयं यस्य स तथोक्तः । तदुक्तं—

---

१ मयि च प्रेम भवतः. २ नन्वयमुद्धत–;. शिखाहूना० भगवान्हव्यभुग्. ४ तत्रेन्धनमात्मानं करिष्ये. ५ ०भ्युदयमपि भोक्ष्यावहे. ६ एव्व दाव;–गमिस्सम्. ७ सामवंसराएसी अअं क्खु राआ. ८ एसा देवी पाञ्चालराअकुलदेवदा. ९ जण्ण इति नास्ति क्वचित्. १० दुवे वि सरीरेण णिक्करुणस्स कालाणलस्स इन्धणीहोन्ति ।

युधिष्ठिरः—अयि बुद्धिमतिके यद्वत्सलेन प्रियानुजेन विना सदृशं तत् । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रे उदकमुपनय ।

चेटी—यद्देव आज्ञापयति (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य च ।) जयतु जयतु महाराजः । (क)

युधिष्ठिरः—पाञ्चालि त्वमपि तावत्स्वपक्षपातिनो वृकोदरस्य प्रियस्यार्जुनस्योदकक्रियां कुरु ।

द्रौपदी—महाराज एव करोतु । अहं पुनर्ज्वलनं प्रवेक्ष्यामि ।(ख)

युधिष्ठिरः—अनतिक्रमणीयं लोकवृत्तम् । भद्रे उदकमुपनय ।

चेटी—(तथा करोति ।)

युधिष्ठिरः—(पादौ प्रक्षाल्योपस्पृश्य च ।) एष तावत्सलिलाञ्जलिर्गाङ्गेयाय भीष्माय गुरवे । अयं प्रपितामहाय शान्तनवे । अयमपि पितामहाय विचित्रवीर्याय । (सास्रम् ।) तातस्याधुनावसरः । अयमपि तत्रभवते सुगृहीतनाम्ने पित्रे पाण्डवे ।

अद्यप्रभृति वारीदमस्मत्तो दुर्लभं पुनः
तात माद्र्यम्बया सार्धं मया दत्तं निपीयताम् ॥ २९ ॥

एतज्जलं जलजनीलविलोचनाय
भीमाय तस्य मम चाप्यविभक्तमस्तु ।
एकं क्षणं विरम वत्स पिपासितोऽपि
पातुं त्वया सह जवादयमागतोऽस्मि ॥ ३० ॥

(क) जं देवो आणवेदि । जेदु जेदु महाराओ ।
(ख) महाराओ एव्व करेदु । अहं उण जलणं पविसिस्सम् ।

स सुगृहीतनामा स्याद्यः प्रातः स्मर्यते बुधैः ।] खाण्डववनादीपनजननस्य किरीटिनो... द्वावप्येतौ...। उपस्पृश्याचम्य । गाङ्गेयाय भीष्माय । शान्तनवे शान्तनुनाम्ने । **अद्येति** । हे तात मया दत्तमेतज्जलं माद्र्यम्बया सह निपीयताम् ॥ २९ ॥ **एतदिति** । [जलजं कुवलयमिव नीले विलोचने यस्य तस्मै] जलजस्य लीला विलासो यत्र तत् । भीमप्रियस्य प्रीतिविषयभीमस्य । अविभक्तं साधारणम् । हे वत्स भीम । [पिपासितः संजाततृष्णोऽपि एकं क्षणं] विरम मां प्रतिपालय अयमहं एतज्जलं त्वया सह पातुं जवाद्वेगादागतोऽस्मि । [वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट्] ॥ ३० ॥

---

१ नाथेन. २ सदृशम् । तदुत्तिष्ठोत्तिष्ठ । सलिलमुपानय. ३ त्वत्पक्ष. ४ मुखं. ५ अयमि इति क्वचिन्नास्ति. ६ तात तवाधुना. ७ अयं तावत्; स्वर्गस्थाय गुरवे. ८ वा दत्तं. ९ त्वयाम्बया. १० एतद्दत्तं. ११ लील. (टी.);-विलोचनस्य. १२ भीमप्रियस्य (टी.); भीमस्य भारतव ममाप्य. १३ तु विषहस्व. १४ अहं.

अथवा सुक्षत्रियाणां गतिमुपगतं वत्समहमुपगतोऽप्यकृती द्रष्टुम् । वत्स भीमसेन

मया पीतं पीतं तदनु भवताम्बास्तनयुगं
मदुच्छिष्टैर्वृत्तिं जनयसि रसैर्वत्सलतया ।
वितानेष्वप्येवं तव मम च सोमे विधिरभू-
न्निवापाम्भः पूर्वं पिबसि कथमेवं त्वमधुना ॥ ३१ ॥

कृष्णे त्वमपि देहि सलिलाञ्जलिम् ।

द्रौपदी—हञ्जे बुद्धिमतिके उपनय मे सलिलम् । (क)

(चेटी तथा करोति ।)

द्रौपदी—(उपसृत्य जलाञ्जलिं पूरयित्वा ।) महाराज कस्मै सलिलं ददामि । (ख)

युधिष्ठिरः—

तस्मै देहि जलं कृष्णे सहसा गच्छते दिवम् ।
अम्बापि येन गान्धार्या रुदितेन सखी कृता ॥ ३२ ॥

द्रौपदी—नाथ भीमसेन परिजनोपनीतमुदकं स्वर्गगतस्य ते पादोदकं भवतु । (ग)

(क) हञ्जे बुद्धिमदिए उवणेहि मे सलिलम् ।

(ख) महाराअ कस्स सलिलं देम्हि ।

(ग) णाह भीमसेण परिअणोवणीदं उदअं सग्गगदस्स दे पादोदअं भोदु ।

गतिं स्वर्गम् । [अकृती असमर्थः ।] **मयेति** । [मया अम्बास्तनयुगं लक्षणया स्तनयुगजं पयः पीतं तदनु भवता पीतम् । वत्सलतया मयि स्नेहात् मदुच्छिष्टै रसैः रसवद्भिः भोज्यविशेषैः वृत्तिं जनयसि । वितानेषु यज्ञेष्वपि सोमे सोमपाने एवं तव मम च विधिरभूत् । अधुना तु त्वं निवापाम्भः एवं पूर्वं कथं पिबसि ।] तदनु तत्पश्चात् । रसैर्दुग्धैः । वृत्तिं वर्तनम् । क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानम् । इत्यमरः । साम्यो विधिः समः प्रकारः । साम्य इति चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । साम्ये विधिः इति पाठे साम्ये तुल्यत्वे विधिरित्यर्थः । सोमे विधिः इति पाठे सोमलताद्रवपानेऽयं प्रकार इत्यर्थः । निवापः पितृदेयम् ॥ ३१ ॥ **तस्मा इति** । सहसा शीघ्रं जलं देहीत्यन्वयः । येन [रुदितेन हेतुना अम्बापि गान्धार्याः सखी कृता ।

---

१ मृतोऽप्य०; किमहमुपागतोऽपि प्राप्स्यामि द्रष्टुं भीमसेनम्; न पापः प्राप्नोमि द्रष्टुं भीमम्. २ पूर्वं. ३ साम्यो; साम्ये; सोऽयं. ४ जलाञ्जलिं; ०जलिं तत्रभवते भीमाय. ५ पूर्वं;–देवि जलं देहि सहसा यो गतो दिवम्. ६ गान्धारीरुदितेन (टी.); रुदितेषु; समीकृता. ७ देहि मे उदअम्. ८ एतत्क्वचिन्नास्ति.

युधिष्ठिरः—फाल्गुनाग्रज

असमाप्तप्रतिज्ञेऽस्तं याते त्वयि महाभुजे ।
मुक्तकेश्यैव दत्तस्ते प्रियया सलिलाञ्जलिः ॥ ३३ ॥

द्रौपदी—उत्तिष्ठ महाराज दूरं गच्छति ते भ्राता । (क)

युधिष्ठिरः—(दक्षिणाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा ।) पाञ्चालि निमित्तानि मे कथयन्ति संभावयिष्यसि वृकोदरमिति ।

द्रौपदी—महाराज सुनिमित्तं भवतु । (ख)

(नेपथ्ये कलकलः ।)

(प्रविश्य संभ्रान्तः ।)

कञ्चुकी—परित्रायतां परित्रायतां महाराजः । एष खलु दुरात्मा कौरवापसदः क्षतजाभिषेकपाटलिताम्बरशरीरः समुच्छ्रितदिग्धभीषणगदापाणिरुद्यतकालदण्ड इव कृतान्तोऽत्रभवतीं पाञ्चालराजतनयामितस्ततः परिमार्गमाण इत एवाभिवर्तते ।

युधिष्ठिरः—हा दैव ते निर्णयो जातः । हा गाण्डीवधन्वन्

(इति मुह्यति ।)

द्रौपदी—हा आर्यपुत्र हा मम स्वयंवरस्वयंग्राहदुर्ललित प्रियं

(क) उट्ठेहि महाराअ दूरं गच्छदि दे भादा ।

(ख) महाराअ सुणिमित्तं भोदु ।

पाठान्तरे] गान्धारीरुदितेनाम्बापि सखीकृता रोदनवती कृतेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ फाल्गुनोऽर्जुनः । **असमाप्तेति** । [प्रतिज्ञेपि याते इति पाठे याते दिवमिति शेषः । मुक्ता अबद्धाः केशा यस्यास्तया ।] ॥ ३३ ॥ महाराज उत्तिष्ठोत्तिष्ठ ।...मे भर्ता । संभावयिष्यसि प्राप्स्यसि । [कौरवेषु अपसदः कौरवापसदः । क्षताज्जायते इति] क्षतजं रक्तं [तेन पाटलिते रक्तीकृते अम्बरशरीरे यस्य ।] अम्बरं वासः । [समुच्छ्रिता या दिग्धा रक्तलिप्ता भीषणा च गदा सा पाणौ यस्य ।] गदाशक्तिः शक्तिरस्त्रभेदस्तद्वद्गदेत्यर्थः । हा मम स्वयंवरस्वयंग्राहदुर्ललित भ्रातृप्रिय परलोकमनुगतोऽसि । [स्वयंवरे यः स्वयंग्राहः मया पतित्वेन वरणं स एव दुर्ललितं यस्य । मद्ग्रहणे कृतनिश्चयेत्यर्थः । अनेन मम त्यागोत्यन्तमनुचित इति ध्वनितम् ।]

---

१ तात फा०. २ ०ज्ञेपि याते,–ममानुजे. ३ प्रिययाद्य जला० ४ कथयन्त्यहतं वृकोदरम् । कथयन्ति स्वयं संभावयामि वृकोदरमिति । भवतु शीघ्रतरमनुगच्छामि ।–संभावयसि वृकोदरमिति । भवतु । शीघ्रं दहनमुपसर्पावः । द्रौपदी–आः पज्जलिदो भअवं हुदवहो । ५ महाक०. ६ कौरवाधमः. ७ पाटलीकृताम्बरः; क्षतजाभिषिक्त–. ८ रक्तभीषणगदाशनिः–पाणिः, उद्धत–उद्यत्–कालदण्डः. ९ अन्तकः.

भ्रातरमनुगतोऽसि । न पुनर्महाराजमिमं दासजनं च । (इति मोहमुपगता । (क)

युधिष्ठिरः—हा वत्स सव्यसाचिन् हा त्रिलोचनाङ्गनिष्पेषमल्ल हा निवातकवचोद्धरणनिष्कण्टकीकृतामरलोक हा बदर्याश्रममुनिद्वितीयतापस हा द्रोणाचार्यप्रियशिष्य हा अस्त्रशिक्षाबलपरितोषितगाङ्गेय हा राधेयकुलकमलिनीप्रालेयवर्ष हा गन्धर्वनिर्वासितदुर्योधन हा पाण्डवकुलकमलिनीराजहंस

तां वत्सलामनभिवाद्य विनीतमम्बां
गाढं च मामनुपगुह्य मयाप्यनुक्तः ।
एतां स्वयंवरवधूं दयितामदृष्ट्वा
दीर्घप्रवासमयि तात कथं गतोऽसि ॥ ३४ ॥

(मोहमुपगतः ।)

(क) हा अज्जउत्त हा मम सअंवरसअंगहदुल्ललिद पिअं भादुअं अणुगदोसि । ण उण महाराअं इमं दासजणं अ ।

[सव्येन वामकरेण सचते दक्षिणहस्तेनेव बाणान् वर्षते असौ सव्यसाची तस्य सम्बुद्धिः] सव्यसाचिन्नर्जुन । [त्रिलोचनस्य किरातवेषधारिणः अङ्गानां निष्पेषे मर्दने मल्ल ।] निवातेति । निवातकवचनामकदैत्यहननेन निःशत्रूकृतसुरलोक इत्यर्थः । [निवाचकवचा नाम दानवा मम शत्रवः । समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत । तिस्रः कोट्यः समाख्यातास्तुल्यरूपबलप्रभाः । इत्यादि कथा भारते वनपर्वणि द्रष्टव्या । अ. ६८–७१, ७३] बदर्याश्रमो बदरिकाश्रमः । तत्र यौ मुनी नरनारायणौ तयोः द्वितीयः तापसः । नारायणस्य प्रथमत्वात् । मुन्योरिति निर्धारणे सप्तमी । [तदुक्तं महाभारते–नरस्त्वं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान् । बदर्यां तप्तवानुग्रं तपो वर्षायुतान् बहून् ॥ इति] राधेयकुलमेव कमलिनी तस्याः प्रालेयवर्ष हिमपात । तस्य विनाशकेत्यर्थः । गन्धर्वाच्चित्ररथान्निर्वासितो मोचितो दुर्योधनो येन तत्सम्बुद्धिः ।] **तामिति** । [अयि इति कोमलामन्त्रणे । तात वत्स तां वत्सलां स्नेहवतीमम्बां मातरं कुन्तीं विनीतं सविनयं यथा तथा अनभिवाद्य मां च गाढं यथा तथा अनुपगुह्यानालिङ्ग्य मयापि अनुक्तोऽननुमतः एतां स्वयंवरवधूं दयितां अदृष्ट्वा दीर्घप्रवासं कथं गतोसि । नैतद्युक्तमिति भावः ।] तातानुकम्प्य ।

---

१ हा असदृशमल्ल हा निवातकवचोद्धरण हा निष्क्रण्टकी०. २ हा साहसिक हा द्रोणाचार्यवत्सल हा वत्सार्जुन. ३ सुयोधन. ४ अनभिवन्द्य. ५ सदृशी–सदृशीमपृष्ट्वा. ६ वत्स. ७ सअंगहकुटुम्बिअ. ८ संभावेसि;–विओदरं संभावेसि.

कञ्चुकी—भो[1]: कष्टम् । एष दुरात्मा कौरवाधमो यथेष्टमित एवाभिवर्तते । सर्वथा[2] सम्प्रत्ययमेव कालोचितः प्रतीकारः । चितां[3]-समीपमुपनयाम्यत्रभवतीं पाञ्चालराजतनयाम् । अहमप्येवमेवानुगच्छामि । (चेटीं प्रति ।) भद्रे त्वमपि देव्या भ्रातरं धृष्टद्युम्नं नकुलसहदेवौ वाऽवाप्नुहि[4] । अथवा एवमवस्थिते महाराजेऽस्तमितयोर्भीमार्जुनयोः कुतोऽत्र परित्राणाशा[5] ।

चेटी—परित्रायध्वं परित्रायध्वमार्याः । (क)

(नेपथ्ये कलकलानन्तरम् ।)

भो भोः समन्तपञ्चकसंचारिणः क्षतजासव[6]मत्तयक्षराक्षसपिशाचभूतवेतालकङ्कगृध्रजम्बुकोलूकवायसभूयिष्ठा विरलयोधपुरुषाः कृतमस्मद्दर्शनत्रासेन । कथयत कस्मिन्नुद्देशे याज्ञसेनी संनिहितेति । कथयाम्युपलक्षणं[7] तस्याः ।

ऊरू[8] करेण परिघट्टयतः सलीलं
दुर्योधनस्य पुरतोऽपहृताम्बरा या ।
दुः[9]शासनेन कचकर्षणभिन्नमौलिः
सा द्रौपदी कथयत क्व पुनः प्रदेशे ॥ ३५ ॥

कञ्चुकी—हा देवि यज्ञ[11]वेदिसंभवे परिभूयसे संप्रत्यना[12]थेन कुरुकुलकलङ्केन ।

(क) परित्ताहअ परित्ताहअ अज्जा ।

तातोऽनुकम्प्ये जनके इति विश्वः ॥ ३४ ॥ [अवाप्नुहि आश्रयार्थं गच्छ ।] गृध्रादीनां भूयिष्ठः प्रचुरो निलयो गृहं येषु ते तथा । [वायसा भूयिष्ठा येषु ते । वायसादिभिर्बहुसंख्याका इत्यर्थः ।] उपलक्षणं परिवाचकम् । **उरू इति ।** [सलीलं करेण ऊरू निजोरुयुगं परिघट्टयतः हस्तेन परामृशतः । तथा च भारतं—एवमुक्त्वा तु कौन्तेयमपोह्य वसनं स्वकं । अभ्युत्स्मयित्वा राधेयं भीममाधर्षयन्निव । द्रौपद्याः प्रेक्षमाणायाः सव्यमूरुमदर्शयत् ॥ दुर्योधनस्य पुरतः या दुःशासनेन अपहृतमम्बरं वस्त्रं यस्याः सा अपहृताम्बरा । या च कचानां कर्षणमाकर्षणं । कचः केशः शिरोरुहः इत्यमरः । तेन ।] भिन्नमौलिर्विदारितधम्मिल्ला । मौलिः किरीटे धम्मिल्ले इति विश्वः । [सा द्रौपदी पुनः क्व कस्मिंन् ।] प्रदेशेऽस्तीति शेषः । कथयत तमिति शेषः ॥ ३५ ॥ हा देवि अर्थसूचनरूपा धृतिकेयम् । अन्तःपटीप्र-

---

१ इदानीं भोः; कष्टं कष्टम् ।...सुयोधनः. २ सर्वथायं प्रवेशकालः. ३ भद्रे बुद्धिमतिक चिता० नय. ४ ब्रूहि; यथाचारमाक्रन्द । ५ क्व नु परित्राणम्. ६ जास्वाद...श्वात्रशिष्टविरलाश्च योधाः. ७ किं कथ०. ८ ऊरुं. ९ सलज्जा; सरोषम्. १० दुःशासनस्य- ११ याज्ञसेनि. १२ त्वनाथवानेन; कुरुकुलकेतुना दुर्योधनहतकेन.

युधिष्ठिरः—(सहसोत्थाय सावष्टम्भम् ।) पाञ्चालि न भेतव्यं न भेतव्यम् । (ससंभ्रमम् ।) कः कोऽत्र भोः । सनि[1]षङ्गं मे धनुरुपनय । दुरात्मन्दुर्योधनहतक आगच्छागच्छ । अपनयामि ते गदाकौशलसं-[2]भृतं भुजदर्पं शिलीमुखासारेण । अन्यच्च रे कुरुकुलाङ्गार

> **प्रियमनुजमपश्यंस्तं जरासंधम[3]ल्लं**
> **कुपितहरकिरात[4]ायोधिनं तं च वत्सम् ।**
> **त्वमिव कठिनचेताः प्राणितुं नास्मि शक्तो**
> **न[5]नु पुनरपहर्तुं बाणवर्षैस्तवासून् ॥ ३६ ॥**

(ततः प्रविशति गदापाणिः क्षतजसिक्तसर्वाङ्गो भीमसेन[6]ः ।)

भीमसेनः—(उद्धतं परिक्रामन्) भो भोः समन्तपञ्चकसंचारिणः सैनिकाः कोऽयमावेगः ।

> **नाहं रक्षो न भूतो रिपुरुधिरजलप्ला[7]विताङ्गः प्रकामं**
> **निस्तीर्णोरुप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि ।**
> **भो भो राजन्यवीराः समरशिखिशिखादग्ध[8]शेषाः कृतं व-**
> **स्त्रासेनानेन लीनैर्हतकरितुरगान्तर्हितैरास्यते य[9]त् ॥ ३७ ॥**

कथयन्तु भवन्तः कस्मिन्नुद्देशे पाञ्चाली तिष्ठति ।

द्रौपदी—(लब्धसंज्ञा ।) परित्रायतां परित्रायतां महाराजः । (क)

(क) परित्ताअदु परित्ताअदु महाराओ ।

विष्टैर्यत्क्रियतेऽर्थस्य सूचनम् । धृतिकार्थप्रकाशनम् । इति भरतः । इह सादननामावमर्षसंधिः । यदाह—बीजकार्योपगमनं सादनं समुदीरितम् । [सनिषङ्गं सतूणीरम् । संभृतमुपचितं ।] **प्रियमिति** । कुपितः हर एव किरातः हरकिरातः । किरातरूपी हर इत्यर्थः । [तेन सहायुध्यते इति] तं वत्समर्जुनम् । प्राणितुं जीवितुम् । त्वमिवेति व्यतिरेके दृष्टान्तः । यथा त्वं जीवितुं शक्तस्तथा नाहमित्यर्थात् । [तवासून्बाणवर्षैः पुनरपहर्तुं ननु शक्तोऽस्मि । न चेति पाठे न च नास्मि शक्त इति योज्यम् ।] नः शिरश्चालने ॥ ३६ ॥ **नाहमिति** । [अहं रक्षो न । भूतो न । प्रकामं रिपोः रुधिरमेव जलं तेन प्लावितं सर्वतः सिक्तमङ्गं यस्य तथोक्तः । निस्तीर्णं उरु गुर्वी प्रतिज्ञा एव जलनिधिः तस्य गहनं दुस्तरो भागो येन । निस्तीर्णः उरुः प्रतिज्ञा एव गहनः जलनिधिर्येन इति वा ।] जलनिधिगहन इत्यत्र पूर्वनिपातविधेरनित्यत्वमेव समाधानम् । क्रोधनः कोपशीलः क्षत्रियः अस्मि । भो भो समरमेव शिखी तस्य शिखाभिर्दग्धास्तेभ्यः शेषा अवशिष्टाः राजन्यवीराः वः अनेन त्रासेन कृतमलं यत् हता ये करितुरगास्तैः अन्तर्हितैः तिरोहितैः अतः लीनैर्लयंगतैरिव युष्माभिः आस्यते स्थीयते । न तथा स्थातव्यमिति भावः । त्रासफलमेतत् ॥ ३७ ॥

---

१ उपनीयतां मे सज्जं धनुः २ संभूतं. ३ शत्रुं. ४ तद्द्वेषिणं. ५ न च. ६ रौद्रवेशो भीम०. ७ जलाह्लादिताङ्गः (टी.); लाभ्युक्षिताङ्ग. ८ भुक्तशेषाः इति दर्पणकृतः पाठः. ९ किम्.

कञ्चुकी—देवि पाण्डुस्नुषे उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । संप्रति झटिति चिताप्रवेश एव श्रेयान् ।

द्रौपदी—(सहसोत्थाय ।) कथं न संभावयाम्यद्यापि चितासमीपम् ।

युधिष्ठिरः—कः कोऽत्र भोः । सनिषङ्गं धनुरुपनय । कथं न कश्चित्परिजनः । भवतु । बाहुयुद्धेनैव दुरात्मानं गाढमालिङ्ग्य ज्वलनमभिपातयामि । (परिकरं बध्नाति ।)

कञ्चुकी—देवि पाण्डुस्नुषे संयम्यन्तामिदानीं नयनोपरोधिनो दुःशासनावकृष्टा मूर्धजाः । अस्तमिता संप्रति प्रतीकाराशा । चितासमीपमेव द्रुततरं संभावय ।

युधिष्ठिरः—कृष्णे न खल्वनिहते तस्मिन्दुरात्मनि दुर्योधने संहर्तव्याः केशाः ।

भीमसेनः—पाञ्चालि न खलु मयि जीवति संहर्तव्या दुःशासनविलुलिता वेणिरात्मपाणिभ्याम् । तिष्ठतु तिष्ठतु । स्वयमेवाहं संहरामि ।

द्रौपदी—(भयादपसर्पति ।)

भीमसेनः—तिष्ठ तिष्ठ भीरु क्वाधुना गम्यते । (इति केशेषु ग्रहीतुमिच्छति ।)

युधिष्ठिरः—(वेगाद्भीममालिङ्ग्य ।) दुरात्मन् भीमार्जुनशत्रो सुयोधनहतक

आशैशवादनुदिनं जनितापराधो
मत्तो बलेन भुजयोर्हतराजपुत्रः ।

(क) कहं ण संभावेमि अज्जवि चिदासमीवम् ।

[झटिति सत्वरम् । विलुलिता विस्खलिता । निषङ्गेन तूणीरेण सहितम् । परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः इत्यमरः । न खलु नैवेत्यर्थः । **आशैशवादिति** । [पाप आशैशवाद्बाल्यात्प्रति अनुदिनं दिने दिने जनिताः कृताः कारिताश्च अपराधा येन स तथा । भुजयोर्बलेन मत्तः । हतौ राजपुत्रौ भीमार्जुनौ येन स तथा । त्वमद्य मे भुजौ एव पञ्जरं तस्य अन्तरमासाद्य जीवन् पदात्पदमपि न प्रयासि ।]

१ उपनीयतां सनिषङ्गं धनुः । (परिवृत्यावलोक्य च ।) कथं न कश्चिच्छृणोति परिजनः. २ संभावनाविहस्तमेनं (टी.). ३ नयनपथावरोधिनः. ४ द्रुतं चितासमीपं. ५ दुर्योधनहतके. ६ न खलु न खलुः ०विरूपिता; –संयमितव्यात्मपाणिना दुःशासनकृष्टा वेणी । ७ परिक्रामति । ८ बलात्. ९ अस्मात्परं–क्वेदानीं यास्यसीत्याधिकं क्वचित्. १० क्षीबो मदेन. ११ पुत्र.

आसाद्य[1] मेऽन्तरमिदं भुजपञ्जरस्य
जीवन्प्रयासि न पदात्पदमद्य पापं[2] ॥ ३८ ॥

भीमसेनः—अये[3] कथमार्यः सुयोधनशङ्कया क्रोधान्निर्दयं मामालिङ्गति[4] ।

कञ्चुकी—(निरूप्य[5] । सहर्षम् ।) महाराज वञ्च्यसे[6] । अयं खल्वायुष्मान्भीमसेनः सुयोधनक्षतजारुणीकृतसकलशरीराम्बरो दुर्लक्षव्यक्तिः । अलमधुना संदेहेन ।

चेटी—(द्रौपदीमालिङ्ग्य ।)[10] देवि निवृत्यतां निवृत्यताम् । एष खलु पूरितप्रतिज्ञाभारो नाथस्ते वेणीसंहारं कर्तुं त्वामेवान्विष्यति । (क)

द्रौपदी—हञ्जे किं मामलीकवचनैराश्वासयसि । (ख)

युधिष्ठिरः—जयंधर[7] किं कथयसि नायमनुजद्वेषी दुर्योधनहतकः ।

भीमसेनः—देव[8] अजातशत्रो भीमार्जुनगुरो कुतोऽद्यापि दुर्योधनहतकः । मया[9] हि तस्य दुरात्मनः पाण्डुकुलपरिभाविनः—

(क) [10]देवी णिवट्टीअदु णिवट्टीअदु । एसो क्खु पूरिदपडिण्णाभारो णाहो दे वेणीसंहारं कादुं तुवं एव्व अण्णेसेदि ।

(ख) हञ्जे किं मं अलीअवअणेहिं आसासेसि[11] ।

[पाठान्तरे] संकटं मध्यम्। त्वं जीवन्सन्पदात्पदमप्यवश्यं न प्रयासि न प्रयास्यसि । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा इति भविष्यति लट् । यद्वा । तत्कालीनक्रियायां वर्तमानत्वाद्वर्तमाने लट् ॥ ३८ ॥ [सुयोधनस्य क्षतजेन अरुणीकृतं रक्तीकृतं सकलं शरीरं अम्बरं च यस्य स तथोक्तः । दुर्लक्षा दुर्ज्ञेया व्यक्तिः स्पष्टाकारो यस्य स तथा ।] वेणीसंहारं वेणीबन्धनम् । अलीकवचनैः [मिथ्याभाषणैः ।] पाण्डुकुलं परिभ-

---

१ आसाद्य संकटमिदं...पदमप्यवश्यम् (टी.). २ पापः. ३ (सस्मितम् ।) अये. ४ अस्मात्परं—देव अजातशत्रो भीमार्जुनगुरो यथैवाज्ञापयसि न तथैवैतत् ।; आर्य प्रसीद प्रसीद । इ० पाठावधिकौ क्वचित्. ५(उपगम्य,–सृत्य ।) कथं कुमारो भीमसेनः । दिष्ट्या वर्धसे महाराज । भीमसेन एवायम् । ६ दिष्ट्या वर्धसे; वर्धसे वर्धसे । अयं खलु कुमारभीमसेनः. ७ जयंधर अपि सत्यं नायं मम वैरी–नायमनुजवैरी–; अनुजद्वेषी दुरात्मा; युधि०–(स्वैरं मुक्त्वा । भीमसेनमनवलोकयन् ।) जयंधर इ०. ८ आर्य, देव. ९ मया निहतस्य दुरात्मनस्तस्य. १० समस्ससदु समस्ससदु देवी । भट्टिणि अअं क्खु पूरिदपडिण्णाभारो णाहो दे. ११ आसासेसि इत्यस्मादनन्तरं कञ्चुकी—महाराज वञ्च्यसे । (इति पूर्वोक्तमेवाभिधत्ते ।) इति क्वचिदधिकः पाठः.

भूमौ [1]क्षिप्तं शरीरं निहितमिदमसृक्चन्दनाभं निजाङ्के
लक्ष्मीरार्ये निषण्णा चतुरुदधिपयःसीमया सार्धमुर्व्या ।
भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमखिलं दग्धमेतद्रणाग्नौ
नामैकं यद्ब्रवीषि क्षितिप तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम् ॥ ३९॥

युधिष्ठिरः—([4]स्वैरं मुक्त्वा भीममवलोकयन्नश्रूणि प्रमार्जयति ।)

भीमसेनः—(पादयोः पतित्वा ।) जयत्वार्यः ।

युधिष्ठिरः—वत्स बाष्पजलान्तरितनयनत्वान्न पश्यामि ते मुखचन्द्रम् । तत्कथय कच्चिज्जीवति भवान्समं किरीटिना ।

भीमसेनः—निहतसकलरिपुपक्षे त्वयि नराधिपे जीवति भीमोऽर्जुनश्च ।

युधिष्ठिरः—([5]पुनर्गाढमालिङ्ग्य ।)

रिपोरास्तां तावन्निधनमिदमाख्याहि [6]शतशः
प्रियो भ्राता [7]सत्यं त्वमसि मम योऽसौ बकरिपुः ॥

भीमसेनः—आर्य सोऽहम् ।

युधिष्ठिरः—

जरासंधस्योरःसरसि रुधिरा[8]सारसलिले
तटाघातक्रीडाललित[9]मकरः संयति भवान् ॥ ४० ॥

भीमसेनः—[10]आर्य स एवाहम् । तन्मुञ्चतु मामार्यः क्षणमेकम् ।

युधिष्ठिरः—किमपरमवशिष्टम् ।

वतीति पाण्डुकुलपरिभावी तस्य । **भूमाविति** । [मया तस्य शरीरं भूमौ क्षिप्तम् । इदं तस्य असृक् चन्दनेन सदृशं यथा तथा चन्दनाभं निजाङ्के निहितम् । चतुर्णामुदधीनां पयांस्येव सीमानो यस्याः सा तथोक्तया उर्व्या । भूम्या सह श्रीः आर्ये त्वयि निषण्णा स्थिता । भृत्याः कुरूणामिति शेषः । [मित्राणि योधाः अखिलं कुरुकुलं च इत्येतद्रणाग्नौ दग्धम् । हे क्षितिप यद् नाम ब्रवीषि तदेकमधुना धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य । शेषमवशिष्टम् ।] शेषशब्दोऽयं कर्मण्यजन्तो वाच्यलिङ्ग इत्यवधेयम् ॥ ३९ ॥ **रिपोरिति** । रिपोर्निधनं तावदास्ताम् । शत्रुनाशं न पृच्छामीत्यर्थः । इदं शतशः शतं वारानाख्याहि कथय । सरसि जलधाविति व्यस्तरूपकम् । तटाघातो जलधितटहननम् । मकरो जलजन्तुभेदः । क्रीडाललितमकरोत् इति पाठे यः क्रीडाललितं क्रीडारूपं विलासं चकारेत्यर्थः ॥ ४० ॥

---

१ क्षिप्त्वा. २ चन्दनं भीमगात्रे. ३ निषिक्ता. ४ (सत्वरं मुक्त्वा भीमसेनमवलोकयन्नंसे परामृश्य ।) तात भीम पृथानन्दन पाण्डुकुलप्रदीप । भीम०—आज्ञापय । इ. पाठ उपलभ्यते. ५ सस्नेहं पु०; अस्मात्परं तात भीम इत्य. क. ६ सहसा. ७ भीमो मम भवसि. ८ सारजलधौ; गाधसलिले. ९ मकरोऽयः स तु भवान्. १० आर्य मुञ्चतु मां क्षणमेकं भवान्.

भीमसेनः--आर्य सुमहदवशिष्टम् । संयच्छामि तावदनेन सुयो-[1]धनशोणितोक्षितेन पाणिना पाञ्चाल्या दुःशासनावकृष्टं केशहस्तम् ।

युधिष्ठिरः—सत्वरं गच्छतु भवान् । अनुभवतु[2] तपस्विनी वेणीसंहारमहोत्सवम् ।

भीमसेनः[3]—(द्रौपदीमुपसृत्य) देवि पाञ्चालराजतनये दिष्ट्या वर्धसे रिपुकुलक्षयेण । अलमलमेवंविधं मामालोक्य त्रासेन ।

कृष्टा येनासि राज्ञां सदसि नृपशुना तेन दुःशासनेन
स्त्यानान्येतानि तस्य[4] स्पृश मम करयोः पीतशेषाण्यसृञ्जि ।
कान्ते राज्ञः कुरूणामपि सरसमिदं मद्गदाचूर्णितोरो-
रङ्गेऽङ्गेसृङ्निषक्तं तव परिभवजस्यानलस्योपशान्त्यै ॥॥ ४१ ॥

बुद्धिमतिके क्व[7] सा संप्रति भानुमती योपहसति पाण्डवदारान् । भवति यज्ञवेदिसंभवे याज्ञसेनि[8] ।

द्रौपदी—आज्ञापयतु नाथः । (क)

भीमसेनः—स्मरति भवती यन्मयोक्तम्[9] । (चञ्चद्भुजेत्यादि १-२१ पूर्वोक्तं पठति ।)

द्रौपदी–नाथ न केवलं स्मरामि । अनुभवामि च नाथस्य प्रसादेन ।(ख)

भीमसेनः—(वेणीमवधूय ।) भवति संयम्यतामिदानीं धार्तराष्ट्र-कुलकालरात्रिर्दुःशासनविलुलितेयं वेणी ।

(क) आणवेदु णाहो ।

(ख) णाह ण केवलं सुमरामि । अणुहवामि अ णाहस्स प्पसादेण ।

कृष्टेति । [येन नृपशुना तेन प्रसिद्धेन दुःशासनेन राज्ञां सदसि कृष्टासि तस्य मत्पीतशेषाणि मम करयोः स्थितानि स्त्यानानि असृंजि स्पृश । हे कान्ते मद्गदया चूर्णितौ ऊरू यस्य तस्य कुरूणां राज्ञोपि सरसं मम अङ्गे अङ्गे निषक्तं असृक् रक्तं तव परिभवजस्य अनलस्य उपशान्त्यै भवेत् ।] ॥ ४१ ॥ निर्वहणमिह श्लोके । यदुक्तं तत्रैव–पूर्वं प्रसारितानां तु बीजादीनां समापनम् । निर्व्यूढत्वेन क्रियते तन्निर्वहणमीरितम् ॥ नाथस्य प्रसादेन पुनरनुभवामि । [अवधूय आस्फाल्य । धार्तराष्ट्रकुलस्य

---

१ दुर्योधनदुःशासनरुधिरोक्षितेन;–ताङ्केन. २ अनुभवतु तावत्. ३ भीम०–भवति पाञ्चाल०–। द्रौपदी–(उपसृत्य ।) जेदु जेदु णाहो । (इति भयादपसर्पति ।) भीम०–राजपुत्रि अलमेवं मामालोक्य त्रासेन । पश्य–कृष्टा. ४ तस्मिन्; केशेषु तस्मिन्. ५ भीरु. ६ मतिसर० । ०पि रुधिर०...रङ्गेष्वङ्गेषु सक्तं तव रिपुजनितस्या०. ७ क्व भा० नोपहसति पाण्डवदारान्; परिभवतु संप्रति पाण्डवदारान्. ८ एतत्क्वचिन्नास्ति. ९ स्मरसि पाञ्चालराजतनये यन्मया प्रतिज्ञातम्; यत्तन्मयो०.

द्रौपदी—नाथ विस्मृतास्म्येतं व्यापारम् । नाथस्य प्रसादेः पुनरपि शिक्षिष्ये । (क)

भीमः—(वेणीं बध्नाति ।)

(नेपथ्ये ।)

महासमरानलदग्धशेषाय स्वस्ति भवतु राजन्यकुलाय ।

क्रोधान्धैर्यस्य मोक्षात्क्षतनरपतिभिः पाण्डुपुत्रैः कृतानि
प्रत्याशं मुक्तकेशान्यतुलभुजबलैः पार्थिवान्तःपुराणि ।
कृष्णायाः केशपाशः कुपितयमसखो धूमकेतुः कुरूणां
सोयं बद्धः प्रजानां विरमतु निधनं स्वस्ति राज्ञां कुलेभ्यः ॥४२॥

युधिष्ठिरः—देवि एष ते वेणीसंहारोऽभिनन्द्यते नभस्तलसंचारिणा सिद्धजनेन ।

(ततः प्रविशतः कृष्णार्जुनौ ।)

कृष्णः—(युधिष्ठिरमुपगम्य ।) विजयतां निहतसकलारातिमण्डलः सानुजः पाण्डवकुलचन्द्रमा महाराजो युधिष्ठिरः ।

अर्जुनः—जयत्वार्यः ।

(क) णाह विसुमरिदह्मि एदं बावारम् । णाहस्स प्पसादेण पुणो वि सिक्खिस्सम् ।

कालरात्रिः प्रलयकरी । विलुलिता अवकृष्टा व्यत्यस्ता च । एतं व्यापारं केशबन्धनम् ।] नाथ विस्मृतोऽयं व्यापारो मया । सांप्रतं नाथस्य । **क्रोधान्धैरिति** । [यस्य केशपाशस्य मोक्षान्मोचनात् क्रोधेनान्धैः क्रोधान्धैः क्षता नरपतयो यैस्तैः क्षतनरपतिभिः । अतुलं भुजयोः बलं येषां तैः अतुलभुजबलैः पाण्डुपुत्रैः । आशायामाशायामिति प्रत्याशं प्रतिदिशं पार्थिवान्तःपुराणि पृथिव्या ईश्वराः पार्थिवाः नृपास्तेषामन्तःपुराणि लक्षणया तत्रस्थाः स्त्रियः । मुक्ताः केशा येषां तानि मुक्तकेशानि कृतानि । भर्तृविनाशाद्वैधव्यप्रापणादिति भावः । सः अयं कुपितस्य यमस्य सखा कुपितयमसखः । राजाहःसखिभ्यष्टच् । कुरूणां धूमकेतुः नाशहेतुत्वात् । कृष्णायाः केशपाशः केशकलापः । बद्धः । प्रजानां निधनं संग्रामे इति शेषः । विरमतु । राज्ञां कुलेभ्यः स्वस्ति भूयात् । अत्र पूर्वार्धे काव्यलिङ्गमलंकारः । उत्तरार्धे उपमा रूपकं चेत्येतयोः संसृष्टिः ।] पार्थिवोऽत्र दुर्योधनः । तथा च दुर्योधने हते तदन्तःपुरनार्यः अनिबद्धकेशाः कृता इति भावः । दिष्ट्येति आनन्दहेतुः ॥ ४२ ॥

---

१ चेटी. २ राज०; राजन्यलोकाय; महासमरानल.........इति पाठः क्वचिन्नास्ति. ३ मोक्ष हत०; कुरुनर०. ४ क्षेपान्निर्मुक्त०. ५ न्यनुदिनमधुना. ६ दिष्ट्या. ७ राजन्यकेभ्यः०. ८ मूर्धजानां संहारोऽभिनन्दितः; कंचुकी–कुमार एष वेणीसंहारोऽभिनन्दितः सिद्धजनेन इ० पा० क्वचित्–सिद्धचारणजनेन. ९ वासुदेवा०–केशवार्जुनौ. १० उभौ–(उपगम्य।) कृष्णः–११ अयं भग०; कथं भगवान्वासुदेवः किरीटी च । इ० पा०

युधिष्ठिरः—(विलोक्य ।) अये भगवान्पुण्डरीकाक्षो वत्सश्च किरीटी । भगवन् अभिवादये (किरीटिनं प्रति ।) एह्येहि वत्स ।

अर्जुनः—(प्रणमति ।)

युधिष्ठिरः—(वासुदेवं प्रति ।) देव कुतस्तस्य विजयादन्यद्यस्य भगवान्पुराणपुरुषो नारायणः स्वयं मङ्गलान्याशास्ते ।

> कृतगुरुमहदादिक्षोभसंभूतमूर्तिं
> गुणिनमुदयनाशस्थानहेतुं प्रजानाम् ।
> अजममरमचिन्त्यं चिन्तयित्वापि न त्वां
> भवति जगति दुःखी किं पुनर्देव दृष्ट्वा ॥ ४३ ॥

(अर्जुनमालिङ्ग्य ।) वत्स परिष्वजस्व माम् ।

कृष्णः—महाराज युधिष्ठिर

> व्यासोऽयं भगवानमी च मुनयो वाल्मीकिरामादयो
> धृष्टद्युम्नमुखाश्च सैन्यपतयो माद्रीसुताधिष्ठिताः ।

[illegible]रीकाक्षः कृष्णः । आशास्ते स्वीकरोति । [सिद्धा देवयोनिविशेषाः ।] [illegible] त्वां चिन्तयित्वापि जनो दुःखी न भवति । [illegible] । कृता गुरोः [illegible] महदादेराकाशादेः क्षोभ[illegible] शरीरं येन स तथा । पश्चाद्विशेषणसमासः । यद्वा । कृत गुरुका[illegible] महदादिना कालाकाशादिना संभूता मिलिता मूर्तिर्यस्य तम् । सामान्यकारणेन सह भगवान्वेदादिकर्तेति भावः । अत एव गुणिनं वेदादिसृष्टियोग्यप्रयत्नादिमन्तम् । यद्वा । गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपास्तद्योगिनं लोकसृष्टिनाशस्थैर्यकारणं च । तथा च सत्त्वरजस्तमोरूपं गुणत्रयं सहकारि समासाद्य हरिहरहिरण्यगर्भैरवतारैरयं भगवा[न्] कार्यत्रयकर्तेति भावः । [स्थानं स्थितिः] अजमजन्यम् । अमरमनाश्यम् । [अजरमिति पाठे जरारहितमविकारमित्यर्थः ।] अचिन्त्यं वाङ्मनसागोचरम् । [त]दुक्तम्—यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह इति । अथ च विरोधाभासः । [य]ो हि संभूतमूर्तिः स कथमजः । यो ह्यचिन्त्यस्तस्य कथं चिन्तेति । अविरोधस्तु [द]र्शित एव ॥ ४३ ॥ **व्यासोऽयमिति** ।[अयं भगवान् व्यासः अमी च वाल्मी-

---

१ अस्मात्परं—(केशान्बध्नाति ।) इति दशरूपके पाठः. २ किमुत मे. ३ पुण्डरीकाक्षः स्वयं. ४ संभूतिमुक्तं. ५ मजर. ६ त्वा भवन्तं. ७ जगद्दुःखं (द. रू.). [८] महाराज अजातारे सत्यवादिन्; कृष्णः—एते खलु भगवन्तो व्यासवाल्मीकिजाम[द]ग्न्यजाबालिप्रभृतयो महर्षयः कल्पिताभिषेकमङ्गला नकुलसहदेवसात्यकिप्रमुखाश्च [से]नापतयो यादवमत्स्यमागधकुलसंभवाश्च राजकुमाराः स्कन्धोत्तम्भिततीर्थवारिकलशा[स्त]वाभिषेकं धारयन्ति, धारयन्तास्तिष्ठन्ति (टी.)

प्राप्ता मागधमत्स्ययादवकुलैराज्ञाविधेयैः समं
स्कन्धोत्तम्भिततीर्थवारिकलशा राज्याभिषेकाय ते॥ ४६

अहं[1] पुनर्दुरात्मना चार्वाकेण विप्रकृतं भवन्तमुपलभ्यार्जुनेन सह त्व
ततरमायातः ।

युधिष्ठिरः—कथं[2] चार्वाकेण रक्षसा वयमेवं विप्रलब्धाः

भीमसेनः[3]—(सरोषम् ।) क्वासौ धार्तराष्ट्रसखा पुण्यजनापस
येनार्यस्य महांश्चित्तविभ्रमः कृतः ।

कृष्णः—निगृहीतः[4] स दुरात्मा नकुलेन । तत्कथय महार
किमस्मात्परं समीहितं संपादयामि । ✓ भरतवाक्य

युधिष्ठिरः—एवं पुण्डरीकाक्ष [6]न किंचिन्न ददाति भगवा
सन्नः । अहं तु पुरुषसाधारणया बुद्ध्या संतुष्यामि । न खल
परमभ्यर्थयितुं क्षमः । पश्यतु देवः ।

क्रोधान्धैः सकलं हतं रिपुकुलं पञ्चाक्षतास्ते वयं
पाञ्चाल्या मम दुर्नयोपजनितस्तीर्णो निका...
त्वं देवः पुरुषोत्तमः ...

... धृष्टद्युम्नमु
...पवयः मागधमत्स्ययादवकुलैः समं स
... उत्तालिता । तीर्थवारि जान्हवीप्रभृतिजलं तस्य कल
...गैस्ते तथोक्ताः ते तत्र राज्याभिषेकाय प्राप्ता उपस्थिताः सन्तीति शेषः] ॥ ४६
[पाठान्तरे] जाबालिनामा मुनिः । [पुण्यजनेषु राक्षसेषु अपसदो नीचः
इहोच्यतां किमन्यदित्यनेन काव्यसंहाररूपकनिर्वहणसंधिः । यदाह—वरप्रद
संप्राप्तिः काव्यसंहार उच्यते । किंचिन्न न ददासि । किं तु ददास्ये
द्वौ निषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः । [पुरुषेषु साधारणी पुरुषसाधारणी] त
क्रोधान्धैरिति । क्रोधान्धैरर्थात्पञ्चपाण्डवैरेव । [ते वयं] पञ्च पाण
अक्षता इत्यन्वयः । पाञ्चाल्या निकारासिन्धुः [परिभवसागरः] मम दुर्न
[द्यूतपरिपणनादिना] विहितस्तीर्णः । पुरुषोत्तम इति । पुरुषेभ्य उत्तमः
समासः । न तु पुरुषेषूत्तम इति । न निर्धारणे इति निषेधात् । न चानेन षष्ठ

---

१ अहमपि; चार्वाकेण रक्षसा व्याकुलीकृतं...सत्वरमागतः; व्यास-जयंधर-मुख
पश्रुत्यार्जुनेन. २ किं नाम चार्वाकेण विप्रलब्धा वयम्। ३ एतन्नास्ति क्वचित्. ४ गृहं
५ युधिष्ठिरः—प्रियं नः । वासुदेवः-उच्यतां किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि। टी०. ६
न ददासि प्रसन्नः । अतःपरमपि प्रियमस्ति । ७ न खल्वतः परं प्रियमभ्यर्थये । र
... । पश्यतु देवः; पुरुषार्थचतुष्टयया बुद्ध्या न खल्वतः-...८ क्रोधात्तत्. ९
१० दुर्नये पतितया; दुर्नयेन विहितः, ११ निकारोदधिः. १२ मामद्य संभाषसे.

थापि प्रीततरश्चेद्भगवांस्तदिदमस्तु।

अकृपणमरुक्श्रान्तं जीव्याज्जनः पुरुषायुषं
भवतु भगवन्भक्तिर्द्वैतं विना पुरुषोत्तमे।
दयितभुवनो विद्वद्बन्धुर्गुणेषु विशेषवि-
त्सततसुकृती भूयाद्भूपः प्रसाधितमण्डलः॥ ४६॥

अपि च

अवनिमवनिपालाः पान्तु वृष्टिं विधत्तां
जगति जलधराली शस्यपूर्णास्तु भूमिः।
त्वयि मुरनरकारौ भक्तिरद्वैतयोगा-
द्भवतु मम सुदीर्घं हव्यमश्नन्तु देवाः॥ ४७॥

कृष्णः—एवमस्तु।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे।)

इति षष्ठोऽङ्कः।

समाप्तमिदं वेणीसंहारं नाम नाटकम्।

भासनिषेधो न तु सप्तमीसमासनिषेध इति वाच्यम्। तथा सति षष्ठीसमासस्याप्राप्तेरेव निषेधात्सर्वत्र सप्तमीसमासेनैव प्रयोगसिद्धेः। तस्मात्पञ्चमीसमास एवायमित्यदोषः। सुकृतिनं पुण्यवन्तम्॥ ४५॥ **अकृपणमिति**। अकृपणं कार्पण्यरहितमरुक्श्रान्तं न रोगेण परिश्रान्तं च यथा स्यादेवं लोकः पुरुषायुषं जीव्याज्जीवतु। पुरुषायुषमिति अचतुर–इत्यादौ साधितम्। हे भगवन् द्वैतं विनाऽद्वैतक्रमेण। पुरुषोत्तमे भक्तिर्भवतु। मम जनानां चेति शेषः। पण्डितगुणेषु पण्डितजनो विहितहृदयो दत्तचित्तः सानुरागो वा भवतु। भूपः [दयितं भुवनं यस्य तथा प्रियलोकः। विदुषां बन्धुः। विशेषविद्विशिष्टगुणज्ञः] सदा पुण्यवान्प्रसाधितराजचक्रश्च भूयात्॥ ४६॥ [जलधराली मेघपंक्तिः जगति वृष्टिं विधत्ताम्। भूमिः शस्यैः पूर्णा धान्यादिसमृद्धिमती अस्तु। मुरनरकयोस्तन्नामकदैत्ययोः शत्रौ। अद्वैतयोगादनन्यमनसा भक्तिः भवतु। देवाः हव्यं होमेषु हुतमाज्यादि सुदीर्घं बहुकालमश्नन्तु]॥ ४७॥

---

१ प्रीतः;–...मस्तु भरतवाक्यम्। २ अकृपणमतिः कामं......च भवद्भक्तिर्द्वैधं विना पुरुषोत्तम। इ० पा० ३ अस्मात्परमिदमाधिकं पद्यं क्वचिदुपलभ्यते—

स्वस्ति श्रीस्तनपत्रभङ्गमकरीमुद्राङ्कितोरःस्थलो
हेतुः सर्वजये सुरासुरवधूवक्त्राब्जचन्द्रोदयः।
क्रीडाक्रोडतनोर्नवेन्दुविशदे दंष्ट्राङ्कुरे यस्य भू-
र्भाति स्म प्रलयाब्धिपङ्किलतलोत्खातैकमुस्ताकृतिः॥ १॥

इदं च विदग्ध[1]स्निग्धवियोगदुर्मनसा विप्रलपितं तेन कविना—

काव्यालापसुभाषितव्यसनिनस्ते राजहंसा गता-
स्ता गोष्ठ्यः क्षयमागता गुण[2]लवश्लाघ्यास्तु[3] वाचः सताम् ।
सालंकाररसप्रसन्नमधुराकाराः कवीनां गिरः
प्राप्ता[4] नाशमयं तु भूमिवलये जीयात्प्रबन्धो महान् ॥ ४८ ॥

विदग्धा नागराः । स्निग्धाः स्नेहवन्तः । तेषां योऽत्र वियोगो विश्लेषस्तेन दुर्मनायमानं मनो यस्य तेन कविनेदं विप्रलपितम् । तदाह—**काव्यानामिति** । ते राजहंसा राजश्रेष्ठा गताः । राजवंश्याः इति पाठे राजान इत्यर्थः । कीदृशाः काव्यानां किरातादीनां सुभाषिते सूक्तौ व्यसनं येषां ते तथा । ताश्च गोष्ठ्यः क्षयं नाशमागताः । तथा च सत्कविताग्राहका नरपत्यादयो न सन्त्येवाधुनेति भावः । सतां साधूनां वाचः पुनर्गुणलवैर्गुणकणैः श्लाघ्याः श्लाघाविषयाः । सत्कवीनां या गिरः सालंकारा रसोक्त्या वक्राः । अनृजवो मधुराः कोमलाश्च । तासां गुणान्तरं गुणाधिक्यमिदमस्तु । यथाकामेप्सितानां मनीषितानां गुणान्तरं भवति तथेत्यर्थः । अत्र च कवेरयमाशयः । मत्कविताया अप्यलंकारशालिता रसयोगिता च स्वभावसिद्धैव । भगवत्प्रसादेन पुनर्गुणान्तरयोगित्वमपि भवतु । तथा च काव्यलक्षणं समस्तमिहापि स्यात् । तत्कर्तृतया च कीर्तिर्विवर्तलाभः प्रीतिलाभश्च स्यादिति । तदुक्तं सरस्वतीकण्ठाभरणे—निर्दोषं गुणवत्काव्यमलंकारैरलंकृतम् । रसान्वितं कविः कुर्वन्कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति ॥ इति ॥ ४८ ॥

कर्ताह नाटकाम्बुधौ स्फुरन्ति नोज्ज्वला रसाः ।
मदीयबुद्धिरल्पिका क्व वेद तानशेषतः ॥ १ ॥

नानादरं मम कृतौ नियतं तनुध्व-
मत्राधुनातनतया गुणदोषविज्ञाः ।
ग्राह्यं शिशोरपि सुभाषितमित्थमात्थ
यूयं ततोऽपि मम टिप्पनमाद्रियध्वम् ॥

लब्धं दुर्लभशासनं सुरगणग्रामोऽभिरामो गुणै-
र्विद्यावंशविभूषणे अपि शुभे छत्रे उभे धारिते ।
येनायं समभूद्द्विजातितिलकश्चण्डेश्वरः पण्डितो
मीमांसैकरहस्यवश्यहृदयो दातावदाताशयः ॥ ॥

---

१ विदग्धविवेकदुर्मनसा. २ गुणलवश्लाघ्यः प्रवादः सताम्. ३ न. ४ शान्तिं प्रापुरवाप दुर्जनगणो वाक्पाटवीं सांप्रतम् ।

प्रासूतासावहितनगरीनागरीगीतकीर्ति
विप्रं क्षिप्रं गुणदमधिकं वेदपूर्वं धरं तम् ।
कैवर्तीनामलभत नृपाच्छासनं सोऽयमुच्चै-
रापत्पुत्रं गुणमयतनुं रामपूर्वं धरान्तम् ॥ ४ ॥
सोऽयं थुवामनगरे पदमाप शुद्धे
मीमांसको विमलकीर्तिपवित्रमूर्तिः ।
पुत्रं गदाधरमवाप गुणैरगाधं
सत्तान्त्रिकं गुणिगणप्रथिताभिमानम् ॥ ५ ॥
असूत विद्याधरमेव धीरं गुणैरनूनं सुकृताधिवासम् ।
तं रत्नपूर्वं धरमाप पुत्रं सोऽपि प्रसिद्धं गुणिनां गुणेन ॥ ६ ॥
दमयन्त्यामयं धीरो लेभे सुतमरिंदमम् ।
श्रीजगद्धरनामानमनर्घगुणशालिनम् ॥ ७ ॥
विद्याछत्रं कुलच्छत्रं धारितं येन धीमताम् ।
जगद्धरः सुरगणे सोऽयं नैयायिकः कविः ॥ ८ ॥
येनापाठि कठोरगौतममतं वैशेषिकं खण्डनं
[illegible]कोषकाव्यनिवहं तत्पाणिनीयं मतम् ।
छन्दोऽलंकरणं च शुद्धभरतं येनाध्यगायि स्थिरं
तेनानेन जगद्धरेण कविना टीका कृतेयं मुदा ॥ ९ ॥
नानालंकृतिसुन्दरी रसवती नानागुणानां निधि-
र्नानाभावविभावनैकचतुरा नानार्थसार्थाधिका ।
टीकेयं विमलाङ्गनेव रहिता दोषैरशेषैरत-
स्तामेतामधिभूषयन्तु कृतिनस्तेभ्यो नमः सर्वदा ॥ १० ॥
यदि भवति मदीयग्रन्थमध्ये प्रमादः
क्वचिदपि स महिम्ना शोधनीयो महद्भिः ।
स्खलति गमनकारी प्रायशो नात्र चित्रं
भवति च गुरुहस्तालम्बनोऽपि प्रकारः ॥ ११ ॥
असूत यं रत्नधरो गुणीशो नानागुणाढ्या दमयन्तिकापि ।
जगद्धरं तस्य कृतौ व्यरंसीत्षष्ठोऽयमङ्को वराटिप्पनेऽत्र ॥ १२ ॥

इति महामहोपाध्यायधर्माधिकारिकश्रीजगद्धरकृतौ वेणीसंहारटीकायां षष्ठोऽङ्कः समाप्तः ।

॥ शुभमस्तु ॥

वेणीसंहारस्थानि सुभाषितानि ।

वेणीसंहारस्थश्लोकानामनुक्रमणी ।

TRANSLATION

Act I.

May this handful of flowers, offered (lit. scattered) at the feet of Hari, bring to us success (in our performance) gratifying (or affording delight) to the eyes of this audience—the handful of flowers, the buds whereof being full-blown the honey in which is shaken off (or coveted) by these bees, though again and again driven off, and which is, as it were, interspersed with the rays of the moon. (1)

Moreover:—

May the successful attempt to pacify Râdhiká by the enemy of Kamsa, who followed her, as she, angered in sport, walked off on the sandy bank of the Kàlindi, giving up all interest in the Râsa dance and with her face sullied with tears, whose hair stood on its end as he planted his steps in her foot-prints and who was (finally) looked at by his beloved, then reconciled (or well-pleased), grant you prosperity ! ! (2)

May that Dhurjati (S'iva) protect you !—He who, at the burning of the cities constructed by Maya, was looked at with affection by the goddess (Párvatî); with terror and flurry by the females of the demons not knowing what to make of it (lit. saying what calamity is this); with a feeling of compassion by sages whose essence of strength is inner quiet (tranquillity of the mind), by Vishnu with a smile; by the demon warriors with weapons taken up in their pride, having quieted the agitation of their women-folk; and by gods with delight.* (3)

---

* The alternate Nândi. All glorious is that Dâmodara, the central support of the universe, from the cavity of whose navelsprang the source (creator) of the world (Brahmà) and in the abyss of whose stomach the mundane egg is finally deposited.

All triumphant is that Krishna, who sleeps on the bed of the body of S'esha, in the midst of the milky ocean, himself looking like another sea of sable appearance.

(*After the recitation of the benedictory stanzas*).

The Manager—Enough of any more preliminaries :—

I salute that Krishna Dwaipa'yana (Vyàsa), who is free from all passion and taint (or the operation of the qualities, Rajas and Tamas) and who produced the nectar known as the Bhárata, fit to be drunk in handfuls in the shape of the ears. (4)

(*Looking about*) We have something to submit to you, worthy leaders of the audience.

This poetic composition is scattered (exhibited) before you, here, like another handful of flowers ; may you enjoy (appreciate) the meagre beauties (excellences) it has, although rare, just as the honey-suckers (lick up) the drops of honey. (5)

Now then we are prepared to stage the drama, entitled ' Venisamha'ra, ' the poetic work of the poet, Bhatta Na'ra-yana, whose emblem is M*r*gara'ja (the lion among poets). We, therefore, solicit the attention of your worthy selves (to this representation) either out of regard for the labour of the poet, or reverence for the sublime story on which its plot is based, or through the curiosity of seeing a new play. (acted).

(*Behind the curtains.*)

Sir, quick, quick; these men by the order of the worthy Vidura speak to the body of Actors—"Let all the operations such as the playing on musical instruments (Veena' &c.), properly adjusted be commenced, so that nothing should be allowed to be wanting. Verily, it is the time (fixed) for the entering of that revered son of Devakî, holder of a wheel in his hand (as weapon), wishing to enter the camp (collection of tents) of Duryôdhana, the great king, as he, desirous of the good of the family of Bharata, has taken upon himself, of his own accord, the duties of a mediator, and followed by hosts of sages, chief among whom are Vya'sa, Na'rada, Tumburu, and Jamadagni.

The Manager—(*Listening rejoicingly*). Oh joy, by the divine Vishnu who has the power to create, protect and

destroy the whole universe, has been blessed this family of Bharata, and the whole body of kings—by him the destroyer of Kamsa, himself acting as a mediator to bring about a reconciliation, with the desire of quenching the world-destroying fire of war, between the Kuru and Pa'ndava princes.

Why then, O Pa'ripa'rshvaka, do not you begin, with the assistance of the actors, rhapsodies of music?

(*Entering*)

Par.—Well, here I begin. With reference to what season should the music be?

Man.—Let the music be with reference to the autumnal season, which abounds in (the scenery of) lakes of tasteful waters, with the round of directions whitened by the pollen-dust of the Káshas, lotuses, white lilies and the flowers of the Saptacchada trees, and by the families of swans, herons, clusters of constellations, and the moonlight. Moreover, in this season of autumn:—

The Dhàrtràshtras (swans; sons of Dh*r*taráshtra), with fine *pakshas* (beautiful wings:—noble partisans) and sweet-voiced, decking the quarters (by their movements—by occupation), and of impetuous actions through the flush of youth (sporting franticly in joy—undertaking valiant deeds or indulging in all sorts of unrestrained acts through arrogance) will fall (descend, lie dead) on the surface of the earth, (6)

Pa'r.—(*In great confusion*,) Sir, may evil be allayed! May the untoward event be averted!

Man.—(*With a smile of embarrassment.*) Màrisha, in connection with the description of autumn, the swans are designated as Dhártaràshtras. (Or in my desire to &c. I designated the swans as Dhà.)

Pa'r.—Not that I do not know it ; but suspecting an evil even in this utterance, to tell you the truth, my heart quaked as it were.

Man:—Márisha, assuredly the evil is all averted by the enemy of Kamsa mediating—taking upon himself the duties of an ambassador, of his own accord. For,

May the sons of Pându, the fire of enmity being quenched by the disappearance of enemies (by reconciliation-by total extinction), rejoice, in company with Ma'dhava; may also the sons of the king of Kurus be happy, with all their followers, having restored (their portion of) the earth to the Pa'ndavas (thus) attached to them, all hostilities being stopped thereby (or the war being avoided) ! (7)

(Another sense of the latter half)—May the sons of Dhṛtara'shtra together with their servants, be the denizens of heaven (die), having painted the earth red with their blood and their bodies shattered !

(*Behind the curtain, reprovingly*).

Ah villain, wretch of an actor, thou ranter of a vain (mischievous) benediction !

Can the Dha'rtara'shtras rest in peace whilst I live, having attempted to strike both at our lives and property by using a lac-house-fire, poisoned food, and gambling tryst ; and (to crown all) having pulled the hair and the apparel of the wife of the Pa'ndavas ? (8)

(*The* Man. *and the* Pâripárshvika *hear.*)

Pa'r.—Friend, whence this ?

Man.—(*Looking behind*) Ah ! Hither stalks the enraged Bhîmasena, followed by Sahadeva, as if drinking us up all by the glance of his eyes, with the terrible eye-brows, resembling the frightful trident on the arch of Yama, drawn up to the broad skirt of his forehead, not relishing the reconciliation consequent upon the going of Va'sudeva (as a mediator). It is not then proper to face him ; so hie we hence. (*Exeunt*).

(*End of the Prologue*).

(*Then enters enraged* Bhîmasena *followed by* Sahadeva.)

Bhim.—Ah wretch, villain of an actor ! Reciter of a meaningless benediction ! (*Recites the verse*, 'By using the lac-house *&c.*,)

Saha.—(*In a conciliatory tone*) Mercy, mercy, sire ! Agreeable, indeed, to us is the utterance of the representa-

tive of Bharata (actor.) 'With the fire of enmity quenched &c.' is true to the meaning. May the sons of Kuru, together with their servants, dyeing the earth with the blood (born of their wounds) and their bodies full of wounds, ascend to heaven !—so says he.

Bhim.—(*Tauntingly*) Really such unholy wishes are by no means to be entertained by you regarding the Kauravas. They are your brothers to be reconciled (by all means)!

Saha.—(*In anger*) Sir,

If the king (our royal brother), were not to forbid (retaliation), what younger brother of yours would forgive the sons of Dhritaràshtra, offending us at every step ?

Bhim.—Exactly so; hence, from this time, I am separate from you. Look :—

My enmity with the Kurus, which grew up even when I was a mere child, has not my royal brother for its cause, nor Kirîtin (Arjuna), nor you two. Here I, Bhîma, am going to break off the peace, although effected, even as I tore off the breast of Jarásandha—do you patch it up, (if you can). (10)

Saha.—(*In a conciliatory tone*) Our revered brother will perhaps be pained to see you in anger thus grown excessive.

Bhim.—What say you ? Our revered brother will feel distressed ! Does our revered brother even know pain of mind ?

Having seen the daughter of the Páncha'la-king in that (miserable) plight in the court hall of the king, and us stay long in the forest with the hunters (for our companions) and wearing bark garments, and after that sojourn in the palace of Viràta concealing our identity, engaged in acts quite unworthy of us, the revered elder does not yet feel aggrieved against the Kurus, but feels pain at my resentment ? (11)

Sahadeva, go back, then, and submit thus to the king in the name of Bhîma, inflamed with anger intensified by the length of time.

Saha.—What, sir, if you please?

Bhim.—Thus (let it be)—

I admit I shall remain plunged in the sin of (or with the reading अंभसि in the water of) the transgression of your order; I also admit I shall earn censure among my younger brothers, keeping within the bounds of duty; but for one day—and that this—you shall not be an elder brother to me (as I shall be) striking down the Kauravas with my mace, red with blood, brandished in anger, nor shall I be obedient to you. (12)

(*Stalks about haughtily*).

Saha.—(*Following him—to himself*) Ah, my honoured brother has entered the (precincts of) the palace of Pân-cha′lî. Well, I shall just stay here, then. (*Stands there.*)

Bhim.—(*Coming back and looking about*) Sahadeva, go and follow your revered brother. I will, in the meantime, enter the magazine of arms and have weapons for my help-mate.

Saha.—Oh A′rya, this is not the armory. This is the quadrangular palace of Pa′ncha′lî.

Bhima—(*Reflecting*) In sooth! Is it not the armory but the palace of Pa′ncha′lî? (*Smiling a little*) I should take leave of Pa′nchalî also. (*Lovingly takes Sahadeva by the hand*) Come, dear child; even you can see how our worthy brother, desirous of effecting reconciliation with the Kurus, pains us.

(*Both show that they enter.*)

Bhim.—(*sits on the ground in anger*).

Saha.—(*In great perplexity*) Honoured brother, here is a seat spread out; sitting on it, may you await the return of Krishna′.

Bhima.—(*Sitting*) Child, by your words *Krishna′-gamanam*, I am put in mind of it; on what terms has the divine Krishna been sent to effect a reconciliation with Suyôdhana (by my revered brother) ?

Saha.—My honoured brother, with (the proposal that he should give us) five villages.

Bhim.—(*Closing his ears*) Alas ! Suc h loss of dignity even in the case of his Majesty, Aja'tashatru (no one's enemy) ! To tell you the truth, my heart quakes at it. (*Turning round and sitting*) This, O child, I have neither heard nor have you told !

That exalted and fierce martial spirit (mettle) which was in this Lord of men, even, that he has verily lost, when gambling with dice on that occasion. (13)

(*Behind the curtains*).

Take courage, take courage, O queen—

Saha.—(*Looking at the curtain, to himself*) How now! It is Ya'jnaseni, with her eyes covered with a screen of tears gathering ever and anon, that is approaching A'rya. It will be fuel added to the fire. (14)

This Krishna' here, acting like the rainy season, will, indeed, intensify, the flash (of valour), like that of lightning, which has been concentrated to-day in my elder brother, enraged.

[*Then enter as described*, Draupadi *and* Che*ti*; Draupadî *heaves a sigh, with tears in her eyes.*]

Che.—Take courage, take courage, O queen; the youthful Bhimasena, who has enmity for the Kauravas ever (fixed), will remove (the cause of your) chagrin.

Drau.—O Buddhimatika', it will be so, if he will go against the great king.

Che.—(*Looking*) Here is the Kumàra. May your Majesty approach him.

Drau.—Let us enter. (*Both walk on*).

Che.—(*Approaching*) All hail to Kuma'ra [Bhîmasena] !

Bhim.—(*Not hearing repeats*—That exalted &c.)

Che.—(*Turning about*) O Queen, the prince appears to be all anger.

Drau.—Maid, if it is so—even this disregard (of me), as it is, comforts me. So sitting here, I will hear the plans of my lord. (*Both do so.*)

Bhim.—(*Addressing* Sahadeva) What ! Reconciliation by (accepting) five villages !

Shall I not grind the Kauravas to dust in battle through anger? Shall I not quaff the blood from off the breast of Duss'âshana? Shall I not pound the thigh of Suyodhana with my mace? Let *your* king effect a reconciliation on the terms (proposed). (15)

Drau.—(*With joy, to herself*) My lord, unheard of before are, indeed, such words from your lips. So do repeat them once more.

Bhim.—(*Not hearing repeats the verse—Shall I not grind &c.*)

Saha.—Dear brother, why have you taken this message of the great king, not in its true import (lit. as if it were incapable of a proper interpretation)?

Bhim.—What is the (real) explanation?

Saha.—Revered one, so is the message of the king—

Bhim.—To whom?

Saha.—To Suyodhana.

Bhim.—What is it?

Saha.—Give us these four villages—Indraprastha Vrikaprastha, Jayanta, Vàranàvata and any fifth. (16)

Bhim.—What then?

Saha.—By him, thus asking for the four villages by their specific names, and not mentioning the fifth, I think an emphatic reference has been made to the places of our calamities, *viz.* the poisoned food, lac-house-fire, the gambling bout and others.

Bhim.—(*In anger*) What will happen (what object will be served) when this is done?

Saha.—By this course being adopted there will be shown to the world, in the first place, a heart afraid of (shrinking from) the destruction of our own family, and in the second, the desire not to come to terms of the Lord of Kurus proved.

Bhim.—All this is meaningless. When the destruction of the Kuru race was solemnly undertaken by all of us when going to the forest from here, the desire of not coming to terms on the part of the Kuru king was there and then

proved. Even in the world is the destruction of the race of Dhrtara'stra such as will bring shame on you? Moreover, you fool,

The destruction of the race of your enemies through anger makes you blush in the world; while the pulling of your wife's hair in an open meeting does not make you blush! (17)

Drau.—(*Aside*) These are not ashamed; you at least do not forget.

Bhim.—(*Remembering*) Child, why does Pa'ncha'li delay?

Saha.—A long time, indeed, has passed since her ladyship, came here; but though arrived here, she was not noticed by you, prince, being in the grip of the excitement of anger.

Bhim.—(*Having seen her, with courtesy*) You, my lady, though present, were not noticed by us whose ire was stirred up. So please take no offence.

Drau.—My lord, my ire is (aroused) only when you are indifferent, not when you are in anger.

Bhim.—If so, consider yourself as one whose insult is avenged. (*Taking her by the hand and seating her by his side, and looking at her face.*) But again, why do I find your ladyship dejected in appearance?

Drau.—My Lord, what cause for dejection can there be while you are here by me?

Bhim.—Why do you not tell it? (*Looking at the hair*) Or what need of telling it!

Since the sons of Pa'ndu are alive, and not gone on a distant journey too, the daughter of the lord of Pa'ncha'las is in this plight! (18)

Drau.—O Buddhimatika', tell my lord, who else is sorry at (feels for) insults given to me.

Cheti.—What the Queen orders. (*Approaching* Bhíma *and folding her hands*) May the Prince hear—There has been (a fresh) cause, and that too more serious than this, for the queen to be angry to-day.

Bhi.—What say you, worse still than this? Tell it, aye, tell it.

Who is this that wants to act the part (courts the fate) of a locust in this (*i. e.* myself acting as) conflagration of (for burning) the Vams'a (bamboos, family) of the Kauravas, by touching this Krishna' with her braid hanging loose, as by touching the black line of smoke ? (19)

Cheti.—May your honour hear—To-day the Queen, in company of your mother and surrounded by her fellow-wives, with Subhadra', the chief of them, had gone to bow down before the feet of the revered Ga'ndha'rí.

Bhim.—It is proper ; the elderly persons deserve indeed, to be bowed down to. Proceed.

Cheti.—Then while returning, she was seen by Bha'numati.

Bhim.—(*In anger*) What, seen by the wife of my foe! Ah! A ground of resentment for the queen. What next ?

Cheti—Then, she looked at the queen and with her eyes fixed on the faces of her friends should a little with an air of pride and said—

Bhim—She not only looked at her but addressed her too! O, Oh, What can I do?—Then, then.

Cheti—O Ya'jnaseni, we hear that five villages are begged for. Why then are not thy tresses tied up even now ?

Bhim.—Sahadeva, did you hear ?

Sah.—O my honoured brother, what can be said here? She is after all the wife of Duryodhana. Lo!

The minds of women, through association, become like those of their husbands. A creeper clinging to a poisonous tree, though sweet (by itself) causes fainting. (20)

Bhim.—What then was said by the Queen ?

Cheti.—Your honour, had she been without a retinue, she would have deigned to reply.

Bhim.—What then was said by you ?

Cheti—This was said by me:—Oh Bha'numati! While your tresses are unloosened, how can those of our Queen be tied up?

Bhim.—(*With satisfaction*) Well done, Bhudhimatika', well done. That has been said which was proper for our retinue. (*Gives his ornaments to* Budhimatika'). O you, honoured daughter of the Lord of Pa'ncha'las, hear me—Before long—

O Queen, this Bhîma shall tie up your hair with his hands red with the greasy clotted and thick blood of Suyôdhana, whose pair of thighs will be mangled by the blow of my terrible mace, whirled round by my throbbing arms. (21)

Dra.—What is impossible of performance to my lord when enraged? May your brothers favour (uphold) this resolve!

Sah.—This is accepted by us.

(*A great tumult behind the curtains; all listen with surprise.*)

Bhim.—By whom is this drum being beaten, the sound of which is as deep as the sound of Mandara mountain, spinning in the vacuum, excavated by the splashing up of the water of the sea, agitated by the churning as terrible as the clash of roaring assemblages of clouds colliding against one another at deluge-time in the midst of the fierce sound known as Kona'gha'ta, (or, the sticks strike against it *i. e.* the drum), the harbinger of the (enkindled) wrath of Draupadi, the portentous wind foreboding the destruction of the Kuru race and like a friend to (resembling) the echo of my loud war cry? (22)

(*Entering as one dazed.*)

Cham.—Your honour, here is *revered* Va'sudeva—

(*All rise, with their hands folded.*)

Bhim.—(*In great confusion*) Where is the Divine one?

Cham.—Attempted to be seized by Suyôdhana who was angry at his partiality for the side of the Pa'ndavas. (*All show confusion*).

Bhim.—What, bound?

Kum.—No, no. He was attempted to be bound.

Bhim.—What was done by the Lord?

Cham.—Then he, the magnanimons one, having left (in anger) the family of Kurus fainting by the flash of refulgence of the Universal form which he displayed, çame to our camping ground; he desires to see your honour without delay.

Bhim.—(*With a tone of ridicule*) What! Does the evil-souled Suyodhana hope to bind the great lord? (*Casting his eyes up' to heaven*) O you of wicked soul! a bane to the family ot Kurus, when you have in this manner overstepped the limits of propriety, the wrath of the Pa'ndavas will be merely the seeming means of the destruction of your race.

Saha.—Dear brother, does not that evil-souled Suyôdhana know even the divine Va'sudeva as to his true nature?

Bhim.—Child, silly, indeed, is he, of a wicked-soul. How can he know him?

How is he blinded by his infatuation, to know the primeval God—whom, the indescribable, existing beyond (the province of) light and darkness, those, who delight in themselves (with themselves) with the mind fixed upon Sama'dhi (meditation) wherein there is no difference of the seer and the seen, whose ties of ignorance are cut off, by the exuberance of knowledge and who abide only in *Sattva*, see? (23)

Venerable Jayandhara, what does my revered brother intend to do now?

Chan.—The prince can find out what the great king is doing by going there in person. (*Exit.*)

(*Behind the curtains, after the uproar.*)

Oh you, Drupada, Vrishni, Andhaka, Sahadeva and others, the commanders of our Akshauhinis (battalions), and you the leading warriors of the Kuru forces, listen all—

This flame of the wrath of Yudhisthira spreads wildly in the great forest of the Kuru race—that flame, which was (until now) kept in check with efforts by him whose mind

was afraid of breaking the vow of truthfulness and which was desired to be forgotten even by him, being given to forgiveness and desirous of peace to the family—that flame again—which was generated on the sacrificial chip of wood in the form of gambling by the draggings of the hair and the garments of the Princess (Páncháli). (24).

Bhí—(*Listening with joy*) May the fire of the wrath of my venerable brother spread on and on with its course unchecked !

Drau.—My lord, why is it that this martial drum, (sounding) as loud and deep as the roar of clouds of the deluge-time, is beaten again and again ?

Bhí—My Queen, what else ? There is begun a sacrifice.

Drau.—(*With surprise*) What sacrifice, my lord ?

Bhi—A war sacrifice; thus—

We four (brothers) are the officiating priests; that all-powerful Hari is the general director of the ritual; the lord of men (Dharma), duly initiated for (the performance of) the war-sacrifice, is the sacrificer; the wife under a vow (is his partner); those born in the family of Kuru are the beasts (to be offered as victims) ; the removing of the pain of insult to a wife is the fruit : and this drum of victory is pealing forth loudly to invite the Kshatriyas (to the ceremony.) (25)

Sah.—Let us go, dear brother, to perform deeds worthy (expected) of our valour, now thus permitted by our eldest brother.

Bhí.—Child, here are we ever ready to obey the order of the venerable sire. (*Getting up*) My Queen, here we go to work destruction on the Kuru race.

Drau.—(*Suppressing tears*) May auspicies attend you—those auspices which attended Hari, ready to do battle with the demons.

Both.—Accepted is this utterance of auspicies.

Drau.—One thing more; having returned from the battle-field you should comfort me again.

Bhí.—Surely, O daughter of the Pancha'la king; what is the use of holding forth a vain assurance even now ?

You will not see this Vrikodara again, with a face overcast with shame and dejection caused by the insults (offered by the enemies) (or with *Jag* —cast down by the shame of pocketing insults) and without having destroyed to a man the race of the Kurus. (26)

DRAU.—My lord, with the fire of your wrath kindled by the insult offered to Yájnasení, do not at all move about (on the battlefield) heedless (*i. e.* negligent of the safety) of your body. It is said that one must move cautiously in the hostile forces.

BHI.—O you noble-born princess,

The sons of Pându are adept in moving about in the water of the one (vast) ocean of battle, wherein are brave foot-soldiers treading on the chariots sunk in the mire of the brains, flesh, fat, and blood of elephants shattered by colliding against one another, and where headless trunks dance to the tune of the trumpets in the form of the howlings of the ominous she-jackals, assembled to drink the swollen (floods of) blood. (27)

(*Exeunt omnes*)

END OF ACT I.

ACT II.

—:o:—

(*Then enters the Chamberlain*)

CHAM.—I am ordered by the great King Duryodhana— "Vinayandhar, go quickly thou; let the queen Bhànumati be searched for (*i. e.* let it be found out) whether she has returned after having performed the customary duty of bowing to the feet of my mother. For, after seeing her, I have to go to the battle-field and congratulate (with proper courtesy) the commanders of our host, Radheya, Jayadratha, and others, who have slain Abhimanyu." So I must go quickly. Oh! How great is the power of the great King (in all matters,) that the duties in the harem assigned to me who am assailed by old age are limited to my just keeping within proper bounds. Or rather, why should I find fault with my old age ! Such, indeed, is the duty of and such the costume

prescribed by custom for all attendants in the harems. For (to be more explicit);

Having eyes, I never looked up; although I heard a thing enough I heard it not, as it were ; though strong I held (had to lean on) the staff, the symbol of my authority, as required by my office ; I did not walk upright giving my mind (attentive) to blunders in my behaviour ! Possibly what (misery) is that that is entailed by old age upon me whose life is given up to servitude (not already entailed by servitude)!

(*Walks about and looks in the air*).

Vihangikà, has Bhànumatí returned after having saluted the feet of her mother-in-law ? (*Listening.*) What do you say ?–that the Queen Bhànumati, worthy sir, having finished the duty of bowing down at the feet of her elders and the deities has begun the observance of a vow from to-day, with a view to ensure victory on the battlefield to her husband ; and that she is in the shrine in the Bálodya'na. You blessed girl, go then after your work. I, in the meantime, shall inform the great King that the Queen is there.

(*Walking about.*)

Bravo, Chaste lady, bravo! Though a woman, you are far worthier than the great King, who is still enjoying the pleasures of the harem, when his foes, the sons of Pándu, having Vásudeo for their ally—whether they be otherwise weak or strong—are actively set against him. (*Meditating*) This is another instance of my lord's unworthy behaviour (lit. which is not what it should be). For—

The fact that Bhíshma, the conqueror even of that (so renowned a) sage, whose axe went unchallened ever since he began to wield a weapon, has been laid low by the sons of Pându with their arrows, causes no anxiety to him; whereas he is rejoiced at the death of Abhimanyu, a mere child, fighting single-handed, his bow broken by his enemies, and (already) exhausted by having vanguished a host of veteran archers ! (2).

May destiny bless us in every way ; in the meantime I will inform the great King that the Queen is here. (*Exit*).

(*End of Vishkambhaka*).

(*Then are discovered the queen* Bhânumatî *seated*, *her* Friend *and a* Female attendant.)

Friend.—Friend Bhánumati, why do you, Queen of the great and high-spirited king Duryôdhana as you are, thus lose heart and suffer mental anguish even for a mere dream ?

Attendant.—This fair-faced lady here says well. What does not a sleeping person prattle in a dream ?

Bha'nu.—Maid, so it is; but then this dream strikes me as remarkably inauspicious.

Fri.—If it is so, then tell (us) your dream, so that we two also, setting matters right by pious wishes, by reciting the names of some deities, and by taking Durva grass, shall ward it off (counteract its ill effects).

Che.—This fair-faced one speaks well. Such dreams of ominous sight have an auspicious end, when the deities are praised; so it is heard.

Bhanu—If it is so, I shall narrate it. Be attentive.

Fri—We are all attention. May my friend tell it.

Bha'n—Alas ! I have forgotten it, through fear; wait then. I shall recall all to mind and then narrate it. (*Acts as if she is recalling*.)

(*Then enter* Duryôdhana *and the* Chamberlain).

Duryodhana.—This is well said by some one—

An injury, great or small, done either openly or surreptitiously, by oneself or by another, to one's foe produces great satisfaction. (3)

As its result, this heart of mine has, as it were, breathed freely to-day, on hearing Abhimanyu slain by Drôna, Karna, Jayadratha, and others.

Cham.—Sire, this was not much difficult to accomplish for the prowess of A'charya's arms, nor for Karna and Jayadratha; but what ground is there, pray, for boasting in this?

King.—Vinayandhara, what say you ? (Do you mean to say—) What glory to the Kuru heroes, when a mere child with his bow (instrument of discharging arrows) broken, was slain (on the battlefield) by many ? Look fool—

That glory, which the sons of Pàndu gained when the age-stricken Ga'ngeya (the son of Gangâ) was killed, S'i-

khandi being placed before him, the same shall also be ours. (4)

Cha.—(*With confusion*) Sire, that was not my meaning. But I said so simply because we have never witnessed obstruction to your prowess.

King.—Even so.

Ere long will the son of Pàndu kill by his prowess in battle Suyodhana, along with his dependents, his kith and kin, his freinds, his sons and his brothers. (5)

Cham.—(*Closing his ears in fear*) God forbid it, may the evil be averted !

King.—Vinayandhara, what did I say ?

Cham.—Erelong will Suyôdhana......the son of Pándu, along with his servants &c. (6) (*So he repeats*). By your Majesty the contrary of this was said.

King—Vinayandhara, to-day, indeed, Bha'numati, without taking my leave as usual, went out of the sleeping apartments just in the morning ; so my mind has become unsteady. Lead me then to the place where Bha'numati is.

Cham.—This way, this way, Sire.

(*Both Walk.*)

Cham.—(*Looking ahead and inhaling the fragrance on all sides.*) Look, look, Sire. Here before you is the Balodya'na bestrewn with a flowery bed supplied by the Shefa'lika' flowers dropping down from their stems, shaken by the wind, cold on account of (its being charged with) the particles of dew; in which the beauty of the Shyàma creepers is put to shame by the *lodhra* flowers, which are as reddish white as the rosy cheeks of lovely damsels ; and which is refreshing by the fragrance of the full blown *Bakula* and *Kunda* flowers and wh'ch is (particularly) lovely at this morning hour. May my Sire look at it.

Moreover :—

The bees alight on these day-lotuses, discovered by the deep odour issuing from the interior of their buds opened by the rays of the sun—bees that fell down along with the flowers blown during the night with the interiors of their cups granulaled with the honey mixed with dew. (7)

KING.—(*Looking about.*) Vinayandhara, here is another thing more attractive, this morning. Look :—

These bees, roused from their slumber, being touched by the rays of the sun entering through the crevices of the borders of the petals stretching out as they begin to open—and with the pigment of a strong smell (in the form of the pollen-dust covering their bodies) but indistinctly seen, leave their beds consisting of the interior parts of full blown lotuses, together with their mates, even as do kings, with their consorts, when touched by the rays of the sun entering through lattices in the vicinity of the petals (of flower) expanding as they begin to open, leave their beds having under their sheets full blown lotuses, and the unguent applied to whose bodies is slightly discernible on account of their close rolling (or, is discernible owing to the strong smell of the sandal). (8)

CHAM.—Sire, here is queen Bhànumatî attended upon by Suvadana´ and Taraliká. May my Sire approach (them).

KING.—(*Seeing her*) Vinayanadhara, go then to get ready my war-chariot; I will follow even in your footsteps, after seeing the Queen.

CHAM.—Here is Your Majesty's order executed. (*Exit.*)

FRIEND.—Dear friend, well then, is it recalled ?

BHA´NU.—Yes, friend, it is recalled. To-day just in front of me, as I sat in the Female garden, a hundred serpents were killed by a mongoose (Nakula), having a resplendent form.

BOTH.—(*Aside and to themselves*) God forbid. May the evil be averted! (*Openly*) what then?

BHA´NU.—By me, with my heart distracted by great anguish, it is forgotten. I shall call it to my mind again and tell it.

KING.—Oh! Queen Bhànumatî is holding some conversation with Suvadanâ and Taralikâ. Be it so. Concealed from sight by this net-work-of creepers, I will listen to their confidential talk. (*Stands so*).

FRIEND.—Don't you make yourself uneasy; may you narrate it.

KING.—What can be the occasion of her uneasiness? Or from the fact that she left the house to-day without taking

leave of me I had already divined her anger. Ah Bhânumati, this Duryodhana is really not the object for your anger.

Did I, through inadvertence, slacken the fold of my creeper-like arms round your neck? Were you not indulged (lit. honoured) by me by turning towards you as you turned on your sides during the interruptions of sleep: or did you see me lowering myself by talking wantonly with another woman, in a dream?—What short-coming do you, my darling, find in me who deserve to be taken to task like an attendant if guilty)? (9.)

(*Meditating*,) Or why.

This my beloved, solely intent on my constant company, has, on account of her heart being full of jealousy arising from love, herself fancied some trifling fault on my part and is, verily, wroth with me, all through her deep love (for me). (10)

However, we shall hear what she says.

Bha′n.—At the sight of the resplendent form of that Nakula, I got excited.

King.—(*In great anger*) What, she got excited at the sight of the extremely attractive form of Nakula; what then, am I thus duped by this sinful woman, loving the son of Ma′dri? (*Conjecturingly, repeats the verse-This my beloved &c.*) What will you say now, you silly Duryôdhana, thinking highly of yourself while being cheated by this whore?

(*Repeats—Did I slacken &c. and looks about in all directions*). For this reason it is that she has a longing for a secluded place at dawn even; and this fondness for female companions. Duryôdhana, on the other hand, not discovering the truth of the heart of a whore, through infatuation, has grossly blundered. Ah sinful wretch of my wife!

That thy timidity in my presence and these rash acts, (in my absence); that partiality for my body, and this strong desire for transgressing (the bounds of) modesty; that profusion of attention to me, a dunce (*i. e.* not having the quickness of mind to see what it all proceeded from), and this inexplicable inclination for wantonness; that birth in a family without blemish, and this scandalous act!! (How strange is all this!) (11)

Friend.—What next!

Bha'n—Then having quitted the place where I was sitting, I entered the bower of creepers. Then he too, following me, entered the bower.

King—Oh, the immodest behaviour of this sinful woman is befitting a whore.

Are you not ashamed to-day, O you of sinful heart, to tell of this your wicked deed to these friends, the very ones to whom you communicated, in private, our love sports with a feeling of deep affection, due to your long intimacy? (12)

Both—What followed!

Bha'n—Then by him was removed my breast-garment with his hand stretched forth in pride.

King—(*Musing.*) " My breast-garment was removed by him with the hand streatched forth in pride " (*Wrathfully*) Enough of hearing more. Well then, in the first place I shall take the life of that wretch of Ma'dri's son, who has the audacity to treat with indignity the wife of another. (*Walks a few steps and thinks*) Or rather this sinful woman herself must be punished first. (*Returns.*)

Both.—Then, then.

Bha'nu.—Then I was roused by the sound of the singing of the dancing girls in the service of my Lord, blended with the sound of the auspicious trumpets played upon in the early morning.

King—(*Surmisingly*). What ! Can it be that the vision of a dream was after all narrated by her, judging from (the words) "I was roused" ? (*Deliberating*) Well the matter will be cleared up by the words of her friends.

Both—(*look at each other in dismay*).

Suvadana'.—Whatever calamitous there may be in this, let that be averted by the waters of rivers with Bhágírathi at their head. May it also vanish by the blessings of the revered Bràhmanas and the fire briskly burning by being fed on oblations.

King.—Away with all doubt (now). It was assuredly a dream that was described by her. But by me, dull-pated as I am, it was otherwise construed.

It was by good luck that I did not go forth, in anger roused by the misunderstanding due to things being half

heard; by good luck also something harsh was not said by me (in the heat of anger) in the course of her narration; by good luck the story came to an end to convince me, of dull heart, of the real state of things; and it was by good luck again that this world was not deprived of her, who was wrongly suspected (or accused). (13)

BHA'NU.—Tell, friend, what hints at anything auspicious here.

FRIEND and MAID—(*Looking at each other, aside*) There is not even here an iota that is auspicious. If I were to tell a lie, I should be doing injury to my dear friend. He is, indeed, a loving friend who, when consulted, says what is wholesome though unpalatable (*Aloud*). Friend, all this forbodes something inauspicious. So let it be warded off (lit. screened away) by salutations to the deities, and gifts to the Brâhmanas. The discerning do not approve of the sight of an animal having jaws–a mongoose or any other–or the killing of a hundred serpents in a dream.

KING.—Suvadanà speaks truly. I think the killing of a hundred serpents and the removal of the breast-garment (by a mungoose) point unmistakably to some future calamity.

I grant that dreams, now auspicious, and now inauspicious, are experienced; but this number, one hundred, again appears, as if to refer to me with my brothers. (14).

(*Acting as if he had the throbbing of the left eye.*) Ah ! These evil omens cause the perturbation of mind even of me, Duryôdhana! (*With resoluteness.*) Or what does Duryódhana, count these for—these, which cause a quaking to the hearts of the cowardly. The same (view) is expressed in verse by Angiras—

The motions (*i. e.* situations) of stars, dreams, omens, and (special) gifts (promised to deities) yield fruit by mere accident; the learned fear them not. (15)

Let me, therefore, remove the vain misapprehension of Bha'numatí, so natural to a woman's heart.

BHA'N.—Suvadaná, just behold—the orb of the divine Lord of the day, whose magnificient chariot, which was concealed by the rising mountain, has come up and whose twilight ruddiness has completely disappeared, has become bright and therefore difficult to be looked at.

FRIEND.—The divine sun (the thousand-rayed one), who has reddened the garden ground with the multitude of rays, shot through the interstices of the net work of branches, and looking like leaves of burnished gold, has assumed a dazzling brightness (lit. has been one that is difficult to be gazed upon). It is time for you, then, to worship him with an offering consisting of water mixed with red sandal and flowers.

BHAN.—O Taralikà, bring me the vessel containing the materials of worship that I may adore the divine Sun.

MAID.—What the Queen commands. (*exit*).

KING.—This is the most fitting opportunity to approach my darling. (*So approaches*). (*Entering*)

MAID.—Here is the Argha-vessel, Queen; let the worship of the thousand-rayed (God) be attended to.

FRIEND :—(*Seeing the* King, *to herself*). How now, the great King has come. Alas ! her vow is interrupted.

(*The* King *approaching motions to the attendant to move away, takes the pot containing the materials of worship and himself hands it over to the* Queen).

BHA'N.—(*Standing facing the Sun*) O Lord, the one lotus with a thousand petals in the vast lake of the sky; the decorative saffron mark on the round face of the fair damsel of the Eastern Quarter; the unmatched jewelled lamp of the universe; whatever there is foreboding great evil in the sight of this dream, may it be productive of a blissful result to my husband and his brothers. O Taralikâ, bring me flowers; I will offer worship to the other deities also.

(*The* King *carries to her the flowers; having experienced a thrill of pleasure caused by the touch, drops them on the ground.*)

BHA'NU—(*In anger*) What negligence of the servants ! (*Turning and seeing, in confusion*) What, My lord !

KING—My Queen, this attendant is unskilled in such kind of attendance; so the Queen is powerful to punish him for this offence. (Bha'n. *shows shyness.*).

KING.—O darling,

Why this agitation ? Cast on me who occupy the position of a servant towards you your glances, with the

pupil moving towards the white and long corners; speak to me loudly, my Queen, and in a manner sweet with smiles and dignified. These folded hands are able to serve you (if you will permit me to do so). (16)

BHA'N.—My lord, permitted by you, I have a mind to perform a certain vow.

KING.—I have already heard in detail your narration of the dream. So enough of fatiguing yourself, who are so delicately framed, in this way.

BHA'N.—My lord, this fear is oppressing me a great deal; so my lord should permit me.

KING—(*In great pride*) Queen, dismiss all fear. Lo !

What avail our battalions that spread over the quarters, and cause the earth to shake (under their weight); what is the use of Drona, and what of the arrows of Angaràja, if you lose heart thus ?—O tim'd one, you are the wife of the lion-like Duryodhana, living happily (in perfect safety) in the shade of the forest formed by the arms of my hundred brothers: what is the occasion for thy fear ? (17)

BHA'N.—My lord, while you are by, there is no occasion for me to fear; only I am wishing success to the desires of my lord's heart.

KING—Charming one, my only desire is that I should sport freely in the company of my darling. See—

It is my desire to drink (kiss) your moon-like face, which surpasses the beauty of the lotus, with its eyes having their gaze fixed on account of their being filled with love, with words not distinctly audible through shyness and marked by gentle smiles; and the lips of which are without (lit. robbed of) the red lac owing to the observance of a vow; but what else is there that is not easy for Duryôdhana to obtain (or, what is there other than this that is within Duryodhana's easy reach.) ? (18).

(*Behind the curtains a great uproar*; *all hear*).

BHA'N.—(*Having embraced the* King *in fear*) Protect me, protect me; my lord!

KING—(*Looking about*) Darling, desist from fear and trepidation. Behold,

A hurricane, fierce in its working, is blowing in every quarter, scattering in all directions the branches of trees, raising up, in mid-air, a tremulous column of dust intermixed with (bits of) straw, making a shrill splashing sound, bearing along the gravel from the roads, full of smoke (arising) out of the trunks of trees rubbing against one another, and deep resounding, like the outburst of new clouds, through the arbours of mansions. Why then this fear? O timid one. (19).

FRIEND.—May the great King enter this palace on the (artificial) wooden-hill. Verily this terrible stormy wind is oppressive, blinding the eyes with the rough dust raised up, and confounding the passage of men, owing to the horses of excellent breed bolting off from the stables, shying at the crash of the trees uprooted (by it):

KING.—(*With delight*) This whirlwind has, indeed, done a service to Suyodhana, since, through its favour, the desire of my heart is fulfilled by the Queen who has given up her vow without any persuasion (effort on my part). To be clear—

This is no terrible wind, the breaker of her vow, but rather my friend; for the slender bodied one did not knit her brows, nor did she cover her eyes with tears, nor turn her face elsewhere, nor keep me back, while touching her, with oaths; but she began closely to embrace me through fear with the breasts pressed down in the act. (20).

Now I, whose desire is satisfied, will have my way in the matter of sporting. We shall, therefore, go to the palace on the wooden pleasure mountain.

(*All, showing obstruction caused by the whirlwind, walk with difficulty.*)

KING.—O you of full thighs, plant your steps slowly; leave off this trembling gait; embrace closely my chest so as to form a fold above with your creeper-like arms; or else your will fall. (21).

(*Acting as if they enter*) As the internal apartment is closed (on all sides) the wind has no entrance here. Open your eyes without fear, wiping off the particles of dust from them.

BHA'NU.—(*With joy*) Fortunately the portentous wind will not trouble us here.

FRIEND.—Sire, the thighs of my lady have become quite unnerved by the hasty ascent; why then does not the great King grace this raised seat ?

KING.—(*Looking at the* Queen) Lady, the confusion caused by this hurricane has done no small harm (to her). For,

As the eyes are long the dust though scanty causes great pain; trepidation, little as it is, distresses her chest oppressed with her plump breasts and having the necklace of pearls tossed about; though her gait is slow, the tremor of the knees increases on account of the weight of the massive hips. So this hurricane, helped as it is by her limbs, causes suffering to this slim-bodied beauty rather for a long time. (22).

(*All sit down*).

Why does the Queen sit on this hard slab of stone not covered (with any thing) ?

O you whose thighs resemble the fore-arm, sufficient to serve for a long time as a seat for your hips, the garment whereof is fluttering and which are so dear to my eyes, are these my thighs with the skirt of the garment caused to flutter by the wind and attractive to your eyes. (23)

(*Entering by a toss of the curtain with confusion.*)

CHAM.—Broken, my Lord, broken.

(*All stare in dismay*)

KING.—What can it be ?

CHA.—Broken by Bhîma.

KING.—Ah ! what are you prattling ?

BHÁNU.—What unwelcome news are you breathing out?

CHAM.—(*Fearfully*) My lord, I Say–Broken by Bhîma is your—

KING.—The devil take you raving thus, you idiot of an old man ! What infatuation are you under to-day ?

CHAM.—No infatuation, my Lord ! I tell you the truth.

Broken by this terrible wind, the standard-post of your chariot fell on the ground, setting up a cry of lamentation, as it were, in the form of the jingling of its small bells. (24)

King.—When the whole world was shaken by the violence of the fierce wind, the banner-post was broken. Why then do you talk so impudently—" broken, broken ? "

Cham.—Not much, my Lord ! Only your Majesty should be importuned (to take steps) to allay this ill omen, and so my loyalty makes me speak.

Bha'nu.—My Lord, let this inauspicious omen be averted by the recitals of the Vedas by Bràhmanas (after) propitiating them, and by offering oblations (to deities).

King.—(*With unconcern*) Go, tell it to the family priest, Sumitra.

Cha.—As your Majesty commands. (*Exit*)

(*Entering*)

Door-Keeper—(*Approaching in alarm*) All hail to Your Majesty ! Great King, here are Dus's'alá and the mother of your son-in-law, the lord of the Sindus, waiting at the gate.

King.—(*Musing a little and then to himself*) What, the mother of Jayadratha and Dus's'alá ! I hope nothing causing great alarm has been attempted by the sons of Pándu enraged at the death of Abhimanyu ! (*Openly*) Go, enter them quickly.

Door-Keeper.—As your Majesty orders. (*Exit*).

(*Then enter the* mother *of Jayadratha in consternation and* Dus's'ala'; *both fall at the foot of* Duryodhana, *with tears in their eyes.*)

Mother.—Prince ! Save, save !

(Dus's'ala' *cries.*)

King.—(*Having raised them, in a hurry*) Take courage, take courage, mother; what has befallen ? Is it all right with Jayadratha, the unmatched chariot-warrior on the field ?

Mother.—O son ! How can it be all right ?

King.—Why ?

Mother—(*With apprehension*) To-day has been vowed the death of Jayadratha, before the setting of the sun, by Arjuna (the Gándiva-holder), his spirit fired by anger at his son being killed.

KING.—(*With a smile*) Is this the cause of tears of mother and Duss'alá? and this, your plight, by the incoherent babble of Kirîtin, frenzied with the pain of (the death) of his son?

Oh the simple-mindedness of women! Mother, enough of this misery. Child Dus's'alà, do away with these tears. Whence can there be such prowess in Dhananjaya to cause a calamity to Jayadratha, the great chariot-warrior, protected as he is by the barricade of the arms of Duryodhana?

MOTHER.—O son, because warriors, the fire of whose anger is kindled by the slaughter of their sons and kinsmen, move about, all heedless of the safety of their bodies.

DURYO.—(*With a sneer*) So it is. To the world is known the spirit of resentment of the Pàndavas (how much worth it is). Just see—

Pánchàli, with her hair and garment hanging loose on being pulled with the hand by Duss'asana, by my order, was addressed as 'Oh the cow, the cow' in the presence of the circle of kings: was not the Gândiva-holder, the son of Prithà, present there? And was not that action an occasion for anger to a young man, born of a Kshatriya family, (and above all) well skilled (in archery)? (25)

MOTHER—He has vowed his own death if he can not discharge the burden of his vow.

KING—If it is so, away with sorrow, when (on the contrary) you should rejoice. Say, rather, Yudhisthira, with his brothers, is uprooted. Moreover, O mother, what power is there in Dhananjaya or (for the matter of that) in any one else, even to take the name of your son (injure him in words even) whose might is increased, as he is fenced round by us, hundred Kurus, and whose prowess, ever unimpeded, is doubled by the Maha'rathas, Kripa, Karna, Drona, Ashvathâman, and others. O you, who do not know the valour of your son,

As for the son of Dharma and the twin brothers, they are not even to be mentioned (as his opponents); out of the two, Vrikodara and the Crown-holder (Arjuna), which, one in strength, is able to face the Lord of Sindhus, flourishing his bow, bent to a circle? (26)

Bha′nu.—My lord, though it is true, Dhananjaya, burdened with this weight of a terrible vow, is a person certainly to be dreaded.

Mother—My daughter, well and truly have you spoken.

King.—Ha! Are the Pa′ndavas an object of fear even to me, Duryodhana? Lo—

Myriads of my soldiers, obscuring the sun's rays with dust (raised) and looking jagged (from a distance) by the sword-blades, brandished up, pour in all quarters in a battle, led by my brothers, bearing marks of the bow-string, defying the enemies, with the armours discarded and with their umbrellas brushing against one another and giving rise to the phantom of a forest of white lotuses. (Or, Myriads of hostile troops that obscure &c. flee in different directions when assailed in a battle by my brothers). (27).

Moreover, Bha′numati, knowing the might of the Pa′ndavas, you also have like fears! Look,

The solemn declaration by the high spirited Pa′ndavas to kill Jayadratha, in the thick of the fight, is of the same value as (was) the vow (of Bhíma) to drink blood from off the chest of Dus′sa′sana, or of breaking the thighs of Duryôdhana with his mace. (28)

What ho! Make ready, at once, my triumphant car, so that by the very protection of Jayadratha, I will inflict on that boastful Pa′ndava the death (or, teach him how to die), not sanctified with the blow of a weapon but brought about by the chaghrin of a vow, not fulfilled.

(*Entering*)

Cham.—My lord,

Here is ready your chariot, the destroyer of the hopes of your enemies, with its horses restless owing to their trotting being controlled, with the whiteness of the cha′maras doubled by the white garlands, and with its golden bells jingling as they are shaken by the jolting. (29)

King—Queen, enter you the harem.

(*Walks about repeating I will inflict &c*).

[*Exeunt Omnes*].

End of Act II.

Act III.

(*Enters a* Rákshasî *in a hideous dress.*)

RA'K.—(*Laguhing hideously and with great glee*) Heaps of the flesh of men slain are hoarded up along with fat (filling) thousands of earthern jars, and I drink blood day and night; let the war continue for a hundred years. (1)

(*Dancing in glee*). If Arjuna will display (such) field-work every day, as he did on the day when the lord of Sindhus was slain, the store-room in my house will be full to the brim with flesh and blood. (*Walks about and looks in all directions.*) Where then can Rudhirapriya (lit. Blood-loving) be? I will then first look out for my dear husband, Rudhirapriya, in this (field of) battle. (*Walks forth*) Be it then. I shall halloo out to him. O Rudhirapriya! O Rudhirapriya! Come here, come here.

(*Then enters a* Rákshasa *as described.*)

RA'K.—(*Jesticulaling exhaution*) If I were to get the flesh and the warm blood of the newly killed, this my exhaustion will speedily disappear though for a moment. (2)

(*Rakshasì calls out again.*)

RA'K.—(*Listening*) Oh! Who is this calling out to me! (*Looking*) Oh, it is my darling, Vaságandhá (*Having approached*) Vaságandhá! why are you calling out to me?

My dear, intoxicated by drinking the wine of blood, and with your limbs drooping from wandering on the battle-field, why do you call out to me. It is heard that a thousand men are slain. (3)

RA'KSHASÍ—O Rudh., for your sake here have I brought the flesh about the heart, and fresh blood, a little warm and greasy with the plentiful marrow, of some royal sage, just killed. Quaff it off then.

RA'K.—(*Joyfully*) Well done, Vaságandhá, well done, I am much thirsty; bring it to me.

RA'KSHASÍ—Rudhirapriya! Wonder it is that you are thirsty though wandering about (as you did) this battle-field where it is difficult to tread, on account of the sea of fat and blood of men, horses and elephants slain.

Ra'k.—I had been to see queen Hidimbá, our mistress, her heart agonised with grief consequent on her son's death, O you, easy going one.

Ra'kshasî.—O Rudhi., does not the sorrow of our mistress, queen Hidimbá, for the death of Ghatotkacha abate yet?

Ra'k.—O Vaságandhá, how can it be mitigated? She is, with difficulty, only comforted by Yâjnasenî and lady Subhadrá whose sorrow is equal to hers on account of the grief for (the death of) Abhimanyu.

Ra'kshasî.—O Rudhirapriya, take this sauce of the flesh about the heart collected in the skull of an elephant and drink this wine of blood.

Ra'k.—(*Doing so*) O Vaságandhá, how much of blood and superior flesh have you stored up?

Ra'kshasî—O Rudhirapriya, you already know what has been stored up so long; hear what is stored up afresh-one earthen vessel of the blood of Bhagadatta and two earthen pots of fat of Sindhurája; and there are in my house thousands of vessels with their mouths closed up, filled with blood, fat, and flesh, of the lords of men—chief among whom are Drupada, the lord of the Matsyas, Bhuris'ravas, Sômadatta, Bâlhîka—and of other common people.

Ra'k.—(*With great satisfaction, embracing her*) Excellent, my good housewife, excellent. My poverty of a life-time is cured by the wise arrangement of Queen Hidimbá, and by your good housewifery.

Rakshasî—O Rudhirapriya, what arrangement has been made by Queen Hidimbá?

Ra'k.—O Vaságandhá, I (being called with great respect) was commanded by our mistress, queen Hidimbá,—"To-day-forth you should be in the wake of Prince Bhîmasena on the battle-field." Now as I shall be following him I shall have my paradise even here, my hunger and thirst being removed by a sight of the rivers of the blood of men killed; you also should be at ease and store up thousands of vessels with blood and fat.

RA'KSHASÎ—(*With joy*) O Rudhir., with what object is it that you have to wander following after prince Bhîmasena?

RA'K.—By him, Vrikodara, our master, a vow has been sworn to drink the blood of Dus'shána ; that should be drunk by us, Râkshasas, by possessing his body.

RA'KSHASÎ—(*Joyfully*) Excellent, mistress, excellent; my husband has been well provided for by you.

(*Behind the curtains, a great uproar, both listen*)

RA'KSHASÎ—(*Having heard, with confusion*) Rudir., what is this great uproar that is heard for?

RA'K.—(*Looking*) Vaságandhá, here is Droṇa being killed with the blade of a sworḍ by Dhṛistadyumna, being seized by the hair.

RA'KSHASÎ—(*With joy*) Rudhi., come then, we shall drink the blood of Drona.

RA'KSHASA—(*With fear*) Vasâgandhá, this is the blood of a Bráhmana ; it will go down our throat burning. What is the use of it?

(*Behind the curtains, a tumult again*).

RA'KSHASÎ—Rudhi., again is this uproar heard.

RA'KSHASHA—(*Looking towards the curtains*) Vasâgandhâ, here is As'vatthâman coming, with a drawn sword, in this very direction. He may chance to kill even us through rage against the son of Drupada. Come then, hie we hence.

(*Exeunt*)

PRAVESHAKA.

(*Enters* Aśvatthâmá *with his sword up-lifted, listening to the uproar.*)

AS'VA.—

Whence this uproar to-day in front, from the ocean of battle, frightful to the ears, filling up the whole space between heaven and earth, unheard of before, oft-repeated, and resembling the echoes of the crash of the migbty clouds, named Pushkarávartakas, agitated by the wind of the great deluge time. (4)

(*Thinking*) Surely my father, provoked into great anger by the Gándiva-holder, Sátyaki, or Bhîma, trans-

gressing in the pride of youth the proper bounds, is acting, setting aside his love for his pupils, in a manner worthy of his might. Moreover :—

By my father, the destroyer of his enemies, has verily been begun that valourous deed, which befits his espousal of the cause of Duryôdhana, which is proper for him when taking up arms, which is worthy of a prowess, rendered mighty by (the knowledge of) all missiles received from Ráma, and which is expected from the lord of all the bow-holders in the world, and of his anger. (5)

(*Looks behind*). Then enough of this my waiting for my chariot. I am already armed with this sword, the hilt of which is made of pure (lit. bright) gold, and is good at grasping, and which has the sheen of water-charged clouds. So I shall descend upon the battle-field. (*Walks about and gesticulates throbbing of the left eye.*) These evil omens put obstacles in the way to the battle-field even of me, As'vatthâman, full of joy of the great festival of a battle, and eagerly desirous of witnessing the valour of my father. Be it then. I will go. (*Walking about with firm steps and looking in front*). How is it that this is the uproar of the troops, the horse, the foot and the elephant-riders, breaking from the battle-field on all sides having disregarded the duty of the soldier-class, throwing off the veil of the sense of shame, so becoming in good men, craven-hearted in forgetting the honour done to them by their master, and disregarding the vow of (showing) valour in keeping with the glory of their family ! (*Having carefully observed*). Alas ! What pity ! How is it that these mighty chariot-warriors, Karna, chief among them, are also retiring from the field ! How can such be (the plight) of forces commanded by my father ! Let it be. I will check their flight. O you kings, the great mountains protecting the coast line of this ocean of the Kaurava forces, have done with this rashness of leaving the battle-field.

Had there been no fear of death after running away from (or, outside) the battle-field, then it would be proper to go away from here. But on the contrary if death

is sure to overtake a creature, why then tarnish your fame for nothing ? (6).

Moreover :—

While my father here, the greatest (or the preceptor) of all the lords of bow-men, is the commander of the forces, acting like the submarine fire in the ocean of the opposite forces, consuming them with the flames of his missiles, enough of flurry, O Karna ; repair to the battle-field, O Kripa ; leave off all fear, O Kritavarman ; while my father, with his bow for his help-mate, is bearing the yoke of the battle, what occasion is there for fear ? (7)

(*Behind the curtains*).

Where is your father now ?

As'ava.–(*Hearing*) What say you–'where is your father'? (*Wrathfully*) O you, mean-hearted cowards, how is it that your tongue is not shattered into a thousand pieces when uttering these words !

The twelve suns have not risen (yet) to burn the Universe with their firy rays ; the seven winds separating themselves in seven ways (*i. e.* 49), have not blown in every direction ; the sky is not overcast with the clouds, Pushkrávartaka and others ; how do you, sinners, then, tell of this evil to (as having befallen) my father, the treasure of valour. (8)

(*Entering*, *dismayed* and *covered with wounds*)

The Charioteer—Save, save (this man), my prince. (*Falls at his feet*).

As'va.—(*Looking at him*) Alas ! This is Aśvasena, my father's charioteer ! Revered sir, you are the charioteer of one who is able to save the three worlds. Why seek you protection from me ?

Char.—(*Rising, in terms of pity*) Whence can there be your father yet ?

As'va.—(*With pain*) What, my father not in existence !

Cha.—What then ?

Asva.—Oh father, father ! (*faints*).

Cha.—Take courage, young master, take courage.

As'va.—(*Recovering, with tears in his eyes*) O father, O lover of your son! O the one bowman of all the three worlds! O you who had the noble desire to possess all the missiles known to Jámadagnya, his all-in-all! Where are you? Vouchsafe me a word in return.

Cha.—Youth, enough of abandoning yourself to extreme pain; when your father has met a fate worthy of a hero, you, too, be happy, by crossing the ocean of sorrow by an act of heroism worthy of you.

As'va.—(*Dropping tears*) Sir, tell me, oh tell me, how possibly could my father, an ocean of that kind of prowess of arms, die.

Did he, who loved Bhîma, obtain (a blow from) his heavy mace, as a preceptor's fee from a disciple?

Cha.—God forbid! Such evil, out of question.

As'va.—Was he, who was kind to his pupils, then slain by Jishnu, having left off all propriety?

Chari.—How can that be?

Asha.—Then surely he must have been subjected to the edge of his disc by Govinda.

Cha.—Not even that.

As'va.—I do not apprehend evil (death coming) to my father from any fourth man besides these three. (9)

Chario.—Prince,

Can even these come up to him armed with great missiles, on the battle-field, as to Dhurjatî, when angry? It was only when he laid down his arms, his heart being overwhelmed with grief, that the terrible outrage was committed upon him by his foe. (10)

As'va.—What then was the cause of his grief and abandoning his arms?

Cha.—Verily, Kumára himself was the cause.

Ash.—How do you mean? I!

Cha.—Let it be heard. (*Shedding tears*).

By the son of Prithá—him who ever speaks the truth—were uttered the words "As'vatthámá is killed" distinctly and "elephant" at the end in a low (inaudible) tone. On hearing that, he, to whom his son was dear, dropped simultaneously his weapons and tears in the

(midst of the) fight, believing in (the testimony) of that King. (11)

As'va.—Oh my father, oh you who loved your son, oh you who gave your life for me in vain, oh you the treasure of heroism, oh you to whom your pupils were dear! Oh you, who always sided with Yudhishthira!! (*Weeps.*)

Chario.—Kumára, enough of the weakness of thus giving yourself too much to lamentation.

As'va.—Having heard falsy of my death, you, so loving to your son, O father, gave up your life and your arrows together. Whereas, I, alas! (continue to) live though deprived of you. Misplaced, therefore, was your love for me, (utterly) heartless that I am! (12)

(*Swoons away*).

Chario.—Take courage, take courage, prince.

(*Then enters* Kripa).

Kri.—(*Sighing, with great grief*)

Fie upon the Lord of Kurus with his younger brothers, fie upon the never-hating-King, fie upon the kings who held weapons to no purpose, and fie upon me (also)—by whom, as by (so many) pictures, was witnessed the seizure of the hair of Drupada's daughter at that time, and of Drona to-day! (13)

How then can I (bear to) see my boy, As'vatthâman to-day! Or, I do not fear vehemence of grief in him who understands the condition of man, and who has a broad heart that has the strength of Himâlaya. However, I do not know what he will attempt, on hearing of this undeserved insult to his father. Or rather,

Here is already experiened the terrible result of one seizure of hair, in the world; now that there is another, the world will certainly be totally depopulated (perish to a man). (14)

(*Looking about*) Here then is the dear boy. I will approach him. (*Having approached, in haste*) Child, take courage, take courage.

As'va.—(*Having regained consciousness, with tears*) O father, the one preceptor of the whole world! (*Looking at the sky*) Yudhishthira, Yudhishthira!

By you verily, from birth, a lie was never told; you are called Ajátaśatru, as you hate no one; in the case of my father, the Preceptor, and the best of Bráhmaṇas, how did all that, at one stroke, disappear, through the fault of my luck? (15)

Chario.—Child, here is your uncle, S'áradvata, standing by your side.

As'va—(*Looking sideways, with tears*) Uncle, O uncle,

Where is that illustrious husband of your sister gone? He, O uncle, with whom, the commander of the army, you went to the battle-field to-day, who was the one reliever (lit. soother) of the violent itching for fighting of warlike men and with whom you always enjoyed varied jokes. (16)

Kri.—You know what ought to be known. So enough of this overbearing grief.

As'a—Uncle, I have abandoned grieving; here I just follow my father, who loved his son so much.

Kri—Child, unbecoming is such a step in people like you.

Char.—Kumára, desist from an exceedingly rash adventure.

As'va.—Revered S'áradvata,

Through fear of being separated from me, my father went to the other world from here. How shall I then cause separation to my father so loving to his son? (17)

Kri—Child, as long as the condition of worldly life is what it is, so long is it a custom that sons should serve their parents in both the worlds. Look!

How will you be able—whether by continuing to live or otherwise–to be of service to him by offering libations of water, by the performance of rites proper for the dead and by the performance of the Śhráddha ceremonies? (18)

Chario.—Long-lived one, what your uncle S'áradvata tells you, so it is.

As'va—Sir, true it is. But the burden of grief being exceedingly heavy to bear, I cannot sustain life even for a moment, separated from my father; so then I will go to that region where I shall (again) see my father of that kind. (*Getting up, looking at the sword, and thinking*) Enough of this mockery of still holding a weapon. O revered weapon,

You, which were accepted by him through fear of an insult, though not proper (for him) and through whose prowess, there was none that was outside your reach, were cast off by him through grief for his son and not through fear. O weapon, I will also give you up, to go to where it may all be well with you! (19)

(*With these words wishes to throw it away*).

(*Behind the curtains,*)

O kings, how do you all tolerate the insult given to the preceptor, Bhâradwâja, by this wicked person?

As'va.—(*Hearing and slowly touching the weapon*) What! An insult to tho preceptor, Bhâradwâja!

(*Again behind the curtains*)

Having laid a violent hand in the battle on the head, hoary with grey hair, of Drôna, the A'charya, and preceptor of the three worlds, who had laid down his weapons through grief and whose face was wet, being washed with the water of the eyes, and perpetrated the atrocious deed, here is Dhristadyumna returning to his camp: you do all tolerate this! (20)

As'va.—(*Looking at* Kripa *and the* Charioteer, *in anger, and quaking*) What does this mean?

Was it in the very presence of the kings armed with bows that the weapon was used (by him) on my father's head, which, by its gray hair, surpassed the Kása flower—my father who was practising as it were the vow of "sitting without food till death would ensue" and who had no arms in his hand? (21)

Krip.—Such, indeed, is the people's talk.

As'va.—What! Was the head of my father touched by that wicked person?

Chario.—(*In fear*) Young master, such was the insult, new of its kind, suffered by that divine one, the treasure of refulgence.

As'va.—O father, O you who loved your son, by laying down your arms for the sake of me, hapless one, you suffered yourself to be insulted by an insignificant wretch like that. Or,

When in the fore-front of the battle (all thought of) the body was given up by him with a mind overpowered with grief, a dog, or a crow, or the son of Drupada (as well) can touch the head; it is a foot, however, placed on *my* head by my foe, intoxicated with the flush of the wealth of numerous celestial missiles shining forth and not a hand placed on my father's head (or—here do I plant my *foot* and not my *hand* on the head of that my foe &c.) (22)

O you wicked soul, a shame upon the race of the Pánchálas,

As you, knowing for certain that my father was averse to (incapable of) using his weapon, placed a violent hand on his head dismissing all scruples, did not, indeed, As'vatthámán, bow in hand, occur to your memory as one who would prove the very destroying wind able to blow away the cotton of the (combined) forces of the Pándavas and Pánchálas? (23)

Yudhisthira, Yudhisthira, foeless, teller of no falsehood, and son of Dharma, what injury had he done to you and to your brothers? Or why refer to him, crooked-minded and false by nature! Arjuna, Sátyaki, Bhîma, strong of arms, Mádhava, proper, indeed, was it of you to have connived at the touching of the head of the one bow-wielder of the three worlds of mortals, immortals and the demons, a Bráhmana of fading years, the universal preceptor and above all, *my* father, by this blot upon the family of Drupada, this brute of a man? Or rather, all of these are sinners; what of them!

Whoever of you, brutes of men, transgressing the laws of propriety, perpetrated or assented to or witnessed this

great sinful deed, though still holding up arms, with the blood, marrow and flesh of all those, not even leaving out the foe of Naraka, Kirîtî and Bhîma, I will offer an oblation to the quarters. (24)

KRIPA.–What is not possible for you, mighty of arms, equal to Bháradwája, and knowing (the use of) a host of heavenly missiles?

AS'VA.—Oh you, wretches of Kshatriyas, Pándavas, Matsyas, Somakas, and Mágadheyas,

Has not what (Parashu) Ráma did with his battle-axe, shining like blazing fire, when his father's head was touched, reached your ears? Cannot Aśvatthámau, blinded by rage, perform to-day, in the fore-front of the battle-field, a like feat, yielding streams of the blood of his foes as food (to the animals hunting the battle-ground)? (25)

Charioteer, go then, bring to me my chariot, named *Mahâhava*, full of all the missiles of war, and equipped with all the appertenances.

CHAR.—What the Kumára orders. (*Exit*).

KRIPA.—Who else but you is able to defend us all from this terrible fire of insult, which must be necessarily put down (avenged)? but—

AS'VA.—What then?

KRIP.—I wish you to descend on the battle-field being invested with the Commander-in-chief's office.

AS'VA—Uncle, this is beyond our reach (lit. dependent on another's will) and not of any consequence (too).

KRIP.—Child, this is not beyond reach, nor unimportant. Look—

How will the army of Dhártaráshtra fare (what doom will it meet) now without Bhîshma and Drona, if you, their equal in valour, are not appointed to the yoke (as the head of the army)? (26)

Even the three worlds will not be able to withstand a person like you when (duly) placed at the head; what then of the army of Yudhishthira? I, therefore, think that the

Lord of the Kauravas must have long been waiting just for you with the necessaries of installation got ready.

As'va.—If it is so, this heart of mine, burning with the fire of insult, is impatient to plunge into the water of avenging (the insult). I will, therefore, go and allay the grief of the Lord of the Kurus, whose mind is aching with the death of my father, by offering him the consolation of seeking, of my own accord, the Commander-in-chief's place.

Kripa—My boy, so it must be. Let us, therefore, go to the very place.

(*They both walk on.*)

(*Then enter* Karna *and* Duryodhana)

Duryo.—Lord of the Angas,

A spirited man goes to the (other side of the ocean) of grief consequent upon a relative being killed by his enemies, with his arms plying (holding) the oars of weapons: how was it that the Preceptor, on hearing of his son's death, cast away his weapons, in the battle, at a time when he should have (on the contrary) taken them up (*i. e.* used them with greater zeal)? (26)

Or rather, it is well said by the learned that nature can not be got over. Because, by him with his mind overpowered by grief, having given up the sternness of a warrior's duty, was accepted the meekness of spirit natural to the twice-born (a Bráhmaṇa).

Karna—King, Lord of the Kauravas, it was not so.

Duryo.—How then?

Karna—It was his intention that he should place his (son) Aśvatthámán on the throne of the world. When he was no more, it was useless for him, an aged Bráhmana, to take up a weapon, and so he cast it off.

Duryo.—(*With a nod of the head*). Thus it was (then)!

Karna—With this intention, by him was overlooked the slaughter of the pricipal men on our side, expecting the mutual destruction of the body of kings who had entered upon this great war, taking side with the Kauravas or the Pándvas.

DURYO.—This fits in well.

KARNA—Moreover, King, to him a residence in his own kingdom was not given even by Drupada who knew his ambition from boyhood.

DURYO.—Excellent, King of the Angas, excellent. It is cleverly spoken.

KARNA—This is not the view of me alone. Others also, who know, do not think otherwise.

DUR.—So it is. What doubt can there be!

Were it not so, how could it be else that he, the matchless chariot-warrior, should have looked on while the Lord of Sindus was being slain by Kirîtin, though promised safety? (28)

KRIP.—(*Having looked about*) My boy, here is Duryodhana sitting, accompanied by Karna, under the shade of a banyan tree. Let us then approach them. (*They do so.*)

BOTH.—Victory to the Lord of the Kauravas!

DURYO.—(*Looking*) What, Kripa and Ashvatthâman! (*Getting down from his seat*, to Kripa) My preceptor, I bow to you. (*Addressing* As'vatthâman) Son of our preceptor, come, you whose father was killed in our cause; embrace closely this our body with your languid limbs. This touch of your arms resembles that of your father and makes the hair of us, though aggrieved, stand upon its end (with joy). (29)

(*Having embraced him seats him by his side.*)

(As'vatthâman *drops tears.*)

KARNA—Draunâyana, enough of throwing yourself too much into the fire of grief.

DURYO.—O son of my preceptor, what is the difference between us two (plunged) in this ocean of misery? Look—

He was your father; and so he was (to me, being) the loving friend of my father; just as he was your teacher in the art of fighting so he was mine too. How can I express my grief at his physical death? Know it yourself from your heart, heavy with sorrow. (30)

KRIPA.—Child, as the Lord of the Kurus says, so it is.

As'va.—O king, when you thus sympathise with me (lit. are favourably disposed) it is but proper that I should lesson the burden of my sorrow. However,

I living, my father suffered (the indignity of) the seizure of the hair: how can other fathers like to have (their) sons (about them)? Or how will others who have no sons long to have sons? (31)

Karna.—Draunáyana, what can be done in this case, when he himself, the one source of protection to all from insults, placed himself in such a predicament by abandoning his weapons?

As'va.—What say you, King of the Angas? What can be done in this case. Hear what can be done—

Whoever of the forces of the Pándavas, in great pride of (the strength of) his arms, holds a weapon, whoever there exists in the family of the Pánchálas—a child, over that age, or lying in the womb—whoever was a witness to the act, and whoever stands against me, while I move about on the battle-field, of him I, blinded by fury, will be the slayer, may he then be the very destroyer of the worlds (Death) himself. (32)

Moreover, O you disciple of Jámadagnya, Karna,

This is the very country wherein pools were filled with the water of the enemies' blood; and the insult of that sort, (or of the same kind) consisting in the seizure of the father's hair, also comes from the soldier-class itself; the same are my shining missiles (as those used by Paraśuráma) powerful enough to devour the arms of the enemies: the son of Drona, his anger excited, will do the same that was done by Ráma (with the axe). (33)

Duryo.—O son of my preceptor, what else would be consistent with that heroism, which is preeminently yours (lit. which you possess not in common with others).

Kripa.—King, very great (heavy), indeed, is the burden (responsibility) of war that the son of Drona has resolutely undertaken to bear. I, therefore, think thus—he, when fitted up (raised to the proper dignity) by your honour is able to annihilate the three worlds even. What

to say then of the army of Yudhishtira! He should, therefore, be formally installed the Commander of the forces.

DURYO.—Well, a proper thing has been said by you. But this post has been already promised to the Lord of Anga.

KRIP.—It will not be proper to pass him over (at present) sinking in the ocean of grief caused by unparalleled indignity, for the sake of the Lord of the Angas. By him also the same race of foes is to be quelled. Will not this cause grief to him?

AS'VA.—King, Lord of the Kauravas, why pause to think of what is fit or otherwise even now (when matters have come to such a pass)?

To-day, you shall sleep the whole night so that you will be roused with difficulty with praises (uttered by bards); to-day shall this world be rid of Keshava and the Pándavas, as also of the Somakas; this day also shall the talk of the war be ended by me of powerful arms; and this day also shall the burden of the earth, excessively heavy on account of the forest of kings, be removed. (34)

KARNA—(*Smiling*) Easy to say so, difficult to perform. There are many in the army of the Kauravas able to achieve this.

AS'VA.—Angarája, so it is. There are many in the army of the Kauravas capable of this; but, overcome with affliction caused by the pang of grief, I say so and not with the desire of offending other warriors

KARNA—Fool, tears to the grieving, and descending on the battle-field with weapons as one's only companion to the irrate, are proper; not such idle bewailings.

AS'VA.—(*In anger*) O you burden to the womb of Rádhá, vile charioteer, even to me, As'vatthámau, you advise a remedy in tears, when smitten with grief, and not in weapons? Look,

Is my weapon rendered powerless by a curse pronouced by the preceptor, (like yours)? Have I come here running away from the battle-field in fear even now as you have done? Am I born in the family of charioteers who know how to sing the praises and

describe the pedigrees of kings?—that I should retaliate the evil done by a mean foe by means of tears and not by missiles? (35)

KARNA—(*In anger*) O you vile prattler, foolishly boastful of weapons vainly carried, you (inexperienced) brat,

Be my weapon stripped of its power or possessed of it; it was not laid down, as was done by your valorous sire, through fear of the Pánchálas. (36)
Moreover,

Be I a charioteer or the son of a charioteer; be I whoever I may be: birth in a (noble) family depends on fate; prowess, however, depends on myself. (37)

AS'VA.—(*In anger*) You wretched blot on the family of the wheel-right, a useless burden to the womb of Rádhá, hoax of a warrior, do you insult even my father! Or—

Whether he be brave or cowardly, the prowess of his arms is well known to the three worlds. What he did on the battle-field day after day this earth knows; as to why he laid down his arms that son of Prithá, observer of the vow of truthfulness, stands a witness; where were you then, O coward, deserter from the battle-field? (38)

KARNA—(*Smiling*) So I am a coward! Thinking of your father, the sole embodiment of heroism, I have come to entertain a great doubt; moreover, you fool,

Even if the weapon is cast away, do not warriors without arms ward off enemies with weapons uplifted, that this man long remained inactive, like a woman, in the presence of the circle of the kings, while his head was being cut off? (39)

AS'VA.—(*Quivering with anger*) Villain, you, parasite on the king, you braggart, wretch of a charioteer, irrelevent talker,

For some reason or other, through his being sorrow-stricken or through cowardice (as you say), the hand of the son of Drupada was not stayed to-day by my father; but here this left foot of mine is (being) planted on your head inflated (as you are) with the pride of the prowess of your arms; ward it off. (*Gets up to do so.*). (40)

Kripa & Duryodhana—Forbear, son of the preceptor, forbear. (*They prevent him*; Aśva. *acts as if he was kicking*).

Karna—(*Getting up in anger and unsheathing his sword*).

You wretch, unworthy Bráhmana, self-boaster,

By your caste you are not to be killed, I grant; but this your foot that you have raised you will find fallen on the ground, cut off by this sword. (41)

As'va.—O fool, what do you say-I am not to be killed by (reason of) my caste! Here I give up that caste. (*He cuts off the sacred thread in anger.*)

To-day I shall make Kiritî false to his vow (by killing you); take up your weapon or laying it down place your folded hands across your head (in supplication). (42)

(*Both drawing their swords strive to strike at each other*; Kripa and Duryôdhana *prevent them.*)

Dur.—Friend, son of the preceptor, enough of taking up the weapon.

Kripa.—Child, Sûtaputra, enough of taking up the weapon.

As'va.—Uncle, uncle, why do you check him? Even this wretch of a charioteer, so verbose in the censure of my father, is certainly a partisan of Dhrishtadyumna.

Karna—King, I should not, indeed, be held back.

Such is the bragging of the weak-minded when not taken notice of in contempt by the magnanimous and not chastised through extreme anger. (43)

As'va.—King, leave him, leave him. Let him suffer the destruction of life, so easy to be accomplished by being crushed between the space of my arms. Another thing, King; through affection or through the object you have in view, you desire to protect from me this wicked person giving an insult to my father; but both would be totally useless; look:—

How can this person, sprung from a charioteer, be a (a fit) companion to you, born of the race of the Moon—he a lover of villainous deeds, you the repository of merits? O King, I will kill Kiritin; leave him; and I will rid

to-day the world of Karna, and of the sons of Prithá, in anger. (44)

(*He desires to strike*).

KARNA—(*Lifting his weapon*) You braggart, wretch of a Bráhmana, here you will cease to breathe. King, leave off, leave off; I should not be kept back. (*Desires to strike.*) (Duryodhana and Kripa *try to keep them back.*)

DURYO.—Karna, son of my Guru, what strange infatuation is this that has overtaken you both to-day!

KRIPA.—My boy, we had one thing in hand while things have forcibly drifted in a different direction. What infatuation is this? That a great calamity to the army of the royal family should come from you at this time is a wrong (unwise) course (of action for you to follow).

AS'VA—Uncle, I do not get an opportunity to break down the insolence of this bitter-tongued blotch on the family of the charioteer.

KRIPA.—It is not the proper time to oppose the chief of our forces.

AS'VA.—Uncle, if it is so—

As long as this sinner does not meet his death by the arrows of the foe, so long shall I lay aside my weapon, though so dear to me on the battle-field. Let the king know the valour of his dear friend (what power he has to protect) on the battle-field, when fear arises from the enraged Bhîma and Arjuna, while he is the Commander of the forces. (45)

(*So drops off the sword.*)

KARNA—(*Laughing*) It is heriditary with you, *viz.* this dropping of the missiles.

AS'VA.—Indeed, the missiles, though not cast off by people like you, are as if already laid down through their inefficiency.

KARNA—O fool,

While I bear my weapons, of what use are other weapons? And what missile can achieve that which is not accomplished by my missile? (46)

(*Behind the curtains.*)

Ah villain, you the perpetrator of the atrocious crime of dragging the garment and the hair of Draupadî, you debased son of Dhritaráshtra, after a long time, indeed, have you come in front of me! You mean hound, where can you go to now? Ho Rádheya, Duryodhana, Saubala, and others, the sworn haters of the Pándavas, holders of bows, you to whom your honour is your wealth, do you hear—

That Kaurava, a beast in a human shape, by whom the daughter of the king of the Páncbálas was dragged by the hair; by whom her garment too was pulled off in the presence of the elders and kings; and the wine of whose blood from the breast I vowed to drink;—that Kaurava has now fallen in the vice of my arms; let him be saved (by you if possible). (47)

(*All hear.*)

As'va.—(*Mockingly*) O lord of Anga, commander of the forces, disciple of Jámadagnya, protector of all the worlds by the prowess of your arms! ('While I hold my weapon &c.' *he recites.*) This has come near at hand; protect now Dusśásana from Bhîma.

Karna—What power can Vrikodara have, while I am alive, to cross even the shadow of Dusśásána. Prince, fear not, fear not! Here I come. (*Exit*).

As'va.—King, Lord of the Kauravas, it is not possible for Rádheya or for anybody else of the class, to ward off Bhîma and Arjuna, committing havoc upon the Kaurava force, now that it is deprived of (the protection of) Bhîshma and Drona. Do you, therefore, exert yourself in the protection of your brother.

Duryo.—While I am alive and holding my weapon, what power can that wretch of the son of the wind, or any one else, have to cross even the shadow of my child! Fear not, fear not, my boy. What ho, who waits there, bring me the chariot. (*Exit.*)

(*An uproar behind the curtains.*)

As'va—(*With confusion*) Uncle, alas! alas! This Kiritî here, fearing the break of the vow of his brother, assails Duryôdhana and Rádheya with showers of arrows;

verily the blood of Dussásana is at last drunk by Bhîma. I can not bear to see this calamity befalling the younger brother of Duryodhana. A falsification is preferable. Uncle, my weapon, my weapon.

Untruthfulness is preferable even to truthfulness; fie upon heaven; let hell be mine. My weapon though cast off is as good as not cast off when Dussásana is to be saved from Bhîma. (48)

(*He wishes to take up the sword.*) (*Behind the curtains*)

O magnanimous one, the son of Bháradwája, it is not, indeed, proper for you to act against truthful word, which you have never done before.

Kripa.—The voice bodiless saves you from being untrue (to you word).

As'va.—How is it that this superhuman voice does not permit me to descend on the battlefield! Oh misery! The gods too are in every way on the side of the Pándavas! Past all hope (of prevention) is the blood of Dussásana drunk by Bhîma!

Pity, oh pity! While the blood of Dussásana is being drunk I have remained indifferent; what other good am I to do to Duryôdhana on the battle-field! (49)

Uncle, through a fit of anger against Rádheya an unbecoming thing has been done by me. So, you at least, be by the side of the King.

Kripa.—I will go to prevent the evil. You also make for the camping ground.

(*They walk about and exeunt*)

End of Act III.

Act IV.

—:o:—

(*Then enter* Charioteer *bearing away* Duryôdhana *lying in a swoon caused by his wounds, in his chariot. The* Charioteer *walks about in confusion.*)

(*Behind the curtains.*)

Ye kings, who, in the pride of the might of your arms, have stirred up this great fight as the object of your heart-felt desire, and who have laid at stake the

treasure of your life through your leaning towards the Kauravas, stay these forces fleeing from the battle-field, with their arms dropping down through terror at the sight of Bhîma, of repulsive dress, being bathed in the residue of the blood of Dussásana left after it was quaffed by him after killing him.

CHARIOTEER (*Looking*)—How now! This Kripa, here, is following Angarája who is attacked by Kirîtî, giving courage to our forces flying (from the battle-field) staying the tide of valour of the hostile forces by showers of arrows, being seated in his chariot that has the string of bells set jingling by its jerkings as it runs over the thick mass of thousands of bodies of men, horses and elephants slain, and that is indicated (as his) by the Vaijayanti fluttering from the crest and having in it golden vessels kissed by the white chauries waving to an fro. Good! Our forces are backed up.

(*Behind the curtains, after the uproar.*)

O you warriors in the Kaurava forces, and you on the side of the Pándavas, dropping your *tomaras*, *Saktis*, swords, and bows, in terror at my sight, fear not, fear not. Here I, intoxicated by drinking the blood-wine from off the broad chest of Dussásana, slain by me and rushing head long, with only a little part of the glorious vow still remaining unperformed; I, the slave of the Lord of the Kauravas won at a gambling stake, Bhîmasena, middle Pártha, hold you all witnesses! Let it be heard :—

I have drunk to-day the warm blood, from the breast, torn open by the sharp nails of my hands, of him, while alive, who dragged the garments and pulled the hair of the wife of the Pándvas, and that before the eyes of Karna, the friend of the Kurus, and of S'alya, both (looking on) and in the very presence of Duryôdhana armed with a bow, who holds his honour as his wealth. (1)

CHARIO.—(*Hearing, in alarm*). Ah, near is Bhîmasena, of wicked soul, the portentous whirlwind of the forest of the Kaurava princes, whereas the great King has not yet recovered his senses. Be it. I shall take the

chariot a great way off. Perchance the wicked fellow might operate as savagely upon him as he did upon Dussâsana. (*Drives quickly and observes*). Here is a Banyan tree, with its thick growing leaves waved by the cool breezes, made fragrant by its shaking (closely blowing over) the lotuses in the lake. Proper resting place it is for heroes exhausted by the (arduous) work of fighting. Stationed here, the great King will have his fatigue removed by this breeze (blowing) from the lake, suited for a change of condition (like this), fragrant without effort, cooling like a thick line of the best sandal-wood-paste and serving like a fan obtained unsought. The chariot, having its banner-post cut down, will, without difficulty, enter the shade. (*Acting as if he had entered*) What ho? who is there? (*Looks about*). How is it that there is not a single attendant here. Verily they have all gone to the camp through the sight of Vṛkodara in that form and through bewilderment at this plight of the Lord. How hard it is!

The lord of the Sindhus was not protected by Drona, though promised safety, from Pârtha; this atrocious deed was perpetrated on Dussâsana by Bhîma, as upon a deer: having (helped) to fulfil even the hard vow of the foe in the battle, as if it was trifling, methinks, Fate, adversly disposed towards the Kuru family, is not satified even with (having accomplished) so much. (2)

(*Looking at the* King) Oh, the great king does not recover his senses even yet; alas! what pity! (*Sighing*)

You have also come within the range of the side glances of fate, in this family, wherein all the other princes are slain, and which, therefore, looks like a forest devastated by an infuriated elephant, with a solitary S'ala tree prominently standing out to view. (3)

Oh you rascally Fate, that turneth away thy face from the family of Bharata,

Even this vow of Bhîmasena, who is (yet) without a wound, who wields his mace in his hand, and who has no misgiving about it, will be fulfilled by you! (4)

DURYODHANA—(*Having regained his senses gradually*) Ah, has that wretch of Vrikodara any power while

I, Duryodhana, am alive, to execute the vow! Dusśásana, my boy, fear not, fear not. Here I am coming (to your rescue). Ho charioteer, take the chariot to that very spot where my boy, Dusśásana, is.

Chario.—Long-living one, these horses of thine are unable to draw your chariot; (*to himself*) and the chariot of your mind (desire) also.

Dur.—(*Getting down from the chariot, with pride and emotion*) Enough of the delay to be caused by my waiting for going in the chariot.

Chario.—(*With pity and confusion*) Pardon, my King, pardon.

Dur.—Fie upon you, charioteer! What is the necessity of a chriot? Verily, I am Duryodhana, habituated to walk forcing my way through dense lines of enemies. I will, therefore, appear on the battle-field, with my mace alone to help me.

Char.—So it is, long-living one; what doubt is there!

Duryo.—If it is so why do you talk thus? Just see—

That villain, with weapon upraised, is going to commit a heinous outrage in my presence on my boy, who is wayward by nature; why do you prevent me from taking action against him? Indeed, you do not know what anger is, nor have pity nor shame! (5)

Char.—(*Pitiably, falling at his feet*) I submit this, O long-lived one! Most probably the wretched Vrikodara must have gone back by this time after having entirely fulfilled his vow. Hence, I say so.

Duryo.—(*Falling on the ground suddenly*) Oh my child Dusśásana, Oh you who went against the Pándvas through my command, Oh you wholly given to heroism, Oh you who were lovingly fondled on my lap, oh you, lion in the herd of elephants of the family of the enemy, Oh you taking rank next to me, where are you? Answer me back. (*So sighing he faints.*)

Chario.—Take courage, Sire, take courage.

Duryo—(*Having recovered his senses and sighing.*)

Though fondled, you were not permitted to enjoy the pleasures of senses to your heart's content by me (being thus) your elder brother to no purpose. Of this your plight, however, O boy, I am the cause, since I made you act this impudence towards the Pándavas but could not protect you. (6) (*So falls.*)

Chario.—Oh long-lived one, take heart, take heart.

Duryo.—Fie upon you, charioteer; what have you done?

You have saved me at the sacrifice of my brother, Dusśásana, who always acted in obedience to my command, who was a mere child, and (therefore) necessarily to be protected. (7)

Chario.—O great King, I brought away the chariot because you, Sire, were made senseless by the showers of arrows, *Tomaras*, *S'aktis*, and barbed missiles, piercing the vitals, discharged by the great chariot-warriors.

Duryo.—Unbecoming was this act of yours (in),

That I was not roused by the blows of the thunderbolt-like mace of that brute of the Pándava, the hater of my younger brother, or that either Vrikodara or I was not made to lie down on the same bed, wet with blood, on which Dusśásana lay. (8)

(*Sighing and looking at the sky*) Oh thou, wretched Fate, devoid of all compassion, that hast turned thy back upon the Bharata family,

I wish I should die, but not have Vṛikodara for my slayer!

Chario.—God forbid, O great King, what is this?

Duryo.—

What is the use of sovereignty or of victory to me who have brought about the slaughter of all my brothers? (9).

(*Enter* Sundaraka *with his body decked with bandages tied over the wounds of arrows.*)

Sund.—Respected sirs! Was or was not the great king Duryodhana, with his charioteer for his second, seen by you in this region? (*Having looked about*) How is it that no body speaks! Be it; here is seen a crowd of people

with their loins girded up. I shall ask them going there. (*Walks about and looks*) These are extracting points of arrows, with pincers with tips incapable of being broken by the compact net work of an armour, from the heart of their master who is wounded with severe cuts. These do not know. Let it be. I will search elsewhere. Here are several other warriors congregated. There I will go and ask. (*Approaching them*) Ho warriors, do you know where the Lord of the Kurus is? (*Looks forward* and *walks a little.*) How is it that these people, looking at me, cry still more. Then, indeed, these too do not know. (*Looking*) Ah, here is a most pitiable scene. This warrior's mother, having heard of her son killed on the battle-field, is going to die after him together with her daughter-in-law completely decorated and clad in red garments. Bravo, mother of a hero, bravo ! In another life at least you will have no son killed. Well then. I shall enquire elsewhere, (*Looking in another direction*) This another crowd of warriors, wounded in many ways but not having the wounds dressed, is crying on having found a horse with a vacant saddle. Surely their master must have been slain just here. So these also do not know. I shall go elsewhere and ask. (*Looking in all directions*) Strange ! Every one of the people is in distress, suffering from a calamity consistent with his station in life owing to the perversity of fate. What inquiries can I make here? Whom shall I blame? I shall myself search. (*He turns round*) Well, I will find fault with fate. A-lack-a-day ! Even the great king is to be searched for now, the sole master of this circle of earth, the head of the multitude of kings with Gángeya, Drona, Śalya, Angarája, Kripa, Kritavarman and Aśvattháman at their head, the eldest of hundred brothers and the lord of 11 Akshauhinis ! Though searched after it is not known in what spot he is. Or why should I blame fate ! This is the maturing of the fruit of that poisonous tree, *viz.* the lac-house and gambling-or, of the tree having the branches of the lac-house, gambling and the poison (administered to Bhîma)—which had for its seed the words of Vidura ridiculed (despised with derision), for its

sprouts the wholesome advice of the grandfather (Bhîshma) neglected, which struck root by the incitement of Śakuni, of which the basin was the enmity engendered and kept up for a long time, and the flower of which was seizure of Pánchálî's hair. (*Looking in another direction.* Here is seen a chariot, with its banner staff broken and filling the ten quarters with thousands of rainbows resulting from the rays of the sun being mingled with the lustre of the jewels of various kinds. I, therefore, think surely this is the place of retirement of the great King, Duryodhana. I shall, therefore, look out carefully. (*Approaches, looks on and sighs.*) How is it that the great King, the head of 11 Akshauhiṇis, sits in a not-praiseworthy place like an ordinary person! Or this is the ripe fruit of (springing from) the flower of Draupadi's seizure of hair. (*Approaches and asks the charioteer by a sign*).

CHAR.—(*Seeing*) Ah, how now! It is Sundaraka come from the battle-field.

SUN.—(*Approaching*) Victory to the great king!

DUR.—(*Looking about*) O Sundaraka, is it all well with Angarâja?

SUN.—All well as regards the body only.

DUR.—(*In anger*) What, are his horses killed by Kiritin or his charioteer slain or his chariot broken?

SUN.—Not only his chariot is destroyed, but also his desire.

DURYO—Why do you distress, still more, my heart already afflicted, by these half-mutterings. Cease this excitement, tell all and clearly.

SUN.—What you, Sire, order. The pain of the wounds of the battle is removed by the prowess of the crest-jewel of your Majesty. (*Walks about proudly.*) May my Sire hear. Now after the death of prince Dusśâsana, (*At this half-uttered, he covers his face and shows shyness*).

CHARIO.—Sundaraka tell on. It has already been told by fate.

DURY.—Let it be told; we have already heard it.

SUN.—*May Your Majesty hear. To-day my master, Angarája, furious at the death of Dussásana, with his forehead looking terrible by the knitting of the brows, discharging showers of sharp arrows, the fixing and letting off of which was not to be discerned, attacked that middle Pándava.

BOTH—What then ?

SUN.—Then Sire, both the forces were blinded by complete darkness, which was being spread about by the dust raised by spirited foot-soldiers, horses, and elephants from both the sides colliding together, and by the herd of elephants scattered about. Then, indeed, the sky also could not be discerned.

BOTH—And next ?

SUN.—Then Sire it appeared as if the clouds of the deluge-time were crashing owing to the deep and fierce twangings of the bow-strings that were quickly let off after being stretched far.

DURYO.—What then ?

SUN.—Then, Sire, there began between them the rainy day of a fight in which there were thousands of showers of arrows flying about, in which there were clouds (in the shape) of bows deeply rumbling, in which there were flashes of lightning in the shape of the (sparks of) fire springing from armours struck by various missiles discharged, and which was indicated by the thunder in the form of the cries of triumph on either side.

DUR.—Then, then ?

SUN.—Then Sire, in the meantime, Dhananjaya, afraid of the defeat of his elder brother, urged his magnificent chariot to that place, which filled the vault of the ten directions with the echoes of the loud blast of Devadatta and Pánchajanya, that were blown, which was marked by the great monkey stationed at the top of the banner and uttering a cry as awful as the crash of the stroke of the thunderbolt, and which was difficult to be to looked at owing to the four post-like arms, decked

* Before this some read—(*To himself*) How is it ? The death of Duss'âsana has been already heard by the Sire. (*Openly*)

with conch, wheel, mace, and sword, of Vásudeva engaged in driving the horses.

DURYO.—Then.

SUNDA.—Then having seen his father assailed at once by Bhîma and Dhananjaya, shaking off in confusion his jewelled helmet that was displaced, stretching the string of his tough bow to the very ears, and urging the charioteer to speed on by spurring him with the feathered end of an arrow seized with the right hand, prince Vrishasena came to the place.

DURYO.—(*With firmness*) What followed ?

SUNDA—And then, Sire, by him, the prince Vṛishsena, even as he was coming on, was the magnificent chariot of Dhananjaya covered in a moment with arrows, the points of which were of a bluish colour being ground on the whetting-stone, which were dark-coloured, were furnished with hard heron feathers, and had the feathered ends black and glossy like a polished sword blade (or, like a sword blade reft into two), as a tree in bloom is covered by bees.

BOTH—(*With joy*). What then,

SUNDA.—Then Sire, by Dhananjaya, discharging pointed *Bhalla* arrows let off in sharp succession, was said with a gentle smile–O you Vrishasena, even for your father it is not possible to stand facing me when angry. What then of you, a mere child ? Go then, and fight with other boys. Having heard this speech Kumára Vrishsena also, holding the bow, looking fierce with the frown appearing on his face red with the flush of anger roused by the insult offered to his father, repulsed the Gándîva-holder by arrows, which pierced the vitals, which were difficult to be borne because of the sharpness, and which evinced a liking for the region of the ears, and not by harsh words.

DUR.—Well done, Vrishsena, well done ! Śundaraka, what next?

SUN.—Then, Sire, by Kirîtin, in whom anger was roused by the pain caused by the sharp falling arrows, a wonderful feat, passing description, was performed, befitting his strength and his knowledge of missiles,

obstructing the range of sight with a shower of arrows, and surpassing the sound of the clash of thunderbolt by the twang of the string of his terrible Gândîva.

DURYO.—(*With curiosity*) What then?

SUN.—And then, Sire, having seen the enemy's skill in the business of fighting, of that kind, some still more wonderful feat of arms was attempted by prince Vrishasena too, the quick movement of whose hand was not marked as to when it passed to the mouth of the quiver or touched the bow-string or fixed the arrows or let them off.

DURYO—Proceed—

SUNDAR.—Then, Sire, in the meantime all the warriors, from the armies of both the Kauravas and Pândvas, raising the cries of "Well done, prince Vrishasena, well done," suspended their continued enmity for a moment and desisting from fighting looked on.

DURYO.—(*With wonder*) Then, then ?

SUNDAR·—And then, Sire, the shower of arrows of our commander, Angarája, who laboured under the conflicting feelings of joy, rage and pity, on account of that kind of wonderful feat of arms of his son, who was distinguished by a valour that defied the whole circle of bow-holders, fell on Bhîma and his sight, dimmed with tears, on prince Vṛishasena.

DURYO.—(*With fear*) What next ?

SUND—And then, Sire, by Arjuna, the holder of Gâṇḍîva, angry at the cries of bravo raised by both the parties, and incensed by the shower of (Vṛishasena's) arrows, a shower of arrows was poured forth, alike on the horses, on the charrioteer, on the chariot, on the bow, on the bow-string, and on the white umbrella, the ensign of royalty (of the prince).

DURYO.—(*In alarm*) Then, then ?

SUN—Then sire, prince Vrisasena, whose chariot was shattered and whose bow and string were cut down, began to take rounds, warding off the falling arrows by his circular movements only.

DURYO—(*With fear*) And then ?

SUN—Then Sire, our master Angarája with his spirit fired by anger, at the breaking down of the chariot of his son, disregarding the attack of Bhîma, discharged upon Dhananjaya a volley of arrows. The prince also, having ascended another chariot led thither by the retinue, began again to fight with Arjuna.

BOTH.—Bravo, Vrishasena, bravo; what then?

SUND.—Then Sire, by the prince it was said:—Oh you offering oral insults to my father, middle Pándva, my arrows will not fall on any one else but on your body; so saying, and covering the body of the Pándava with a thousand arrows, he began to raise his war-cry.

DURYO.—(*In amazement*) Oh the heroism of the child, and his boyish disposition! What next?

SUND.—Then Sire, having utterly disregarded that fall of arrows, Kirítî, whose anger was roused by the strokes of the sharp arrows, took up from the interior of the chariot a S'akti, resounding with the jingling of a crowd of sounding gold bells, as bright as the sky free from the obstruction (screen) of clouds, having a darkish and glossy point on account of its being sharpened, and brilliant by the refulgence of various jewels, and thus looking at once charming and terrible, and discharged it at the Kumára with a contemptuous laugh.

DURYÔ.—(*With dismay*) Alas! What then?

SUND.—And then Sire, at the sight of the refulgent Śakti, there dropped the bow together with the arrow from the hand of Angarája, the warlike spirit, so natural to the brave from his heart, the water of tears from his eyes and a cry (of pain) from his mouth. Dhananjaya laughed, Vrikodara gave a lion-cry; and the cry of 'Oh hard lot, Oh hard lot' escaped from the Kuru forces.

DURYÔ.—(*In alarm.*) And then?

SUND.—Then Sire, that Sakti was cleft into three parts by prince Vriśasena, after having fixed his gaze long, just when it was half on its way, with sharp arrows stretched to the ears, as Bhâgîrathî was divided into three parts on the very path by Śiva, the god with unequal (*i. e.* three) eyes.

DUR.—Bravo, Vriśasena, Bravo! What then?

SUN.—And then, Sire at this time the blast of the war trumpets was drowned in the shouts of 'well done' from the warriors, which made a loud confused noise; and the field of battle was covered with heaps of flowers showered down by crowds of Siddhas and Châranas.

DURYO.—Oh the prowess of the boy! What next?

SUN.—And then, sire, it was said by our master, Angarája—O Vrikodara, the fighting between us is not yet over; however, allow me a short respite; let us just witness the skill attained by the knowledge of archery by my son and your brother. It is worth seeing for you also.

DURYÔ.—And then?

SUN.—Then Sire, Bhîma and Angarâja, both became spectators, having set aside for a moment their enmity and desisted from incessant fighting.

DURYÔ.—(*Meaningly*) What then?

SUN.—And then, Sire, at this time, by Arjuna angry at the splitting of his Śakti, was said :—O Duryodhana and others :—(*At this shows signs of shyness*).

DURYO.—Sundaraka, let it be told. It is an address by (another, or) an enemy.

SUND —May the Sire hear! O Duryôdhana and others, the leaders of the corps of the army of the Kurus, O Karna, the helmsman of the ship of craftiness, by you, many in number and great chariot-warriors, my son, Abhimanyu, who was all alone, was surrounded and killed and in my absence. I, on the contrary, while you are watching, will make this Kumâra, Vṛshasena, live only in memory (*i. e.* kill him). So saying by him was proudly twanged the Gândiva, when there was a terrible sound of the bow-string like that of the crash of thunder. By my lord also was made ready the bow Kâlapṛistha.

DURYÔ.—(*Concealing his real feeling.*) What then?

SUN.—And then Sire, by the Gândîva-holder having forbidden the fighting operations of Bhîmasena, were sent forth two rivers of arrows demolishing the two banks in the form of the chariots of Angarâja and Vrishasena.

By them both also, that ill-behaved middle Pândava was assailed, each showing special skill out of affection for the other.

Duryo.—Then, then ?

Sun.—And then Sire, by the Gândîva-holder such a feat was performed with arrows, the discharge of which was known only by the twang of the string, greatly resounding, that not the sky, not my master Angarâja, not the chariot, not the ground, not the prince, not the banner staff, not the army, not the charioteer, not the horses, not the quarters, nor the soldiers could be seen.

Duryô.—(*In astonishment*) And then ?

Sun.—And then, Sire, when the shower of arrows ceased for a moment and as the Pândava host was resounding with war-cries of joy, and the Kaurava force sent forth a loud wail of grief, there rose a great uproar "Oh misfortune ! Kumâra Vrishasena is killed !"

Duryo.—(*With suppressed tears*) What ensued then ?

Sun.—And then Sire, I saw the prince stretched in his chariot with his body cut through with one arrow only piercing the very vital parts of the heart, like the son of a god thrown down from heaven, with his charioteer and horses killed, and his umbrella, his bow, the *Chauris* and the banner-staff shattered.

Duryo—(*Tearfully*) Alas ! Kumâra Vrishasena ! Enough of hearing more. Oh child, Oh you fondly tended on my lap, Oh you who obeyed my commands, Oh my dear pupil in the art of fighting with a mace, Oh you, the treasure of bravery, Oh you the sprout of the family of Râdheya, Oh you of pleasant sight, Oh you who were not different to me from (as dear to me as) Dussâsana, Oh you loving all your elders, give me a reply.

How possibly was your lotus-like face, having large eyes, pretty like the moon just risen, with its loveliness rendered charming by budding new youth, seen by Karna, (now) with the eyes turned owing to the destruction of life ! (10)

Chario.—Long-lived one, enough of this overwhelming grief.

DURYO.—Charioteer, the meritorious only suffer pain. But of us, on the other hand,

With our kinsmen killed before our very eyes, this heart is very much burnt by the fire of humiliation; whence can it experience any grief or anguish? (11) (*Faints*).

CHARIO.—May the great king take courage, take courage.

(*Fans him with the end of his garment.*)

DURYO.—(*Recovering his senses*) Sundaraka, what course of action was then adopted by my friend, Angarája!

SUNDAR.—And then Sire, having wiped off the tears that dropped down from his eyes at the sight of his son in that plight, my lord, Angarája, attacked Dhananjaya, paying little attention to the strokes of the weapons of others. And having seen him acting so bravely regardless of his life, his valour excited by the anger roused by the slaughter of his son, the magnificent chariot of Dhananjaya was hidden by Bhîma, Nakula, Sahadeva, the Pánchálas and others.

DURYO.—What followed?

SUN.—Then, Sire, it was said by S'alya—"Angarája, your horses are disabled and the pole of the chariot is broken—you should, therefore, not fight with Bhîma and Arjuna." This said, the chariot was turned back, my lord was made to get down from it and comforted in many ways.

DURYO.—What next?

SUND.—And then by my lord, after bewailing for a long time, having looked at another chariot brought by his attendants, and having sighed deeply, was turned his eye upon me, and was said—"Come Sundaraka." Then I advanced towards my lord. Then taking off a piece of cloth from his head and dipping the end of an arrow into the drops of blood oozing from his body, he wrote and sent (this) message to Your Majesty. (*So gives the piece of cloth*).

(Duryo. *takes it and reads as follows.*)

Hail! Karna, having closely embraced on the neck, for the last time, the great king Duryodhana, from the battlefield, thus writes—

He is adept in the (use of) all kinds of missiles; there is no man his equal on the battlefield ; he is more to me than even my brothers; the sons of Prithâ are to be conquered by him—thus did you regard me, and yet, I could not kill the foe of Dussâsana; (now therefore) you should seek redress of the wrong by the prowess of your arms or by tears. (12).

Duryo.—Friend, Karna, why do you pierce me, (already) pained by the death of hundred brothers, by this additional arrow-like speech? Sundaraka, what has the king of Angas begun now?

Sund.—Sire, having shaken off the armour covering his body, determined upon his own death (even, in the attempt), he is seeking a battle with Pártha again.

Duryo.—(*Getting up from his seat in great agitation.*) Charioteer, bring me my chariot. Sundaraka, you also go quickly and remonstrate with my friend, the lord of the Angas, as I tell you—Desist from extreme rashness. This our determination is common to both; you are not alone desirous of giving up life; but—

Having killed the sons of Prithá, offered the inauspicious water to our, relatives and shed tears in company with some ministers, as also our enemies, we shall, for a long time, give a close embrace to each other, never to be repeated, and then, sorrow-striken yet feeling happy (for having avenged the slaughter of our relatives), we shall together give up these accursed bodies. (13)

And as to grief I have no errand to give you.

Vris'sena is not *your* son (only); Duss'ásana is not *my* younger brother (only); how can I console you? Or what can you do to console me? (14)

Sun.—What the Sire orders (*Exit*).

Duryo.—Bring the chariot quickly.

Chario.—(*Listening*) Sire, the sound of the fellies of a chariot, mingled with the neighing of horses, is heard. So I guess a chariot is being brought here by an attendant.

Dur.—Go, charioteer; you make it ready.

Chario.—What Your Majesty orders. (*Goes out and comes again*).

Dur.—(*Looking at him*). Why are you not mounted?

Chario.—Here have your father and mother come to you, Sire, seated in a chariot driven by Sanjaya.

Dur.—What do you say? father and mother have come. Alas, very wickedly has fate acted (in this case). Go charioteer, bring me the chariot quickly. I also shall wait in a solitary place, avoiding the sight of my father.

Chario.—Sire, they have an only relation left them in you; how will you not console them?

Duryg.—Charioteer, how can I console them—I with fate against me? See,

To-day it was that we both, Duss'ásana and I, went to the battle-field, after waiting upon father and mother; Duss'ásana and myself, as we bowed before them, were smelt on the head by them. Now that the child is reduced, perforce, to that sad plight by the enemy, what can I say, going to the side of my parents, I, dead to all feeling of shame (or, compassion)? (15)

However, the elders are necessarily to be bowed to.

(*Exeunt.*)

End of Act IV.

Act V.

(*Then enter, driving in a chariot,* Gándhárî, Sanjaya *and* Dhṛitaráshtra)

Dhri—Child Sanjaya, tell me, tell me, in what spot my child, Duryodhana, is, the one surviving sprout in the forest of the Kuru family. Is he alive or not?

Ga'n.—Child, if my child really lives, tell me in what spot he is.

Sanjaya—To be sure, here is the great King sitting alone under the shade of a Banyan tree.

Ga'n.—(*Piteously*) Child, you say 'alone'; can there be his hundred brothers now by him?

Sanjaya—Father, mother, get down from the chariot. (*Both show as if they get down*).

(*Then enter* Duryodhana, *sitting in great shame*).

Sanjaya–(*Approaching*) May the great King conquer ! Here is (your) father come with your mother. Does not the great King see ?

Duryodhana—(*Shows embarrassment*).

Dhritara'shtra—

Sinful that I am, I did not (it was not my lot to) ask you—' My dear son, is the pain bearable ? ' as you—with your armour removed after the points of arrows had been extracted by means of pincers and the bandages put on over the wounds, and gently reclined on Karna—should have been looking, with grace, from a distance, at the kings first conquered and then consoled. (1)

(Dhritarástra *and* Gândhárî *come near, feeling their way, and embrace him*).

Ga'ndha'rî—Child, you do not speak though we are near, suffering as you are (it seems) from the pain of deep wounds.

Dhri.—Child, why this refusal to have any talk with me even, (a thing) not practised before ?

Gandha'ri—Child, if you also do not speak with us what then ? Will now Duss'ásana speak, or Durmarshaṇa or any body else ? (*Weeps*).

Duryodhana—I am a sinner (in that) I beheld the destruction of my younger brothers without preventing (or, avenging) it and have (thus) become the cause, O mother, of your and father's water of tears. Evil-born that I am in this family of Bharata, why do you (still) regard me, the causer of the destruction of your sons, as your son ? (2)

Ga'n.—Child, enough of bewailing ; you at least are the sole guide of this blind couple. So live you long ! What is kingdom to me or victory (either) ?

Duryo.—

Oh mother, indescribably unlike you and poor-spirited are these your words ! What a great incongruity is there between you, a good Kshatriyâ and this lowness (of spirit) ? O you who are unkind (to your son), you do not take into consideration this destruction of your hundred sons and (like to) protect me, so undeserving of protection. (3)

This is certainly the effect (lit. working) of your grief for your sons.

Sanjaya.—O great king, is this popular maxim false, *viz.* when the pot has fallen in the well it is not that the rope also should be dropped after it.

Duryo —This is insufficient; when there is the absence of a thing for which something is to be done what is the use of (having) means ? (*Cries*)

Dhri—(*Having embraced* Duryodhana) Child, take courage, and give comfort to me and to this your mother who is very miserable.

Duryo.—Father, comfort for you is difficult to be attained now. But,

To-day do you lament over your sons along with Kuntî, whose sons will be killed by me—(thus) relieved (lit. looking bright, the gloom of humiliation being removed) though under affliction. (4)

Ga'nd.—Child, even this is much at this time that one, *viz.* you, at least, live. So child this is not the proper time for you to fight. Be pleased. Here do I touch my head with folded hands to (beseech) you—Turn back from an attempt to fight. Do not transgress (*i. e.* do obey) these words.

Dhri.—Dear boy, listen (act up) to the words of your mother and of me who have lost the whole body of my kinsmen. See,

The two, Drona and Bhîshma, depending on whose might the kinsmen (Pándavas) were defied are killed; and the world stands aghast at (the feat of) Arjuna, who slew the son of Karna in his very presence. All my sons having fallen, the enemy now has the solemn declaration unfulfilled in *your* case (only). Give up this pride against your enemies, my son, and save these blind parents. (5)

Dur.—What have I to do, turning back from the battlefield ?

Ga'n.—Child, what your father or Vidura will advise you to.

Sanjaya.—Sire, so it is.

Duryo.—Sanjaya, is there time yet for advice ?

Sanja.—Sire, so long as a hero, desirous of victory, breathes (lives), he is a place of advice for (should be counselled by) the wise.

Duryo.—(*In anger*) Let me then hear from you, yourself (who pose as) a learned man, the advice proper for me now.

Dhṛi.—Child, why this anger against Sanjaya, who is telling you what is proper ? If you are yourself again, then I will myself tell you (something). Let it be heard.

Duryo.—May my father tell it.

Dhṛi.—Child, why say much (to speak briefly), even now make up with (conciliate) Yudhishthira by granting him the desired conditions.

Duryo.—Father, through the distraction caused by her affection for her sons, may my mother, and through cowardice may Sanjaya, say like that freely. But yours also this infatuation ! Or rather the heart-ache, caused by the destruction of sons, has proved stronger. And moreover, father, when I was with all my hundred brothers living (lit. unkilled), I repulsed the proposal for peace (put forth) by Vásudeva ; now having witnessed the deaths of the circle of kings, my younger brothers, my preceptor, and my grand-father, how can I, Duryodhana, through love for my own body merely, make peace with the Pândavas, that must end in misery, and bring shame to any man of self-respect ? And another thing, O Sanjaya, knowing polity—

Kings worsted by the enemy, it is known, make peace with their foes. Now that Duss'ásana is killed and the Pándvas are not worsted and have their brothers (living), how can they accept peace ? (6)

Dhṛita.—Child, though it is so, there is nothing that Yudhishthira will not do at my request. And the other thing—He always regards himself as (about to be) worsted.

Duryo.—How do you mean !

DHṚI.—Child, hear the solemn declaration of Yudhishthira—"I will not keep life even if one of my brothers dies"—and as war abounds in deceitful practices (or foul ways) afraid of the death of his brothers, he will be ready to make peace with you at any time you may like (to do so).

SANJAYA—So it is.

GA'N.—Child, act up to the advice of your father which is (quite) reasonable (*lit.* accompanied by proper explanation).

DUR.—Father, mother, Sanjaya,

The son of Prithá vowed death if he were to be deprived of even one of his younger brothers. When his hundred brothers are killed, can Duryodhana persuade himself to live? Shall I not (rather) throw in all directions Bhíma, my foe, the drinker of the blood of Duss'ásana, shattered by the point of my mace; shall I, like a coward form a treaty? (7)

GA'NDHA'RI.—Oh child Duss'ásana, you over-indulged on my lap, oh Yuvarája, such a death no one is heard to have met with in this world! Ah wretched Gándhári, the producer of a hundred heroes, you have (really) given birth to hundred griefs, and not to hundred sons. (*All cry.*)

SANJAYA—(*Having dropped tears*) Father, mother, you both came here to console the great King; you should, control yourselves first.

DṚI.—Child, Duryodhana, when fate is adverse, and you are not willing to give up your pride, so natural to you, against your enemy, whom should this poor Gándhárí whose life hangs on you alone as its support, depend upon, as also I?

DURYO.—Hear what is fit to be done at this time:—

Your hundred sons who had subjugated the world, who had enjoyed lordly pleasures, who had held foes in contempt, who were worshipped by the thousands of crests of kings bending their heads, have perished in the battle, facing and killing their enemies, let the yoke (responsibility of governing) once borne by Sagara be borne by my father together with mother. (8)

In case what I say is not acted upon a king's duty will have been trangressed (by you).

(*Behind the curtains, a great uproar*).

GA'ND.—(*Listening, in fear*) Child, whence is this blast of trumpets mingled with cries of 'alas'?

SANJAYA—Mother, this is a spot for suchlike great sounds, causing alarm to timid people.

DHṚI.—Child, Sanjaya, let it be ascertained; very terrible and far-spreading is this cry of grief. Very great must be its cause.

DURYO.—Be pleased father; fate is averse to us; while it does not make us hear of some other great calamity, order me to go to the battle-field.

GA'N.—Child, console me, ill-fated one, for a moment at least.

DHṚI.—Child, though you are determined upon fighting, yet let a secret method of destroying the enemy be thought of.

DURYO.—

My foes who killed my brothers before my eyes (in open day-light) surely do not deserve to be killed treacherously. What is the use of doing that which is not done openly on the battle-field, as they have?

GA'NDHA'RI—Child, you are alone; who will help you?

DURYO—I am alone, the cause of the destruction of your sons; (but) mother, how many are the enemies? Let fate be but impartial in its dispensation at this time and the earth will be without the Pándavas. (9)

(*Behind the curtains, after the uproar*).

O warriors, let the Lord of the Kauravas be told—Here is a great slaughter begun. Enough of shrinking from hearing what is unwelcome. For, the counter-measures proper for the time should be adopted now. Moreover.

This S'alya, having cast away the whip and the reins, with his body marked with the arrows bearing Pártha's name, slowly dragged along by the horses through familiarity with the path of the chariots, and relating to the inquirers, with the tears of his eyes, the news of the

Lord of the Angas, is going to the camp with an empty chariot, stabbing the Kurus with points of arrows as it were. (10)

Duryo.—(*Hearing, in dismay*) By whom was this proclaimed, ambiguously, as dreadful as the fall of the thunderbolt? Who is there, ho!

(*Having entered in dismay*).

Chario.—Alas! We are undone. (*Falls down*).

Dur.—Tell it, aye, tell it.

Dhri. and Sanj—Let it be told, let it be told.

Chario.—Long-lived one, what else?

This crowd of people has been made to faint by S'alya, as by a dart, here arriving mounted upon the vacant chariot of Karna, as upon his vain desire. (11)

Duryo.—Oh friend, Karna! (*faints*).

Ga'n.—Child, console yourself, console yourself.

Sanja.—Take courage, Sire, take courage.

Dhṛi.—Oh pity! Hard it is!

He, who was our main stay after Bhisma and Drona were killed, even he, the brave Rádheya, the friend of my son, is now slain! (12)

Child, take comfort, take comfort. I say, O cursed fate,

I who am blind, and have suffered from the pain of the death of a hundred sons, have been reduced to this pitiable (or woeful) condition together with my wife; and I am reduced to despair by you, even with regard to this Duryodhana, who has not a single one of the multitude of friends, preceptors, and relations, left. (13)

Child Duryodhana, be comforted; take courage and console this, your poor mother.

Duryo—(*Having recovered his senses*).

O Karṇa, address me your speech, agreeable to the ear, as if pouring in me steady joy. O you, who loved Vrishasena, you are going away leaving me, your dear friend, who was never separated from you, and who never did an injury to you! (14)

(*He faints again. All console him*).

DURYO—

O father, when the Lord of the Angas, who was more than life to me, is killed, I am ashamed even to breathe ; why talk of my taking consolation then ? (15)

Moreover—

I do not mourn for that child, Dusśásana, killed by the enemy, though fit to be mourned,—nor for my relations ; but I will bring about the destruction of the family of him, on the battle-field, by whom was perpetrated, on Karna, this atrocious deed, so very painful to hear. (16)

GAN—Child, slacken, for a moment, this flow of tears.

DHṚI—Child, for a time wipe off the tears.

DURYO—He was not held back by any one, giving up his life for me ; why do you prevent me, a wretch, dropping tears for him ? (17)

Charioteer, by whom was this act, impossible to perform, leading to the end of our family, performed ?

CHARIO—Long-living one, so people say, as I hear—

He, whose wheel (of the chariot) was sunk in the earth, was killed by the arrows of that son of Indra, who is the very god of death to our army and whose charioteer is the disc-holder (Kṛishna). (18)

DURYO—The ocean of my grief, agitated by the remembrance of the moon of the face of Karna, is drunk up by the fire born of my anger, as is the ocean, by the Vâdava. (19)

Father, mother, be pleased.

This unbearable fire, sprung from grief, burns me—when the misery is equal (in either case), better would be a fight with its risks. (20)

DHṚI.—(*Having embraced* Duryodhana, *and crying*),

O child, in such adventures there is surely uncertainty ; (but) when I think of the terrible Bhîma, this my heart melts ; O you, so imbued with the sense of honour, thy actions know no skill in deception, while the way of fighting of your foes abounds in deceitful tricks. Alas, I am undone ! (21).

GA'N—Do you desire to fight with that Vṛikodara, the very god of destruction to my hundred sons?

DURY.—Let Vṛikodara be out of the question.

Let my arrows at once fall on that sinful wretch by whom, was killed Karna, the very cherished desire of my heart, the sandal juice to all my limbs and the spotless moon to my eyes, who was a son to you, O mother, and your one (unequalled) a disciple, O father, in polity. (22)

Charioteer, enough of wasting time now. Bring to me my chariot well equipped. If you entertain fear from the Pándavas, then stay; I will go to the battlefield with the mace as my only companion.

CHARIO.—Do not misjudge me. Here I come (*Exit.*)

DHṚI.—Child, Duryodhana, if this your resolution to burn us is firm, then let a commander of forces be installed from among the warriors near at hand.

DURYO.—Verily one has already been installed.

GA'N.—Child who is that on whom I may fix my forlorn hope?

DHṚI.—Is it Śaly or Aśvatthaman?

SANJA.—Alas!

When Bhîshma has gone, Droṇa has been killed and Karṇa has fallen, great is the hope, O king, that Śalya will conquer the Pándavas. (23)

DURYO.—What is the use of Śalya or Aśvatthaman, as well,

(There has been installed as commander) my own self with the water of tears, the flow of which is not stopped, whether I embrace Karna or take away the life of Pártha. (24)

(*An uproar behind the curtains. After that,*)

O chief warriors of the army of the Kauravas, enough of running hither and thither on seeing us; tell us where Suyodhana is. (*All hear in confusion*).

(*Entering in confusion*).

CHARIO.—Oh long-lived one,

Here are come two, driving in one chariot and inquiring for you here and there.

All—Who and who?

CHAR.—That foe of Karna (Arjuna) and that cruel Vṛkodara of wolfish acts. (25)

GA'N.—(*With fear*) What is to be done now, child?

DUR.—Why, the mace is just near by.

GA'N.—Oh! I, a wretch, am undone.

DURYO.—Mother, enough of this weakness now. Sanjaya, place my parents in the chariot and take them to the camp; the persons anxious to remove my grief have come.

DHṚI.—Child, wait for a moment, till I ascertain their purpose.

DUR.—Father, what is the use of knowing it?

(*Then enter* Bhîma *and* Arjuna *in a chariot*).

BHÎMA—O you followers of Suyodhana, why do you wander about in confusion? Enough of any apprehension from us.

Where is that Duryodhana, your king, the friend of Angarája, the eldest of the hundred brothers with Dusśasana at the head; the inciter of the deceits in gambling, enkindler of the house of lac, that exceedingly haughty man, and the wind blowing away the garment and the hair of Kṛishnâ, he whose slaves are the Pándavas? Tell us; not in an angry mood have we come here, but to see him. (26)

DHRI.—Terrible is this announcement of the villain.

SANJAYA—Father, having done wrong of every kind in deed, they are trying to do the same now in words.

DURYO—Charioteer, go and tell them both—here he is.

CHARIO—As you, Sire, order. (*Approaching them*) Oh Vṛkodara and Arjuna, here is the great king sitting under a Banyan tree, with father and mother,

ARJUNA—Be pleased, brother, It is not proper to pain again the parents, already afflicted with grief consequent on the death of their sons, by a sight of us. Let us go away.

BHÎMA—Fool, good usage should not be trangressed. It is not proper to go away without saluting the elders.

(*Approaching*) Sanjaya, convey our saluation to the parents. Or stay, the elders deserve to be bowed down to by ourselves, having first announced the name and the deeds. (*They get down from the chariot*).

ARJUNA—(*Approaching*) Father, mother,

Here bows to you both, O parents, the middle Pándava, the slayer on the battle-field of that son of Rádhá, on whom all hopes of victory were fixed by your sons, and on account of whose pride the whole world was despised like a straw by them. (27)

BHÎMA—Here is Bhîma doing reverence by the (bending of his) head; Bhîma, the pounder of all the Kauravas, who is intoxicated with the blood of Dussásana and who is to break the thighs of Duryodhana. (28)

DHRIT.—You mean-minded Vṛikodara, this injury to your foes is not achieved only by you. Wherever there is the warrior class, there do warriors triumph on the battle-field, are defeated or killed. Why do you then pain us by these boastings?

BHÎMA—Father, enough of anger.

I announce this, not through pride of the might of my arms, nor through insolence—but because all those kings, by whom was dragged in your assembly Krishná, in the presence of the Pándavas, by the hair, were burnt in the fire of anger with the contempt due to the family of locusts; and while this deed, extremely execrable, was being done by (your) sons and grandsons, father, you yourself, were a witness. (29)

DURY.—Ho, son of Wind, why do you boast of your detestable deed before the old king in this fashion?

Moreover,

The wife of thee, and of the (Arjuna), brute, and of that king and of those two (Nakula and Sahadeva), our gambling-slave, was dragged by the hair before the eyes of the kings, by my order, the lord of the earth; in this deep-rooted enmity, say, what wrong had the kings who are killed done you? This your vanity is (out of place) before conquering me whose great pride consists in the wealth of extraordinary prowess of the two arms. (30)

O wicked one, here you will cease to exist. (*Rises in anger and desires to kill him*).

Dhri.—(*Holding him, makes him sit down*).

Bhîma—(*Shows anger*).

Arj.—Be pleased, noble brother, what is the use of anger here?

He, full of sorrow, with his hundred brothers killed, does injury by words, unable to do (any) by acts—Oh what pain (can there be) by his ravings? (31)

Bhîma—O you blotch on the Bharata family,

Should I not kill you here to go after Dussásana, you ranter of bitter words, if the elders were not to come in the way of your body, the bones in which would sound being broken by the end of my mace? (32)

Moreover, fool,

That you were made to shed tears of grief like a woman, that you were made a witness at the tearing of your brother's chest-all that was the cause of the sparing of the life of you, a bad king, (even) while this Bhîmasena, (acting the part of) an elephant to the lotuses of your family, was enraged. (33)

Dury.—You wicked soul, the wretch of the Bharata family, our gambling-slave, brute of a Pándava, I am not clever in boasting like you; but,

Before long will your kinsmen see you sleeping on the battle-field—wearing the frightful ornament of the net-work of the chest-bones broken by my mace. (34)

Bhîma—(*With a smile*) If so, you are not to be disbelieved (in what you say). I shall, however, tell you what is near at hand—.

I myself will enjoy the frightful ornamentation, being smeared all over to the points of my nails, with the thick and moist sandal-paste of the blood, dropping from the mangled circle of brothers with yourself at the head, having planted my foot on the head of your cruel self, while the kings will be looking on, tomorrow morning,-your thighs being pounded by the blows of my heavy mace whirled round with my stout arms. (35)

(*Behind the curtains*).

O you, Bhîmasena and Arjuna, this illustrious, foeless, Yudhisthira here, commands—he who has slain the whole host of his foes, who has attained the attractive glory of Paraśuráma, and who has appointed his own guards in the circle of directions, made glorious with his prowess.

Both—What does the revered one command?

(*Again behind the curtains*)

Let relatives consign the heaps of the bodies of those slain in the thick of the fight to the fire; let these kinsmen, somehow, offer (funeral) water, blended with tears, to their (dead) kinsfolk; let them search for the dead bodies of their kindred in the dense mass of men killed, torn to pieces by vultures and herons: the sun (the store of glory) has set along with my foes; so let the forces be withdrawn. (36)

Both—What the Arya commands. (*Exuent*)

(*Behind the curtains*)

O Arjuna, Arjuna, whose arms proudly draw the Gándiva bow, where can you go to now?

For these days, this bow, capable of conquering you (all), was laid aside through anger against Karna; great were your exploits on this battle-field void of (true) heroes, as in a (mere) forest; but here have I arrived, having remembered the touch on the head of my father, who had laid down his arms and who was still unvanquished, I, the son of Drona, the world-destroying fire to the Pándavas, and the extirpator of the army of the son of Drupada. (37)

Dhṛi—(*Listening with joy*) Child, Duryodhana, here comes Aśvattháman, the fire of whose anger is kindled by the insult of the slaughter of Drona, of even greater prowess than his father, well-trained (in the science of war) and matching with gods. So let this warrior be honoured at least by going forth to receive him.

Ga'nd—Dear child, go forward to meet him, the illustrious one.

Dur.—Father, mother, what of him who wished (waited) for the death of Anga-rája, and who is vainly

possessed of an exuberance of youth, weapons and strength ?

DHṚI—Child, at such a time, it is not proper for you to create disaffection in the minds of such persons distinquished for valour, even by so much as a word.

(*Entering*)

AS'VA—May the Lord of the Kauravas trimuph !

DUR—(*Getting up*) Son of my preceptor, please take a seat here.

(*Seats him*).

AS'VA—King, Duryodhana,

What was achieved on the battle-field by Karna, after having said much that was agreeable to the ear, has been known by you. But here comes the son of Drona, with his bow strung, now ready to attack your foes : give up, my King, all anxiety about retaliation. (38)

DUR.—(*With spite*) Son of our preceptor,

You had, indeed, to fight on the death of Angarája ; you may as well wait for my end ; for what difference is there between Karna and Suyodhana ? (39)

AS'VA—(*To himself*) How now ! Even yet there is the same partiality for Karna, and disregard of us ! (*Openly*) King, the lord of the Kurus, be it so. (*Exit*).

DHRI—Child, what folly is it on your part that even at this (critical) time you create disaffection in As'va, who is so magnanimous, by the harshness of tongue !

DUR.—What unpalatable thing have I said to him that is false ? Is this not a place for anger ? Lo,

He is traducing to my face my friend, the Lord of the Angas, whose prowess could not be measured by the Kshatriyas holding bows, and who fell (died) on the battle-field through the fault of your fate : say then—what is, in truth, the difference for me between him and Arjuna ? (40)

DHRI—Child, what fault can attach even to you here ! Now is the end of the Bharata family. Sanjaya, what shall I, unlucky one, do now ? (*Having considered*) Let it be so. Sanjaya, say this to As'vatthâman, the son of Bhâradwája, as coming from me—

Do you not remember the mother's milk shared and drunk along with him, nor my silken garment rubbed against by the rollings of your body in your childhood, that you wrongly display anger towards him for harsh words, uttered through grief (for the loss of Karna) grown heavy on account of the death of his younger brothers and his extreme love (for Karna)! (41)

SANJ—What the father orders. (*Gets up.*)

DHRI—And also this another thing should be said by you—

That your father was made to give up his weapons by a deceit, and that he in that condition had to suffer an insult of that kind;—taking thought of this, as also considering the prowess and valour of yourself, you should act (display heroism) forgetting the words of Duryodhana. (42)

SANJ—What the father commands. (*Exit*)

DURYO—Charioteer, make ready my war-chariot.

CHARIO.—It will be done as the long-lived one orders. (*Exit*).

DHRI—Gándhári, we shall go from here just to the tent of Śalya, king of the Madras. Child, you also do the same.

(*All walk forth and take their exit.*)

End of Act V.

Act VI.

—:0:—

(*Then enter* YUDHISHTHIRA *on a seat, and* DRAUPADI, *a* Maid *and a* Man).

YUDHI.—(*Meditating, with a sigh*).

When the great ocean in the form of Bhîshma has been somehow crossed and the fire of Drona put out, when the serpent, *viz.* Karna, has been quelled, when Śalya has departed to heaven, and when there remains very little to complete our victory (victory is all but accomplished), by daring-loving Bhîma, through impetuosity, here are we all put in danger of life by this (fresh) vow. (1)

Drau—(*With tears*) O great king, why not say by Pánchâli.

Yud—Krishná, verily by me. (*Looking at the* man) Budhaka,

Man—Your order, my King.

Yud—Let Sahadeva be told,—Let spies, knowing the nooks and corners of the various places and possessed of sharp intellect, as also good, devoted ministers, acquainted with the movements of Duryodhana and (encouraged) with a promise that there will be a return in the shape of wealth and honour (of their services), move, all round, in the district of Samantapanchalka, making the proclamation by the sound of the sharp-sounding drum, in search of the foot-prints of the haughty Lord of the Kauravas, who has disappeared on hearing of the vow, terrible because not standing over-night, of enraged Bhîma.

Moreover :—

Let fishermen, clever in discovering the well-concealed (very secret) tracks on mud or on the sands, go about ; let the cow-herds, intimately acquainted with the trodden thickets of creepers move about in the interior parts of the forest ; let hunters, knowing how to distinguish between the foot-prints of friends and of strangers and intimately acquainted with caves, search in the forests haunted by tigers ; and let spies, who have put on the disguise of saints, move about the cell of every hermit. (2)

Man—As Your Majesty orders.

Yud.—Stay, Sahadeva should be further addressed thus—

Those conversing with apprehension (or suspiciously) in private should be watched; as also those sleeping, those that are afflicted with some ailment, and those under the influence of wine ; (also the places) where the beasts are disturbed, where the birds are chirping, or where there are foot-prints, showing the (linear) marks of royalty. (3)

Man—What your Majesty orders. (*Goes out but entering again, with delight*). Sire, Pánchálaka has come.

Yud.—Enter him quickly.

MAN—(*Going out, and entering with* Pánchálaka). Here is the King; may Pánchálaka enter.

PA'N—May Your Majesty conquer! I have to relate good news to Your Majesty and the Queen.

YU.—Friend, Pánchálaka, is the track of that wicked wretch of a Kaurava found?

PA'N—Sire, not only the track, but the villain himself is found, the chief cause of the great sin of pulling the hair and dress of the Queen.

YU.—Well, friend, good news has been told. Did he come in the range of sight?

PA'N—Your Majesty should ask rather-did he come in the range of fight?

DRAU—(*With fear*) What! my lord engaged in fight?

YUDH.—(*With fear*) Is my boy really engaged in a fight?

PA'NCH—Really; shall I tell otherwise (an untruth) to the great King?

YUD.—The mind, when affected with fear, though without cause, with regard to one of mighty prowess, becomes too dull to think well (take a proper view of the matter).* I know the might of Vṛikodara's arms when fighting (lit. in a battle) with uplifted mace and yet am apprehensive (of his safety)! (4)

(*Looking at* DRAUPADÎ) O you, high-born Kshatriyá,

My beloved, either of the two-*viz.* the destruction of our life (in case Bhîma perishes in the duel) or the death of that brute of the lord of Kurus—will very surely wipe off (the memory of) this indignity which was offered to us formerly in the royal assembly in the presence of our elders, our kinsmen and a thousand lords of the earth. (5)

Or away with doubt.

Surely, to-day will these luxuriant tresses cf thine be bound by that warrior, afraid of breaking his vow, and he, who had the audaicity to have them pulled, be killed. (6)

---

* Or, the mind of one although of mighty prowess, becomes incapable of using discretion when even causelessly troubled (*i. e.* such a man acts indiscriminately).

Pánchálaka, tell us, pray, how the wicked fellow was discovered and in what place, and what has followed now.

Drau—Tell it, good man, tell it.

Pa'n.—May my Lord and your ladyship hear—when, after your lordship had killed Śalya, the lord of the Madras, the locust of the royal family of Gándhára had entered the fire of the missiles of Sahadeva, and the fighting places had been deserted by the thin ranks of warriors loudly mourning the death of their general; when your forces, led by Dhṛstadyumna, had routed the retiring troops of the enemy, displaying extraordinary prowess and moving haughtily on account of the defeat of the enemy's host; and when Kripa, Kṛtavarman and As'vatthámam had fled away (from the battlefield), it was not known in which quarter that wicked soul, the wretch of a Kaurava, had hidden himself on hearing of the vow of Vṛikodara, dreadful because not lasting till the morrow.

Yud.—What then?

Draup.—Oh, tell us what followed.

Pa'n.—May the king and the Queen attend—After that, Princes Bhîma and Arjuna, seated in one chariot, led by the divine Vásudeva, began to search the Samantapanchaka on all sides (for him) but did not find him. Then, while servants like me were blaming fate, while prince Arjuna was sighing deeply and hotly, while Vṛikodara was lighting up his mace with side-glances, reddish-brown like a succession of the flashes of lightning forking about in the night of the rainy season, and while the divine Náráyana was censuring fate's wanton action, a man, known to prince Bhîma, who had laid aside his load of flesh, and whose feet and clothes were red owing to (the blood of) the deer killed afresh, hastening, approached us and said in a speech, the words of which had to be gathered from the letters half heard being lost in his hard breathing—Prince, on the margin of this great lake there are two lines of foot-prints bearing impressions of feet (of two persons) that have descended into it. Out of these one returned to the land and not the

other. After this the prince is to decide what to do. On hearing this we all started away in great haste having him for our guide. When we reached the margin of the lake, the venerable Vásudeva, on dicovering the line of foot-prints clearly recognisable as that of Suyodhana, said—O warrior Vṛikodara, Suyodhana verily knows the art of suspending the operation of water. Surely, therefore, he must be lying (in hiding) in this lake through fear of you. On hearing these words of Ráma's younger brother, prince Vrikodara agitated the water of the lake in a manner in which it overflowed (the banks) having filled up the cavities in all the quarters, in which the birds inhabiting water were frightened and the sharks and alligators thrown to the surface through terror, and having roared frightfully said—O you proud of valour vainly boasted of (lit. given out) but not really possessed, you arch-sinner in that you caused the hair and garments of Draupadî to be pulled, and basest of the Dhártarásh-tras—

You profess that your birth is in the spotless race of the moon; you yet hold your mace; me you consider your enemy, drunk with the wine of Duss'ásana's tepid blood; blinded by arrogance, you act with hauteur even towards Hari, the enemy (destroyer) of Madhu and Kaitabha; and O you, beast of a man, you now lie concealed in mud, leaving the battlefield, through dread of me. (7)

And again, O you, eaten up with pride,

The fire of Pánchálî's wrath has been evidently almost extinquished by the tresses of the Kuru ladies being forcibly dishevelled on their husbands being killed by me; having seen the blood, gushing from the chest of your brother, Duss'ásana, that was being drunk by me, what have you done, in anger, to Bhîmasena that you have cast off all self-respect when it is not the time to do so? (8)

Draup.—Lord, my wrath is removed if I could easily obtain your sight again.

Yud.—Krishná, you ought not to say inauspicious things at this time. Friend, what next?

PA'NCH.—Sire, then Vṛikodara, thus speaking, got down, having in his hand his terrible mace raised up and whirled round, and suddenly (or with great force) stirred up from all sides the tank, though extensive, in such a way that the water overflowed the banks, the beds of lotuses were crushed, the alligators fainted, being tossed about, the fishes and birds were thrown into commotion, and the body of water was whirled round with an awfully terrible uproar (splash).

YUD.—Friend, did he not still rise up?

PA'NCH.—Sire, how could he not rise up?

By the tossings of the vigorously plying Mandára-like arms of Bhîma, he rose up hurriedly leaving the bottom of the tank, the fierce sparks of the venom of the fire of his anger darting forward, as did Kâlakûta from the milky ocean when violently churned. (9)

YUD.—Well done, noble Kshatriya, well done!

DRAUP.—Did a fight begin or not?

PA'N.—Having got up from the lake, with his terrible mace balanced aloft in his two hands so as to give it the appearance of an arch, he thus delivered himself—O you, son of Marut, do you think that Duryodhana lay concealed through fear? Fool, ashamed to rest openly as I had not yet killed the sons of Pându, I resorted to a chasm (at the bottom of the lake). After this was said, both, Bhîma and Suyodhana, were made to come up to land by Vâsudeva and Kirîtin, forbidding them to commence fighting in the water. The king of the Kauravas, sitting, threw down his mace on the ground and heaved a deep and warm sigh as he looked at the battle-field with thousands of chariots lying shattered, where vultures, herons, and jackals were falling upon the huddled mass of the dead bodies of the hundred Kauravas, and of thousands of elephants, horses and men, slain, wherefrom the valiant warriors had all been killed, wherein the war-cries were raised by our heroes, from which friends and relations had vanished and where not a single Kaurava was to be seen. Then Vṛikodara thus addressed him—O you, lord of the Kauravas, away with grief at the sight of the destruction of your relatives. Do not be sorry

to think that the Pándavas are all unhurt while you are to fight unassisted.

Whomsoever of us five you consider to be a worthy warrior, O Suyodhana, with him let it be your pleasure (or you may make up your mind) to fight, being armoured and equipped with weapons. (10)

Having heard this, the son of Dhṛitarâshtra cast a spiteful glance at the two princes, and said.—

Owing to your killing Karna and Dusśásana both of you are the same (have done equal wrong) to me: although otherwise unwelcome, you (Bhîma), a lover of adventures, are welcome to me for a fight. (11)

Then getting up, Bhîma and Duryodhana, having introduced the terrible fight with a passage at words in which bitter terms of abuse were angrily flung at each other, began to move in circles, with their huge arms shining with the maces whirled round in strange revolutions. I was thereafter sent to your Majesty by Lord Kṛishna. Thus said the divine son of Devakî—Great was our anxiety when Bhîma had undertaken a vow which brooked not a day's delay and the lord of the Kauravas had vanished. But now that Bhîma has got Suyodhana in his grasp, your Honour may assuredly consider the world as rid of the thorns (enemies). Let the auspicious ceremonies, worthy of this good luck, go on uninterruptedly. Dismiss all doubts.

Let jars set with precious stones be filled with (holy) water for your installation as King; may Kṛishná feel rejoiced at (or wait patiently for) the tying up of her tresses—an act that had very long remained unperformed; when (Paraśu) Ráma, the extirpator of the trees in the shape of the Kshatriyas, with his arm glistening with his whetted axe, and Vṛikodara, blind with rage, move about on the battle-field—what doubt can there be (as to victory) ? (12).

Draup.—(*With tears in her eyes*) How can that which the god, the lord of the three words, says, be otherwise !

Pa'nch.—This is not a mere blessing; such is the command of him, the destroyer of the demons.

YUD.—Who will take (or do) otherwise what the divine one orders. Who is there ?

(*Entering*)

CHAMB.—May your Majesty order.

YUD.—Out of reverence for the divine son of Devakî, let the proper auspicious ceremonies be commenced to ensure victory to my brother.

CHAM.—As your Majesty commands. (*Walks forth in high spirits*) O you, chiefs of the disposers and managers of ceremonies, O you men in charge of the inner household, of all ranks, and doorkeepers, His Majesty, Yudhishṭhira here commands you to celebrate, with a heart drawn by love, the auspicious rites for the mightly Vṛikodara, son of the Wind, who has crossed the sea of the insult given by the Kauravas by the powerful movements of his arms, who has borne to the last the unbearable load of his vows, who was the very hurricane unprooting the hundred younger brothers of Suyodhana, who, like Narasimha, tore off the chest of Duśśâsana and whose victory is assured by his breaking the pillar-like thighs of Duryodhana. (*In the air*) What do you say ? Do you say—Do not you see that they have been commenced with even greater pomp all round ? Excellent, sons, excellent ! The spontaneous (lit. unbidden) performance of good deeds gives expression to the heart-felt loyalty to the master.

YUD.—Venerable Jayandhara,

KANCH.—May your Majesty command !

YUD.—Go and please Pánchálaka, who has brought us good news, with a (fitting) reward.

KANCH.—As my Sire commands. (*Exit with* Pánchá.)

DRAUP.—Great king, why was it said by lord Bhîma to that wicked soul—Let your fight be with any of us five whom you may choose. Had he sought a duel with one of the sons of Mâdrî, a calamity would have resulted.

YUD.—Krishnâ, the killer of Jarâsandha thinks thus of the matter—Now that out of the eleven Akshauhinis, all his friends, kinsmen, warriors, brothers and the kings are killed, Kripa, Kṛitavarman, and Aśvatthâman being

the only survivors, the son of Dṛitarâshtra, with no relative to help him, and his body the only remnant of his greatness, might give up his innate pride, cast off his weapon and either repair to a penance-grove or sue for peace through his father. Were it so to happen the successful bearing up of the burden of the vow to conquer *all* the enemies would be quite impossible. As for the undertaking of a duel, Suyodhana is not able to do it with any one of the five Pándavas. But as regards the fight with maces, I am apprehensive about his fight with Vṛikodara himself. See, O noble princess,

True that there is no one who is Máruti's peer on the battle-field when whirling his mace in anger; but again there is skill which practice gives in Duryodhana, such as there is in the divine Balaráma. May auspiciousness attend my child, the elephant to the lotuses in the shape of the proud sons of Dhṛitaráshra. I fear (as to the result of) his fight with Suyodhana and not at all with any one else. (13)

(*Behind the curtains*)

I am thirsty, O, I am thirsty. May some one treat me to water and shade.

YUD.—(*Hearing*) Oh, who is here !

(*Entering*)

CHAM.—May my Sire command.

YUD.—Know what this is.

CHAM.—As your Majesty commands. (*Going and entering again*) Sire, some hungry guest has arrived.

YUD.—Quickly enter him.

CHAM.—What your Majesty commands. (*Exit*)

(*Enter a demon*, CHA'RVA'KA *by name, in an ascetic's disguise*).

RA'K.—(*To himself*) Here I am, a Rákśasa, Chárváka by name. I am a friend of Suyodhana and wander about to deceive (ensnare) the Pándavas. (*Aloud*) I am thirsty. May some one refresh me with water and shade. (*He approaches the* KING).

(*All rise*).

YUD.—I salute thee, sage.

RA'K.—Improper is the time for courtesy. You may favour me with water.

YUD.—Sage, here is a seat; may you sit down.

RA'K.—(*Sitting down*) I say, you too should take a seat.

YUD.—(*Sitting*) Who is in attendance here? Bring water.

(*Enter* Chamb. *with a vase of water*).

CHAMB.—(*Approaching*) Great king, here is a vase full of cool and scented water; and here is also a bowl for drinking.

YUD.—Sage, you may now attend to the business of quenching your thirst.

RA'K.—(*Washing his feet, touching the cavities of his body and then reflecting a little*) Oh, I think you are a Kshatriya.

YUD—You have rightly known it. I am a Kshatriya.

RA'K.—The destruction of relatives in battles is but of every day occurrence (with you); so water and the like should not be taken from you. Well, I shall divert my weariness by means of this shade and the breeze coming across the cool waves of the Sarasvatî.

DRAUP—Buddhimatiká, fan the great sage with this palmleaf-fan.

(*The maid does so*).

RA'K.—My lady, such courtesy is improper for us.

YUD.—Sage, tell us how you were so fatigued.

RA'K.—Led by curiosity, so natural to the ascetic class, I used to wander over Samanta-panchaka, to witness the duels of the worthy great Kshatriyas. To-day, however, on account of the intensity of the heat of the autumnal season, I came back without seeing to the full the (or, the unfinished) mace-fight between Arjuna and Suyodhana.

(*All gesticulate sorrow*).

CHAMB.—Sage, it cannot be thus. Say rather, between Bhîma and Suyodhana.

RA'K.—Ah, you challenge me without knowing the facts.

YUD.—Great sage, tell it, pray tell it.

RA'K.—After resting for a moment I will tell all to you, but not to this old fellow.

YUD.—Say whether it was between Arjuna and Suyodhana.

RA'K.—Why, I already told you that a macefight was begun.

YUD.—But you did not say that it was between Bhîma and Suyodhana.

RA'K.—That is a past matter.

(YUD. *and* DRAUP. *faint*).

CHAMB.—(*Sprinkling water over them*) May the King and Queen take courage.

MAID—May Your Majesty take courage, take courage.

(*Both regain consciousness*).

YUD.—What do you say, sage, that the duel between Bhîma and Suyodhana is over—

DRAU.—Venerable one, say, say—what has taken place?

RA'K.—Chamberlain, who are these two?

CHAMB.—Bráhmana, this is his Majesty, Yudhisthira, and this, too, is the daughter of the king of the Pánchálas.

RA'K.—Ah, me! A dreadful thing was commenced by me, a wicked soul.

DRAU.—O Lord, Bhîmasena! (*Faints.*)

CHAMB.—What is this that you told?

MAID—May Your Majesty take courage, take courage.

YUD.—(*Tearfully*) Bráhmana,

Yudhishthira experiences pain only while the import of these your words is doubtful; but when the truth about (the real fate of) my child is known for certain, this person will be happy by giving up life. (14).

RA'K.—(*Joyfully, to himself*) And to achieve this has been my endeavour. (*Aloud*) If this must needs be told then I will tell it in brief. It is not proper to narrate a relation's disaster in detail.

YUD.—(*Shedding tears*).

Tell it, by all means, Bráhmaṇa; whether in brief or in detail. Here have I found patience to listen to even something (dreadful) about my boy. (15).

RA'K.—Listen.:

At the fight between Suyodhana and Bhîma, in which there was a terrible clash of huge maces—

DRAUP.—(*At once getting up*) And then.

RA'K.—(*To himself*) How can I deprive them of their consciousness again ! (*Openly*),

The Plough-holder (Balaráma) at once presented himself; and the fight continued for a long time in his presence. Impelled by his affection (partiality) for his pupil, however, the Plough-bearer gave a hint in secret, acting upon which the best of the Kurus got himself avenged on the foe of Dussásana. (16).

YUD.—Oh my dear boy, Vrikodara ! (*He faints*).

DRAUP.—Alas, my lord, Bhîmasena ! Oh you who gave up your life in avenging the wrong done to me, Oh you slayer of Jatâsura, Baka, Hidimba, Kîrmîra, Kîchaka and Jarâsandha, you who ministered to my wish by bringing the Saugandhika lotuses, return me a reply. (*She faints*).

CHAMB.—(*With tears*) Ah prince Bhîmasena, the snow-shower to the lotuses of the sons of Dhṛtaráshtra ! (*In confusion*). May Your Majesty take heart. Dear maid, cheer up your lady. Great sage, you too, should console the great King.

RA'K.—(*To himself*) I will console him only that he may quit his life. (*Aloud*) You, elder brother of Bhîma, take heart for a moment. There is a remnant of the story.

YUD.—(*Reviving*) Great sage, what, is there a remnant of the story ?

DRAUP.—(*Coming back to her senses*) Revered one, please tell what sort of portion is that which is left.

CHAMB.—Tell us, Oh tell us !

RA'K.—Then, when that warlike Kshatriya had fallen and attained a post easy to be obtained by heroes, having wiped off the tears that had dropped plentifully,

caused by the grief consequent on his brother's death, left off his Gâṇḍîva, through sorrow for the death of his brother, and snatched from his brother's hand that same mace besmeared with the streaks of fresh blood, your brother, Kîrîtîn (Arjuna), the third Pâṇḍava, in spite of his being disuaded by Vásudeva, desirous of making peace, and mockingly challenged (to fight) with the words "come, come" by the king of the Kauravas in a deep voice swelling with the whirr of the mace revolved, began to fight (with him). While Kámapála, anticipating his death from a stroke of the mace as he was not skilled (in that kind of fight) caused the son of Devakî (Kṛishna), ever partial to Arjuna, to mount his chariot with great effort and took him to Dwârakâ.

YUD.—Bravo, O Arjuna! Just as you left off the Gáṇḍîva, you took to the path of Vṛikodara. But by what means, shall I, on my part, be able to enjoy the festivity of life's leaving me!

DRAUP.—Alas, my lord Bhîmasena! It does not become you now to give up your younger brother, going to face the terrible enemy, when not skilled in the use of the mace. (*She faints*).

RA'K.—Thereafter, I—

YUD.—Desist, sage. Why hear further? Alas, child Bhîmasena, our succour in the dangers attendant upon our forest life; oh you who were afraid of injury to the (maintenance in) good condition of my body; oh you, the vessel for crossing the sea of (the) calamity in the shape of the lac-house; oh you, the one wrestler, triumphing over Kirmîra, the demon Hidimba and Jarâsandha; oh you, (the destroying) elephant to the lotus-beds in the form of the younger brothers of Suyodhana and Kîchaka; oh you, affectionately accepting the terms laid down at the gambling; oh you obeying my commands; oh you the wild fire to the forest of the Kauravas!

Out of devotion to me, shameless and obstinately fond of gambling, slavery was then accepted by you, dear brother, although possessing the strength of a myriad of

elephants in rut ; what wrong, greater than that, have I done you, to-day, that you, our protector, abruptly go away leaving me and my relatives ! Where is that affection of yours now ? (17)

Draup.—(*Regaining consciousness and rising*) Great king, what is it that is going on here ?

Yud.—Kṛishnâ, what else !

That slayer of Kîchaka, the killer of Baka, Hidimba and Kirmîra, the thunderbolt that ripped the joints of the elephant, viz., the king of the Magadhas, blinded with pride ; he, endowed with that well known pair of arms which well wielded the huge (lit. *Parigha* like) mace,—your husband, my next born, and the elder brother of Arjuna, has indeed set, (vanished from existence) as we are told. (18)

Draup.—Lord Bhîmasena, verily my hair was to be tied up by you. It is not proper for a heroic Kshatriya to neglect the performance (or, be remiss in the execution) of what was undertaken. Wait then until I follow you. (*Faints again*).

Yud.—(*Looking in space*) Mother Pṛithá, have you heard of this courteous conduct of your son ?—Leaving me alone, helpless and lamnenting, he has gone somewhere. O you, enemy of Jarásandha, my boy, what unusual conduct was possibly noticed in you by the people during all this time that you should have proved so short-lived ! Or why ! I myself did observe much.

That you felt bashful on making over to me the earth with all its princes forced to pay tribute ; that when I staked you at the gambling tryst you did not get angry but (on the contrary) were pleased (at it) ; that you had to accept the post of a cook in the household of the king of the Matsyas to keep up my position—all these were perforce observed in you as signs of early death. (19)

Sage, what do you tell me—(*He repeats*)—At the fight between Suyodhana and Bhîma, &c.).

Ra'k.—Thus it is.

Yud.—Fie upon our luck. Revered Kámapála, Kṛishna's senior in birth, brother of Subhadrá,

You called not to your mind the pleasure of (or, affection that a kinsman has for) a kinsman, nor did you mind the duty of the Kshatriyas, nor the friendship that had grown up between your younger brother and Arjuna. Let your bond of affection for both the disciples be equally strong; I grant that: but what course of conduct is this that you should have been thus adversely disposed to me, an unhappy creature ! (20)

(*Approaching Draup*). O Páñchâli, get up. Let us share the misery equally. Why don't you allow me to do so (lit. deceive or anticipate me in that) by fainting ?

Draup.—(*Coming-back to her senses*) May my lord tie up my tresses loosened by Duss'âsana with the hand wet with Duryodhana's gore. Girl, Buddhimatikâ, this was promised by my lord in your presence. (*Going to the Chamberlain*) Sir, what was it that the divine son of Devakî said to me through you ?—that I should begin to dress my hair again ? Bring me then wreaths of flowers; arrange my hair into braid. Do the bidding of the divine Nârâyaṇa. He won't send me word for nothing. But what was it that I said being distracted ! I will follow my lord who has not long gone away. (*Going to Yudhisṭhira*) Great king, kindle a pyre for me. You too, just following the duty of the warrior-race face the destroyer of my lord's life, or do what you like.

Yud.—Properly has Páñchâlî spoken. Chamberlain, enable the unhappy woman to bear her torment by giving her a pyre. Bring me also my bow ready for use. Or, why need the bow ?

Casting away the bow and taking up the very same mace, red by being besmeared with the blood of his body, it will be better for me also to do that which has been done to-day by Arjuna, loving his brother. Enough of victory. (21)

Ra'k.—King, if you have no mind to gain victory over your foe, then resign your life somewhere. It will be useless to go there.

Chamb.—Fie upon you, sage, you have a demon's heart.

Ra'k.—(*In alarm, aside*) What, have I been known by him ! (*Aloud*). O chamberlain, a duel with maces

has, indeed, been commenced by Arjuna and Suyodhana; and I know the strength of the arms of each to wield the mace. I, therefore, say so wishing to keep off this royal sage, who is already afflicted, from hearing of another misfortune.

Yud.—(*Shedding tears*). Well done, great sage, well done. A very kind thing has been said by you.

Chamb.—Great king, why, pray, being blinded with grief, should Your Majesty, although equal to a god, leave off a soldier's duty, like an ordinary man?

Yud.—Venerable Jayandhara,

I shall not be able to see Bhîma and Arjuna, whose arms are as stout as the (city-gate-) bars and who had displayed their best valour in the towns of Kubera and Indra, weltering (in agony) on the ground, and their enemy happy in his triumph at their deaths. (22)

O you princess of Páñchála who are reduced to this deplorable plight on account of my mis-deeds, as the fire burns briskly, we shall together honour our kinsmen (by following them in death).

Draup.—Sir, collect the fagots. Let the pyre be lighted up. My heart feels impatient to see my lord. (*Looking all round*). How is it that no one attends to the words of the great King! O lord Bhîmasena, the same royal palace, now without you, even the retainers avoid.

Ra'k.—Worthy is this of the ladies of the family of Bharata that they should die after their husbands.

Yud.—Great sage, no body listens to us even. Do us then the favour of bringing the fagots.

Ra'k.—This is against the practices of holy men. (*Aside*) The desire of my heart is fulfilled. Then, without being seen, I shall kindle the fire. (*Aloud*) King, I am not able to stay here (any longer). (*Exit*).

Yud.—Krishná, no one obeys our order. Well I shall myself collect the fuel and kindle the pyre.

Draup.—Make haste, my lord, make haste. (*A noise behind the curtains*).

Draup.—(*Hearing with fright*) Great king, here is heard the frightful sound of a conch blown by some one,

elated with the pride of his might. Are you determined to hear some other evil news, and therefore, you delay?

You.—Certainly there can be no delay; get up.

(*All walk on*).

Yud.—O Páñchâli, ask the servants to withdraw, with some message to mother, and your co-wives.

Draup.—Great King, I shall send this message to my mother-in-law—That middle son of yours, victor by wrestling over Baka, Hidimba, Kirmîra, Jatásura and Jarásandha, has gone to the other world through partiality for me, a cursed being.

Yud.—Dear Buddhimatiká, tell mother, in my name.—

I communicate to you the evil tidings of that mighty darling son of yours, by whom you were rescued together with your (other) sons, by the (sheer) force of arms, when in that place the lac-house was set on fire. Who else (but myself) can convey such news to you? (23)

Venerable Jayandhara, you also should go to Sahadeva, and address that esteemed younger brother of mine, son of Madrî, the very Bṛhaspati of the family of Pându, thus–Yudhishthira, the wild fire to the whole mass of lotuses in the shape of the Kuru race, about to depart to the next world, having closely embraced you, and smelt you on the head, his beloved younger brother, unresisting, ever to be blessed, never losing courage in adversity, and patient in affluence, solicits this (of you)—1

You are by far my junior as regards age, my equa in knowledge; by your intellect, natural and refined, you are my senior, and by wisdom my superior (*i. e.* one to be honoured by me); I, therefore, with hands folded and placed across the brow beseech you—you should lessen your affection for me (*i. e.* should not die after me out of deep love for me) and be the offerer of water to our father. (24).

Moreover—At my command, you should abide by the words of Nakula, brought up along with you in childhood, ever taking pride in you and having a heart as affectionate as ours. Say to Nakula—You should not follow the path taken by us. For, by you, child.

With your brother, forgetting us by the power of your understanding, enlightened by the study of the sacred lore, and residing in the house of relatives, or the family of the Yâdavas or in a forest, your body should be supported, in order that you may offer to Pâṇḍu balls of rice, together with libations of water mixed with tears. (25)

Go, Jayandhara, I conjure you by the touch of my body, necessarily to communicate this without loss of time.

Drau.—Friend, Buddhimatikâ, say, in my name, to my dear friend Subhadrâ—To-day is the fourth month after dear Uttarâ's conception. Do you, therefore, preserve the fœtus (the child in the womb) that is to be the continuator (or main stay) of the family, that perchance he may be the giver of drops of water to the family of your father-in-law and to us gone to the other world from here.

Yud.—(*With tears*) Oh pity !

When by bad luck, a gigantic tree is burnt—a tree which had covered the circle of the earth by its envelope of branches, which had decorated the quarters, which had a stout trunk and was surrounded by a network of roots, well worthy of it, this person here, desirous of shade, fastens some vague hope on this, its very delicate sprout. (26)

Well. Now we must carry out our determined purpose. (*Looking at the* chamberlain) Venerable Jayandhara, you are conjured by my body and yet you do not go ?

Chamb.—(*With a cry of pain*) Alas, king Pâṇḍu ! Such has been the terrible fate of your sons, Ajâtas'atru, Bhîma, Arjuna, Nakula and Sahadeva. Alas, queen Kunti, the distinguished princess (lit. the banner of the palace of the king) of Bhoja.

By the son of your brother, the elder brother of Śauri, the brother-in-law of Arjuna and the preceptor of that very Vṛikodara, the elephant crushing the lotus plants in the shape of all the Kauravas—by him the plough-holder, either under the influence of wild fury

or intoxication, has been burnt the forest of your sons through whose protection the earth was cool (happy). (27).

(*Goes away weeping*).

YUD.—Jayandhara, Jayandhara!

(*Entering*).

CHAMB.—May Your Majesty command!

YUD.—I say this because it must be said. Such is not, however, our luck. If by chance child Arjuna comes out victorious, he should be thus spoken to at my bidding—

Hali, it is true, is the cause of my child's (Bhîma's) death; still he is the brother of Kṛishna (the enemy of Madhu), your disinterested (or natural) friend; so you should not be angry with him. If you live, go to the forest but do not resort to the cruel practices of (lit. the path pursued by) the Kshatriyas. (28).

CHAMB.—As Your Majesty commands. (*Exit*).

YUD.—(*Looking at the fire; joyfully*) Kṛishnâ, don't you see, the divine fire is kindled, calling afflicted persons like us with its heads in the shape of the projecting flames. I will, therefore, offer myself as fuel to it.

DRAU.—May the great King be pleased to allow me this last courtesy. I will enter it first.

YUD.—If so, we shall together enjoy this good luck.

MAID—Oh you divine guardians of the quarters, save, save. This royal sage here, of the lunar race, who had gratified the holy fire by performing the Rájasuya sacrifice, the eldest brother of Arjuna who (also) had pleased the fire by means of the Khándava forest, the great king, Yudhishṭhira, whose name it is auspicious to utter; and this queen, Yájnasenî, the princess of Pânchâla, sprung from the sacrificial altar—both of them are going to be reduced to the condition of fuel by their entering the pitiless fire. Save, therefore, ye noble ones, save! How now? No body comes to the rescue. (*Throwing herself in front of them*). What is this that the King and Queen are about?

YUD.—O Buddhimatikâ, what is fit to be done on the loss of a kind, dear-loved brother. Get up, get up, good girl, and bring water.

MAID--What Your Majesty commands. (*Goes out and comes back*). Victory to Your Majesty !

YUD.--Pâñchâlî, do you in the first place offer water to Vrikodara, who was partial to you and dear to Arjuna.

DRAUP.--May the great King alone do it. I for myself will enter the flaming fire.

YUD.--The established practice of the world cannot be transgressed. Dear girl, bring me water.

MAID--(*Acts accordingly*).

YUD.--(*Washes his feet and touches the cavities of the body with water*). This handful of water (I offer) to Bhîshma, our elder, born of Gaṅgâ ; this to our great-grand-sire, S'ántanu ; and this to our grand father Vichitravîrya. (*With tears*). And now is the turn of our father. And this to our revered father Páṇḍu, of happy memory.

Let this water, offered by me, difficult to be obtained again from me hereafter, be drunk by you, O father, along with mother, Mâdrî. (29).

This water is for Bhîma, with eyes dark like a blue lotus ; let it be reserved undivided for him and for me , wait for me one moment, dear child, although thirsty ; here I come speedily to drink it with you. (30).

Or, I shall not be able (lit. have the good fortune or necessary qualification) to see my dear brother who has attained the state of spiritual existence attained by brave Kshatriyas, although I follow him. Dear Bhîmasena,

I sucked my mother's breasts and thereafter you sucked them ; through affection you lived on juicy articles that remained after I had partaken of them (or, thus you lived on milk that was already tasted by me) ; and the same was the course adopted by us when drinking Soma in sacrifices ; how then do you thus drink the funeral water before me ? (31).

Kṛishnâ, you too offer the libation of water.

DRAUP.--Dear Buddhimatikâ, bring me the water.

(*Maid does accordingly*).

DRAUP.– (*Going forth and filling up the cavity formed by the joined palms with water*). Great king, to whom shall I offer the water ?

Yud.—Give water to him, O Krishnâ, who is going to heaven all at once and by whom our mother is made Gândhârî's companion in weeping. (32).

Draup.—Lord Bhîma, let this water, brought by the servant, be the water for your feet when you go to heaven.

Yud.—O you elder brother of Arjuna,

You, of mighty arms, having gone away, with your solemn promise unfulfilled, your beloved wife has offered you the handful of water, with her hair still hanging loose. (33).

Draup.—Get up, great King; your brother has gone far away.

Yud.—(*Showing that his right eye twiched*) Princess of Pánchála, signs tell me that you will see Vrikodara.

Drau.—May the sign turn out auspicious!

(*A noise behind the curtains*).

(*Entering in consternation*).

Chamb.—To the rescue, to the rescue, great King. Here, indeed, is this wicked soul, the wretch of a Kaurava, with his body and garments reddened by being bathed in blood, holding up in his hand the mace, terrible and besmeared with blood, as though he were the god of death with his destructive rod lifted up, coming in this very direction, looking for the princess of Pánchála here and there.

Yud.—Ah fate, your decision is declared. Alas, Gándiva-holder (Arjuna)! (*He faints*).

Draup.—Alas, my lord, obstinately bent on espousing (*lit.* being chosen by) me at the Svayamvara, you have followed your dear brother, and neither the great king nor me! (*She faints*).

Yud.—Alas, dear child, Arjuna, oh you wrestler who pressed hard the body of S'iva, oh you who rid the heaven of its enemies (lit. thorns) by uprooting the Nivátaka-vachas, oh you the second of the two ascetics in the Badari-hermitage, oh you favourite disciple of Drona, oh you who pleased Gángeya (Bhîshma) by your proficiency in the science of missiles, oh you, frost-shower to the lotus-pond in the shape of the family of Rádheya, oh

you who rescued Duryodhana from the Gandharva (Chitraratha), oh you, the royal swan in the tank of the Pándu family,

Without having bowed respectfully to your loving mother, without having embraced me firmly and obtained my permission, and without heving seen (taken leave of) this your beloved, espoused at the Svayamvara, how have you, O dear one, gone on this long journey! (34)

(*He faints*).

CHAM.—Oh, misfortune! this wicked one, the villain of a Kaurava, is freely making hitherwards. All things considered this is the only remedy proper for the time now. I shall lead her ladyship, the daughter of the king of the Páncbálas, to the funeral pyre. And I also will follow her in the same way. (*To the* maid) Good girl, you too seek the protection of Dṛshtadyumna, the queen's brother or of Nakula and Sahadeva. Or rather, whence can there be any hope of getting protection when the great King is in this plight and Bhîma and Arjuna are no longer alive.

MAID.—Save, save, worthy sirs!

(*Behind the curtains after a confused noise*).

Oh you stray warriors and men that move in the Samanta-panchaka, having about you for the most part Yakshas, demons, goblins, ghosts, Vetalas, herons, vultures, jackals, owls and crows, intoxicated with the liquor of blood, be not frightened at my sight. Tell me in which place Yájnasenî is to be found. I will tell you her characteristic marks—

She who was stripped of her garments in the presence of Duryodhana, while he lustily rubbed his thigh, and whose braid was loosened by Duśśásana as he pulled her by the hair—Tell me in what place that same Draupadî is! (35)

CHAMB.—Alas Queen, born of the sacrificial altar, you, with no one to protect you, will be insulted by this stain on the family of Kuru.

YUD.—(*Getting up at once, with firmness and courage*) Pánchálì, fear not, fear not. (*In haste*) Who is here, ho! Bring me my bow with the quiver. Villain, thou

accursed Duryodhana, come, come. I will remove the pride of thy arms, heightened by the skill in the use of the mace, by a shower of arrows. Moreover, O thou black spot on the Kuru race,

Not seeing (any more) that beloved younger brother of mine, the adversary (killer) of Jarásandha, nor even that my dear child, who fought with the enraged S'iva in the form of Kiráta, I am not able, like thee who art hard-hearted, to drag on my existence ; but again it is not that I am not able to rob thee of thy life by showers of arrows. (36).

(*Then enters* Bhîma, *with the mace in his hand, and his whole body bathed in gore*).

Bhîma.—(*Striding haughtily*). Oh you soldiers that move in the Samantapanchaka, what means this confusion of yours ?

I am neither a Râkshasa nor a goblin ; I am a passionate Kshatriya, who with my body completely bathed in the water of my enemy's blood, have crossed the perilous ocean of a dreadful vow. Ye Kshatriya warriors, survivors of those burnt in the flames of the fire of war, dismiss this fear, that you lie crouchingly, screened by the (bodies of the) elephants and horses killed. (37)

Please tell me in which place Pânchâlî is to be found now !

Darup.—(*Coming back to her senses*) May the great King save me !

Cham.—Queen, daughter-in-law of Pându, get up at once. Entering the funeral pyre at once is the only safest course for you now.

Draup.—(*Rising quickly*) How now, I do not reach the proximity of the pyre yet !

Yud.—Who is here, ho ! Bring me the bow with the quiver. How is it that there is no attendant here ! Well. Fighting with the arms I shall press firmly the villain and hurl him into the fire. (*Girds up his loins*).

Chamb.—Queen, daughter-in-law of Pându, tie up your tresses now, pulled by Dussâsana, as they obstruct your eyesight ; past is the hope of retaliation now. Get to the pyre very quickly.

YUD.—Krishnâ, you should not, indeed, tie up your hair until the wicked Duryodhana is killed.

BHÎMA.—Princess of Pânchâla, not, indeed, should you, whilst I live, tie up with your own hands your braid dishevelled by Dussâsana. Let it be as it is; I will arrange it myself.

DRAUP.—(*moves away in terror.*)

BHÎMA.—Stop, stop, you timid woman. Where are you going now! (*So saying he wishes to seize her by the hair*).

YUD.—(*Impetuously clasping him*) Villain, enemy of Bhîma and Arjuna, thou accursed Suyodhana,

Who hast given us offence from day to day ever since thy childhood, who art drunk (elated) with (the pride of) the power of thy arms, and who hast killed the princes, thou, a sinner, having (once) got into the interior of this cage of my arms, shalt not live to-day to move even a single step forward. (38)

BHIMA.—Ah, how is it that my revered brother presses me mercilessly through anger, taking me for Suyodhana!

CHAMB.—(*Marking closely, with joy*) Great king, you are labouring under a delusion! This is verily Bhîmasena, of long life, whose idenity is difficult to be recognised owing to his whole body and garments being reddened with Duryodhana's blood. Away with all doubt now.

MAID.—(*Embracing* Draupadî) Queen, turn back, please turn back. To be sure, this is your lord, who has fulfilled his arduous vow and is searching for you to tie up your tresses.

DRAUP.—Maid, why do you give me heart by false words!

YUD.—Jayandhara, what do you say? Is he not the wretch Duryodhana, the enemy of my younger brother?

BHÎMA.—Sire, foeless, elder brother of Bhima and Arjuna, whence can there be the cursed Duryodhana living yet! For, by me—of that wretch, the insulter of Pându's family,

The body has been hurled (stretched low) on the ground; and the blood thrown on my person like sandal; his royalty has devolved upon your honour together with the earth bounded by the waters of the four oceans; and his dependants, friends, soldiers, and the whole of the Kuru family have been burnt in the fire of war: it is only the name you mentioned, O King, that is now left of the son of Dhṛitarâshtra. (39)

YUD.—(*Slowly letting go his hold, he wipes off his tears, and looks at* BHÎMA).

BHÎMA.—(*Falls at his feet*) Victory to your honour!

YUD.—Dear child, owing to my eyes being filled up with tears I cannot see (distinctly) the moon of your face. Tell me then, if you live along with Kirîtin.

BHÎMA.—Now that you are King with the whole multitude of your enemies annihilated, Bhîma and Arjuna do live.

YUD.—(*Clasping him again closely*),

Let alone the destruction of the enemy; tell me this hundred times over—Are you really my beloved brother—he who slew Baka?

BHÎMA.—Venerable brother, I am he.

YUD.—Are you that charming alligator, who, in battle, enjoyed the sport of butting against the banks of the lake in the form of Jarâsandha's chest with the gushing blood for its water? (40).

BHÎMA.—Revered brother, I am the same. May Ârya then give me leave for a moment.

YUD.—What other thing has remained to be done?

BHIMA.—Revered brother, a good deal is yet to be done. In the first place I will tie up the tresses of Draupadî, pulled by Duss'ásana, with his hand bathed in Duryodhana's blood.

YUD.—Quickly you should go then. Let the poor woman enjoy the pleasure of having her braid tied up.

BHÎMA.—(*Approaching* Draupadî) Queen, daughter of the Pânchâla king, good fortune smiles upon you, now that the race of your enemies is destroyed. Away, away with feeling disgust at this my sight.

Touch this coagulated blood, my dear, on my hands, the residue of what I drank, of that Duśśâsana, the

human brute by whom you were dragged into the assembly of kings ; and this blood also of the king of the Kurus, having his thighs crushed by my mace, which is fresh and is sticking to each end every part of my body that the burning fire of insult offered to you should be extinguished. (41).

Oh Buddhimatikâ, where is that Bhânumatî now, who mocks at the wife of the Pândavas ; lady Yâjnaseni, born of the sacrificial altar,

DRAUP.—May my lord command.

BHÎMA.—Does your ladyship remember what I then said ? (*He repeats.*—Bhîma will tie up your hair, with the mace, &c.).

DRAUP.—Lord, not only I remember it, but experience it also, by the favour of my lord.

BHÎMA.—(*Shaking off her hair-braid*) Lady, let this braid, loosened by Duśśâsana, the destructive night to the family of Dhârtarâshtra, be now tied up.

DRAUP.—Lord, I have forgotton this business. I shall again learn it through my lord's favour.

MAID—(*Arraages her hair*).

(*Behind the curtains*).

Happy be the body of the Kshatriyas that has outlived the (general) destruction in the fire of the great war!

Here is Krishnâ's mass of hair tied up—that mass which being dishevelled, the sons of Pâṇḍu, of matchless power of arms, blind with anger, killed the lords of men and forced the ladies of royal harems to loosen their hair in every quarter, which was the friend of (as destructive as) the enraged god of death and the ominous comet to the Kurus ; let the destruction of subjects cease ! May prosperity attend the families of kings (42).

YUD.—Queen, here is the tying up of your braid greeted by the Siddhas moving along the surface of the sky.

(*Enter* Krishna *and* Arjuna).

KRISHNA—(*Going up to* Yudhi.) May the great king Yudhishthira, the moon of the Pâṇḍava family, with all his enemies destroyed, be victorious (prosper) with his brothers !

Arjuna.—Prosperity to my revered brother!

Yud.—(*Looking at them*) Ah, the divine Krishna, the lotus-eyed, and my dear brother Kirîtin! Divine one, my homage to you! (*To Arjuna*) come, come, child.

Arjuna—(*Bows*).

Yud.—(*To* Vásudeva) Lord, how can any other thing than victory be his, on whom the divine Nárayana, the primeval being, invokes blessings!

Having contemplated you whose (material) form becomes manifest when acting in union with Prakṛîtî (or, according to the Vedánta doctrine, whose form becomes identified with Máyá) by giving rise by its mighty commotion to such evolutes as the Mahattatva and others, who, possessing (identifying yourself with) the qualities (of Satva, Rajas and Tamas), are the cause of the manifestation, sustenance and destruction of the creation (created beings), and who are unborn, undecaying and incomprehensible, a man becomes free from misery; what to say then when he sees you! (43)

(*Embracing* Arjuna).

Dear brother, embrace me).

Krishna—Great king, Yudhisthira,

This venerable Vyása here, and these sages, Válmiki, Paraśuráma and others; and the generals with Dhṛshtadyumna, the chief among them, led by the son of Mádrî, together with the families of the Magadhas, Matsyas and Yádavas, ready to obey orders, have come here holding jars of holy water on their shoulders, for your coronation. (44)

As for myself, I came here with Arjuna with great quickness on hearing that your honour was greatly put out by the wicked Chárváka.

Yud.—How then we were thus deluded by Chárváka, the demon!

Bhîma.—(*Angrily*) Where is that friend of Duryodhana, wretch of a Râkshasa, by whom my venerable brother was thrown into great perplexity of mind!

Krishna—The villain has been punished by Nakula. Tell me now, great King, what further wish of yours I should grant.

Yud.—O you Lotus-eyed one, there is nothing that your divine self does not grant when pleased. I, however, having but the judgment of ordinary men, am pleased

and dare not ask for anything more. May your divine self consider—

The entire family of the enemies has been annihilated (by us) blind with rage, while we five are all safe and sound; the sea of the wrongs done to Pánchálí owing to my misdeeds has been crossed over; you, Purushottama, the divine one, speak respectfully (or, with interest) with me, highly blessed thereby; what else (other blessing), indeed, is left that I can ask of you, the divine one, now pleased? (45)

Still, if the Lord is very much pleased, let there be this—

May people live their full length of life in prosperity and without being harassed by diseases; O divine one, may there be devotion to (you) Purushottama without (thought of) duality; and may the King be loving to the world, a patron of the learned, one who recognises special merit, who is always engaged in doing good deeds and who brings under his sway the circle of tributary princes. (46)

Moreover,

May kings protect the earth; may the trains of clouds scatter rain all over the world; may the earth be full of corn; may I be devoted to you, the enemy of Mura and Naraka, my mind not being attached to any other god; and may the gods long enjoy oblations!!! (47)

Krishna—It shall be so.

(*Exeunt omnis*).

End of Act VI.

End of the drama styled

'The Venisamha'ra.'

This is the lament poured forth by the poet with a mind uneasy at the separation of learned and loving (friends).

Gone are those eminent kings, whose favourite pursuit was conversations on poetics and witty sayings, and there exist no more the well known assemblies (of critics); the speeches of good (appreciating) men eulogising even the smallest merits are heard no more; and the compositions of poets, appearing in a form charming owing to their being lucid, sentimental and full of rhetorical ornament, have come to an end. May this great composition, however, (continue to) exist triumphantly on the circle of the earth! (48)

NOTES.

Act I.

P. 1. वेणीसंहारम्—वेण्याः संहारः (drawing or collecting together of) स एव अभेदोपचारात्तत्संज्ञं नाटकम्; properly 'the tying up of the braided hair'; hence the same signifies the composition (play) describing it, by उपचार (the rhetorical transference of an epithet). Or वेण्याः संहारः लक्षणया तद्वर्णनं यस्मिन् तत्. As this (the tying up of the hair by Bhîma) is the ultimate object, the pivot, as it were, on which the whole plot turns, it gives its name to the play, which is also called Veṇîsamharaṇa. Jag.'s first explanation of this as वेण्या (on account of the hair being pulled &c.) संहारः विनाशः &c. (see p. 5) though allowable is not to the point. The explanation of संहार as मोक्षणं is also wrong. See act VI, Bhíma's speech संयच्छामि तावदनेन...केशहस्तं, and that of Yudhishṭhira—देवि एष ते वेणीसंहारोभिनन्द्यते नभस्तलसंचारिणा सिद्धजनेन which leave no doubt as to the real significance of the title.

The poet begins his work with the usual maṅgala which is necessary for the completion of a composition without obstacles, by referring to his favourite deity 'Shrî Krishṇa' who also figures so prominently in the play.

निषिद्धैः—Jag.'s second explanation 'prohibited by the S'ástras &c.' is farfetched. लुलित—Jag. takes this in the sense of पीत or licked *i. e.* just licked (and not tasted at ease). The bees eluding the watchful sight of the Manager suddenly alighted on the full-blown flowers and licked up the honey, it being within easy reach. Or लुलित may mean shaken off, stirred about. It may perhaps be better taken here in the sense of वाञ्छित eagerly desired, coveted; from लुल् to stir about (with a desire to gain).

इन्दुः—The moon; originally a sparkling drop of the Soma juice. It then came to mean a small round body and finally

became a name of the moon, like the word Soma. Der. उनत्त्यनृतमिति or उनत्ति चन्द्रिकया भुवनमिति; from उन्द् to drop, to wet and the Uṇádi aff. उ. छुरित—strewed or interset with. The inside of the petals of the flowers which were quite fresh and in full bloom was so perfectly white and bedewed with honey that they appeared as if over-laid with the nectareous rays of the moon. इव—This is a device to make a reference to the moon, the repository of Rasa, as required in the benedictory Sloka. See com., p. 2, चन्द्रसंकीर्तनान्विता &c. चन्द्रसंकीर्तनं यत्र &c. संभिन्न—well-opened (lit. with the petals well parted off *i. e.*) full-blown. अञ्जलि—Properly the cavity formed by joining together the hollowed palms; hence secondarily (by Lakshaṇá) the flowers contained in it.

P. 2. कालिन्दी—The river Yamunâ, so called from the mountain Kalinda from which it rises. केलिकुपितां—may mean केल्या कुपितां angry for sport *i. e.* outwardly; or केल्यां (in the course of the sport) कुपितां. Ladies enjoying the exclusive love of their lovers or husbands are often described as resenting the least want of attention on their part to them and getting angry with them; *cf.* Vik. IV. तत्र खलु मन्दाकिन्याः पुलिनेषु विद्याधरदारिका तेन राजर्षिणा निध्यातेति कुपितोर्वशी। For the sport, com. राधामाधवयोर्जयन्ति यमुनाकूले रहःकेलयः। Gît. 1. उत्सृज्य &c.—Jag.'s cons. ०प्रदेशेषु उत्सृज्य त्यक्त्वा &c. as formed in the printed editions extant, is inadmissible. Construe रासे रसमुत्सृज्य गच्छन्तीं. (the order of words in the Com. is changed accordingly). This shows the great intensity of her anger which forced Krishna to conciliate her immediately. रास—a kind of dance in a circle, practised by Krishna with the Gopies. निवेशित &c.—This he did purposely to please Rádhâ. Diss. तस्याः पादयोः प्रतिमास्तत्पादप्रतिमाः तासु निवेशिते पदे येन. रोमोद्गतिः—उद्गता रोम्णाम् उद्गतिः यस्य; the hair standing on end through joy, terror &c. (See S. D. 167). Here it was the effect of the feeling of love roused within. It is one of the eight *S'âtvika bhâvas*, viz. स्तम्भः स्वेदोथ रोमाञ्चः स्वरभंगोथ वेपथुः। वैवर्ण्यमश्रुप्रलया-वित्यष्टौ सात्विकाः स्मृताः। अक्षुण्ण—not trampled upon; hence not frustrated or baffled; successful. The effect to conciliate her was अक्षुण्ण as he was at last सप्रेमहृष्ट.

P. 3. सप्रेम०—Because of the great feat achieved. शान्तान्त०—शान्ताः (tranquil-minded, composed in mind) च ते अन्तस्तत्वसाराः (ब्रह्मनिष्ठाः) च. अन्तस्तत्व is the Supreme soul in the

heart (*cf.* स वा एष आत्मा हृदि Chán. VIII. 3. 3, एको देवः सर्वभूतेषु गूढ...सर्वभूतान्तरात्मा । S'vet. VI. 11; also Bhr. III. 7; Bg. XVIII. 61.) तदेव सारो बलं स्थिरांशो वा येषां firm in their contemplation of Brahma. Or अन्तस्तत्त्व may mean अन्तःकरणतत्त्व (Uttar. III. 11.) शान्तान्तःकरणं सारो धनं येषां *i. e.* संयमैकधनैः (*cf.* S'ak. अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनान् IV. 17) whose wealth consisted in their well-controlled or tranquillised minds. **सकरुणं**--Because even he, the supreme God, had to undergo trouble and suffer inconvenience. **सस्मितेन**—with a smile indicative of applause or appreciation.

मयपुरदहने--S'iva, at the request of the gods, burnt the three cities of the demons, built of gold, silver and iron, in the sky, the middle region and on earth, by Maya. **आकृष्य**—having pulled out weapons, such as swords (from their cases), arrows (from the quivers) &c. Some take अस्त्र in the sense of ' the bow'; having drawn their bows. आदाय *i. e.* would suit better सगर्वैः. **सगर्वैः**–*i. e.* with an air of proud defiance and presided over by himself, Vidyunmáli and Tárakâsura. To achieve this feat S'iva had to stand for one thousand years awaiting the coming together of the cities. *Cf.* Mahábhâ. त्रिपुरस्य वधार्थाय स्थाणुः प्रहरतां वरः । स्थानं माहेश्वरं कृत्वा दिव्यमप्रतिमं प्रभुः । अतिष्ठत्स्थाणुभूतः स सहस्रं परिवत्सरान् । यदा त्रीणि समेतानि अन्तरिक्षे पुराणि च । त्रिपर्वेण त्रिशल्येन तदा तानि बिभेद सः ॥ Siv. P. San. Samh. chaps. 51, 52. B. P. VII. 10. 53-68. Maya, the brother of Namuchi, was the Vis'vakarman of the Daityas. He was supremely skilled in the mechanical art (शिल्पवतां वरः) and was also well versed in magic, astronomy and military science. For the wonderful hall he built for the Pândavas, see Mb. Sab. I.

This sl. is quoted in R. G. as an instance of the fig. **उल्लेख**—एकस्य वस्तुनो निमित्तवशाद्यदनेकैर्ग्रहीतृभिरनेकप्रकारकं ग्रहणं तदुल्लेखः।

These three slokas constitute what is technically called the Nândi (Preliminary Benediction).* It is thus defined in the

---

* The alternative Nandi—

नाभिः—मुख्याधारः the central or chief support. **स्वनाभि**॰—स्वनाभिरन्ध्रादुद्भवत् जगद्बीजं यस्य from the cavity of whose naval sprang up the Creator of the universe (Brahmâ). *Cf.* यस्याम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः । नाभिह्रदाम्बुजादासीद्ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः ॥ B. P. I. 3. 2. **निजोदर**॰—निजोदरगह्वरे (cavity) निक्षिप्तं *i. e.* at the time of the destruction of the world) जगदण्डं येन। *Cf.* तत्र (कल्पान्ते) सर्वाणि भूतानि दग्धान्यादित्यतेजसा ।...प्रविशन्ति सुरश्रेष्ठ हरिं नारायणं प्रभुम् ॥ &c. Hv. also Rag. XIII. 6.

S. D. आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते। देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥ According to Bharata—आशीर्नमस्क्रियारूपः श्लोकः काव्यार्थसूचकः। नान्दीति कथ्यते। Jag. in his com. on the Mál. M. thus derives the word:—आशीर्योगादिना नन्दतीति नन्दः by adding अ (पचाद्यच्); नन्द एव नान्दः by adding अ स्वार्थे (प्रज्ञादित्वादण् प्रत्ययः) and then the fem. affix ई. Some account for the Vṛddhi by including it in the पृषोदरादि group. Others derive it from नद् to praise or prosper (the stanza invoking good luck or success). See also संगीतस. quoted in the com. It forms an essential part of the theatrical preliminaries and is of four kinds—नमस्कृतिर्माङ्गलिकी आशीः पत्रावली तथा। नान्दी चतुर्धा निर्दिष्टा नाटकादिषु धीमता ॥ According to Jag. the present Nândí is of the पत्रावली kind and consists of 12 Padas. See his remarks. By 'Pada' is understood a line of a stanza (as in the present case) or the inflected form of a noun or verb (as in the case of the Uttar.), or even a sentence. The principal purpose served by the Nándi, as already remarked, is *Vighnopas'anti* or the removal of obstacles.

The Nándí ought to suggest covertly the story of the piece (see S. D. 283–4) and accordingly commentators display a great deal of ingenuity in detecting references to the principal incidents of the plot. Thus in the first sloka the words निषिद्धैर्मधुकरैः refer to Duryodhana and others, who, inebriated with power, disregard the advice of such friends as भीष्म, विदुर and others and persist in their wicked deeds, while इन्दु refers to the wholesome advice and mediation of Krishna. The first half of the 2nd sl. refers to Draupadî's anger and her

---

भगवान्—The almighty God; lit. possessed of the sixfold power peculiar to God (षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नः—ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धैर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥)

शेषभोग—The body of S'esha. भोग—a serpent's body. पयोधेः—*i.e.* of the milky ocean. मध्येपयः—Avy. comp.; in the midst of the waters of. अपर इव—The immense dark-blue body of Krishna may well be compared to a sea. *Cf.* विष्णोरिवास्यानवधारणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा। Rag. XIII. 5, where the idea is reversed.

उत्तिष्ठन्त्या &c.—Wilson remarks that the author of the K. P. censures this verse as inconsistent with the reverence due to Hari and Lakshmi whose amorous sports it describes in a style suitable to mere mortals alone. The sl., however, is not to be found in the existing editions of the K. P. We allow, however, the justice of the remark.

giving vent to her grief in tears while the second refers to Bhîma's pacification of her anger. For the implied meaning of the 3rd sl. see Jag. p. 3. Devî is Draupadí. Duryodhana and others, on account of their evil practices, are the Asuras. मयपुरदहन refers to the destruction of the Kauravas.

P. 4. नान्द्यन्ते—commentators are at variance as to the meaning of the expression. See com. The discussion as to its correct interpretation, however, is not of much use to the students. The best view seems to be this--the Sûtradhára, (unless otherwise stated) repeated the Nándi (probably along with other actors) and then addressed the audience. The words प्रविशति &c. are not used at the beginning because nothing but auspicious words can begin a work. The Sûtradhâra assumed his character as such after the benedictory stanza which formed no part of the business of the drama. See our introduction to S'ak. or Vik. See Jag.'s remarks.

P. 5. सूत्रधारः--Lit. the holder of the threads of the plot; the manager of the play. *Cf.* वर्तनीयकथासूत्रं (the thread of the plot) प्रथमं येन सूच्यते। रङ्गभूमिं समासाद्य सूत्रधारः स उच्यते। See also com. Originally, however, he was the exhibitor of a show of puppets or dolls holding the strings by which they were moved. See our note on the word in Vik. or S'ak. अलमति०—This shows that the prolix preliminaries were found to be tiresome by the audience in advanced times.

श्रवणाञ्ज०—As Bhárata is compared to *Amrita* which can only be drunk the ear is compared to Añjali. अरागं—अविद्यमानः रागः विषयासक्तिः पक्षे रजोगुणो यस्य (1) Free from passion or attachment to worldly pleasures; (2) also free from the Rajas quality. अकृष्णं—free from foulness (wickedness or sin); (2) अविद्यमानः कृष्णः तमोगुणो यस्य also from the quality of Tamas. कृष्णद्वैपायनं—The sage Vyâsa, so called because he was of a darkish complexion (कृष्ण) and born on an island (द्वीपः अयनं birth-place यस्य स द्वीपायनः स एव द्वैपायनः by adding (अण्) *i. e.* अ which is added to the प्रज्ञादि group; see Pán. V. 4. 38.) being the offspring of the sage Parâs'ara and Satyavatî. यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः। लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात्कृष्णत्वमेव च॥; also जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्यः स वीर्यवान्। न्यस्तो द्वीपे स यद्बालस्तस्माद् द्वैपायनः स्मृतः॥ See Mb. I. 83-89. He is the reputed author of the 18 Purânas. He came to be

called Vyâsa from his having divided and arranged the Vedas in their present form (विव्यास वेदान् यस्मात्स तस्माद्व्यास इति स्मृतः ।).

तद्भवन्तः—The use of the Voc. in the case of pronouns is rare. The reading तत्रभवन्तः is rejected because it refers to persons at a distance. अत्रभवन्तः will do. परिषदग्रेसराः—Lit. the leaders of assemblies ; hence best men composing the audience. *Cf.* Shakes. Henry VIII 'And as you are known.' The first and happiest hearers of the ' &c. Prologue. *Cf.* for a similar compliment to the audience अभिरूपभूयिष्ठा परिषदियं । S'ak.

कुसुमाञ्जलि &c.—The comparison to कुसुमा॰ implies that the play is a choice one. अपर इव—For one was already offered at the feet of Hari.

तदिदं &c.—This is done in accordance with the precept of Bha. रूपकस्य कवेराख्यां गोत्राद्यमपि कीर्तयेत्. कवेर्मृगराज &c.—Jag. takes Mṛgarája to mean Simha (as a distinctive family name) but even as such it sounds strange when applied to the name of a Bráhmana. Probably the original reading is कविमृगराजल॰ —distinguished by the title of ' the lion among, *i. e.* the most eminent of, poets. '

P. 7. उदात्त &c.—उदात्तं sublime, excellent यत्कथावस्तु plot तस्मिन्गौरवं high regard तस्मात्. अवधानं &c.—*Cf.* the similar address in Vik.—प्रणयिषु वा दाक्षिण्यादथवा सद्वस्तुपुरुषबहुमानात् । शृणुत मनोभिरवहितैः क्रियामिमां कालिदासस्य ॥

भावः—The Sûtradhâra is so addressed in dramas. विदुर—The younger brother of Dhṛtarâshtra and Pandu, sometimes called Kshatṛi. He is described as सर्वबुद्धिमतां वरः ' the best of those gifted with intellect.' He is one of the wisest characters in the Mah. Bhâr., and his Nîti is well-known. Though leaning towards the Pándavas he also desired the welfare of his brother, Dhṛtaráshtra, and was always ready with good advice for both. Here the actors are supposed to translate themselves to the time and scene of the action of the play although they do not say so actually (as is done by the Sútra. in the Uttar. एषोऽहं कार्यवशादायोध्यिकस्तदानींतनश्च संवृतः ।). शैलूषजनः—The band of actors. शिलूषस्य ऋषेः (an early teacher of the science and art of acting) अपत्यं पुमान् शैलूषः । आतोद्यं—आतुद्यते ताड्यते इति ; a musical instument. There are four

kinds of musical instruments given in Amara. ततं वीणादिकं वाद्यं (a stringed instrument, such as the lute or the harp) आनद्धं मुरजादिकम् (a tabor, a drum &c.)। वंशादिकं तु सुषिरं (a wind instrument, such as a flute made from a bamboo pipe) कांस्यतालादिकं (symbals, gongs and the like) घनम्॥ As that was considered a festive occasion, Vidura gave the order for a general rejoicing. विन्यास—an orderly arrangement.

पाराशर्य—Vyâsa (the son of Parâs'ara). नारद--the celebrated saint and divine sage. He is one of the ten mind-born sons of Brahmá, being supposed to have sprung from his thigh. He is also one of the greatest Bhágavatas or devotees of Vishṇu. तुम्बुरु--a well khown Gandharva. जामदग्न्य—Parashuráma. मुनिवृ०—मुनिश्रेष्ठैः, वृन्दारक here means excellent; the words वृन्दारक, नाग and कुञ्जर (see Pân. II. 1. 62.) signifying excellence are compounded in a Tat. with words denoting persons deserving of respect. वृन्दारक does not mean 'gods' here, as no name of a god occurs in the previous epithet. भरत०--The son of Dushyanta and S'akuntalâ and a remote ancestor of the Kauravas and Pándavas. He was a *Chakravartin* and so powerful and celebrated that India came to be called भरतवर्ष after him. हितकाम्यया—हितस्य काम्या इच्छा तया, there is some grammatical difficulty about this word. It cannot be derived here from the nom. verb हितकाम्यति, by affixing काम्यच् as it expresses wish for one's own sake हितमात्मन इच्छति (see Pan. III. 1. 9), as Vishnu here had nothing to wish for himself; so the word काम्या must be taken separately, formed from the verb कम् 10 A. to desire, and the aff. क्यप् (य) added भावे. दौत्यस्य—दूतस्य कर्म भावो वा दौत्यं; the reading दूत्यस्य is grammatically faulty; for it is explained as 'दूतवणिग्भ्यां च' इति यः; but the Várt. दूत० given in the Kásikâ, remarks Bhattoji, is not found in the Bháshya. दौत्यं is got by adding य (ष्यञ्) by गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च (ष्यञ्)। Pán. V. 1. 124. पारिपार्श्विक—परिपार्श्वं पार्श्वं व्याप्य वर्तते पारि०; fr. परिपार्श्व+इक (ठक्). An actor who stands by the side of the chief manager and takes part with him in the interlocutory speeches in the prologue. See com. शिबिरसंनिवेश—*V. l.* The place of the camp.; or संनिवेश the laying out or the proper arrangement of; hence the camp of.

P. 8. स्थिति—protection. प्रभविष्णु—able (to achieve any object). The affix इष्णु is added in the sense of 'habit, doing

that well &c.' See Pân. III. 2. 134. It is added here to भू, however, against Pán. III. 2 138 (भुवश्च छंदसीत्येव Kau.), according to which it can be added in the Veda only. Says Dikshita—कथं तर्हि—जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवं—निरंकुशाः कवयः. राजकं—a collection of kings (while राजन्यकं means a collection of Kshatriyas). कुरु०—कुरुश्च पाण्डवः (Yudhishthira) च कुरु-पाण्डवौ तौ च तौ राजपुत्रौ च तयोः. Here Kuru means a descendant of Kuru (Duryodhana) by Lakshanâ. *Cf.* रघूणां Rag. 1. 9. Although Kuru was the common ancestor of both, the Dhártaráshtras and the Pândavas, the term कुरु or Kaurava was often restricted to the former. आहव—आहूयन्तेऽरयो यत्र; fr. ह्वे+अ—Lit. that in which the opposing warriors challenge each other to fight. आरम्भयसि—and आरम्भयामि should be आरभसे and आरभे. Or the Cau. affix इ (णिच्) must be considered as added स्वार्थे.

चन्द्रातप—&c. When the rainy season is over and the screen of clouds removed the moon and the stars shine out brilliantly. The moon-light is especially delightful in autumn. *Cf.* चन्द्रे च विशदप्रभे Rag. IV. 18. पुण्डरीक--a white lotus; the reading कोकनद is inadmissible as it is a red lotus. *Cf.* काशैर्मही शिशिर-दीधितिना रजन्यो हंसैर्जलानि सरितां कुमुदैः सरांसि । सप्तच्छदैः कुसुमभारन-तैर्वनान्ताः शुक्लीकृतान्युपवनानि च मालतीभिः ॥ Rs. III. 2. स्वादुजल०—At the advent of autumn water clears up and is very sweet. *Cf.* प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः । Rag. IV. 21.

सत्पक्षाः &c.—Almost all the words used in this sl. are श्लिष्ट *i. e.* there is a double *entendre* on them. The sl. apparently describes the swans which leave the Mánasa lake, their resort during the monsoons, in autumn and return to the Indian land and are seen moving gaily and singing merrily on the banks of rivers; it refers also to the Kauravas covertly, suggesting a meaning which is inauspicious to contemplate and which more readily presents itself to the mind of the listener. धार्तराष्ट्राः—(1) A kind of swans with black beaks and legs; राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः । मलिनैर्मल्लिकाख्यास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः । Amara; (2) the sons of धृतराष्ट्र. धृतराष्ट्र्याः(the female swan) धृतराष्ट्रस्य च अपत्यानि धार्तराष्ट्राः. सत्पक्षा मधुरगिरः—having good *i. e.* strong or beautiful wings and uttering sweet notes; (2) According to Jag. having good partisans and a good army and of sweet address. But this does not give a s'lesha on मधुरगिरः. We are therefore disposed

to take the two words as forming one comp. in the second case. सन् (good) पक्षः (cause) येषां ते सत्पक्षाः पाण्डवा तद्विषये अमधुरा गिरः येषां talking harshly about. प्रसाधिताशाः—(1) प्रसाधिता decorated, beautified (by their movements) आशाः quarters यैः; (2) पक्षे प्रसाधिताः gained by conquest or stratagem आशाः *i. e.* the regions in different quarters यैः (or who have accomplished the object). मदोद्धतारम्भाः—(1) whose actions (sportings, dancings &c.) are wild on account of hilarity; (2) whose uudertakings are proudly valiant (*i. e.* who are indulging in all manner of unrestrained actions) on account of their arrogance. निपतन्ति—(1) descend to; (2) fall dead. कालवशात्—(1) Under the influence of the season; (2) being in the grip of destiny; yielding to the decree of fate.

As this verse foreshadows the destruction of the Kauravas we have here the Bíja or seed of the plot succintly delivered. See Jag's introduction to the sl. According to the S. D. this is an instance of वस्तुध्वनि ' the suggestion ' of matter in hand arising from the power of words—अत्र शरद्वर्णनया प्रकरणेन धार्तराष्ट्रादिशब्दानां हंसाद्यर्थाभिधाने नियमात् दुर्योधनादिरूपोर्थः शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः। इह च प्रकृतप्रबन्धाभिधेयस्य द्वितीयस्यार्थस्य सूच्यतयैव विवक्षितत्वादुपमानोपमेयभावो न विवक्षित इति नोपमाध्वनिर्न च श्लेषः ।

P. 9. शान्तं पापं &c.—This expression is used in the sense of—May such a thing not happen ! It is also used to mark one's disapproval of another's evil wishes.

सवैलक्ष्य०—विगतं लक्षमस्यासौ विलक्षस्तस्य भावो वैलक्ष्यं embarrassment, confusion; वैलक्ष्येण सहितं सवैलक्ष्यं स्मितं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा। Although the Sûtradhára intended the second sense he outwardly shows that he is surprised at the ejaculation of the Pári. and says with a smile of affected confusion. मारिष—मर्षणान्मारिषः। पृषोदरादिः; used as a respectful mode of address to one of the principal actors. आशंसा—The desire to express (the characteristics of). In the next line it means 'Indication'. धार्तराष्ट्रः—धृतं मानसं सरो विहाय राष्ट्रं यैस्ते धृतराष्ट्रास्त एव धार्तराष्ट्राः। Those that leave the Mánasa lake for the country. This indicates their habit. व्यपदिश्यन्ते—are spoken of (under cover of this characteristic). यत्सत्यं—To tell you the truth, really.

निर्वाण &c.—In this sl. too there is equivocation and an ominous meaning intended. Construe अरीणां प्रशमात् निर्वाणवैरद-

हताः पाण्डुपुत्राः माधवेन सह नन्दन्तु। रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च कुरुराजसुताः स्वस्थाः भवन्तु। निर्वाण—Mark the p. p. p.; वा with निर् takes न when 'wind' is not the subject; निर्वाणोऽग्निर्मुनिश्च। but निर्वातो वातः। प्रशमात्—(1) there being no more enemies left on account of the reconciliation to be effected: (2) by their total (प्र) destruction. रक्त०—See Jag.; who will have restored (the portion of) the earth to the Pándavas now attached (being reconciled) to them. To avoid an awkward Bah. Nagoji Bhatta in his com. on the Káv Prad. takes this comp. as रक्ता (already) attached प्रसाधिता (now) lawfully gained च भूः यैः but रक्ता cannot be taken with भूः predicatively, for it is absurd to say रक्ता भूः यैः। (2) decorating (staining) the ground with their blood. क्षतविग्रहाः—with hostilities terminated; (2) क्षताः विग्रहाः येषां with their bodies wounded (shattered). स्वस्थाः—(1) happy; (2) स्वस्थाः inhabitants of heaven (being killed in battle). The Visarga of स्वः (र्) is dropped in this case by the Vártika खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः। Visarga is optionally dropped before a sibilant itself followed by a hard consonant, as रामस्थाता or रामः स्थाता. The fig. of speech in the sl. is काव्यलिंग as the first three lines state the हेतु why the Kauravas should not be happy.

Sl. quoted in the K. P. as an instance of the doctrine that अश्लीलत्व 'Indecency' (of which inauspiciousness is a variety,) is a merit when it indicates a future inauspicious event; *e. g.* in the present case the words प्रशम and स्वस्थ which are inauspicious are merits as they indicate a future inauspicious event (the destruction of the Kauravas).

Here we have an Anga of the Nâtaka called श्लेषगंड (called by Jag. लेशगंड) which is defined as व्यर्थता यत्र वाक्यानां श्लेषेणार्थः प्रतीयते। श्लेषभंग्यानुपात्तोपि श्लेषगंडः स उच्यते॥ The S. D., however, quotes this as an instance of the second kind of Patâkâsthâna mentioned by the author. As the words रक्त, विग्रह &c. by means of an equivoque indicate the subject matter of the plot and thereby happiness to the hero instead of good wishes towards the enemies which they apparently convey, we have a Patâkâsthâna.

This and the following sl. are also cited in the D. R. as an instance of कथोद्धात by वाक्यार्थ.

साधिक्षेपं—blaming him for expressing the hope; or scornfully.

P. 10. शैलूष—शिलूषस्य ऋषेरपत्यं; an actor. Bhima understands the latter half of the stanza repeated by the Sút. in its apparent sense and enters the stage with this angry ejaculation. ०अपसद—when at the end of a comp. means 'vile, cursed &c.'

Lit. it means अपकृष्टो नीच इव सीदति One sitting apart like one low-born. Originally it referred to the six kinds of children of degraded connections. See Manu. X. 10.

लाक्षा०—This refers to the house of lac, built as a residence for the Pândavas, when they entered Váranávata, by Purochana, at the instruction of Duryodhana, his master, to which fire was set afterwards. The Pândavas, however, escaped by a subterranean passage prepared in anticipation of such a catastrophe. See Mb. I. 148. विषान्न—Food mixed with poison called कालकूट was served to Bhîma. See Mb. I. 128.

सभाप्रवेश—*i. e.* the entrance of the Pândavas and Draupadí into the द्यूतसभा. प्राणेषु—refers to the first two incidents mentioned in the last line. In the first the life of all the Pándavas was attempted; in the second that of Bhíma. वित्त०—*i. e.* by means of gambling. आकृष्य...केशान्—*V. l.* is better from the point of symmetry. आकृष्य&c.—Not only this but the Kauravas added insult to the injury by this act. Here Bhíma indicates the आततायित्व of the Kauravas and their deserving to be killed on that account. *Cf.* अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारहरश्चैतान्षड् विद्याद् ह्याततायिनः॥ S'ukraníti ; and आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्। Manus. VIII. 350.

Sl. quoted in S. D. as an instance of उपक्षेप one of the *angas* of Mukhasandhi, and in D. R. as one of Raudrarasa arising from iujuries done by enemies.

पृथु &c.—पृथु यल्ललाटतटं broad and extensive forehead तत्र घटिता formed विकटं यत्कीनाशतोरणं तद्वत् त्रिशूलायमाना च trident-shaped and looking like the arch of the god of death भीषणा भ्रुकुटिर्यस्य. कीनाश—की कुत्सितं in an untoward way नाशयति यद्वा क्लिश्नाति, by Unâdi V. 56.

The प्रस्ता० (for definition see com.) here is technically called कथोद्घात (the striking up of a topic) since Bhimasena enters by catching up the sense (in his own way of course) of the words uttered by the Sútradhára. *Cf.* the similar entrance of Chánakya in the Mudrárákshasa.

P. 11. सानुनयम्—Conciliatingly, in a persuasive tone.

भरतपुत्र—a disciple (पुत्रसदृश by लक्षणा) of भरत; an actor. Sahadeva uses the term instead of शैलूष or so to please Bhíma. क्षतज—what flows from a wound, blood. इति यथार्थमेव—Some

prefer the reading इति पठित्वा अन्यथाभिनयति justiculates in a different way *i. e.* so as to bring out the inauspicious sense) but it is difficult to see how the intended sense can be conveyed by mere acting (the idea of blood) especially. At least Bhíma was not in a mood to understand it when so expressed.

न खलु &c.—This is ironical. सन्धेयाः—सन्धातुं योग्याः fit to be made peace with. धृतराष्ट्रस्य &c.—Here Sah. wishing to please Bhíma recounts the words uttered by the latter when Draupadí was dragged into the Sabhá and a question was asked by Duryodhana, whether or not she was the slave of the Kauravas, being won in gambling, *viz.*—यद्येष गुरुरस्माकं धर्मराजो महामनाः । न प्रभुः स्यात्कुलस्यास्य न वयं मर्षयेमहि ॥ Sab. P. LXXI. 12.

एवमिदं—This it is *i. e.* you do not wish to go against the King's wishes.

अतएव &c.—quoted in S. D. as an instance of Bheda.

प्रवृद्धं &c.—Bhíma means to say that the enmity with the Kauravas was all due to him and that he would not allow the peace to be made but have his revenge on his enemies.

जरासंधस्य—King of Magadha and Chedi, son of Bṛhadratha and father-in-law of Kamsa. He was born in two halves which were united by a demoness named Jarâ; hence the name. He was well-known for his physical strength. He was slain by Bhîma in a single combat, before Dharma performed his Rájasûya sacrifice. When Bhîma tore off the body of Jarásandha the two halves would at once join together and form a whole and it was not till Bhima knew the secret and threw the halves crosswise that the slaying was complete. The muscular force and the sustaining power of the two combatants were so great that the fight continued for 14 days, without a moment's respite, at the end of which Jarâsandha fell into a swoon. कार्तिकस्य तु मासस्य प्रवृत्तं प्रथमेहनि । अनाहारं दिवारात्रमविश्रान्तमवर्तत ॥ चतुर्दश्यां निशायां तु निवृत्तो मागधः क्लमात् । &c. For other particulars see Mb. II. Chapters 16-23. विरूढ (1) united; (2) compactly formed. पुनरपि—Because the two halves were separate when brought forth. संधि—has a double meaning-(1) the union of the two halves; (2) peace. घटयत—च कुरुत *V. l.* The former is better for symmetry; also as it gives the intended sense more directly.

Sl. quoted in the S. D. as an instance of *Parikara*, one of the *Aṅgas* of Mukhasandhi (S. D. 340). See, however, Jag. on the 12th sl.

P. 12. **संभृत**--Collected together, intensified. **खिद्यते**--might feel depressed or pained. **खेदं**--used in a slightly different sense (खिद्यतेऽनेनेति); vexation, irritation, anger; hostility (मात्सर्यं) according to the Com.s of the K. P.

तथाभूतां &c.—In translating this we have followed Jag.'s cons., which is गुरुः तथाभूतां........दृष्ट्वा अस्माभिः—उषितं, स्थितं च इति यत् तद् दृष्ट्वा अपि अद्यापि कुरुषु खेदं न भजति मयि तु खिन्ने खेदं भजति। **तथाभूतां**—In that condition *i. e.* being roughly handled and her garments pulled away. The thought of what happened is too painful for Bhîma even now to express in actual words. So he refers to it by a mere suggestion which produces, however, a more telling effect. **दृष्ट्वा**—This and the next two words are all significant. Having actually seen (न तु श्रुत्वा). **नृप०**—नृपाणां सदः तस्याम्; in an assembly of kings and not even in private, thus adding to the gravity of the offence. **पाञ्चालतनयां**—a princess, and therefore one not used to that sort of treatment; but forced to put up with the insult on account of her connection with *us*. This was all the greater reason for us to have resented it. *Cf.* Bhíma's words addressed to Dharma when Draupadî was staked by him—एषा ह्यनर्हती बाला पाण्डवान्प्राप्य कौरवैः। त्वत्कृते क्लिश्यते क्षुद्रैर्नृशंसैरकृतात्मभिः॥ Mah. Sab. Chap. 68. 5.

सुचिरं—*i. e.* for 12 years. **वल्कलधरैः**—वल्कलानां धराः वल्कलधराः तैः। *Cf.* स वल्कवासांसि तवाधुना हरन्करोति मन्युं न कथं धनंजयः। Kir. I. 35.

अनुचिता०—अनुचिताश्च ते आरम्भाश्च तैः निभृतं यथा स्यात्तथा। lived *incognito* (concealing our true characters) engaged in unworthy, ignominious occupations.

According to the conditions entered into at the time of gambling a second time, the Páṇḍavas had to pass twelve years in a forest and one more *incognito*, the penalty of the discovery of their true characters being a forest life for another twelve years.* This last year they passed at the house of king Virâṭa under various disguises.

---

* **शकुनिरुवाच**—महाधनं ग्लहं त्वेकं शृणु मो भरतर्षभ॥ ९॥ वयं वा द्वादशाब्दानि युष्माभिर्द्यूतनिर्जिताः। प्रविशेम महारण्यं रौरवाजिनवाससः॥ १०॥ त्रयोदशं च सजने अज्ञाताः परिवत्सरं। ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश॥ ११॥ अस्माभिर्निर्जिता यूयं वने द्वादश वत्सरान्। वसध्वं कृष्णया सार्धमजिनैः प्रतिवासिताः॥ त्रयोदशं च सजने &c. Sab. 76.

Dharma lived as a gambler assuming the name 'Kamkabhaṭṭa;' Bhîma as a cook named Ballava; and Arjuna as a female music-master, under the name Bṛhannaḍâ. Nakula and Sahadeva assumed the characters of a groom and a cow-herd respectively assuming the names of Granthika and Tantipâla, while Draupadî became a maid named Sairandhri and lived as such.

For the sake of symmetry the commentators of the K. P. take उषितं, स्थितं as verbal nouns, त being added भावे; the cons. is गुरुः तथाभूतां पाञ्चालतनयां दृष्ट्वा अस्माभिः उषितं स्थितं च दृष्ट्वा खिन्ने &c. Another cons. is—पाञ्चालतनयां दृष्ट्वापि अस्माभिः...उषितं...स्थितम् । एवं सत्यपि &c. Having helplessly seen...we stayed in the forest &c. then so journed *incognito* in......; and yet my worthy brother cannot feel &c.

अद्यापि—Although such insults have been heaped upon us.

Sl. quoted in the K. P. III. as an instance of the intended sense being implied by Kâku (a particular modulation of voice) अत्र खेदं...कुरुष्विति काकोर्वैशिष्ट्यात् खेदो मयि न योग्यः कुरुषु पुनर्योग्य इति व्यज्यते ।; and again in VII. as an instance of न्यूनपददोष or the fault of the necessary words being omitted; here the words अस्माभिः in the 2nd and 3rd lines and the word इत्थं (खिन्ने) in the last line are wanted. The fault, however, is not so glaring here as the words can be easily supplied.

लङ्घनाम्भसि—*V. l.* I stand immersed in the water &c.; *i. e.* I shall entirely disobey you. With the reading ०नांहसि the मज्जन is metaphorical. नाम—here and in the next line is used अभ्युपगमे *i. e.* in the sense of 'acceptance'; I admit that, I grant that. प्राप्तानाम—I grant that I shall incur the censure of my brothers &c. but that I prefer. प्राप्ता and स्थितं are used here not in their usual sense but in that of immediate futurity the actions being looked upon as sure to happen. स्थितिमतां—keeping within the bounds of moral rectitude, never transgressing the bounds of duty. For this sense of स्थिति *cf.* स्थितेरभेत्ता (स्थितिमन्तमन्वयं) Rag. III. 27; स्थितिभिदः XI. 65, and स्थितिज्ञः Kum. I. 18. उल्लासित—flourished waved; (see com.); or this may be taken with शोणित; caused to gush forth, spilt, in anger; क्रोधादुल्लासितेन बहिरुद्वर्तितेन शोणितेन अरुणा गदा यस्य । विधेयः—विधातुं योग्यः that can be managed or forced to obey; tractable, obedient. Jag. takes एकं दिवसं with उच्छिन्दतः slaughtering the Kauravas for one day.

The sl. may also be interpreted as—until now I stood immersed in the sin (or water) of the violation of your order *i. e.*

I never emerged from it—never disobeyed you–as is well known (नाम-प्राकाश्ये). I also came to be censured along with your younger brothers; (when I at least should not have pocketed the insults so tamely). It will not be a good way in this case to interprete the line as 'I suffered condemnation even at the hands of &c. as this goes against the epithet स्थितिमतां. अद्यैकं—But to-day I cannot do it. I must disobey you and punish the Kauravas as they deserve; not because I want only to disobey you but because the humiliation and the insults offered to us have been too great for me to bear.

Sl. quoted in the D. R. as an instance of *Amarsha* or a strong desire for retaliation (lit. intolerance of an insult).

P. 13. चतुःशालं—चतस्रः शालाः (halls) अन्योन्याभिमुखाः समाहृता यत्र; a quadrangular house or quadrangle formed by four halls or buildings.

विहस्य—Bhîma smiles at his mistake, but is glad of it that he can take leave of Páñchâli also; the poet purposely makes him commit the mistake as it prepares the ground for the ensuing dialogue between Bhîma and Draupadî, necessary for the development of the plot. आमन्त्रयितव्या—Jag. takes this in the sense of 'should be consulted.' °व्यैव—We reject एव as that will mean 'I have to or must take leave of Pân., as that was not the first intention of Bhîma, but he was led to it.

कृष्णागमनं—(*a*) कृष्णाया आगमनं; (*b*) कृष्णस्य आगमनं. Sah. purposely uses the word, indirectly hinting that Bhîma should await the return of Kṛishna and do nothing in hot haste.

P. 14. अहह &c.—Bhîma is quite shocked at the proposal when half of the kingdom was due to them by the right of inheritance. तेजोपकर्षः—sinking down or decline of, loss or destruction of–majesty, spirit or energy. तेजस् is defined by भरत as अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ तद्वत्स &c.—In Bhîma's opinion, the request is so humiliating that he wishes he had not better heard it or his brother given utterance to it.

ततं—Celebrated, well known. ऊर्जितं—From ऊर्ज् 10 conj. to grow strong; hence noble, exalted. अक्षैः—दिव् governs the Inst. or the Acc.; so अक्षान् also; दिवः कर्म च । Pán. I. 4. 43. Bhîma means to say that Dharma not only lost his other possessions by gambling but along with those his high martial

spirit also. The fig. of speech here is अतिशयोक्ति as gambling had nothing to do with his तेजोपकर्ष.

Sl. qoted in K. P. VII. to show that here the word तत्, following close upon यत्, refers to the well known power of Dharma and thus belongs to the 'Protasis' and not to the 'Apodosis.'

भट्टिनी—is the title of address for attendents to use when addressing their royal mistress; this should rather be देवी as she was कृताभिषेका. *Cf.* देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी । Amara. **याज्ञसेनी**—daughter of **यज्ञसेन** a name of Drupada. **मुहुः**—may also go with स्थगित.

वैद्युतं—विद्युत इदं pertaining to lightning.

Sl. quoted in the S. D. as an instance of *Dishta* or a description under the similitude of time or place (देशकालस्वरूपेण वर्णना दिष्टमुच्यते ।)

P. 15. **यदि महाराजस्य** &c.—The reading महाराजः प्रतिकूलः भवेत् is rejected, because it goes against the context; *cf.* Draupadî's words further on (next p.) नाथ अश्रुतपूर्वं &c.; besides Draupadî would not say that as she knew that the Mahárâja would be always opposed to Bhîma's wish to take revenge. The speeches added after this (see foot-note) seem to be an interpolation. Mr. Rás'ivadeker reads—हञ्जे कथय नाथस्य ममागमनं । चेटी—यद्देव्याज्ञापयति । इति परिक्रामति । भीम॰–अश्रृण्वन् &c. But what was it that Bhíma did not hear; no speech is addressed to Bhíma; and so there is no अवधीरणा (further mentioned) also. We have therefore omitted the passage.

अवधीरणात्येषा—As Bhîma paid no heed to Chetí's words Draupadî at first felt she was slighted but on knowing the cause of his indifference she is pleased. **तदत्रास्थिता**—some read एकान्ते स्थिता but एकान्ते is not necessary. Drau. had advanced sufficiently near to Bhîma and Sah. to be seen by them and there she remained, not noticed by Bhíma being in an angry mood but noticed by Sah. as will appear from his speech on p. 18. आर्य का खलु वेला &c.

P. 16. **मथ्नामि** &c.—Present in the sense of immediate Future. Sl. quoted in the K. P. and S. D. as an instance of काकाक्षिप्तव्यङ्ग्य or the suggested sense being hinted by Káku or varying the tone. Here the suggested sense, 'I shall destroy &c.' is conveyed along with expressed sense by a suitable variation of voice–I shall *not* destroy &c.; no that

cannot be: very certainly I will: न मथ्नामीति न *i. e.* अत्र ः नामी-त्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यनिषेधसहभावेन स्थितम्। See K. P. V.

सञ्चूर्णयामि &c.—Bhîma had vowed to do all this. *Cf.* पितृभिः सह सालोक्यं मा स्म गच्छेद्वृकोदरः। यद्येतमूरुं गदया न भिन्द्यां ते (Duryod.) महाहवे॥ Mb. Chap. 71. 14; मैव स्म सुकृतान् लोकान् गच्छेत्पार्थो वृकोदरः। यदि वक्षो हि ते (addressed to Dus'.) भित्वा न पिबेच्छोणितं रणे। धार्तराष्ट्रान् रणे हत्वा मिषतां सर्वधन्विनाम्। शमं गन्तास्मि न चिरात्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते। Mb. II. Chap. 77. 21, 22. See also Chap. 68. 52., 53.

भवतां नृपतिः—भवतां is significant. He has severed his connection with them. See *supra*. p. 11 (अत एवाहं...भिन्नो भवद्भ्यः). There is nothing in the Mb., however, to warrant this. पणेन—पण is used here in the sense of 'a condition proposed or consideration offered.'

The passage beginning with चेटी—भट्टिनी...and ending with Draupadî's speech, नाथ अश्रुतपूर्वं &c. is an example of प्राप्ति, one of the *Aṅgas* of Mukhasandhi and is quoted as such in D. R. and S. D.

अव्युत्पन्न इव—As one not capable of having a reasonable interpretation, not having an intelligent sense. He dared not say अव्युत्पन्नेनेव.

जनान्तिकं—From Bharata's definition, quoted in the com., this seems to have originally meant something said by a character to another in private. The S. D. (also D. R.), however, defines it as त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा (having shut out others with the three-bannered hand *i. e.* with the fingers except the thumb and the ring-finger extended) कथाम्। अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम्॥

P. 17. इन्द्रप्रस्थ—Also called हरि-शक्र-प्रस्थ. &c. was the capital of the Páṇḍavas, founded by them after they were forced to leave Hastinápura. It was situated on the left bank of the Yamuná, between the modern Delhi and Kutub, but now lies in ruins. वृकप्रस्थ—Probably the place where poison was administered to Bhîma and called after him (वृकोदर). जयन्तं—appears, from the context, to be the place near Hastinápura where the hall for gambling was built and the द्यूतसभा held. At वारणावत the Lac-house was built (see *supra*. note on लाक्षागृह p. 10). The Mb. gives the names of the villages differently, as अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दी वारणावतम्। अवसानं तु गोविन्द किंचिदेवात्र पञ्चमम्॥ See Mb. V. Chap. 72. 15.

०नोद्घाटनमेवेदं—उद्घाटन-the unfolding of, or bringing out prominently to notice. Sah. means—Since he has named the four villages only his real object is to remind the Kauravas of the injuries done to us in those several places and not the active possession of the villages. पञ्चमं—Some see a hidden meaning in this. According to them पञ्चम means (पञ्च पञ्चभूतानि लक्षणया पञ्चभूतात्मकं देहं माति destroyes इति पञ्चमः संग्रामः). So Sah. suggests that Dharma's real object is to seek war.

साटोपं—With impatience (साटोपावेगसंभ्रमाः इति कोशः ।); or with vehemence or hauteur; with an air of indignant pride. आटोप fr. तुप् to injure, with आ and aff. अ ; the त् being chadged to ट् irregularly.

मन्ये—It is difficult to see what Jag.'s reading is from the com.; his अन्यथामन्यन्ते is not to be found in any of the Mss. consulted by Mr. Joshi.

स्वगोत्र०—अयशःस्वगोत्र० *v. l.* does not yield a good sense. The word अयशः is out of place here; for the गोत्रक्षय was dreaded because of the infamy to be attached to it. For the same reason we cannot take the comp. as a Dwandwa. If the reading is to have any meaning we must have recourse to an awkward Bah.—नास्ति यशो यस्मात् सोयशाः । अयशस्कर इत्यर्थः । यः स्वगोत्रक्षयस्तं शङ्कते तत् । But no poetic end is served by the actual use of the word अयशः. असन्धेयता—Lit. his being averse to reconciliation, irreconcilableness. दर्शिता—प्रतिपादिता *v. l.*—will clearly be shown or proved.

इतो वनं गच्छद्भिः &c.—*Cf.* भीम उवाच—अहं दुर्योधनं हन्ता कर्णं हन्ता धनंजयः । शकुनिं चाक्षकितवं सहदेवो हनिष्यति । ...सुयोधनमिमं पापं हन्तास्मि गदया युधि । अर्जुन उवाच—असूयितारं &c. see com. on III. 42. सहदेव उ०—हन्तास्मि तरसा युद्धे त्वामेवेह सबान्धवं । यदि स्थास्यसि संग्रामे क्षत्रधर्मेण सौबल ॥ नकुल उ०—...॥ तान् धार्तराष्ट्रान् दुर्वृत्तान्मुमूर्षून् कालनोदितान् । गमयिष्यामि भूयिष्ठानहं वैवस्वतक्षयम् ॥ एवं ते पुरुषव्याघ्राः सर्वे व्यायतबाहवः । प्रतिज्ञा बहुलाः कृत्वा धृतराष्ट्रमुपागमन् ॥ See Mb. II. Chap. 77. 26-45.

युष्मान्हेपयति &c.—Sl. quoted in S. D. as an instance of *Yukti* (the determination of a purpose संप्रधारणमर्थानां युक्तिः ।).

P. 18. चिरयति—Denom. verb from चिरम्. का खलु वेला—What a long time has elapsed since &c. किं with खलु or अपि has this sense; *cf.* कोपि कालस्तस्या आगत्य गतायाः । Rat. III. कोपि कालो भगवत्या मालतीमनुवर्तमानायाः । Mál. Mád. III. रोषावेश—The vehemence of anger. उदासीनेषु &c.—For, विधाय वैरं सामर्षे नरोरौ

य उदासते । प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेभिमारुतम् ॥ S'is'. II. 42. Also because अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥ Kir. I. 33. अपगतपरिभव—Whose insult is avenged. समर्थयस्व—Know or look upon as certain. समर्थय् 10th conj. to believe to be true after good thought &c.

जीवत्सु &c.—*i. e.* When we have wilfully neglected the wrong done to her, no ordinary person, but a princess herself.

P. 19. कौरव्यवंश &c.—The word कौरव्य presents a grammatical difficulty here. See com. For, when there is the idea of plurality, and females are not meant, the affix य (ण्यञ्) must be dropped according to Pân. II. 4. 62 quoted in the com. (तद्राजस्य &c.) and the proper form is कौरव. To obviate the difficulty the word कौरव्य must be taken to refer to Duryodhana alone (कुरूणां जनपदानां राजा) and then य should be added by 'तत्र साधुः' Pân. IV. 4. 98 (कौरव्ये साधवः the well-wishers of Duryodhana, the brothers being pre-eminently such.) Dîkshit also remarks कथं तर्हि कौरव्याः पशवः (Veṇ. I. 25); तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः (Rag. IV. 49) इति च । कौरव्ये पाण्ड्ये च साधवः इति समाधेयम् । Sid. Kau. on Pán. II. 4. 62.

अस्मिन्—As it stands refers to the speaker (Bhîma) who is the wild fire consuming the forest of the bamboos in the shape of tha race of the Kauravas. वंश is used here in a double sense (1) bamboos; (2) race.

मुक्तवेणी—Jag. who reads बद्धवेणीं for मुक्त॰ is compelled to give an awkward defence of his reading. कृष्णा—there is a pun on the word कृष्णा; it means (1) Draupadî; (2) black; मुक्तवेणीमेनां कृष्णां कृष्णां धूमशिखामिव स्पृशन्. Jag. prefers the reading एतां for एनां and remarks that एनां cannot be used since there is no अन्वादेश (See Gr. § 137.); but when we take अस्मिन् to refer to Draupadî there is अन्वादेश. There is a confusion of ideas here. The poet doubtless wanted to compare Draupadî to a wild fire she being the chief cause of the enmity, and her dishevelled hair to a line of black smoke issuing forth from it, but did not express the ideas clearly. For वेणी being compared to धूमशिखा *cf.* नन्दकुलकालभुजगीं कोपानलबहलनीलधूमलताम् । Mud. I. 9. The figures in this stanza are *Rûpaka* and *Upamá* blended to-gether.

युक्तमेतत् &c.—Mark Bhîma's magnanimity of heart. Although he hates Duryodhana bitterly he has reverence for his mother even when angry.

P. 20. साहचर्यात्—From their constant association with. *Cf.* संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति and वीणा वाणी नरश्च नारी च। पुरुषविशेषं प्राप्य भवन्ति योग्या अयोग्याश्च । Hit. मधुरा—*i. e.* naturally sweet. विटपिन्—विटपः शाखाविस्तारोऽस्यास्तीति । मूर्च्छयते—causes to faint, induces a swoon, here the use of the Atm. is arbitrary as the fruit of the action does not acrue to the agent; or read मूर्च्छयति. The fig. of speech here is *Drishṭánta.*

P. 21. युष्माकममुक्तेषु—While your locks are not yet unbound (which they will be when your husbands are killed in the ensuing war). By युष्माकं she refers not only to Bhá. but to the wives of all the Kauravas. She means as Bhîma has vowed to tie up Draupadî's hair with his hands dipped in the blood of Duryodhana and after having drunk the blood of Dus's'ásana, Draupadì's hair can only be tied up after the two and for the matter of that all the Kauravas are killed. This will cause the previous untying of the hair of the wives of the Kauravas. This she brings prominently to Bhánumatì's notice by this—a retort which is as clever as it is pointed.

This speech is cited in S. D. as an instance of हेतु *i. e.* a brief speech conveying the intended meaning, or hinting at the desired *denouement*, by furnishing a reason (हेतुर्वाक्यं समासोक्तमिष्टकृद्धेतुदर्शनात्). Here the reason of Draupadî's hair not being bound up is that Bhánumatì's is not yet let down.

स्त्यान—*P. p. p.* of स्त्यै to be collected into a mass; congealed. अवनद्ध—adhering, sticking. Jag. reads अपविद्ध gushing forth.

Sl. quoted in S. D. as an instance of *Parinyása* (an *añga* of *Mukhasandhi*) or fixing upon the desired object. D. R., however, quotes this as an instance of Samádhána, remarking—अत्र वेणीसंहारहेतोः क्रोधबीजस्य पुनरुपादानात्समाधानम् । and further as an instance of सन्धि (one of the añgas of Nirvahaṇa).

किं नाथ &c.—This, according to S. D., furnishes an instance of *Vilobhana* (गुणाख्यानं विलोभनं).

अनुगृह्णन्तु—Look upon with favour, follow up, act agreeably to your wishes. Draupadî know that Bhîma had the power and strength of mind to carry out his resolution; what she feared was that his brothers might not co-operate with him. Jag. reads the whole speech differently. His reading (see com.) appears at first sight to be better. It is natural that

Drau., who knew Duryodhana's hardihood and skill in using the mace, should wish for an intercession of the deities to ensure success to Bhîma. But the context does not justify that. Her object here is, therefore, to encourage Bhîma and at the same time to fling a gentle taunt at Sah. and others for their inactivity. Sahadeva, however, moved by the occasion promises co-operation on his part, as also on that, of his brothers.

P. 22. मथन—Jag. takes this in the sense of the 'Churning handle *i. e.* the mountain itself,' but it is better to take it in the sense of the act of churning (विलोडन). आयस्त—violently agitated, tossed about. It is better to take this as qualifying अम्भः. As the mountain was forcible whirled round water was thrown up forming a cavity in the centre. प्लुत—rising up. कुहर—The cavern-like-cavity formed by the circular motion of the water forcibly agitated. It is difficult to understand what Jag. means by his मध्यं तेन चलन्. We may take कुहर to mean caverns of the mountain, as it moved round with its caverns indundated by the water &c. धीर—deep. कोणाघातेषु–As it is beaten with the stick. This seems to be the natural meaning. Jag. assigns a technical meaning to कोणाघात *viz.* the confused sound of thousands of *Dhakkas* (a kind of small drum) and hundreds of *Bheris* (a kind of drum) beaten simultaneously. If this sense is adopted the meaning will be the sound of which when beaten along with thousands of smaller drums beaten together, is as stunning as the roar produced by the clash of &c. संघट्ट—a clash or collision. कुरुकुलनिधनस्य विनाशस्य उत्पादभूतो (portentous) निर्घातवातः a fierce hurricane. वायुना निहतो वायुर्गगनाच्च पतत्यधः। प्रचण्डघोरनिर्घोषो निर्घात इति कथ्यते ॥

कञ्चुकी—See com.; so called probably from the long thin cloak he wore. He wns generally a Bráhmaṇa, who could command the respect of the ladies committed to his care by reason of his age and the many good qualities he possessed. He, however, is generally represented as sorrowing over his own condition, which forces him to toil on notwithstanding his decrepitude. See Act II. *Cf.* Vik. III. 1, Mud. III. 1, S'ák. V. 3; &c.

भगवान् वासुदेवः—The sentence is not completed. As soon as the Kañ. uttered the name of Vásudeva he was interrupted by the party. His next speech completes the sentence.

संयन्तुं—संयमितुं *v. l.* Cau. of यम् caused to be bound or captured.

P. 23. तेजःसंपात—May mean the flood of heavenly light or the fall of *i. e.* encountering the lustre of. See Mah. Bhár. Ud. P. 130–131.

आकाशे—See p. 29. ०पांसन—the defiler or disgracer of, the bane of. पांसु-शु-ल too will have the same meaning (from पांसु pollution &c. and the possessive aff. ल). ०मर्यादे—मर्यादा the limits or bounds of respect due to the divine Vásudeva. निमित्तमात्रेण—निमित्तमेव निमित्तमात्रं तेन—will be merely an (outward) cause; really your fate is sealed by your sins (unrighteous conduct). *Cf.* मयैवेते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् । Bg. XI. 33.

स्वेन रूपेण—In his real character, who he really is; is he misled by his outward form only (*viz.* that of a mortal)?

आत्मारामा॰&c.—Construe आत्मारामा निर्विकल्पे समाधौ विहितमतयः ज्ञानोद्रेकात् विघटिततमोग्रन्थयः सत्वनिष्ठाः [योगिनः] यं तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्कमपि वीक्षन्ते तममुं पुराणं देवं मोहान्धः अयं कथं वेत्तु ।

आत्मारामाः—आत्मनि आरमन्तीति who take delight in contemplating the self. The term आत्मा is thus explained—यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति गीयते ॥ Jag.'s first explanation is farfetched. Some explain as आत्मैव आरामो क्रीडास्थानं येषां ते । आत्मनि आरामो येषामिति वा with whom the inner self is the place of recreation; or who delight or find recreation in the inner self. विहितमतयः—who have set their minds firmly on. ०रतयः is the reading of some of the printed editions, of some Mss. of Jag. and also of K. P. This is a good reading by itself but that there is the repetition of the idea of रति which mars the beauty of a good poem. Besides what one loves one does not always practise.

निर्विल्कपे समाधौ—*Samádhi* is abstract meditation, concentration of mind on one particular object (the Supreme Spirit). It is of two kinds सविकल्पक and निर्विकल्पक (which according to Râmatîrtha correspond with the संप्रज्ञातस॰ and the असंप्रज्ञातस॰ of the Yoga). The सवि॰ forms the lower and the निर्विक॰ the higher stage of mental abstraction. In the सविक॰ while the mind is entirety withdrawn from the external universe there lingers still a consciousness of the individual self. निर्विकल्पकस॰ or *Samádhi* is the concentration of the mind exclusively upon

one entity without distinct and separate consciousness of the knower, the known and the knowable, and without self-consciousness even:—निर्विकल्पस्तु ज्ञातृज्ञान (ज्ञेय) आदिविकल्पलयापेक्षयाऽद्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारितायाश्चित्तवृत्तेरतितरामेकीभावेनावस्थानम् । For fuller information on the subject, see Vedántasára or Patañjali's Yog. I. 43. 46, 51; III. 3, &c.

ज्ञानोद्रे०—ज्ञान is here तत्वज्ञान or the knowledge of the true nature of Brahma. तमोग्रन्थय:—*Tamas* is what is technically called अविद्या or अज्ञान *i. e.* ignorance of one's true nature, the nature of the cosmos and one's relation to Brahma–which envelops one's Jnána. *Cf.* अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः । Bg. V. 15. &c. भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः &c. Muṇḍ. II. 2. 8.

सत्त्वनिष्ठाः—*Satva,* the best of the three qualities, is the quality of goodness &c. तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयं । सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ Bg. XIV. 6. It is only when the operations of the *Rajas* and *Tamas* qualities are totally suspended and pure *Satva* only prevails, that a manifestation of Brahma, leading to the annihilation of the three qualities and finally to *Moksha,* is obtained. *Cf.* वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । &c. Muṇḍ. III. 2. 6.

किमपि—अनिर्वचनीयं whose nature cannot be exactly described by means of attributes. *Cf.* अन्यदेवेतद्विदितादथोऽविदितादधि; यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते &c. Ken. I. 3. 4. स एष नेति नेत्यात्मा अस्थूलमनणु &c. Bṛh. II. 3. 6.

मोहान्धः—*Cf.* मूढोयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् । ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ Bg. VII. 25. III. 32. See also XV. 10. 11.

पुराण—पुरा + नव or पुराभवः; पृषोदरादिः (irregularly derived). अजो नित्यः शाश्वतोयं पुराणः । Bg. II. 20.

जयन्धर—Some read मैत्रेय, but the former better corresponds to विनयन्धर the Kañ. of the Kauravas. Again मैत्रेय is not a proper form of address for a Kañchukin.

अध्यवस्यति—सो with अधि and अव means to determine upon, to do with a firm resolve or after deliberation.

P. 24. द्रुपद—King of the Páñchálas. The Páñchála country lay between the Yamuná and the Ganges and is therefore the Gantetic Doab.

विराट—King of the Matsya country (which lay to the west of Dholpur. Vairáṭa, the capital of the country, is probably the same as Bairat, 40 miles north of Jeypore). वृष्णि and अन्धक sons of युधाजित् and ancestors of Kṛishṇa. अक्षौहिणी—अक्षाणां रथानामूहः समूहोऽस्त्यस्याः। For the Sandhi see Var. on Pán. VI. 1. 89; Gr. § 20. It is a large army consisting of 21870 chariots, as many elephants, 65610 horse (*i. e.* 3 times the number of chariots) and 109350 foot (*i. e.* 5 times the number of chariots). See Mb. Adi. II. 23-26. See com. p. 43

सत्यव्रत—Although fraud was played upon him he checked his anger as he wished to keep up his vow of truth and so stuck to the condition imposed upon him at the time of gambling, *viz.* that of passing 12 years of exile and one of a life *incognito*. मन्दीकृतं—The intensity of which was lessened. Jag. supplies मया which is evidently wrong. It should be युधिष्ठिरेण.

विस्मर्तुमपीहितं—This is rather a strange expression, the idea of विस्मरण not fitting in well with fire; we should expect some such word as शमयितुं instead of विस्मर्तुं. Perhaps the idea uppermost in the poet's mind was that of क्रोध and so he forgot to keep up the metaphor he was using. शमवता—gives the हेतु why he wished even to forget the injuries that had given rise to his wrath. शम—the power not to allow the mind to be affected by anger &c. शान्तिं कुलस्ये०—*Cf.* न चाहं कामये पापमपिकीटपिपीलयोः। किं पुनर्ज्ञातिषु वधं कामयेयं कथंचन। एतदर्थं मया तात पञ्चग्रामाः पुरा वृताः॥ &c. Mah. Bhár. Udyog. Chap. 163. 26, 27.

अरणि—A piece (of the *S'ami tree*) used by *Agnihotrins* to produce the sacred fire by rubbing. संभृत—generated. Cons. यद् महद् यौधिष्ठिरं क्रोधज्योतिः द्यूता० ०कर्षणैरुद्दीपितं सत् सत्यव्रत० &c. तदिदं &c.

This Sl., together with the sentence भो भो &c., is quoted in S. D. as an instance of Sama'dhána, the seed cast being here properly laid, as it were, as it is agreed upon by the principal personage. The D. R., however, cites this as an instance of *Udbheda* (the disclosure of what was hidden) remarking अत्र छन्नस्य द्रौपदीकेशसंयमनहेतोर्युधिष्ठिरक्रोधस्योद्भेदनादुद्भेदः।

P. 25. मांसलः—Loud and deep. That the comparision to स्तनित should be intelligible, this should be मांसलध्वनिः; for the drum is not deep and loud like the thunder but its sound. The expression therefore is faulty. *Cf.* प्रतिभिन्नपुष्करावर्तकस्तनितमांसलः Mv. II.

This speech is cited in D. R. and S. D. (with the reading मंथर: for मांसल:) as an instance of परिभावना (परिभावोद्भुतावेश:).

चत्वार: &c.—उपदेष्टा–called उपद्रष्टा or सदस्य:. *Cf.* सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिन: समामनन्ति स कर्मणामुपद्रष्टा भवति । As'va. sût. XIII. 23. स भगवानित्यनेन तादृशस्योपद्रष्टृत्वेऽवश्यं कार्यसिद्धिरिति ध्वनितम् ।—Udyota on K. P.

अध्वर:—is variously derived. न ध्वरति इति हिंसारहित: । न हि अग्निना सर्वत: पालितं यज्ञं राक्षसा हिंसितुं प्रभवन्ति । Sáyaná on Rgveda I. 1. 4; or न ध्वरति कुटिलो भवति which never proves crooked *i. e.* always gives its appointed reward; or अध्वानं स्वर्गमार्गं राति ददाति । which opens up the path to heaven. See notes on Rag. I. 31.

दीक्षित:—One who has taken the Dîkshá *i. e.* who, after the performance of the initiatory ceremony at a sacrifice, has its direction and also has to observe certain rules of conduct during its performance. गृहीतव्रता—The wife of the sacrificer after he has taken the Dîkshâ must also observe certain rules of conduct forming part of the Dîksha'. The व्रत observed by Draupadî here was that of wearing her hair loose. पशव:—*i. e.* the hundred animals tied to the middle post and killed in an As'vamedha sacrifice. परिभव०—परिभवजन्या: क्लेशास्तेषां &c. फलं—For says the S'ṛiti—तरति मृतिं तरति शोकं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजेत । स्फारं–p. p. p. of स्फाय् 1. A. to grow large, to expand; here used adverbially;—loudly and sonorously; स्निग्धं यथा तथा । ताडने स्निग्धशब्दोदयाज्जयसूचनम् । Com. on K. P. यशोदुंदुभि:—यशोर्थ: दुंदुभि: a comp. of the S'akapár. class. यशो०—*v. l.* हत: (being beaten).

Sl. quoted in K. P. VII. as an instance of the fault of expression called ' अभवन्मतयोग (absence of the intended connection). For here the word संग्रामाध्वर is evidently intended to be connected with each of the different clauses and should have stood separately as संग्रामाध्वरे; *e. g.* संग्रामाध्वरे वयं चत्वार: ऋत्विज:, संग्रामाध्वरे हरि: कर्मोपदेष्टा । &c.; but being compounded with दीक्षित, it goes with नरपति only and cannot be grammatically connected with the other clauses.

विक्रमानुरूपं—may be an *adj.*; विक्रमस्य अनुरूपं कर्म; or *adv.* ०रूपं The passage यथास्यात्तथा in a manner worthy of &c. सह०—अयि गच्छाम: &c. भीम:—कुरुकुलक्षयाय—is quoted as an instance of *Karana* (one of the angas of Muk. S.) S. D. and D. R.

P. 26. धारयन्ती—with moisture in her eyes (caused by emotion); or, checking her tears.

भूयः—Again; goes with पश्यति. Jag., however, who reads क्षान्ति for क्लान्ति takes it as a part of the comp. परिभव &c. In this case it may better be taken with क्षान्ति,—भूयः (again and again) या परिभवस्य क्षान्तिः (forgiving or putting up with) तया या लज्जा तया विधुरितं (depressed, miserable, sad) आननं यस्य. क्लान्ति—depression of spirits, dejection. अनि०—निःशेषिताः killed to a man (lit. without one remaining) कौरव्या येन स न भवतीति. वृकोदर—वृकस्येव उदरं यस्य the wolf-bellied, having the appetite of a wolf; or वृकनामाग्निः उदरे यस्य.

D. R. cites this as an instance of Vidhána (संग्रामस्य सुखदुःखहेतुत्वाद्विधानं); and as one of S. D. of Udbheda (the shooting forth of the Bîja).

०शरीराः—*i. e.* शरीररक्षाः heedless of the safety of your body. Jag. reads ०शरीरावरणाः without attending to the protection (lit. covering with an armour &c.) of. अप्रमत्त—&c. अप्रमत्तैः अप्रमत्तं यथा तथा इति वा संचरणीयानि. *Cf.* Málatí's similar request अप्रमत्ताः परिक्रामत Mál. Mâd. p. 167. For the use of the pot. p. p. to express a precept of conduct *cf.* S'ak.–विनीतवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम. अयि सुक्षत्रिये—By addressing her as a सुक्ष० Bhîma means to say that she should not have any vain misgivings or fears. After this some read समर्था वयं &c. but this is superfluous as the same idea is expressed in the following sl.

P. 27. आस्फाल—forcibly striking against, collision. भिन्न—mangled, shattered. मस्तिष्क—the brain. स्फीत—what has grown large or expansive: abundant, increased स्फीतं यदसृक् (the large quantity of blood) तस्य पानगोष्ठ्यः (drinking parties) तासु रसन्त्यः अशिवशिवा एव तूर्याणि तैः (to the accompaniment of) नृत्यन्तः कबन्धा यस्मिन् । A headless trunk is said to dance on a battle-field when a thousand warriors are killed at a time. For female jackals gathering at a battlefield to feast on dead bodies *cf.* VII. 50; also नृत्यत्कबन्धं समरे ददर्श । Rag. VII. 51. The तूर्य was sounded both on martial, as well as auspicious, occasions; *cf.* Raghu VII. 38, XIV. 10; Kum. I. 23 (तूर्य *v. l.* for शंख), VII. 10. ०एकार्णवः—the one ocean (all the seven being amalgamated into it); implies the vastness of the forces.

Act II.

With the second Act begins the Pratimukha Sandhi indicating a further sprouting up of the Bíja, as the invincible Bhîshma is laid low on a bed of arrows and Abhimanyu is killed, but which is to be developed further as Karna and others are not yet killed

P. 28. अम्बा०—*i. e.* Gândhârí. समय—a customary duty, a ceremonial custom. As a dutiful daughter-in-law (as is required of all daughters-in-law) Bhânu, was in the habit of paying her respects to her mother-in-law every morning.

राधेय—a matronymic of Karna. Kuntí, wishing to try the efficacy of the charms she had obtained from Durvásas, (and by means of which she was to have sons), invoked the god Sun, while yet a virgin residing at her father's house, and got a son from him. Afraid of public slander she dropped the boy into a river and as he was being carried on by the current he was found by Adhiratha Dhṛtarâshtra's charioteer, who presented him to his wife, Râdhá. She reared up the child with maternal care. Hence Karna came to be called Sûtaputra, Rádheya &c. (though named Vasushena by his foster parents). Struck with his martial skill and physical power, which were equal, if not superior, to Arjuna's, Duryodhana at once received him into his favour and made him king of the Anga country. He was the very type of a faithful friend and as a donor, was unrivalled. On the fall of Drona, he assumed command of the Kaurava forces and maintained the field against the Pándavas for two days (अहनी युयुधे द्वे तु कर्णः परबलार्दनः। Mb. I. 231.) For other particulars, see *infra.* notes on III. 33; V. 18. जयद्रथ—King of Sindhudes'a and brother-in-law of Duryodhana, being the husband of Duhss'alá, Dhṛtarâshtra's daughter.

सभाजयितव्याः—have to be honoured or congratulated upon. सभाजय् 10 A. to approach for showing one's joy or for receiving (प्रीतिदर्शनयोः); hence to honour, respect; *cf.* स्नेहात्सभाजयितुमेत्य &c. Uttar. I. 7. संभावयितव्याः *V. l.* (which is also Jag's reading) has the same meaning. Jag's संनिहितीकर्तव्याः is, however, strange, unless it means–should be placed near, or approached, as a mark of special respect. This desire on the part of

Duryodhana to honour his generals for having encompassed Abhimanyu's death, though in a manner not at all compatible with the rules of honourable war-fare bears testimony to the levity of his mind and is intended to be indicated as the first trait of his character. गन्तव्यमिति—This इति is redundant and should be omitted, since यत् follows (यन्मम).

प्रभविष्णुता—Might, all reaching authority, or power to control. The Kanchukî is struck with the power which Duryodhana exerted over the different departments of the kingdom. *Cf.* कृतारिषड्वर्गजयेन मानवीमगम्यरूपां पदवीं प्रपित्सुना । विभज्य नक्तंदिवमस्ततन्द्रिणा वितन्यते तेन नयेन पौरुषम् ॥ Kir. I. 9. यन्मम &c.—Since my business in the harem, although I am stricken down with age, is just limited to my keeping within the proper limits of action (मर्यादा एव मर्यादामात्रं मर्यादापर्यवसन्न as Jag. takes it) *i. e.* I am not allowed a free course of action, as I should be, being an old man. It does not seem to mean 'merely formal' as some take it, since he had to do all the duties incumbent upon his office, as is clear from the context. अन्तःपुरिक—अन्तःपुरे नियुक्तः fr. अन्तःपुर+इक (ठक्). व्यावहारिक—fitted for the duties peculiar to the post.

नोच्चैः &c.—Having eyes I could never lift them up and see things passing about. ईक्षितुं *V. l.* is not preferred as it violates प्रक्रम 'symmetry' (भग्नप्रक्रमत्वात्). अलं श्रुत्वापि &c.—Although I heard something fully, I had as if not heard it, *i. e.* I was obliged to show as if I had not heard it (for fear of getting into trouble in case there were disclosures of secrets). *Cf.* Bána's magnificent passage, भृत्या अपि त एव ये च विद्यमानेपि स्वात्मनि अस्वाधीनसकलेन्द्रियवृत्तयः पश्यन्तोपि अन्धा इव शृण्वन्तोपि बधिरा इव वाग्मिनोपि मूका इव जानन्तोपि जडा इव...स्वामिचित्तादर्शे प्रतिबिम्बवद्वर्तन्ते । Kâd. p. 470.

अधिकार इति—as required by my office or duty as a Kanchukí. अधिकृता—attached to my office as its badge (which I am bound to wear as a Kan.). *Cf.* आचार इत्यवहितेन मया गृहीता या वेत्रयष्टिरवरोधगृहेषु राज्ञः । S'ák. V. 3.

सर्वत्र स्खलितेषु &c.—I, who attended to *i. e.* was careful to avoid all kinds of mistakes (in behaviour) lest I might tresspass upon the laws of propriety, never acted haughtily *i. e.* always acted humbly. Or, although I took notice of the shortcomings of the occupants of the harem, I never bore myself

up haughtily (taking advantage of my knowledge). *Cf.* जानन्तोपि जडा इव quoted above.

सेवास्वीकृत &c.—सेवया स्वीकृतं जीवितं यस्य lit. I whose life was in the power of servitude, I who had sold my independence of action to service. Jag. analyses the comp differently. According to him, the meaning will be that the Kanch.'s life of servitude was the result of his deeds in a previous life (प्रारब्ध). He was born simply to serve. किं नाम—What is there that old age has made me do? *i. e.* service has forced me to undergo all the misery that old age usually entails upon a man and that old age has subjected me to no new trouble.

P. 29. विहंगिका—name of a maid-servant. It is difficult to see what Jag. means by his पक्षिवधूः. Probably he had in his mind some speaking bird like the Sârikâ of the Ratnâvalî.

आकाशे—This stage direction is used to indicate a speech in the air (आकाशभाषितं) *i. e.* a conversation carried on by a character with some one not actually present on the stage. The party on the stage asks questions and pretends to hear replies to these, which he or she loudly repeats that the audience may be enlightened as to the part of the story to follow. This device is used in dramas to avoid the unnecessary introduction of a fresh character or of a scene which may not be much interesting. किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत्। श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत्स्यादाकाशभाषितम्॥ D. R.

श्वश्रूजन—जन appears here to refer to an individual (Duryodhana's mother, as is clear from Dur.'s words अम्बायाः पाद० &c. see p. 28) as it sometimes does; *cf.* स किं त्वया दासजनः प्रसाद्यते। Vik. III. 13. न च संनिहितोत्र गुरुजनः। Sa'k. p. 54; but more often it signifies a collection; as ऋष्यशृंगाश्रमे गुरुजनस्तदासीत् Uttar.; सखीजनस्ते किमुतार्द्रसौहृदः। Vik. I. 9 &c.

कर्णं दत्वा—Although there was no body on the stage, he gesticulates as if he hears the reply to his question. समरवि०—goes with आरब्धनियमा. Some read देवगृहे बालो०; Jag's reading is देवगृहबा०; see com. महाराजस्य—should rather be महाराजाय. उद्यतेषु &c.—when they are up in arms; actively set against. बलवत्स्व० &c.—वासुदेवसहायेषु-This is emphatic-The question of their strength or weakness apart, when they are backed up, assisted by Vâsudeva—a fact which the king should not have

overlooked). बलवत्सु अथवा किं बलवत्सु &c. *V. l.* is found in D. R. and therefore is as old as that work. It means–when he has such strong foes, or why refer, to their strength–when they have such an ally as Vásudeva. ०विहारमनुभवति—This is another trait of Duryodhana's morally degraded character. अयथातथम्--Lit. not as it should really be, improper, unbecoming. तथा सत्यम् अनतिक्रम्य वर्तते यथातथं तन्न भवतीति ।

अकुण्ठपरशोः—whose battle axe was never impeded or blunted in its operation. *Cf.* बिभ्रतोऽस्त्रमचलेप्यकुण्ठितं &c. Rag. XI. 74. तस्यापि मुनेः—of so renowned a sage as Parashurâma. Bhavabhûti thus describes him—उत्खातक्षितिपालवंशगहनास्त्रिःसप्तकृत्वो दिशः कृत्वा विश्रुतकार्तिकेयविजयश्लाघ्यश्च बाह्वोर्बलात् । सद्वीपामथ काश्यपाय मुनये दत्वाश्वमेधे महीं शस्त्रन्यस्तसमुद्रदत्तविषयं लब्ध्वा तपस्तप्यते ॥ Mv. II. 19. *Cf.* त्रिः सप्तकृत्वो जगतीपतीनां हन्ता गुरुर्यस्य स जामदग्न्यः । वीर्यावधूतः स्म तदा विवेद प्रकर्षमाधारवशं गुणानाम् ॥ Kir. III. 18. See Mb. V. 185. 8.

ताप—mental disquietude, grief. भीष्मः शरैः शायितः—शायित *p. p.* of शी cau. See Mb. VI. 120. 87–90. Bhíshma—also called Sántanava and Gângeya. The youngest of the eight sons of S'antanu by Gangá, Bhîshma, also ealled S'an. and Ganga being the youngest was formed of the portions of the 8 Vasus (एष पर्यायवासो मे वसूनां संनिधौ कृतः । Mb. I. 98. 24). As he relinquished his claim to the throne and took the dreadful vow of life-long celibacy just to please his father—who had set his heart on Satyavatí, a fisherman's daughter, but whom he could not marry owing to the condition imposed upon him by her parents that her son should succeed to the throne, in case she bore one to the king, to the exclusion of S'ántanava and thus made his marriage with her possible—he came to be called Bhîshma. ततोऽन्तरिक्षेऽप्सरसो देवाः सर्षिगणास्तदा । अभ्यवर्षन्त कुसुमैर्भीष्मोय (भयंकरकर्मकारित्वात्) मिति चाब्रुवन् ॥ Mb. I. 100. 98. He was renowned for his continence, wisdom, bravery, and firmness of resolve. He was the greatest warrior of his time and was known for his piety. In the great war he took the side of the Kauravas and fell on the tenth day of his generalship, wounded by Arjuna with the assistance of S'ikhandin. But as he had got from his father the power of dying at will (तच्छ्रुत्वा दुष्करं कर्म कृतं भीष्मेण शान्तनुः । स्वच्छन्दमरणं तुष्टो ददौ तस्मै महात्मने ॥ Ma. I. 100. 102) he lay on a bed of darts and waited for his death till the sun had crossed the vernal equinox. Other

particulars are too well known to the Hindu youth to need mention here.

Allusion :—see Shikhandin further on (p. 32).

प्रौढ॰—Full-developed, veteran; प्रौढाश्च ते अनेके च धनुर्धरास्ते च ते अरयश्च तेषाम्। प्रीतः—When on the contrary he should have been ashamed of the deed. अभिमन्योर्वधात—See Dronap. ch. *XXXIII.*

The passage beginning with कञ्चुकी–योयमुद्यतेषु...to अभिमन्योर्वधात्' is cited in D. R. as an instance of परिसर्प, one of the *angas* of प्रतिमुखसन्धि.

P. 30. विष्कंभकः—See p. 5 com. वृत्तवर्तिष्य &c.; एकानेककृतः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्यमैः ॥ D. R. An intertude in the form of a monologue or dialogue in the beginning of an Act and expressing parts of the action, both past and future, not acted on the stage. It is carried on by characters other than the chief ones and is pure, when carried on by middling persons and mixed when performed by a low and a middling character. The present Vishkambhaka is intended to inform the andience of the fall of Bhíshma and the death of Abhimanyu–events not represented on the stage.

स्वप्नदर्शन॰—The sight seen in a dream. ॰धीरभावा—धैया. धैर्य—Tranquillity or an unruffled condition of the mind under any circumstances; fortitude. प्रतिष्ठापयन्त्यौ—प्रतिष्ठापय् lit. to set things right; hence to make them turn out auspicious. दूर्वादि–Dûrvá is held to be sacred and if worn on the person is supposed to ward off evil, being auspicious (माङ्गल्या).

The mention of her dream by Bhánumatî and its pacification suggested by her friend form two of the angas of प्रतिमुखसन्धि named विधूत and शम.

P. 31. गुप्त्या—By secret means. साक्षात्—openly.

द्रोण—Son of the sage भरद्वाज and the military preceptor of the Kauravas and Pándavas. He was profoundly adept in the science of arms which he learned from Agnivesha and then from Parashurâma. He was also a great Vedic scholar and knew the political as well as the other S'âstras. वेदवेदाङ्गविद्वान्स तपसा दग्धकिल्बिषः।...स रामस्य धनुर्वेदे दिव्याण्यस्त्राणि चैव ह। श्रुत्वा तेषु मनश्चक्रे नीतिशास्त्रे तथैव च॥ &c. Adip. ch. 130. He became the

general of Duryodhana's army after Bhishma and maintained the struggle for five days. Though 85 years old—his head all hoary—he fought like a sturdy youth and moved on the battle field with the agility of a boy of sixteen. Being insulted by the Drupada-king he humbled his pride through his pupils and wrested from him half of his kingdom. As he was not to be killed by any warrior when fighting bow in hand, his death was encompassed by the Pândavas in the manner explained in the third Act.

P. 32. राजा—विनयंधर &c. Here Dur. speaks out what was passing in his mind, though the Kan. did not say that actually. This shows that he was inwardly conscious of the ignominy attaching to the act, though he tries to defend it.

कुरुपुङ्गवानां—कुरुषु श्रेष्ठाः कुरुपुंगवाः। A Karm. comp.; (नित्यसमासः). शिखण्डिन्—Ambâ, the eldest daughter of the king of Kâshi told Bhishma, when the latter had carried her off along with her two sisters, Ambika' and Amba'lik'a, to Hastinapur to be the wives of his brother Vichitravírya, that her heart was given to king S'álva and that she wanted to marry him. Bhìshma, accordingly, allowed her to go to the king, who, however, rejected her, as she had lived in another man's house. Thus discomfited and not daring to go back to Bhísma, she went to the penance grove of the sage S'aikhâvalya, where she saw her maternal grandfather, the royal sage Hotraváhana. He told her that he would try to avenge the wrong done to her by Bhíshma by requesting his friend Parashurama to interfere on her behalf. Parashurama did interfere in her behalf, but Bhishma proving firm in his resolve, a fight took place between the two in which neither party would yield to the other. The sages, however, interfered in the matter and induced Bhargava to lay down arms. Ambâ then went to a forest and practised penance with the desire of revenging herself on Bhishma. Siva promised her the desired vengeance in another life and she was born as Shikhandinì, being the daughter of Drupada. The girl was, however, given out as a male child and reared up as such. In due course of time she was also married to a daughter of Hiranyavarman, who, on knowing the deception, wanted to attack the kingdom of Drupada. But Shikhandinì, by practising penance, secured the favour of a Yaksha who exchanged his sex with her. She thus became a real male

under the name of S'ikhandin. As Bhisma never fought with S'ikh., who was originally a woman, he became the means of killing Bhi'shma as stated here.

Sloka quoted in S. D. as an instance of Les'a, (statement setting forth similitude). See VI. 193.

सवैलक्ष्यम्--with embarrassment. The Kan. was embarrassed because his master did not only relish his remark but took him to task for it. To flatter him, therefore, he offers his explanation of what he said by saying न मम &c. Here मम is emphatic—that was not *my* meaning. He meant to say भवत्पौरुष &c.--we have never hitherto witnessed your valour having failed and so there was nothing strange if Abhi. was killed. The words of the Kan. may also have a hidden meaning. This is not my fixed or final opinin (संकल्प). I said so because we had never before witnessed such failure of your prowess as was shown on this occasion when so many of your renowned generals combined to kill Abhimanyu fighting all alone.

प्रतीघातः--The final vowel of a preposition may optionally be lengthened when the aff. अ (घञ्) is added, except when mankind is meant, by उपसर्गस्य धञ्यमनुष्ये बहुलम् । Pân. VI. 3. 122.

एवमिदम्—Dur. understanding Kan.'s words in their ostensible sense is pleased, but by a slip of the tongue in his hurry gives utterance to ominous words.

सहभृत्य०—An instance of भ्रंश or slip:—*i. e.* when a proud speaker says something which happens to be the reverse of what was intended by him. Dur. should have said सुयोधनः पाण्डुसुतम्.

व्याक्षिप्तं—Lit. tossed about, upset, uneasy. आदेशय—point out, show.

P. 33. प्रकार–a collection; flowery presentation. Probably the idea is the same as in भ्रमरसंघट्टपतितैः कुसुमैः स्वयमिव कृतोपचारः । Vik. II. श्यामलता—a kind of creeper; here its flowers. Or श्यामलता (an abs. noun from श्यामल) सौभाग्य 'the rich dark green beauty of the garden (presented by the foliage). Jag. reads उद्वेल्लितवृन्तबन्धुर &c. which is probably better; it means उद्वेल्लितानि वृन्तानि stems of flowers यासां ताः बन्धुराः lovely च याः शेफालिकाः the Sphaliká creepers ताभिः &c. In which flowery offerings are presented by &c.

प्रालेय—Frost. कराल—rugged. पुष्पैः—lotus-flowers. सान्द्र—concentrated, thick. पत्—meaning 'to go' to is transitive.

इदमपरम्—The king notices another feature of the beauty of the garden.

जृम्भारम्भ०—The epithets here apply to bees, as well as to kings. जृम्भा–Opening; blooming. दलोपान्तजाल०–the interstices or openings between the petals of flowers; (2) the lattices of windows near the petals of blooming flowers. In the case of kings, we are to suppose the flowers to grow near the latticed windows of their palaces. Or दलोपान्तवज्जालानि—the lattices resembling the opening petals &c. घनपरिमल—(1) having a strong scent but faintly seen. The अङ्गराग here is of course the pollen of the lotus flowers with which the bodies of the bees were covered; (2) घन may mean the sandal ointment applied to the body; or the first sense will also do with greater propriety here; or घनपरिमल may mean दृढपरिमलन being greatly crushed (by their close rollings in the bed). विकच०—In both cases नलिनी must mean by *lakshaná* lotus-flowers; (1) The beds in the forms of the interiors of lotus flowers; (2) the beds having the petals of lotus flowers under the bed sheets. The fig. here is Upamá; without the words नृपतय इव it will be समासोक्ति.

P. 34. पर्युपास्यमानां—Waited upon, attended by. उपकल्पयितुम्—*i. e.* to fit it up with its equipments; to prepare it for battle. अनुपदं—पदमनु avya. comp.; closely following your footsteps; close upon your heels. नकुलेन—means both, a mungoose and the son of Madrí, of that name. Nakula was very handsome in person.

The scene here between Bhân. and Dur. is very ingeniously planned and cleverly executed, though perhaps with some injustice to Duryodhana as a husband.

P. 35. सन्तापाव०—Notice the poet's skill in introducing the king at this stage of the conversation between Bhân. and her two companions. Otherwise there would have been no room left for him to suspect Bhân.'s chastity.

समर्थितः—Guessed or known (for certain).

भुजलतापाशः—The fold of tender entwining arms, the close embrace of. निद्राच्छेद०—turning from side to side when there

was a break of sleep; it may also be explained as निद्राया आच्छेद slight disturbances of sleep. ०कथालघु—mean or debased by, degraded by. कथा—conversation with or about (of course with a lascivious desire). This indicates his fidelity to his wife and a high sense of his duty as a husband. कं—किं *v. l.* found in many editions. With this reading the cons. is—प्रिये मयि किं किमिति दोषं पश्यसि न पश्येर्यतोहं परिजनवदुपालम्भयोग्यः । दोषं पश्यसि चेदुपालभ्योहं न तु मयि कोपः कार्य इत्यर्थः । For a similar idea, *cf.* कमपराधलवं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजनं यतः । Vik. IV. 29.

अस्मदुपाश्रयै०—अस्माकम् उपाश्रयः अस्मदुपाश्रयः स एव एकः प्रधानस्तत्र चित्तं यस्याः solely intent on my company; or इयं अहमुपाश्रयो यस्य तादृशमेकं केवलं चित्तं यस्याः whose mind (thoughts) has solely for its resort me; *i. e.* who always thinks of me. कुपितातिवल्लभत्वात् *Cf.*—दूरारूढः खलु प्रणयोऽसहनः । Vik. IV. उत्प्रेक्ष्य—having fancied.

P. 36. अतिशयित०—this is the reading found in the Mss.; it should rather be ०दिव्यरूपस्य; अतिशयितं दिव्यानां रूपं येन तस्य; for as it is it must be taken as अतिशयिता दिव्या येन तदतिशायितदिव्यं तथाविधं रूपं अति० रूपं तदस्य विद्यते by affixing मत्वर्थीय (the possessive aff.) इन्; but by the grammatical maxim न कर्मधारयान्मत्वर्थीयोबहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकरः a Mutual affix should not be added to a Karma. comp. if a Bah. expresses the intended sense; so the affixing of इन् is faulty. This may, however, be defended by regarding this rule as not universal, as we find such forms as सर्वधनी, सार्वबीजी, in the Bhâshya. Or we may take the comp. as रूपं विद्यते अस्यासौ रूपी, अतिशयिता दिव्या येन तादृशो रूपी तस्य; or अतिशयिता दिव्याश्च ते रूपिणश्च ते येन तस्य। उत्सुका—The word is purposely used here; it means (*a*) uneasy, anxious, alarmed; and (*b*) affected with longing (in which sense Dur. understands it). Some read after this हृतहृदया च which means (1) who was bewildered; (2) captivated; but this is unnecessary after उत्सुका. तत्किमनया &c.–The ambiguity attaching to the meaning of नकुल which also signified the fourth Pandava leads Duryodhana to misunderstand his wife and hence his suspicion. माद्री—The second wife of Pându and sister of S'alya, king of the Madra country. At the instance of Pându, Kuntî gave her one of the charms she had acquired from Durvásas, by the the power of which she invoked the two As'vins and got from them two sons, Nakula and Sahadeva, who were twin-born. See Mb. I. 124. 16–17.

सोत्प्रेक्षं—Conjecturingly, surmisingly. कुलटा—(कुलस्य अटतीति अटा). Mark the Sandhi--कुल+अटा. This well brings out the extreme fickleness of Dur.'s mind, since he not only suspecte his wife of infidelity but condemns her as a harlot, on so slight a foundation or even without waiting to hear her fully. किं वक्ष्यसि—the other reading is किं न वक्ष्यसि what will you not (like to) say now (against her).

सखीजन०—and not with me. बन्धकी—बध्नाति मनोऽत्र; a harlot, an unchaste woman. सारः—the inmost or secret thoughts; the true state of; or the stuff of which it is made. क्वापि परिभ्रान्तः-lit. rambled somewhere (away from the right track) *i. e.* had wrong notions about her chastity; foolishly fancied or flattered himself that he was the happiest of husbands; was under a delusion. परिग्रह—wife. पांसुला—पांसवो दोषा अस्याः सन्तीति; fr. पांसु+ल. मम परिग्रहश्चासौ पांसुला च my sinful (accursed) wife; disgrace to me as a wife. ०पांसनि *v. l.*—मम परिग्रहस्य (my accepting you as a wife) पांसनि vitiating-briging disgrace to-my marriage with you. अस्मत्परिग्रह० *v. l.*—will mean unchaste among the ladies of our family.

तद्व्रीरुत्वं—That (so well represented before me) timidity. श्लाघा—praise of my body; how you praised my person. व्युत्क्रम—transgression or violation of. जडमतौ—who had not the quickness of intellect to know your real character, who could not see you in your true light. कौलीनं—Abs. noun from कुलीन; means here a scandalous or sinful act; derived as कौ पृथिव्यां लीनं what is fit. to be buried under the earth; not fit to be given out. It also means a public scandel. Jag. gives this sense (a family scandal).

P. 37. चिरप्रणय &c.—In which a feeling of strong attachment was produced by friendly affection of long standing. ०स्कंदनप्रगल्भस्य—bold or audacious enough to commit a rape on another's wife.

P. 38. वारविलासिनी—वारस्य जनसमूहस्य विलासिनी। अत्याहित—अतिशयेनाधीयते मनोऽत्र lit. that which deeply engages the mind; hence a great calamity (causing great alarm).

भागीरथीप्र०—*Cf.* Gangástuti—सर्वापत्प्रतिपक्षायै मङ्गलायै नमो नमः।... सर्वस्वार्तिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते । ब्राह्मणानां—*Cf.* Bṛhaspati दद्यात्काषास्तिलाँल्लोहं विप्रेभ्यः काञ्चनं तथा। ....विप्रांश्च पूजयेन्नित्यं दुःस्वप्नात्प्रतिमुच्यते ॥

मया पुनर्मन्द०—But I being dull-witted put quite a different interpretation upon it.

आहुति०—If we take the comp. as हुता आहुतयो यस्मिन् it will be a Bah. comp. of the आहिताग्न्यादि (which may also be written as अग्न्याहित class.)

दिष्ट्या—Fortunately, through good luck (Thank God.). **विप्रलम्भ**—the deception caused by. **नो गतः**—I did not go forth to punish her. **प्रत्याययितुं**—to carry conviction to me, to bring home belief to me. **अन्तं गता**—and so I did not act rashly.

P. 39. **सखी चेटी च**—The speech here is assigned to सखी and चेटी in the printed editions; but that does not seem to be right. For in the following speech the speaker is a single individual as is clear from the sing. number used. Besides भानु० is addressed as सखि by the speaker, which shows that it is the सखी that speaks and not the चेटी. So the following appears to be the reasonable arrangement of the passage:— सखी चेटी च अन्योन्यमवलोकयतः। सखी—अपवार्य. **अपवार्य**—This stage direction is used when a party wishes to say something to another at the same time preventing a third party from hearing it for whom it is not intended, by holding up the palm of the hand with three fingers raised so as to form a sort of screen between the speaker and that party. तद्भवेदपवारितम् । रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते । त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथम् ॥ S. D. **अपराधिनी** &c.–*Cf.* स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपम् । Kir. I. 5.

न खलु दंष्ट्रिनो—प्रशंसन्ति—*cf.* Bṛhaspati—कुक्कुटं चाषमार्जारौ गोधां नकुलमेव च। यदि पश्यति स्वप्नान्ते विघ्नं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ also स्वप्नाध्याय—अभिद्रवन्ति यं स्वप्ने शृङ्गिणो दंष्ट्रिणोपि वा । वानरो वा वराहो वा भवेद्राजकुलाद्भयम् ॥ &c.

अवितथं—विगतं तथा सत्यं यस्मात्तद्वितथं (अच् by Pân. V· 4. 75). न वितथं अवितथम्. **नकुलेन...तोदर्कं तर्कयामि**–The reading as it stands is faulty. We must either supply इति after अनिष्टोदर्कं in which case the construction will be पन्नगशतवधः अनिष्टोदर्कः (by लिंगविपरिणाम) स्तना० च अनिष्टोदर्कमिति तर्कयामि, or change ०वधः into वधं, the two being accusatives governed by तर्कयामि. **अनिष्टोदर्क**—may be taken as अनिष्टम् उदर्कः (the final result) यस्य; or अनिष्टम् उदर्के उत्तरकाले यस्य, which has evil in its future time. **पर्यायेण**—Lit. in turns *i. e.* not necessarily, not by a fixed rule (न तु नियतं); *i. e.* sometimes good; at others, bad. It must not be taken

strictly in its literal sense. The other reading *viz.* प्रायेणैव means बाहुल्येन mostly. स्पृशतीव—appears to touch *i. e.* refer to me.

P. 40. वामाक्षिस्पन्दनं—The throbbing of the left eye is supposed to be an evil omen in the case of males while the opposite is the case with females.

सावष्टम्भं—Lit. bearing up (the mind), resuming courage, with firmness. अंगिरस्—A well known sage, author of several hymns of the *R*gveda, IX. He is one of the seven Rishis and the ten Prajâpatis, the mind-born sons of Brahmâ. He is a teacher of Brahmavidyâ, the author of a Smṛti and a treatise on astronomy. As an astronomical personage, he is Bṛhaspati, the regent of the planet Jupiter. For other particulars see A. Dic.

चरितं—the motion *i. e.* the positions of the planets. अनिमित्तानि—such as the twitching of a limb of the body, the falling of meteors, the appearance of a comet &c. काकतालीयं—adv. accidentally, by chance; formed from काकतालं + छ (ईय) in the sense of इव, the whole being treated as an adv. काकागमनमिव तालपतनमिव, after the manner of the alighting of the crow and the falling of the palm fruit (which killed the crow); see Pat. and Kaiy. on Pân. V. 3. 106. The story is also differently told; a crow alighted on the branch of a palm tree, and the branch, which was already about to fall, gave way the very moment, the crow fancying that it did so under its weight; hence accidentally; by an accidental coincidence.

अलीक—Vain, untrue, not based on reason. उदयगिरि—The eastern mountain, originally the wall of clouds lining the horizon, afterwards poetically considered as a mountain from which the sun appears to rise up in heaven. आदौ अन्तरितः पश्चात् विमुक्तः रथवरः (an excellent chariot) यस्य. अन्तर *V. l.*–the screen of. विगलित—विदलित *V. l.* completely destroyed, entirely disappeared. ०रागमत एव प्रसन्नं bright दुरालोकं (difficult to look at) मण्डलं यस्य। the reading विगलत् will not do as the orb cannot then be bright and दुरालोक.

रोषाणित—Polished, burnished. रोषान्वितकर्णकान्ति *V. l.* makes no good sense. It means रोषान्वितस्य कर्णस्य कान्तिः looking reddish like the ear of an angry person. रोषाणित is derived from रोषण a touch-stone, and is of unusual occurrence; the reading शाणित (whetted, polished), therefore, is better. The Com. reads

after पिञ्जरितोद्यान० पूरितप्रतिज्ञ इव रिपुदुःप्रेक्षणीयः; but it is difficult to see the propriety of this. It means–like a man who has fulfilled his vow (of revenge) and is therefore difficult to be looked at by his enemies. But in this case we shall have to supply दुःप्रेक्षणीय again पूरितप्रतिज्ञः यथा रिपु० भवति तथा दुःप्रेक्षणीयः. If we take रिपु to refer to the enemies of the sun, the Rákshasas, that assail him in the morning, then इव is out of place. We have, therefore, dropped the words. अर्घ– fr. अर्घ् or अर्ह् पूजायां+अ (घञ्); अर्घ्य is derived by adding य by पादार्घाभ्यां च (इति स्वार्थे यत्).

P. 41. The order of the speeches given here is different in different editions and the readings are also very various. The readings followed by Jag. are given in the com.

अम्बर—अम्बरमेव महासरः तत्र एकं सहस्रपत्रमिव । पूर्वदिशा—पूर्वा दिशा एव वधूः तस्या मुखमण्डलस्य कुङ्कमविशेषक इव स्थितः । कुशलपरिणामि—may be explained as (1) कुशलः परिणामः कुशल० सोऽस्त्यस्य by adding the possessive aff. इक; or (2) कुशलं परिणमते तच्छीलं by adding the krit aff. इन् to नम् with प्र (ताच्छील्ये णिनिः); habitually leading to a happy result; resulting in good.

हन्त जातोऽस्या नियम०—The friend knows how frivolous Duryodhana is and feels sure that he will disturb the queen's devotion. लोहित०—Because the sun is to be worshipped with rubbed red sandal, red flowers &c. An *argha* usually consists of eight ingredients—आपः क्षीरं कुशाग्रं च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टांगोर्घः प्रकीर्तितः ॥ Kás'îKhanda. To these, flowers, rubbed sandal &c. must be added.

P. 42. राजा &c.—D. R. reads दुर्योधनः पुष्पाणि &c. (see ft. note) and cites this as an instance of *Narma,* one of the *angas* of Pratimukha Sandhi.

सेवावकाशे—scope for service, the matter of service (of this sort *i. e.* serve in such matters. अत्र—in this case; for this offence).

धवल०—धवलौ (as she had not applied collyrium to her eyes being engaged in a holy rite) च तौ दीर्घौ च अपाङ्गौ तयोः संसर्तुं (habitually to move toward) शीलमस्य तत्. चक्षुः–*i. e.* side-glances. ०पथवर्तिनि—Lit. habitually serving you like a servant; one willing to serve you, one always at your disposal. प्रभवति—&c.—has the power (to persuade you to allow me) to serve you; I crave permission to serve you. प्रभवतु *V. l.*–*i. e.* allow me to serve you. For सेवितुं त्वां Jag. reads त्वं स्पृशास्मान्; but this is open to the fault of प्रक्रमभङ्ग of the number (as अस्मान्

is in the pl.). Here Duryodhana's character as a reckless sensualist is well contrasted with that of his wife who is represented throughout this scene as quite alive to the calamity threatening her husband and therefore very serious about the business she was engaged in.

अभ्यनुज्ञातया &c.—Bhanumatî fears that her husband in his desire to dally with her may not allow her to proceed with the observance of the religious ceremonies she was performing to undo the evil effects of the dream and hence solicits his permission to allow her to go on with her vow.

P. 43. अक्षौहिणी—Mark the Sandhi अक्षाणां रथानामूहः समूहोऽस्त्यस्यां (अक्ष+ऊहिनी); ऊहिनी might have been originally वाहिनी, 'an army'. प्रकम्पित॰—may also have the secondary sense of 'which are a terror to the world'. द्रोण and कर्ण were both अतिरथs or matchless warriors. भुजवनच्छाया &c.—Here Dury. is fitly compared to a lordly lion as the arms of his brothers are compared to the trees forming a forest.

अभिनन्दामि—अभिनन्द् to entertain good wishes for, desire with a feeling of joy or satisfaction.

प्रेमाबद्ध॰—प्रेम्णा आबद्धे (entirely possessed by) नयने ताभ्याम् आपीयमाना (drunk up, imbibed or surpassed) अब्जस्य शोभा येन तादृशः यः वक्त्रेन्दुः तम्. मन्दमन्द—very gentle; lit up by a gentle smile.

P. 44. ॰कराग्राधरं—The word अग्राधर must be explained like अग्रहस्त (see Malli. on Kum. V. 63); अग्रः चासौ अधरश्च समानाधिकरणः समासः। Here अग्र is the अवयव (part) and अधर the अवयविन् (the whole). In a Karm. comp. like नीलोत्पल the उत्पल and its नीलत्व are identical; but here अग्र and अधर are not identical; but according to Vâmana they may be so regarded metaphorically through their relation as अवयव and अवयविन्. The reading अलक्तकाङ्काधर (deprived of the paint of red lac.) is better. वा—may be taken समुच्चये *i. e.* in the sense of च; or it may be taken distributively with this force—I wish to kiss your moon-like face in a manner in which it will excel the beauty of, or in which the words uttered will not be distinctly heard by me, or in which there will be a gentle smile playing upon it.

पातुं वाञ्छा परमसुलभं—This is capable of being construed in various ways. The best and the most natural one is—परं दुर्योधनस्य किंनु असुलभं, but what is there that is difficult for Dur. to obtain *i. e.* एतदेवासुलभं (as it depends upon your pleasure).

Cf. अथवाऽस्त्येवास्यापि जनस्य क्वचित्प्रभुत्वम्। अशक्यं हि मदिच्छया विना दशनच्छद एष चुम्बितुम् &c. D. K.; or we may separate the words as वाञ्छा; अपरं दुर्यो० किं नु असुलभं. Or we may take परमसुलभं as one word किं नु दुर्योधनस्य परमसुलभं एतदेव। *i. e.* you love me so well that you will readily accede to my wish. This he says to flatter her. A fourth way would be to take परमसुलभं as qualifying वक्त्रेन्दुं, तेः परमसुलभं (quite within his reach) वक्त्रेन्दु पातुं दुर्योधनस्य किं नु वाञ्छा। एत देव स्यादिति यदहं त्वया संगतः स्वेच्छया विहर्तुमिच्छामि।

व्यूढ—Forcibly borne up or tossed about. अंघ्रिप—a tree (अंघ्रिभिः पिबतीति); *cf.* पादप. तृण०—तृणैः जटिलः intermixed with चलंश्च in motion, whirled about पांशुदण्डः यस्मिन् स तथा. झाङ्कारि–झाङ्कारः (an onomatopoetic word) अस्यास्तीति. (पथिषु) शर्करालः—Full of gravel. Jag. derives the word as शर्करा sand अस्य विद्यते (and the poet intends that) fr. शर्करा + the matub aff. लच् (ल) 'possessed of forgetting that the word शर्करा does not accur in the सिध्मादि list as cited by him; the forms are शार्कर, शर्करिल or शर्करावान्. शर्कराभिः अलते शोभते असौ शर्करालः (fr. शर्करा + अल् + अ) is grammatically unobjectionable: but that does not seem to be intended. So better explain शर्करां लाति इति; fr. ला to take + अ (आतोनुपसर्गे कः।). निकुञ्जेषु—Vaults (गह्वरप्रदेशेषु Jag. on Mal. Mâd. II. 12–सौधानामलघुषु निकुञ्जेषु). धीरः—This should be धीरस्वनः; see *supra* remark on मेघस्तनितमांसलः. Fig. of speech स्वभावोक्ति. चण्डारम्भः—may mean–fierce or violent in its very beginning; or चण्डः आरम्भः उद्यमः its working, action यस्य. महाराजः &c.—Jag. reads महाराज आरुह्यतां &c.; in this case एतद्दा०दम् in the com. should be अयं दारु० दः; as प्रासाद is mas. उत्थित. &c.—उत्थितं यत्परुषं रजस्तेन कलुषीकृते नयने येन. उन्मूलित &c.—उन्मूलिताश्च ते तरुवराश्च तेषां शब्देन वित्रस्ता अतएव मन्दुरायाः परिभ्रष्टाश्च ते वल्लभाः (favourite) तुरंगमाः च (for the king's chosen horses only were tied down in the stable near the palace) तैः पर्याकुलीकृता thrown into agitation, confounded जनानां पद्धतिः येन। वल्लभतुरंगम—may also mean horses of excellent breed; वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सल्लक्षणतुरङ्गमे। इति मेदिनी। समीरणासारः—stormy or sweeping wind. ०सारः—sweeping, violent wind.

P. 45. वात्या०—वातानां समूहो वात्या तस्याश्चक्रं a whirl-wind.

भ्रुकुटिः—भ्रुवः कुटिः the knitted eyebrow. मग्नपयो०—मग्नौ पयोधरौ यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा। in a manner in which the breasts were depressed. The fig.s of speech here are काव्यलिंग and अपह्नुति.

बाहुलतोप० *V. l.*—so as to fasten your tender arms round my bosom.

P. 46. उन्मृष्ट &c.-having wiped off the mass of dust. संभ्रम-hurry; निःसहं—lit. unable to bear her weight, nerveless.

तनुरपि...आयतत्वात्—तनु *i. e.* thinly spread in the atmosphere. The idea is this—Although the dust in the atmosphere was scanty, her eyes being large presented a corresponding large surface to the dust, and took in more of it than had they been smaller and so pain was caused to them ०भरितं—is not the p. p. p. of भृ, but is a Taddhita formation fr. भर (weight) with aff. इत (भरः संजातोऽस्य): weighed with. भरितं—See Jag's remark. क्षिप्तहारं—may also be taken as an adv. (क्षिप्तो हारः यस्मिन्कर्मणि). So pained her bosom as to cause the necklace to be tossed about. कृशाङ्ग्याः—मृगाक्ष्या *V. l.* does not explain why the other parts (than the eyes) should experience *Kheda.* अवयवैर्दत्तहस्ता (a helping hand being given to it) वात्या सुचिरं खेदं करोति; or सुचिरं may be taken with दत्तहस्ता.

According to some here we have पुष्पं one of the *angas* of प्रतिमुखसन्धि (पुष्पं विशेषवद्वाक्यम्).

P. 47. लोलांशुकस्य, पवना० -Both are similarly circumstanced, and hence deserve to be in contact with each other. अध्यासितुं पर्याप्तम्—This is a grammatical anomaly. For the constr. here is मम ऊरुयुग्मं तव जघनस्थलस्य अध्यासितुं पर्याप्तम्. Now in Sans. the infinitive can be used only when its subject and that of the predicate are the same; मम ऊरु० अध्यासितुं पर्याप्तं therefore means, ' My pair of thighs can sit, while the intended sense is ' my thighs are sufficient for your hips to sit upon; so the verbal noun अध्यासनाय should have been used instead of the inf. The only possible way out of the difficulty is to consider अध्यासितुं as used in a causal sense without the use of the cau. termination (अन्तर्भावितण्यर्थ), as equivalent to अध्यासयितुं, the sense being " my thighs are able to make your hips lie on them.' करभोरु—करभ इव ऊरू यस्याः सा करभोरूः । करभ may also mean the trunk of an elephant (stout and tapering like).

भग्नं भग्नं—These words following close upon ऊरुयुग्मं at once remind Duryodhana of Bhíma's dreadful vow to smash his thighs and startle Bhanumati by foreshadowing the fulfilment of that vow. To the king's enquiry as to what was broken the Kanch. is made to reply still equivocally by saying 'broken

by Bhîma (which means 'terrible' as well as refers to the 2nd Pándava) ' which makes the confusion more perplexing, and forces Bhânu. to remark–किमनार्यं &c. Such words are considered as an evil omen even now. The Kanch. really wanted to say भग्नं भीमेन भवतः &c.; but he is interrupted at intervals and his broken words are taken in connection with the matter in hand.

This passage and the preceding sl. are, therefore, cited in S. D. as an instance of ' Ganda ', *i. e.* a sudden speech, which, although having a different significance is taken in connection with the matter in hand–as here the words importing the falling down of the chariot flag are construed as 'the breaking of Duryodhana's thighs,' which actually takes place at the close of the play (see VI. 263). This is also called *Chhalasandhi.*

Also cited as an instance of third Patâkâsthána called *Kávyopakshepa* or what hints at the final object by means of questions and equivocal replies. S. D. VI. 48.

सातङ्कं—आतङ्केन सहितं यथा स्यात्तथा । साकूतं—*V. l.* आकूतेन सहितं meanigly, inquiringly. अनर्थं—may also mean nonsense, meaningless talk '. मुखरयति—A denom. from मुखर to make one speak. परिहार्यं—The Com. reads अन्तरीयतां which is Impera. 3rd pers. sin. pass. of the root इ with अन्तर् to obstruct, keep off. सावज्ञं—Dury. in his pride does not attach any importance to the incident, and hears the suggestion with indifference.

P. 48. पुरोहित०—सूतपुरोहिताय *V. l.* the charioteer-priest, in this case Duryodhana must be taken to refer ironically to his charioteer who is to set the flagstaff right. दुःशला–Duryodhana's sister. अप्रतिरथस्य—प्रतिरथ is a chariot warrior who can fight on equal terms with a रथ or chariot–warrior; hence अप्र० means a warrior without an equal, an unrivalled chariot-warrior.

P. 49. गाण्डीविन्—Arjuna. When Agni, who suffered from indigestion and wanted to consume the Khándava forest, applied to Arjuna for help, the latter said that, although he possessed great missiles, he laboured under one disadvantage, in that he had no good bow, no chariot and no quiver that could supply him with an inexhaustible stock of arrows. Thereupon Agni invoked Varuna and requested him to favour Arjuna with the gifts of the bow Gándîva, two arrow-cases and the chariot, which he had got from king Soma, which

Varuna did accordingly (सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते। तत्प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथं च कपिलक्षणम्॥ Mb. I 225. 4.) The bow is thus described—तदद्भुतं महावीर्यं यशःकीर्तिविवर्धनं। सर्वशस्त्रैरनाधृष्यं सर्वशस्त्रप्रमाथि च। सर्वायुधमहामात्रं परसैन्यप्रधर्षणम्॥ &c.

उन्मत्त—maddened, quite beside himself with grief. महारथ—is a warrior who fights single-handed with ten thousand other warriors. विपत्तिमु०—To work mischief upon; to cause harm to. Duryodhana purposely avoids the use of the word वध, as so direct a mention of death would cause pain to Jag.'s mother and wife. विपत्ति, however, is often used in the sense of death; *cf. infra* VI. 6. हिमसेकविपत्तिरत्र मे &c. Rag. VIII. 45. अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्तेः। &c. Bh. II. 99.

अमर्षिता—मर्षतीति मर्षी one who bears any thing tamely; न मर्षी अमर्षी one revengeful; तस्य भावः अमर्षिता Vindictiveness, revengefulness; spirit of non-forbearance.

व्याहृता--We need not take this as णिजर्भ (*i. e.* with the causal sense implied therein) as Jag. does. Dus'. called Draupadi a cow of his own accord, as appears from the Mb.; *cf.* मध्ये कुरूणां धर्मनिबद्धमार्गं गौर्गौरिति स्माह्वयन्मुक्तलज्जः। Sab. 77. 19. In this Duryodhana too joined him as is clear from Bhíma's speech in S'alyaparva (60.) wherein he says—गौर्गौरिति पुरा मन्द द्रौपदीमेकवाससं। यत्सभायां हसन्नस्मांस्तदा वदसि दुर्मते॥ The cons. is दुःशासनेन व्याहृता or दुःशासनेन ०वसना मया व्याहृता. With Jag.'s explanation the const. becomes clumsy (मया दुःशासनेन ०केशवसना दुःशासनेन व्याहारिता). गौः an object of pity. Nilakantha (the Mb. commentator) says—मधुपर्के गौर्गौरिति त्रिर्निवेदिताया गोर्वध उत्सर्गश्च दृष्टस्तत्सामान्यादंतकरूपायातिथये निवेदिताः पाण्डवपशव उत्सृष्टाश्च तेषां परिहासेन व्याकुलीकरणाय पुनराह्वानं क्रियते गौर्गौरिति। मृत्युभयात्पशुवत्प्राणभयात्पलायन्त इति पाण्डवानां कातरत्वसूचकोयमुपहासः॥

तस्मिन्—Jag. says तस्मिन्काले. It might better be taken to mean राजचक्रमध्ये. This fits in well with the next line. Jag. reads ततज्य for स किंतु; with this reading the constru. will be तस्मिन् स पृथासुनुः तता ज्या यस्य तत् ततज्यं गाण्डीवं तस्य धरः नैवासीत् against him (Dus'sâsana) he did not at all take up (level) his bow, having strung it. यूनः—Here he goes on in the manner of a climax. See com.

P. 50. असमाप्त०—is equivalent to if he could not or failed to carry out his solemn declaration. ०भरस्य—The gen. stands

for the Inst. and may be translated as भरेण...अनेन. निरावरण—Whose course is unobstructed or irresistible; or आवरण might mean 'a cover; without a cover, not obscure', well known.

कथैव &c.—They do not deserve even mention as likely to oppose him (but not even Bhíma, or Arjuna either, can be a match for him). विस्फुरित०—विस्फुरितं मण्डलं यस्य तादृक् चापचक्रं यस्य whose bow drawn to a circle is vibrating in its circumference. Here either मण्डल or चक्र is redundant. Jag. takes मण्डल as equivalent to मण्डलाकार. अभिषेणयितुं—अभिषेणय् a Den. Verb fr. अभिसेना an opposing force; hence to attack or oppose with an army, to fight face to face. यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम्। Amara. गुरु०—गुरुः कृता या प्रतिज्ञा तस्याः भारो यस्य। *i. e.* who has to relieve himself of the great burden &c. शंकास्थान—an object of fear, source of dread.

P. 51. ज्याकिणाङ्कैः— *Cf.* ज्ञास्यसि कियद्भुजो मे रक्षति मौर्वीकिणाङ्क इति Sâk. I. 13. कंकटोन्मुक्त—Because their prowess, and not their armours, shielded them. Jag. seems to read कंकटाभिन्न०. कंकटामुक्त० *V. l.* may have a double meaning कंकटेन अमुक्तः देहः येषां (with armours on, always ready for a fight); or कंकटा आमुक्ता धृता येषु तथा भूता देहा येषां; कंकटामुक्त being equal to आमुक्त-कंकट; a comp. like आहिताग्नि. For this meaning of आमुच् *cf.* Kum. VII. 21. दन्तुर—looking rugged, presenting an uneven surface. कंकटया मुक्तः कंकटेन आमुक्तो वा (with armours put off) &c. कङ्कटाबद्ध may be similarly explained. कं शरीरं कटन्ते आवृण्वते इति कंकटाः.

श्लिष्टा०—Jag. takes this as a Karm. (करणे); भ्रातृभिः. सितकमल० आतपत्रैः-Umbrellas which gave rise to the illusion of a bed of white lotuses. It may also be taken as a Bah. ०पत्रैरतएव &c.

दन्तुर—looking rugged, presenting an uneven surface. संपतन्ति—Messrs Godbole & Dravid take संपतन्ति to mean fall dead (in a battle being overpowered by &c.). But संपतन्ति does not appear to mean that. It means, as Jag. takes it, move together, to congregate; to attack. Some take आक्रान्ता in the sense of attacked or assailed and construe the line as-बलानां कोटयः समरे मे भ्रातृभिः आक्रान्ता दिशि दिशि सम्पतन्ति। Assailed by my brothers the hostile armies run away &c. But the idea of आक्रान्ता is already expressed by अगणितरिपुभिः। The meaning attached to सम्पतन्ति is also unusual. Duryodhana not only praises his brothers but his vast forces also. आक्रान्ता—Commanded, led by. कोटयः—Vast numbers of.

दुःशासनस्य &c.—See *supra* notes on I. 15. तेजस्विनां—is of course ironical. तथा—of that kind *i. e.* of as little significance. समरभूर्धनि--may also be taken with प्रतिज्ञा; in the thick of the fight, *i. e.* in the heat of excitement (which is a thoughtless utterance). जैत्रं--जयतीति जेता victory-giving, तृ being added ताच्छील्ये; जेता एव जैत्रः, अ being added स्वार्थे by प्रज्ञादिभ्यश्च (अण्) Pán. V. 4. 38.

उपकल्पय--Fit it up with its proper equipments or accoutrements. प्रगल्भ--Vainly proud, boastful. मिथ्या—मिथ्या व्यर्थीभूता या प्रतिज्ञा तया यद्वैलक्ष्यं disappointment, embarrassment तेन संपादितम्. अशस्त्रपूतं--not being sanctified by the stroke of a weapon (which enables the fallen warrior to go to heaven). उपदिशामि--I will teach him how to die such a death.

प्रालम्ब—garlands hanging down straight; प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात् Amara. Some (also Apte's Dic.) take this as an adj. qualifying चमर, but then द्विगुणित is not well explained. We know from the description of Kṛpa's chariot further on (see Act. IV. शिखरावबद्धवैजयन्तीसूचितेन &c.) that chariots were decked with garlands of flowers.

P. 52. नियमित॰—may also mean whose horses are restive, their trotting being checked. This explains why the chariot was receiving a jerk or jolt. The reading ॰वल्गुवल्गिताश्वः means 'the horses of which have their charming trotting checked. But this does not account for the उद्घात. वल्गितं—one of the five movements of horses; वल्गितं पुनः । अग्रकायसमुल्लासात्कुञ्चितास्यं नतत्रिकम् । Námamâlâ. शत्रूणां क्षपितमनोरथो &c. The comp. should properly be क्षपितशत्रु॰ So it is सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः । Contrast the proud description of Dur.'s chariot here with the despairing reply of the same charioteer when Dur. gives him a similar order in the fourth Act.

Act III.

The Third Act opens after Jayadratha is killed by Arjuna after a tough and bloody fight; and the following interlude is meant to announce the fall of several warriors such as Ghatotkacha, Drupada, Virâta, Bhagadatta and others, and to

introduce the reader to the tragic death of Drona at the hands of Dhṛshtadyumna by foul means. The scene between the demoness and her lover is an instance of the *Bîbhatsarasa* or the sentiment of Disgust.

P. 53. विकृत—Hideous, ghastly. विकृतं—frightfully. हत &c.—भोजने सहस्रं संचितम् *v. l.* hoarded while feeding on &c. पर्याप्तभूत—some read भरित for भृत which means 'closely filled up.' भरितं निचितं व्याप्तम् । इति हैमः । सिन्धुराज—Jayadratha. वधदिवसे इव—For, Arjuna (helped by his brothers) killed seven Akshauhinis on that day. *Cf.*—हतेभिमन्यौ क्रुद्धेन यत्र पार्थेन संयुगे । अक्षौहिणीः सप्त हत्वा हतो राजा जयद्रथः ॥ Mb. I. 2. 58–59.

कोष्ठागारं—a store-room; *cf.* Maráthi कोठार.

P. 54. वसागन्धा—(Lit. stinking of marrow). रुधिर०—रुधिरं प्रियं यस्य. Mark how the names too are disgusting. शब्दायिष्ये—A denom. fr. शब्द. क्षणमात्रं नश्येत्—For a moment, because he might have work the next moment. कोष्णं—कु becomes का in the sense of 'a little' (ईषदर्थे च इति कादेशः) before उष्ण; we have also कवोष्णं and कदुष्णम्. अग्रमांसं—अग्रं मुख्यं स्वादुत्वाद्भक्षणे प्रधानं वा मांसमग्र०. वुक्काग्रमांसं (द्वे हृदयान्तर्गतमांसविशेषस्य) Amara.

P. 55. हिडिम्बादेवी—wife of Bhíma.

While the Pândavas were passing through a forest after leaving Vâranâvata, dead to the world, as they were supposed to have perished in the conflagration of the Lac-house erected for their destruction (see *supra* notes on I. 8.) a demon, named Hidimba, got scent of them and asked his sister Hidîmbâ to kill them and bring them to him that they might feast on their flesh. Hidimbâ, however, was smitten by love when she saw Bhîma, apprised him of her brother's fell design and promised to save him and his brothers and mother if he would marry her. In the meantime Hidimba, angry that his sister should have tarried so long, came to the place in person, reproached his sister for having paid her addresses to a *man* and attacked Bhîma. A fierce fight ensued in which Bhîma killed the demon. He then married Hidimba with the consent of his mother and his brother, Dharma, on condition that his stay with her would end as soon as she would get a son. Soon after Hidîmbâ gave birth to a son who was named Ghatotkacha.

घटोत्कच०—उद्गता कचा अस्मात्स उत्कचः । घटे उत्कचः घटोत्कचः । The Mb. thus accounts for the name—घटो हास्योत्कच इति माता तं प्रत्यभावत । अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ॥ (I. 156. 31.) घट

इति घटसाडृश्याच्छिरः । ह स्पष्टमस्य पुत्रस्य उत्कचो विकेशो यतस्तस्माद् घटोत्कच इति । (Nilakantha). अग्रमांसो०—अग्रमांसमेव उपदंशः तम् । उपदंश that which one bites off now and then ; hence a condiment.

P. 56. भगदत्त—A renowned warrior, king of the Kámarûpas (a country which extended from the banks of the Karatoyâ to the extremities of Assam ; see A. Dic. App.) In the Sab. p. he is said to have fought with Arjuna for eight days. In the great war he joined Dur.'s party with an army of Kirâtas and Chînas (see Udyog. 19. 12). He was killed by Arjuna. द्रुपद—son of Prishata and king of Panchâla, also called Yajnasena. He was a school-fellow of Drona. In the great war he fought on the side of the Pándavas and was killed on the 14th day by Drona. मत्स्याधिप—Viráta who was killed by Drona. भूरिश्रवस्—a powerful warrior, son of Somadatta (king of the Bálhîkas) who took the side of Duryodhana and was killed by Sátyaki. बाल्हीक—King of the Bálhîkas (modern Bactria or Balkh).

अपिनद्ध—पिनद्ध is also allowed as the अ of अपि and अव may optionally be dropped (see Gr. § 336). सुगृहिणीत्व—Lit. the state of being a good wife; hence the wise management of house-hold affairs. संविधान—proper arrangement; judicious assignment of work, appointment; hence provision &c.

P. 57. तच्चास्माभि...पातव्यम्—A wise hit on the part of the poet. Bhîma had vowed to drink the blood from Duss'âsana's bosom. But the poet would not do justice to his hero if he were to make him guilty of a fiendish act like this. So he makes the demons enter his body and drink the blood for him.

धृष्टद्युम्न—Son of Drupada, whose birth was secured by his father for killing Drona.

P. 58. प्रवेशकः—प्रवेशकोनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः। अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कंभके यथा ॥ D. R. A प्र. is an interlude coming between two Acts and meant, like the Vis'kambhaka, to acquaint the audience with events past and future. It is carried on by low characters and in the S'auras'eni or some similar dialect. See Jag. It is clear from the definition that it cannot appear at the beginning of the first Act. Nor can Sansk. be used in it as in the case of शुद्धवि.

With the third Act begins the Garbhasandhi and extends as far as Sundaraka's speech in the 4th Act.

प्रलय—Final destruction of the universe taking place at the end of a *Kalpa* *i. e.* after the 4 *Yugas* (together taking up 4,320,000 years) have rolled over a thousand times.

पुष्करा०—Name of a class of clouds appearing at the time of the destruction of the world or causing famines. They are the largest and most formidable clouds. They are thus described in the Puránasarvasva (as quoted by Wilson on Meg. I. 6)—पुष्करा नाम ते मेघा बृहतस्तोयमत्सराः (never satiated with water)। पुष्करावर्तकास्तेन कारणेनेह शब्दिताः। नानारूपधरास्ते तु महाघोरस्वनास्तथा। कल्पान्ते वृष्टिकर्तारः संवर्ताग्नेर्नियामकाः॥ The word is generally taken as one word, as the two words पुष्कर and आवर्तक are not found used separately; it is derived as पुष्करं जलमावर्तयति सर्वत्र भ्रमयतीति.

P. 59. रवः &c.–Sl. quoted in the K. P. VII. as an instance of the fault Prasiddhihatatva (violation of usage). Here the word रव which is generally restricted to such sounds as the croaking of frogs &c. is used in the sense of the lion-like roar of warriors and hence the fault. (रवो मण्डूकादिशब्दे कविप्रसिद्धो न तूक्तविशेषे सिंहनादे। Kav. Prad.).

रोदसी—(fr. रुद् to cry, the space between heaven and earth, the seat of howling winds) the upper and the lower worlds.

सात्यकि—A powerful Yâdava warrior (सात्यकिश्चापराजितः Bg. I. 17) who sided with the Pândavas in the great war.

समुल्लङ्घ्य शिष्यप्रियतां—Drona, although he had to fight on the side of the Kauravas, treated the Pândavas with feelings of kind regard and did not shoot his arrows so as to hit their vital parts; in fact he was always मृदुहस्त with them. Hence A.'s remark. Not so his son As'v.; he was a staunch adherent of the Kauravas.

युक्तं—what is befitting. रामात्—*i. e.* Paras'urâma. ०गुरु—pre-eminent, great, irresistible. रिपुघस्मर—घसतीति तच्छीलः; the eater *i. e.* destroyer of his enemies. सृघस्यदः क्मरच् Pân. III. 2. 160. मर is added to these three roots; सृमर, अद्मर.

सुप्रग्रह—सुखेन ग्रहीतुं शक्यः; which can be comfortably clenched. विमल bright; may also qualify त्सरु. कलधौत—sounding and burnished gold or silver. त्सरु—hilt. वामाक्षि०—which is an evil omen in the case of men. अनिमित्तं—Here अ has the sense of अप्राशस्त्य (the state of being undesirable, bad). The

negative particle न has six senses—तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥

P. 60. सावष्टम्भं—With firmness, courageously. ०क्षात्रधर्माणां—*Cf.* शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनं ।...क्षात्रकर्म स्वभावजम् ॥ Bg. XVIII. 43. ०स्वामिसत्कार—For परस्परज्ञाः संहृष्टास्त्यक्तुं प्राणान् सुनिश्चिताः । कुलीनाः पूजिताः सम्यग्विजयन्ते द्विषद्बलम् ॥ Hit. III. अधिष्ठित—Led or commanded by.

वेलापरिपालन—*i. e.* Who are to maintain the army in its proper position and to prevent it from fleeing, just as the mountains hold the sea waves in check and do not allow them to transgress the proper boundary. साहस—a rash act, a foolish step.

अथ—But if. मुधा—in vain (without any gain to you).

This is an example of युक्ति (or the settling of a question by reasoning) and is quoted as such in S. D.

अवलीढ—Licked up, engulfed in. और्वायमाणे—Pres. p. of the denom. fr. और्व (submarine fire; lit. born of the thigh); see A. Dic. The flames proceeding from the missiles discharged by Drona are the flames of the submarine fire spreading through the sea of the Pândava forces. According to Nágojibhatta (commenting on the sl. as quoted in the Kâv. Prad.) the *astras* are those discharged by the various opposing warriors; and hence his remark—अस्त्रज्वालेत्यनेन प्रसिद्धवाडवापेक्षया व्यतिरेकश्च व्यज्यते । प्रसिद्धो हि जलनिधेरेव भक्षकः । अयं तु साम्नेरपि भक्षक इति प्रतीतेः । He also remarks but without propriety–गुरावित्यनेन गुरुवधभिया न कोपि हन्तेति ध्वनितं–as it detracts from Drona's merit as an unrivalled warrior. धन्वी—धन्वमस्यास्तीति; fr. धन्व+इन्.

P. 61. हार्दिक्य—son of हृदिका; a name of Kṛtavarman who survived the war but was afterwards killed by Sâtyaki.

Sl. quoted in the K. P. as an instance of tautology, as the fourth line repeats the sense already expressed in the 3rd line. अत्र चतुर्थपादवाक्यार्थः पुनरुक्तः । The Prad. remarks—अत्र अलं संभ्रमेण को भयस्यावकाशः इत्यभिन्नार्थौ ।

द्वादशार्काः—These are धाता मित्रोर्यमा रुद्रो वरुणः सूर्य एव च । भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः । एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते ॥ These were originally the representations of the same sun in the twelve months of the year, afterwards described as the

sons of अदिति and Kas'yapa. See our note on Kum. II. 24, and आदित्यहृदय quoted therein. *Cf.* मध्वादिषु द्वादशसु भगवान् कालरूपधृक् । लोकतन्त्राय चरति पृथग्द्वादशभिर्गणैः ॥ Bg. P. XII. 11. 32.

सप्तधा सप्त—For the names of the 49 winds see हेमाद्रि, व्रतखण्ड, ध्यानप्रकरण (मरुतो नाम ते देवा गणा ये सप्तसप्तकाः । श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ पृषदश्वो गन्धवह आशुगो बलवर्धनः । महाबलो गन्धवहः कर्करो गन्धवाहकः ॥ &c.). **पापं पापाः** &c.—What As'va. means is that if these events could come to pass then and then only could his father be killed; but as that was impossible then, so it was also that his father should die at anybody's hands. The fig. of speech is निदर्शना which is defined as अभवन्वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः (leading to the implication of a comparison). Here the connection between the portentous occurrences leading to the destruction of the world and Drona's death on the battlefield becomes intelligible only as implying a resemblance between the two events.

तातस्य—should rather have been omitted, as त्रैलोक्य० by itself better brings out the prowess of Drona.

P. 62. **जामदग्न्यास्त्र** &c.—With the desire of perfecting his knowledge of the military science, Drona repaired to Parashurâma and obtained from him a full knowledge of the different missiles, including the Brahmâstra. See Mb. I. 130. 60–62.

गुरुदक्षिणा—Mark the sarcasm. **गुरुगदात्**—with his formidable club. **गुरुगदां**—*v. l.* means 'a stroke from &c. The name of Bhîma first comes to his lips as he was likely to do such a rash deed.

उज्झितनयेन—For Arjuna was not expected to do such a foul deed. **नयेन**—नय proper or dutiful conduct. **नियतं**—The variant निशितं is faulty, for though going in sense with धारा it grammatically qualifies ०पथं and makes no sense. **एभ्यः अन्यतश्चतुर्थात्**–a fourth man, other than these three.

P. 63. **महास्त्रपाणेः**—महान्ति अस्त्राणि पाणौ यस्य the possessor of mighty weapons. **अस्त्रं**—a weapon that is thrown (fr. अस् to throw) such as अग्न्यस्त्र &c.; **शस्त्र**—a weapon of killing that is held in the hand while being used (fr. शस् to kill, &c.)–**नयेन**–नय proper or dutiful conduct. **नियतं**—The variant निशितं is faulty; for though going in sense with धारा it grammatically qualifies ०पथं and makes no sense. Etymologically it is a wider term and may apply to अस्त्र also; see Jag.

स्वैरं—Lit. that would reach his ears only and not those of others; indistinctly; in a low tone. शेषे—the remaining part of the sentence. सत्यवाचा—has here an ironical force. Dharma was a truth-speaker. It was only on this occasion, and that too at the instance of Krishna, that he uttered an ambiguous speech. नयनं सलिलं चापि तुल्यं—is an instance of सहोक्ति.

The first two lines are cited in the S. D. as an instance of अभूताहरण (अत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतम् &c. ; the utterance of something unreal), one of the *angas* of Garbhasandhi.

युधिष्ठिरपक्ष०—For this reason at least Udhi. should not have played such a fraud upon him. ०कार्पण्य—This weakness of mind that makes you weep.

P. 64. विफल०—goes with भूपतीन् and अस्मान् by the काकाक्षिगोलकन्याय. ०गुरुचेतसि—whose mind is as firm (lit. heavy, not to be shaken by sorrow). लोकस्थिति—The course of worldly events; that all living beings being subject to death; must die sooner or later. परिभव—Insult.

पाकः अयं—This, *i. e.* the war then raging. निःशेषिताः—स्युः इति शेषः (the whole world will be exterminated).

Sl. cited in S. D. as an instance of Kshipti (the development of a concealed matter रहस्यार्थस्य तूद्भेदः क्षिप्तिः स्यात्).

अजातशत्रुः—This epithet is wrongly explained as-one without an enemy. It is both against facts and against the context. It is a comp. सुप्सुपा-न जातः शत्रुः अजा०; one who never became the enemy of any one, as is clear from the context (न द्वेक्षि यज्जनं). निरस्तं-was cast aside by you.

P. 65. मातुल—मातुर्भ्राता; fr. मातृ + उल by मातुर्डुलच्। Várt. on Pán. IV. 2. 36. शारद्वतः—Kripa, the maternal uncle of As'vatthâman and the preceptor of the Kauravas and Pándavas before Drona came to Hastinapur, was the son of the sage Saradwat, by a nymph called Janapadî. He and his sister Kripí, also born of the same nymph, were, however, brought up by S'ántanu. He was one of the few warriors on the side of the Kauravas that survived the general carnage in the great war. He is one of the seven Chirajîvins.

परिगत०—You already know what ought to be known; *i. e.* there is no avoiding the course of things in nature-the father dies, his son takes his place; then he too passes away when his

turn comes, and soon. In fact जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ as is observed by Krishna. Bg. II. 27.

वत्सल—Mark the peculiarity of meaning. वत्से पुत्रादौ कामोस्यास्तीति वत्सलः; by वत्सांसाभ्यां कामबले । Pán. V. 2. 98. (ल is optionally added to वत्स and अंस in the sense of काम and बल respectively). ल is an affix showing possession but it loses that signification when added to वत्स. वत्सल is not the same as वत्सवान्; it means 'fond, compassionate, loving.'

करोमि विरहं &c.—This is necessary; *cf.* एतावान्पुरुषस्तात कृतं यस्मिन्न नश्यति । यावच्च कुर्यादन्योस्य कुर्यादभ्यधिकं ततः ॥

लोकयात्रा—The way or practice of the people. *Cf.* Nîlakantha on शरीरयात्रापि च ते &c. Bg. III. 8. अनुवर्तनीयाः—should be dutifully followed or ministered to; *i. e.* by acting up to their wishes while living, and by performing S'ráddhas and such other rites, when dead. See com.

P. 66. निवाप—an offering to the deceased ancestors; also a libation of water offered at the time of a S'ráddha. केतनैः—Jag. translates this by गृहैः meaning probably–building houses to perpetuate the memory of one's ancestors. It seems rather to mean–holy rites performed in honour of the manes. See com; Mr. Ras'ivadeker takes it in the sense of 'inviting the Brahmanas to feast, or feeding the Bráhmanas.' वितानैः—*v. l.* means rites sacred to the manes or Pitris (पितृयज्ञ) such as offering water every day &c. तस्योप॰–The cons. is–त्वं जीवन् शक्तः किमुत अजीवन् शक्त; ? the answer being जीवन्नेव शक्तः ।

॰विडम्बनया—Because it would be ridiculous on his part to retain his weapon when his father had cast it off and that too being unable to bear separation from him.

परिभवभयात् &c.—Drona's first object was to lead a peaceful life. But as he was insulted by Drupada, he thought of taking to a military life. For his justification see com. नोचितमपि— as he was a Brâhmaṇa; for the duties proper for a Bráhmana, see Bg. *X*VIII. 42.

यतः &c.—may means यस्मात्कारणात् (Because my father gave thee up); or यत एवं ततः (since I give thee up); or as Nagojibhatta takes it–अहमपि त्वां त्यक्षे । क यतो यत्र भवते स्वस्ति विश्रमसुखं तत्र (there where thou mayest get rest) इत्यर्थः ।

Sl. quoted in the K. P. VII as an instance of the fault निर्हेतुत्व or the absence of the statement of the reason for a thing when such reason ought to be stated. Here the reason for As.'s laying aside his weapon, *viz.* his grief, consequent on his father's death, (यथा तेन सुतशोकात्त्यक्तं तथाहं पितृशोकात्त्यक्ष्ये) is not stated.

गुरोर्भारद्वाजस्य &c.—Mark the poet's skill in making the announcement just when As'va. was thinking of casting aside his weapon. The reading असदृशं (unworthy or without a parallel) परिभव is better.

P. 67. आचार्यस्य—Drona was generally so called; *cf.* आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् । Bg. I. 2. This shows the high respect in which Drona was held by all parties. Although well versed in the Vedic lore he was more properly धनुर्वेदाचार्य.

नृशंसं—नॄन् शंसति हिंसति; here used as a noun; (or कर्म may be supposed to be understood after it) a heinous or cruel deed.

नाम—Possibly, or I should like to know.

आत्तधनुषां—Properly this should be आत्तधन्वनां by the rule धनुषश्च (the final of धनुस् is changed to अन्) Pân. V. 4. 132. But the form may be defended on the general principle 'the rules about the endings of compounds are optional' (समासविधेरनित्यत्वात्).

प्रायोपवेश—Fr. प्राय without food and उपवेश sitting; or प्राय for death उपवेश:; प्रायश्चानशने मृत्यौ । Vis'vakos'a. Sitting down, (sometimes before a deity &c.) without food in order to gain one's object, or to put an end to one's existence under extreme circumstances; (in order to attain salvation in the end). सदृशं शममा० *v. l.*-means who was in an attitude of tranquillity like that of &c.; विधिमास्थितस्य is another reading, where विधि means 'a religious rite.'

परिमृष्ट—Insulted or dishonoured by being touched (the head being held particularly sacred).

भागधेय—भाग एव भागधेयं, धेय is added स्वार्थे to रूप, नाम and भाग.

P. 68. स्फुरद्दिव्या०—For cons. see Jag.; what As'v. means is this—Since his father was unconscious of what was passing about him, the insult offered was rather an insult given to him as Dhṛsta. well knew that Drona had a son to avenge the wrong done to him. But this explanation does not do justice

to As'vatthâman's defiant attitude. Besides the epithet स्फुरद्विग्र॰ has not much propriety. We should, therefore, construe—॰मत्तस्य तस्य रिपोः शिरसि अयं मम पाद एव निहितः न तु करः. The only drawback in this cons. is that एव which must be taken with the word after which it comes has to be transferred to पाद. So the reading मयैव is better; then the constr. will be तस्य शिरसि मया एव अयं पादः निहितः न तु करः यथा तेन. The contrast is between Drona with his arms laid aside and Dhṛust. in full possessi on of his missiles; and कर and पाद. I place not my hand but my foot on the head of my enemy not without arms but proudly wielding them.

अलीकप्र॰—crooked in mind on account of his treacherous disposition. Or अलीकश्चासौ प्रकृति॰ who is really false (and not a truth-speaker as he is universally supposed to be) and naturally crooked-minded. गुरुपातकम्—गुरोर्द्रोणस्य वधरूपं पातकमेव गुरु महत् पातकम् । Com. on K. Prad. मनुजपशुभिः-मनुजाश्च ते कार्याकार्यविवेकशून्यत्वाद्धर्माधर्माज्ञानाद्वा पशवश्च । निर्मर्यादैः—मर्यादा is here युद्धस्थितिः । *Cf.* नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम् । न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ Manu. VII. 93, and मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तं बालं स्त्रियं जडम् । ...न रिपुं हन्ति धर्मवित् । B. P. I. 7. 36. See also Mb. VII. 123, 8.

उदायुधैः—is meant to show that they had the means to avert the deed, had they the wish to do so. नरकरिपुणा—(he being the अनुमन्ता). The enemy of Naraka at least should have known what a demonical act was. दिशां—*i. e.* to the presiding deities of the directions (by लक्षणा).

Sl. quoted in K. P. IV. (and also in S. D. III.) as an instance of रौद्ररस; and again in VII. as one of पुनरुक्तत्व (tautology) of the sense of a word, as Arjuna who is already addressed by the speaker is again referred to by भवद्भिः and by the word Kirîtin.

P. 69. कोविद—skilled or proficient in (fr. को Veda and विद one who knows कौर्वेदस्य विदः, कवि वेदे विदा यस्य इति वा Bhánuji Dik. on Amara). *Cf.* Mahâbhárata अश्वत्थामा रहस्येषु सर्वेष्वभ्यधिकोऽभवत् । This is cited in S. D. as an instance of 'अनुनय'.

सोमक—The grand father of Drupada, who transferred his name to his descendants.

श्रुतिपथं &c.—is a question; see com. For the allusion see Mb. VII. 70. The story of Par.'s having cleared the earth of the Kshatriyas is too well known to be mentioned here. See also *infra* Sl. 30.

आसार—a shower. विघस—the residue of sacrificial food. The word is used here, as war is often spoken of as a रणयज्ञ; or it may mean food in general.

परिभवा॰—निकाराग्नौ *v. l.* where निकार also means 'an insult'; *cf.* सुदुःसहं प्राप्य निकारमीदृशम् Kir. I. 43. किंतु–in some editions these words are omitted; but they are necessary as otherwise there will be no room left for As'va's next question.

अभिषिक्तं—अभिषिच्य *v. l.* The former is preferable as it was not in Kripa's hands entirely to have him installed सेनापति. अभिषेच्य instead of अभिषिच्य will do; in this case we shall have to suppose that Kripa was sure of his recommendation being successful. भवन्तं—अत्रभवन्तं *v. l.* भवन्तं is better, looking to the familiar way in which Kripa is talking to As'vatháman. परतन्त्र—परः तन्त्रं यस्य in another's power.

P. 70. भवेत् कथं—What will be its condition, how will it fare! तुल्यकर्मा—॰कक्षः *v. l.* कक्षा province of action; field for emulation; कक्षा स्पर्धापदे काञ्च्यां इति धरणिः। hence a rival (in valour) of, equal to. ॰कर्मा—is better being simpler. धुरि—धुर्ये *v. l.* a leader, commander. धुरं वहतीति, fr. धुर+य. See note on धौरेय p. 91 and com.

परिकरस्य—परिकर girding up the loins as a preparation for some action; hence equipping one for; here राज्ञा कृतपरिकरस्य, when advanced to the general's post and thus placed in a fit fighting position. परिपन्थी॰–परि दोषाख्यानं पन्थयितुं शीलमस्यासौ परिपन्थी one who habitually gives out the faults of others; hence one adversely disposed, an enemy. अपरिपन्थी परिपन्थी सम्पद्यते परिपन्थी भवति; ॰तुं to oppose, to withstand. According to Pán. the form परि॰ is not admissible except in the Veda. But it is often used by poets. See Bg. III. 34. Mâl. Mâd. IX. 51.

सेनापत्य॰ मन्दसन्तापं करोमि—Such is the opinion which the simple-minded, guileless, As'vatthâman has of the king of the Kurus. How was he, innocent man, to know that the mind of that very king was at the same time being poisoned against him by the wicked insinuations of one whom he had never even suspected as his enemy! Mark the poet's skill in thus preparing the ground for the following scene in which Asva. feels Karna's remarks all the more keenly being in this mood of mind.

ततः प्रविशतः—Now follows a scene which reveals the dark depths of the wicked minds of two men–one always suspicious, the other, ever jealous.

It must be remarked, however, that in presenting such a picture of Karna to his readers the poet has done him injustice by sacrificing facts to dramatic effect. For Karna, although he had no great veneration for Drona—was even jealous of his reputation—had a proper regard for his scholarship and skill as a warrior. He not only took an active part in the fight during Drona's generalship but fought cheerfully under him; nay when Duryodhana attributed a wilful neglect of duty to Drona in allowing Jayadratha to be slain by Arjuna, he defended him by saying that Jay'.s death was not due to any neglect of duty on the A'chárya's part but that what was fated came to pass. *Cf.*—आचार्यं मा विगर्हस्व शक्त्यासौ युध्यते द्विजः । यथाबलं यथोत्साहं त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ यद्येवं समतिक्रम्य प्रविष्टः श्वेतवाहनः । नात्र सूक्ष्मोपि दोषः स्यादाचार्यस्य कथंचन ॥...दैवादिष्टोन्यथाभावो न मन्ये विद्यते क्वचित् । यतो नो युध्यमानानां परं शक्त्या सुयोधन । सैन्धवो निहतो युद्धे दैवमत्र परं स्मृतम् ॥ Drona p. 152. 15, 16, 23, 24.

अभियुक्तैः—Lit. those that are diligently attached to or engaged in a thing; learned, &c.

P. 71. प्रधान०–Chief personages (and not only Jayadratha). उपपन्नमिदं—This stands to reason; is borne out by facts.

अतिरथः—an unrivalled warrior. Jag. says महारथः but he is inaccurate. Drona was an अतिरथ. There are four classes of chariot–warriors, each superior to the one preceding, *viz*, अर्धरथ रथ, महारथ and अतिरथ; for their definitions, see com.

न्यग्रोधः—a banian tree (वटवृक्षः); न्यग् रुणद्धि आवृणोतीति.

Sl. 28.—Quoted in S. D. as an instanee of *Arth'ápatti* (when by the assertion of something, something else is suggested).

P. 72. विकृतिमेति &c.—experiences a change in the hair *i. e.* causes the hair to stand on end (owing to the delightful sensation produced). But this requires a little twisting. So the reading शोके महति निर्वृतिमादधाति (which causes a great pleasurable sensation even in the midst of sorrow) is preferable.

द्रोणायनः—द्रोणस्य गोत्रापत्यं पुमान् द्रोणायनः । 'द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ।' Pán. IV. 1. 103. द्रोण takes फक् (आयन) optionally in

the sense of a descendant of; so द्रौणिः also. In this सूत्र the word द्रोण refers to the first ancestor; द्रोणायन signifies the son of द्रोण by उपचार or the transference of an epithet. अनादिरिह द्रोणः। अश्वत्थाम्न्यनन्तरे तूपचारात् । Sid. Kau. The reading द्रौणायने (Voc. sing. of द्रौणायनि । is ungrammatical. Tarkavâchaspati, however, says–द्रोणायनेरित्यत्र अपत्यार्थे वा फिञ् । The form द्रौणिः (द्रोणस्यापत्यं पुमान्) is preferable from a grammatical point of view. प्रक्षिप्य—प्रक्षेप्तुं is the reading found in most of the editions; but the former is better since the infinitive with अलं has no prohibitive force.

देहनिधने—Duryo. purposely uses the word; it is his physical body that has perished; his यशःशरीर will ever continue to live.

मत्तातः—यत्तातः *v. l.* since my father &c. पुत्रिणः—How will other fathers like to have their sons about them! *i. e.* they will rather like to be without such sons. अपुत्रिणः–*V. l.* would have been better but for the word अन्ये. for द्रोणादन्ये अपुत्रिणः would imply that Drona also was अपुत्रि which is absurd; or we may construe द्रोणादन्ये ये अपुत्रिणः स्युः &c.

सर्व &c.—सर्वेषां परिभवात्त्राणं तस्य हेतुना; or to avoid an ankward comp., सर्वेभ्यः परिभवेभ्यः (insults of all kinds) त्राणहेतुना.

पाण्डवीनां—पाण्डवी is derived from पाण्डु (पाण्डोरियं) by adding अण् meaning 'of Pându'; and refers to the पाण्डवs only secondarily (उपचारात्); *cf. supra* पाण्डुपाञ्चालसेना &c. sl. 23. The form fr. पाण्डव will be पाण्डवीय. स्वभुज॰—is also a bad comp., like सर्वपरिभवत्राण. ॰गुरुबलः–*v. l.* is to be rejected as As'va. is not likely to praise an adversary as possessed of great strength. चरति मयि—चरतो मम would have been better; or मया सह रणे सति प्रतीपः (प्रतीपं *V. l.*) चरति. स्वयमपि &c.—Although he (my opponent) be the destroyer of the world himself.

Sl. quoted in S. D. as an instance of Udáharana or a speech expressive of one's excellence. उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते; and further on (ch. 8) as an example of प्रसाद (brilliance) which consists of simplicity mingled with force (प्रसादः ओजोमिश्रितशैथिल्यात्मा).

Also quoted in ध्वन्यालोक with the remark—तत् (दीप्ति) प्रकाशनपरश्चार्थो नापेक्षितदीर्घसमासरचनः प्रसन्नवाचिकाभिधेयः ।

जामदग्न्यशिष्य—As'va. purposely addresses him as such. He who knew what Par. did, at least ought to know what it is to insult a Brâhmana of his type.

अरातिशोणित०—०भरैः *v. l.* with large quantities of blood. ह्रदाः पूरिताः–when Parashurâma heard that the sons of Kârtavîrya had killed his father, he was so much exasperated that he vowed not only to kill the sons of Kârtavîrya but to extirpate the whole Kshatriya caste. Thrice seven times did he clear the earth of the Kshatriya race, and filled with their blood the five lakes of Syamantapanchaka from which he offered libations to his ancestors. त्रेताद्वापरयोः सन्धौ रामः शस्त्रभृतांवरः। असकृत्पार्थिवं क्षत्रं जघानामर्षचोदितः। स सर्वं क्षत्रमुत्साद्य स्ववीर्येणामलद्युतिः। समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् ह्रदान् ॥ अन्तरे चैव सम्प्राप्ते कलिद्वापरयोरभूत्। समन्तपञ्चके युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः॥ &c. Mahâb. For other particulars, see Vânap. 116; Dronap. **70. तानि एव**—Because his father had transferred them to him having got them from Para. himself, when he was about to retire to a forest. तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रादादस्त्राणि भार्गवः। सरहस्यव्रतं चैव धनुर्वेदमशेषतः॥ एवाहित०—(1) अहितानां शत्रूणां शस्त्राणि तेषां घस्मराणि अत एव गुरूणि great *i. e.* potent enough to destroy the arms &c.; or according to some–(2) आहितं शस्त्रं येन स आहितशस्त्रः धृष्टद्युम्नः तस्य &c., capable of swallowing up the arms of Dhṛshtadyumna; but this is far-fetched. Jag. reads आहितशत्रुघस्मर; for घस्मर see p. 59.

Sl. cited in K. P. VII. as an instance of the fault called प्रतिकूलवर्णत्व *i. e.* the use of letters contrary to the intended *Rasa* (flavour). Here the sentiment is the Furious (रौद्र) to the manifestation of which soft letters are not favourable. Harsh letters and long compounds are suited to it. Also quoted in S. D. as an instance of A'khyâna or the narration of past events (पूर्ववृत्तोक्तिः).

P. 74. **प्रतिपन्न**—assigned to, promised to. **अतः**—If he is thus neglected.

प्रयत्नपरिबोधितः—roused from it (to-morrow morning) with great effort; see com. शेषे &c. —the Present used in the sense of the immediate future. Strangely enough Jag. takes this speech as addressed to Kripa, which, it will be seen, is against the context. दोःशालिना—दोर्भ्यां शालतेऽसौ sounds rather egotistic. ०नां *V. l.* 'of (among) valiant warriors' should have been selected.

Sl. quoted in K. P. VII. as an instance of 'Improper Predication (विध्ययुक्तत्व) *i. e.* where what is not the predicate is used as the predicate. Here the predicate 'shall sleep' is improper. For it is not that a man is awakened first and then sleeps but

he sleeps first and is awakened afterwards. So it should properly be शयित: प्रयत्नेन बोध्यसे. Nâgojibhatta, therefore, proposes the reading सुखेन शयितश्चिराद्‌उषसि बोध्यसे मागधैः. Such hair-splitting is all right for critics. If poets, whose business it is to write down the outpourings of their hearts impulsively, allow themselves to be over-nice like this, they will give us more of grammar &c., but less of real poetry.

बहव: कौरवबले—By बहु Karna refers to himself. अस्य कर्मण: stands for अस्मिन् कर्मणि.

P. 75. मूढ दुःखितस्य &c.—Here begins the quarrel between the two warriors. Mark, however, how the first unprovoked insult comes from Karna and not from As'va., whose reply to the former's remark 'बहव: &c.' was cool-headed. As'va., however, was not in a mood of mind tamely to bear the insulting words of Karna and in the heat of passion replies to him still more insolently, and so they go on exchanging hot words until they come to blows, when they are separated by Dur. and Kripa. गुरुशाप०–Owing to the curse of the preceptor, *i. e.* Parashurâma. With a desire to obtain a perfect knowledge of the art of war (especially the use of the Brahmástra) Karna, when only a boy, went to Parashurâma, disguised as a Brâhmana. As he proved to be a worthy pupil not only by his devotion but by his ability as well, Par. taught him freely the use of the weapons and missiles. On one occassion, when Parashurâma had fallen asleep with his head resting on Karna's lap, a worm (according to some it was Indra himself who had assumed that form to thwart Karna's object) began to eat into his lap. Although feeling the acutest pain, Karna did not move his lap for fear of disturbing his Guru's slumber. As the worm touched Parashurâma's head, the latter awoke and on perceiving what the matter was, he discovered the real character of his pupil and cursed him that the knowledge of the Brahmástra he had so stealthily obtained from him would avail him nothing when fighting with a hero that was his equal.

दुर्विदग्ध–Lit. badly burnt or polished; hence raw, imperfectly skilled; vainly proud &c. पाश्चात्यभर्तिन—To call Drona a coward was the height of extreme meanness. As'va'.s denouncement of Karna is based on facts at least; Karna distorts them throughout most unscrupulously.

सूतो वा &c.—As soon as Karna was born, Kunti, afraid of public scandal, threw him into the river. While being carried by the current he was found by Adhiratha, the charioteer of Dhritaráshtra, who gave him over to his wife Râdha' to be brought up as her own child. Hence Karna was called Sútaputra, Rádheya, &c.

दैवायत्तं—(Apart from the context) What a spirited reply is this !

P. 76. वेत्ति वसुधा—The Earth must know how many warriors were stretched dead on her surface, or how much was taken off from her surface.

एवं—Thus then; as you prove me to be. ०रसं—the sole sentiment of. तव पितरं &c.-Karna wishes to insinuate that Drona was treacherous to the Kauravas and so allowed himself to be killed under some pretext. त्वं पुनः विक्रमैकरसः *V. l.*—is rejected as inconsistent with the preceding s'loka. It is absurd to make Karna call As'va. विक्रमैकरस when the was talking of the विक्रमैकरसत्व of his fa'her.

दुरात्मन् &c.—All these epithets are very aptly used. दुरात्मन्-and hence you cast that aspersion on Drona's character. राजव०—and hence you have the boldness to say so. प्रगल्भ—and so you are heedless of the consequences. सूताप०—Even an ordinary charioteer's son would not dare to say anything against the great A'charya; but you are the basest of the base. असम्बद्ध &c.—But sane men know what value to attach to your words.

कथमपि—Some-how: either through grief or some other reason; granting that he did it through cowardice (as you say).

ब्रह्मबन्धु--ब्रह्म the Brâhmana class बन्धुरस्य *i. e.* one who belongs to the Brâhmana class but has not got its qualifications: hence a Bráhmaṇa in name only, a degraded or wicked Bráhmana.

P. 77. जात्या &c.—See com. Karna means—I cannot kill you as you are a Bráhmana; otherwise I would have done that. वेत्स्यसि-This seems to be the original reading as it is found in most of the editions and is noticed by so old a writer as Vámana. It is, however, grammatically indefensible, as the

---

* It was really the demon Dams'a, cursed by the sage Bhṛigu, to assume that form. As soon as Par. looked at the worm the demon got back his proper form-स दृष्टमात्रो रामेण कृमिः प्राणानवासृजत् । ...सोब्रतीदहमासं प्राग् दंशो नाम महासुरः। ...महर्षेरभिशापेन कृमिभूतोऽपतं भुवि ।. . See Mb. XIII, 13. 14.·20. (This foot note should be read connection with the worm mentioned on page 60.)

root विद् to know, 2nd conj., is Set and the form, therefore, ought to be वेदिष्यसि. It may be due to the poet's oversight. But the author of the Káv. Sútras remarks-वेत्स्यसीति पदभङ्गात् *i. e.* the form वेत्स्यसि may be defended by separating the words as वेत्सि असि, असि being taken as an indec. in the sense of त्वम् (असीत्ययं निपातस्त्वमित्यस्मिन्नर्थे ।). But this is simply a display of critical ingenuity. The reading द्रक्ष्यसि is grammatically faultless.

मिथ्याप्रतिज्ञः—For the vow see com. The meaning of the sl. as it stands is as given in the translation. As'v. means that he would kill Karna in either case whether he takes up his weapon or seeks protection. The author's meaning, however, seems to be, though he has not well put it, I will to-day falsify &c. take up your weapon; or fold your hands in submission (and I will spare your life). धीरसत्त्व—men of great patience; magnanimous-hearted. एषा—Such, of this sort.

P. 78. निष्पेष—grinding, crushing. कार्येण—with a view to gain your object, through self-interest.

पाप०—is contrasted with गुणिन् and सूता०—with शशधरा०. As'vath. means to say—what friendship can there be between you two—one so exalted, the other so base-born; one possessed of virtues, the other a lover of wicked deeds. सूतान्वयः—सूतस्य अन्वयः a descendant of. हन्ता किरीटिनमयं—*v. l.* He to kill Arjuna! that cannot be.

वाचाट—बहु गर्ह्यं वागस्य वाचाटः one who talks a great deal of nonsense; आलजाटचौ बहुभाषिणि । Pán. V. 2. 125. कुत्सायामिति वाच्यम् । Várt. आट and आल are added to वाच् in the sense of talking much that is nonsensical; we have वाग्मिन् in a good sense.

व्यामोहः—Infatuation, stupifaction of the mind, loss of the proper perception of duty. आवेगः—drift, course of events. वामः—foolish, impolitic. पन्थाः—course of action for you to follow; an unreasonable procedure on your part; or it may mean 'an unnatural course of events.' स्वबलव्यसनं &c. He means—As both of them were great warriors the loss of either or of both would be disastrous to the welfare of the army. न लभ्यते &c.—Lit. his pride is not got to be quelled (*i. e.* you do not allow me &c.). Or the sentence may be interrogative; can I not be allowed to &c.

०सख्यमसुं *V. l.*—Let the king know his friend (that is, how far he is really able to give protection). This reading is faulty

in as much as the pronoun (अदस्) referring to बलानां नाथे, the subject of the Loc. absolute phrase occurs again in the principal sentence in the acc. which is unidiomatic (it being so used only in the gen.). Some say here अमुं may refer to As'v. and explain-then you will feel sorry and know this person (As'v.) to be your real friend-but without propriety. Some suggest the construction अस्मिन् नाथे ०भये समुत्पन्ने fear having overtaken this commander of the forces &c. But this does not seem to be intended. कुलक्रमागत &c.—An unjust stab at Drona's casting off of his weapons.

धृतायुधः &c —cited in S. D. as an instance of गर्व or vanity (pride arising from valour, beauty &c.).

The scene between As'vatthâman and Karna is a creation of the poet's fancy. In the great epic As'vathaman himself recommends the appointment of Karna as a general. There is not a trace there of any ill-feeling arising between the two on any account. *Cf.* आचार्यपुत्रो मेधावी वाक्यज्ञो वाक्यमाददे।...कर्णमेवाभिषेक्ष्यामः सैनापत्येन भारत ॥ एष ह्यतिबलः शूरः कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः। वैवस्वत इवासह्यः शक्तो जेतुं रणे रिपून् ॥ See Karnap. X. 12-16.

सौबल—S'akuni, son of Subala, king of Gándhara, and maternal uncle of the Kauravas. It was he who induced Duryodhana to rob the Pándavas of their wealth by gambling and thus hastened the destrution of the Kaurava family. Hence his name has come to be proverbially applied to an officious relative whose apparently friendly counsels lead to ruin.

P. 80. सोत्प्रासं—with an air of derision. अङ्गराज सेनापते &c.—The sarcasm in the speech can be easily seen from its tone. As the epithets here are significant, the Fig. here is Parikara. See S. D. X. 57.

इदं तदा०—Here there is an occasion for you, sooner than we expected, to prove your vaunted skill in arms. आलोडयन्तौ—Freely moving through it, crushing it everywhere.

P. 81. अनुमतं नाम—नाम is used here in the sense of अभ्युपगम 'accepting the consequences of'. त्यक्तमत्य०—It is as good as not relinquished.

अनृतात्—From proving faithless to your vow. अनार्य—Something unworthy of an '*Arya*,' hence unworthy. *Cf.* S'ak. IV. तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्यमाचरितम् । p. 92.

अतस्त्वमपि—an instance of Sáháyya. See S. D. VI. 208.

Act IV.

The fourth Act is a continuation of the third Act at the termination of which Duryodhana goes to the rescue of his brother, Dus′s′âsana, who was assailed by Bhîma. It opens with Duryodhana's charioteer bearing away his wounded master in a swoon from the field of battle to a secluded place that he should get rest till his recovery from that swoon. This continuation of an Act is technically called अङ्कावतार.

P. 82. दोहद—Properly a pregnacy desire; hence any ardent longing, a strong desire. पणीकृत—staked, betted.

कमण्डलु—कस्य जलस्य मण्डः सारः तं लाति लभते वा; a kind of pot, generally earthen or wooden, used by ascetics; here probably it mean कमण्डलु shaped gold pots filled with water and kept in the chariot as auspicious marks; or it may refer to the Kam.-shaped dome or spire of the chariot, made of gold. संमर्द—clashing or colliding against (for the chariot had to cut its way through a mass of dead bodies). विषम—irregular, excessive. It may also be taken as a noun meaning निम्नोन्नतभूभागाः; संमर्देन विषमेषु प्रदेशेषु च उद्घातः &c. उद्घात—jolting. रथेन—seated in a chariot; in the case of verbs indicating motion the vehicle used is put in the Inst. case.

पाण्डव &c.—Even the warriors on the side of the Pándavas had stood aghast with fear on seeing the frightful form of Bhîma. रभसगामी—moving in haste or with great force.

P. 83. ०महोत्सवः—Greatly rejoiced to see that a small part &c. द्यूतनिर्जितः—is ironical. पार्थमध्यमः—the middle-born of the sons of Prithá. Mr. Godbole explains this as 'who has पार्थ Arjuna for his middle-born brother'; but there is more ingenuity than propriety in this.

०बान्धवस्य—a friend of;—qualifies both कर्ण and शल्य. शल्य—king of the Madra country and brother of Mádri, the second wife of Pándu. When he left his kingdom, it was with the intention of joining the Pándavas, but Duryodhana won him over by providing good accomodation on the road and showing exceptional respect to him and consequently he joined the Kaurava party. The Pándavas, however, who knew for certain that he would be asked to act as charioteer to Karna sought one favour of him, *viz.* to damp Karna's spirit (तेजोभंग)

while fighting. *Cf.* कर्णार्जुनाभ्यां सम्प्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम । कर्णस्य भवता कार्यं सारथ्यं नात्र संशयः। तत्र पाल्योऽर्जुनो राजन् यदि मत्प्रियमिच्छसि । तेजोवधश्च ते कार्यः सौतेरस्मज्जयावहः ॥ Udyog. VIII. 43, 44.

मिषत :—fr. मिष् 6 P. to look on; cf. जातवेदोमुखान्मायी मिषतामाच्छिनत्ति नः । Kum. II. 46; or मिषत: may mean who was living. The cons. is मिषतः कुरुबान्धवस्य कर्णस्य शल्यस्य च प्रत्यक्षं. मारुतिः— Bhîma so called, being, like Hanuman, the son of Marut; (मरुतोऽपत्यं; मारुतिः fr. मरुत्+इ). See Mb. I. 123, 124.

कथं (for अयं) आसन्न एव...आचरिष्यति is cited in D. R. as an instance of उद्वेग (उद्वेगोरिकृता भीतिः) one of the Angas of Garbbha Sandhi.

विलोलन (or विलोडन)-coming forcibly in contact with, moving forcibly through. सुरभिशीतल—are not wanted after विलो॰ as their sense can be got by implication. मातरिश्वन्— मातरि अन्तरिक्षे (regarded as its mother *i. e.* wherein it is produced) श्वयति (वर्धते gains strength, or संचरति moves), by Unád, I. 159. Yáska derives it as मातरि (अन्तरिक्षे श्वयति) (moves about) or श्वसिति (hisses about). संवाहित—waved, shaken. अयाचित॰—*i. e* nature's fan. तालवृन्त (a palm leaf fan), हरिचं॰ &c. are the appliances usually made use of when an unconscious person is to be called back to life. हरिचन्दन— (हरिं चन्दयति आह्लादयतीति हरि॰ इति भरतः ।) may be rubbed yellow sandal; or घृष्टं च तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरुयोगतः । अथवा केशरैर्योज्यं हरिचन्दनमुच्यते । ॰च्छटाशीत॰—cooling like a mass of or sprinkling over with. दशापरिणाम॰—capable of causing a change of; here परिणाम means change, as in परिणामवाद.

P. 84. त्रासेन—Fear about; or the cons. may be वृकोदरस्य दर्शनात्, स्वामिनश्च दर्शनात् त्रासेन through fear on seeing Bhîma &c. and on seeing the king in this condition (*i. e.* not able to protect them.

न संरक्षितः—*i.e.*, owing to the interference of fate हरिणे इव—*i.e.*, as by a lion on a deer. एतावतापि—Even after having accomplished so much. Jag. seems to take कुरुकुलाविमुखं predicatively; fate (*i. e.* adverse fate) that has its desire gratified (so far) has not, I think, yet turned away its face from the Kuru family, *i. e.* is disposed to do still more harm to it. But in this case सकामं will have to be taken in a limited sense as done above.

कलित—possessed by, in the power of. करेणु—an elephant; करीन्द्र is more appropriate and should have been selected. एकशाल—corresponds to Duryodhana. कटाक्षैः—*i.e.* वक्रेक्षितैः.

हत्तविधे—हत at the beginning and हतक at the end of a comp. have the sense of 'miserable, cursed, vile, &c.'; *cf.* हततनुं further on, sl. 13; वृकोदरहतक, &c.

P. 85. अनारूढस्य, &c.—Unscrupulous; or never entertaining doubts (as to success); or never in peril.

The preceding speech of the charioteer shows how sincerely he loved his master and also bears testimony to his fidelity to him. It also shows that Dur , too, was a good master.

आयुष्मन्—is the only appropriate mode with which the charioteer could address his master at a time when his very life was despaired of. देव, महाराज would not have suited at all. In fact the ancient charioteer always addressed his master thus, as the chariot was used at the time of war or when going ahunting-occasions which involved risk of life and when there was need of such an expression from the charioteer who was usually an old man and so in a position to give a blessing.

मनोरथं च—उद्वोढुम् to bear up, to accomplish. अरातिविमर्दं०—विमर्द—A pressing crowd; संघट्ट—colliding with. Forcing his way through (lit., walking in collision with) a dense line of enemies. समक्षम्—may also go with उदायुध:, who had raised his weapon in my presence.

P. 86. विज्ञापयामि—विज्ञापय् and आज्ञापय् are used by persons in an inferior and superior position when speaking to their superiors or subordinates in the sense of 'telling, informing (&c.).

मदाज्ञा०—See II. 24. 1. 1. मदङ्कदुर्ललित—fondled on my lap. वृथाग्रजेन—your elder brother but to no purpose; *i.e.*, who did not do his duties towards you. उपहारेण रक्षित:—You saved me by offering up, &c., at the expense of. विरूपं—(*Cf.* Eng. 'unfair') improper, unworthy.

P. 87. क्षोदे:—Lit. acts of pulverising; hence blows. विबोधित:—Strangely enough, Jag. translates this by मोहं गतोस्मि which is evidently against the context. What Duryo. means is this—Had the chariot not been turned back, Bhîma might have next turned his attention to him and inflicted a blow with his mace on him while lying unconscious. This would have roused him from his stupor and the duel that would have ensued might have once for all decided the fate of either of them.

आर्या अपि नाम, &c.—is cited in S. D., as an instance of अर्थान्वेषण. न वाति—The इति is out of place here. If it is the original reading at all, it must be detached from the Prakrit and read along with the stage direction निरूप्य.

P. 88. घनसन्नाहजाल०—The points of which were not to be broken when inserted into the interstices of the thick armours.

कङ्कवदनैः—Surgical pincers with points resembling the beaks of *Kanka* birds when closed. हंहो—A particle used generally in addressing characters of the middling class. Probably it is an abbreviated form of अहं हो I, ho! used to call attention. रक्तांशुकं—A person about to die or to be put to death wore or was made to wear red garments; *cf.* न्यस्तालक्तकरक्तमात्रवसना Mâl. Mád. V. 24. अन्यस्मिन् जन्मान्तरे—One of the words, अन्य० or अन्तर is redundant; we should expect either अन्यस्मिञ्जन्मनि or simply जन्मान्तरे. But the redundancy may be explained away supposing the present life also to be a जन्मान्तर as compared with the previous life.

P. 89. उपालभ्य—उपलभ्य would have been better, as that was not the animal's fault. अवस्थानुरूपं व्यसनं—Sufferings according to the conditions they are in.

जतुगृहद्यूत०—जतुगृहं द्यूतं चैव विषशाखी तस्य.—The gravest acts of injustice and wrong done to the Pândavas were the attempt to burn them in the जतुगृह, and the द्यूत, both of which forced the Pândavas to pass a life of excile for certain periods. Or this may be taken as जतु० विषं च शाखास्ता विद्यन्ते अस्य having the three branches of जतु०, द्यूत and विष administered to Bhîma. निर्भर्त्सित, &c—*i. e.*, the seed of which was विदुरवचननिर्भत्सनं. Vidura first sounded the note of alarm when he discovered the wicked designs, &c., of Duryodhana against the Pândavas and counselled Dhṛitaráshtra against supporting or conniving at the machinations of his eldest son. He advised Duryodhana also to desist from the course he was pursuing but all to no purpose. The poet's fancy leads him to consider this neglect on the part of Dur. as the seed of the tree spoken of here. But, the seed although thus cast would have perished just there, had Duryodhana taken advantage of the wise counsels of his grand sire, Bhishma. But this Duryodhana did not do. So this further neglect served as water and enabled the seed to sprout up.

शकुनि &c.—Dissolve the comp. as शकुनेः प्रोत्साहनादीन्येव विरूढानि मूलानि यस्य.

P. 90. फलं परिणमति—This part of the speech of Sundaraka (beginning with किमेत्थ देव्वं) is quoted in D. R. as an instance of आक्षेप (गर्भबीजसमुद्भेदादाक्षेपः परिकीर्तितः ।).

रत्नप्रभा०—संवलित mixed. प्रसूत—See Jag., उत्तमरत्नतेजोभिः &c. यथा—तथा is used here in the sense of यतः—ततः.

P. 91. धौरेयाः—Fr. धुर् + एय (ढक्); see Pán. IV. 4. 47., quoted in the com. धुर् takes य (यत्—धुर्य) or ढक् in this sense.

अये सुन्दरक.. दुर्यो०...कथमेवमस्पष्ट &c.—This passage is cited in D. R. as an instance of तोटक (संरब्धवचनम्).

पर्याकुलय—Lit. to agitate from all sides; make more distressed or anxious; a denom. from पर्याकुल. विस्पष्टं—Very distinctly, intelligibly, in clear terms.

P. 92. निटिलपट्ट—Broad forehead. मध्यमपा०-Bhîma is sometimes called so, probably because the first three sons of Pându were better known and with the name of Pándava. Bhása calls him so in his मध्यमव्यायोग (भ्रातॄणामपि मध्यमः sl. 28) and Pancharátra.

आच्छोटन—pulling and suddenly setting free. ज्ञायते—It was felt or thought.

P. 93. ०पिशुनं—indicated by. संगलित—sprung or issuing from. ०जलधरं, प्रसरत्, etc.–This may better be read as one comp. word, जलधरात्प्रसरन्तः, etc., showers issuing from the clouds, etc. वज्रनिर्घात—निर्घोष the peal of the stroke of the thunderbolt; or it may mean the crash of the thunderbolt and the howl of contending winds निर्घात). For this meaning of निर्घात *cf.* कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः I. 22; *cf.* also below p. 101. विषमरसितं—whose roar was as appalling or deafening (to the ear) as. संवाहनं—properly driving. दशदिशा०—*i.e.*, the whole vault of heaven. भरित—not the p. p. p. of भृ but formed from भर + इत (a Tat. affix); see com.

P. 94. रत्नशीर्षक—The jewelled helmet. अवधूय—Shaking off; or not minding.—जीवः—जीवा bow-string; 'मौर्वी जीवा गुणो गव्या ज्या' इति धनञ्जयः । शरपुंख—the feathered end of an arrow, or the forked stem of an arrow. त्वरित—*p. p. p.* of त्वर् cau.; त्वरायित—*v.l. p.p p.* of त्वरायते a denom fr. त्वरा (त्वरावान् कृतः), विक्षिप्तशरपुंखबन्धनः—*V.l.* who hastily removed the fastening of the (the bundle of) arrows.

विदलित—Sharpened or polished ; or split into two parts (if the other meaning of पुंख be adopted). निशित—whetted, sharpened. शल्यबन्ध—The fixings of the arrow-heads. शिलीमुखैः—शिली मुखे येषां तैः ; (1) by arrows, (2) by bees. शिली in the first case means a sharp point; those furnished with sharp points ; in the second, a sharp projecting tooth.

P. 95. तीक्ष्णविक्षिप्त—Shot so as to make deep wounds or fall sharply on. भल्ल—a kind of large arrow. कोप—*i. e.* कोपानल. The three adjectives मर्म्मभेदकैः, etc., apply both, to बाणैः and to दुष्टवचनैः. श्रुतिपथ॰—(1) which evinced a longing for the region of the ear ; (2) which had a tendency to fall on the ears of, *i. e.*, which did reach the ears of Arjuna. The Prâkrit सुदिवह॰ may also be rendered in Sans. as सुदिवसकृतप॰ and may mean which had long cherished the desire of falling on (Arjuna's body) ; but this can not be well construed with वचनैः and hence श्रुतिपथ is preferred.

P. 96. दर्शनप्रसर—The action or range of eye-sight. शिक्षा—training in. अविभावित-not discerned or perceived. गमनागमन—its passage from the mouth of the quiver to the bow-string and from it back again to the quiver and so on. चटुल—quickly moving. वैरानुबन्ध—uninterrupted enmity.

P. 97. अवधीरितं—cast into shade, thrown into the background. धानुष्क—See com. संकट—संकट usually adj., here used as a noun in the sense of "a mixture or a conflict of", fr. सं crowding and affix कट which is added to prepositions like उद्, सं, वि, etc.; उत्कट, विकट. The causes of the feelings are pointed out in the com. साधुकार—cries of "Bravo ! Well done!" ॰लाञ्छन—a distinguishing mark or badge of. मण्डलैर्विचरितुम्—moving about in circles, wheeling round. The Com. reads मण्डलाग्रेण विच॰, taking मण्डलाग्र in the sense of "a sword"; (मण्डलाग्रेण उपलक्षितः).

P. 98. ताताधिक्षेपमुखर—Clamorous in casting reproaches on my father, wagging thy tongue in censuring my father. मम शरास्तव शरीरम्—Note the alliteration here. उपरोध—obstruction ; hence, the screen or covering of.

P. 99. स्निग्धमुखी—With a point polished, &c. शक्तिः—A kind of missile endowed with peculiar potency and forming part of the armoury of great warriors ; *cf.* Rag. XII. 77. प्रेक्ष्य—There is a fault of syntax here called समानकर्तृकत्वव्याघात ; for the agents of the प्रेक्षणक्रिया and विगलनक्रिया are different, and

so the gerund in त्वा cannot be used ; it should be प्रेक्षमाणस्य, or some such word as स्थितस्य should be supplied after it. In this sentence there is the rhetoricial figure called तुल्ययोगिता as several subjects are connected with a common predicate. वीरसुलभः—natural to a warrior. निध्याय—Having long gazed (*i. e.*, observed its motion, for being able to take correct aim). For this sense of ध्यै with नि, *cf.* विद्याधरदारिका तेन राजर्षिणा निध्यातेति कुपितोर्वशी। Vîk. IV. The Sans. rendering निध्याय (found in some editions) would require णिज्झाइअ in the Prâkrît. We have corrected the form निध्यात्वा found in Jag.'s com. into निध्याय, as a scholar like Jag. is not likely to use such a grammatically incorrect form. विषमलोचनेनेव &c.–When importuned by Bhagîratha, S'iva agreed to receive Gangâ on his head when falling from heaven, and did it accordingly. त्रिधा कृता—cut into three parts. In the second case this was true only after S'iva let off the Ganges from his matted hair. The current of the river was then divided into three parts being intercepted in its course by S'iva's head.

P. 100. कृतकल०—It is difficult to see the propriety of this epithet, nor is the meaning very clear. It properly means deep on account of the confused noise it led to or deepened by the clamour of the people. सिद्ध—A class of demi-gods, so called from their possession of the *Siddhis* or superhuman faculties, *viz.*, अणिमा, लघिमा, &c. They are said to occupy the region between the earth and the sun. चारण—heavenly bards. ०कुसुमप्रकरेण--A deed of exceptional bravery, generosity, &c., is often described as being followed by a shower of flowers from the sky. *Cf.* Rag II. 60. ०निर्बन्धात्--Close or determinate fighting. साभिप्रायम्—*i. e.* indicating his eagerness to know what followed.

P. 101. कुरुबलसेना—Here सेना must be taken in the sense of "divisions or corps" of. अविनय०—Here Karna is called the helmsman guiding the motion of the ship of अविनय or acts of rudeness or insolence, *i.e.*, who took a leading part in the suggestion and exeution of these. परोक्षं—अक्ष्णोः परं beyond or outside the range of my eyes, *i. e.*, in my absence. वज्रनिर्घात०—वज्रस्य निर्घातः (stroke of), तस्य निर्घोषः (the peal of,) or वज्रस्य निर्घातस्य (the clash of contending winds ; see Rag. IX. निर्घातोग्रैर्कुञ्जनिर्घोषैः, etc.), च निर्घोषः ; तद्वत् भीषणः ज्याया रवो यस्य। कालपृष्ठ—The name of Karna's bow. सावहित्थम्—अवहित्थया अवहित्थेन वा सहितं यथा स्यात्तथा; having suppressed the manifestation of his

inner feelings; having concealed the signs of inner agitation; for the mention of Arjuṇa's resolve to slay Vṛishasena could not have been heard by Duryodhana without pain and anxiety. प्रतिविद्ध—This shows the confidence which Arjuna had in his own skill and ability to fight with two warriors at one and the same time. ०ङ्कषे—sweeping away, destroying. From कूल + अ (खच्) which is added to the root कष् having for its object one of the words सर्व, etc., (see Pâṇ. III. 2. 42 quoted in the com.) and before which a nasal is added to the word सर्व, etc.

P. 102. ताररसित०—may also mean "the thunder-like roar of the bow-string. The reading गाण्डीवताररसितगोधानिर्घोष० for गाण्डीविना is to be rejected, as it leaves no subject to चरितं also because the गोधा (a leather strap fastened round the left arm to prevent injury from the bow-string) is not known to make any noise. तथा चरितं बाणैः—So acted with arrows, *i. e.*, shot his arrows with such rapidity and in such numbers that. प्रेक्षे—Historical Pres. I saw.

भिन्नदेहं, &c.—The fight between Arjuṇa and Vṛshasena is a departure from the Mb. according to which, Bhîma, as is proper, fights with Vṛshasena, who is also गदायोधिन् and kills him. The poet makes the change with the desire of giving things a natural turn and makes Arjuṇa take revenge on Karṇa for his son's death.

P. 103. मदङ्क—*Lit.* having the obstinate desire to sit on my lap. प्ररोह—off-shoot, the extender of, a scion of.

पर्याप्तनेत्र—According to Jag.—To look at which was a feast to the eyes; or having desirable eyes. It rather mean—having eyes of full extent, long or large eyes. उद्भिद्यमान०—उद्भिद्यमानं budding forth, नवं यौवनं तेन रम्या शोभा splendour, bodily complexion यत्र. अपचार—*v.l.*, departure of. परिवर्तित०—With the eyes rolled. प्रत्यक्षं, etc.—Constr. प्रत्यक्षं (अक्ष्णोः समीपे) हतबन्धूनाम् अस्माकं एतद् हृदयं. हृदयं दह्यते—so that neither sorrow nor pain can exist there, being burnt down.

P. 104. सुतवधामर्ष etc.—His martial spirit fired by the rage, etc.; whose valour was spurred on by. ततो देव शल्येन भणितं—Some read after ततो देव—अर्जुनचाप०—अर्जुनस्य चापमेव महाप्रलयपयोधरस्तस्मान्निःसृतानि यानि शरा एव धारास्तासां सहस्राणि तैः पूरितेषु दिशा०—When the regions of the quarters were filled with thousands of arrow-showers flowing from the great cloud of

destruction in the form of Arjuna's bow. But this passage seems to be spurious, as Arjuna is said above to have been prevented from fighting with Karṇa, his chariot being hidden by Bhîma, and others. स्खलित॰—With the horses stumbling, *i.e.* maimed, disabled. We have adopted Jag.'s reading. The variant हततुरंगः—will not do, as in that case the chariot could not have been turned back from the battle-field. चक्रनेमि—The rim or tyre of the wheels. कूबरः—कुवते शब्दं करोतीति; from कु+वर (बाहुलकाद्वरच्) the pole or shaft of.

P. 105. शोणितबिन्दुभिः—This he did in full spirit of those chivalrous times. स्वस्ति—May well betide thee! Mayest thou fare well! This is the set form for beginning a letter. एतदन्तं—This being the last; for the last time. Diss.—एतत् अन्ते यस्य तद्यथा स्यात्तथा।

कृती—कृतं हस्तकौशलमस्यास्तीति skilled in, well versed in the use of. न समरेष्वस्यास्ति—And Duryodhana was not wrong in thinking thus of Karna. This is what Dharma thought of him:—युधिष्ठिरस्याप्यभवत्तदा मतिर्न कर्णतुल्योस्ति धनुर्धरः क्षितौ। Adip. 138. 25. त्वत्संभावितः—त्वया सम्यग्भावितः this was the idea or estimate you had formed of my ability. This reading involves the fault called अविमृष्टविधेयांश (prominent non-mention of part of the predicate) the subject and the predicate not being separately stated, but compounded; this should have been त्वया संभावितः. But the other reading यत्संभावितः does not yield a good sense; for it will mean यत् since you had such an idea of me (and since I could not kill Bhîma), you should &c. which is absurd. So for the beauty of sense the minor fault may be overlooked; *cf.* for a similar use त्वत्संभावितमात्मानं &c. Kum. VI. 20. (न) च—And yet, on the contrary. इदं &c.—since I have failed to fulfil the trust reposed in me. This message of Karna breathes an air of despair. He means that he is sure to fall without being able to fulfil the high hopes Dury. had cherished of him.

P. 106. किमारम्भः—कः आरम्भः यस्य सः। शरीरावरण—Armour.

अशिवं—Because offered to the dead. अपुनर्भावि—not to happen again, last (as they were to die immediately after). उपगूढं—*p.p.p.* of गुह् with उप used as a noun in the neuter gender (नपुंसके भावे क्तः). हततनुभिर्मा—these our cursed bodies (being the witnesses of the destruction of those we held near and dear). च—and at the same time. अथ च—The reading अथवा found in many editions is bad since no revised or alternative

statement is made in what follows; it is the second part of the message.

वृषसेन: &c.—He means-Vṛshasena is not exclusively your son nor Duss'ásana exclusively my brother, that one should try to console the other; where grief is equal and common such consolation is unnecessary. संस्थापयिष्यसि—संस्थापय् set one right; restore to nature; hence, to compose one's mind.

P. 107. हेषासंवलित:—mingled with the neighing of horses.

संजय—The charioteer and adviser of Dhṛtaráshtra. He earnestly wished and tried his best also to see that the dispute between the Kauravas and the Pándavas was amicably settled, although without success. He was also sent on an embassy to the Pándavas with instructions. It was he who, endowed by the venerable Vyása with the power of knowing things from a distance, narrated the events of the Bhárati war to his master, Dhṛtaráshtra (the celebrated Bhagavatgîtá forming a part of his narrations).

त्वदेक॰—त्वमेव एक: शेषो बान्धवो ययो:। कथमिव—How possibly, with what semblance of excuse.

घ्रात:—It was customary with parents to smell their children on the crown of the head by way of blessing them, when the latter bowed to them before going on any enterprise or so. प्रसभम्—Forcibly; lit. प्रगता सभा विचारो यस्मिन् कर्मणि without heeding the consequences. Probably सभ् was originally सह् as in प्रसह्य (after mighty effort). प्रावित्ते &c. See *supra* IV. 2. घृणा—pity (अपगत॰ cruel, ruthless); or rather, censure, reproach; (dead to all sense of reproach, shameless).

Act V.

P. 108. रथयानेन—In a chariot. यान may mean 'a vehicle; or going, driving in. *Cf.* आकाशयानेन Vikr. II.

॰प्रवाल:—shows with what tender emotion Dhr. was affected. कच्चित्—Does he live or not (I hope you will tell me that he lives). See Amara quoted. जात—An affectionate term of address; lit. one who is just born, *i. e.* to be fondled as such. This shows with what tender affection संजय was treated by Gándhárî. स्वैरम्—Lit. according to your desire, consulting

the ease of the body ; hence, gently. वैलक्ष्यं—confusion and embarrassment.

कङ्कवदन—*n.* a pair of pincers (a surgical instrument) so called because its shape was like that of a heron's beak. Surgical science was greatly developed in ancient India. उन्मोचिते कङ्कटे—When the armour was removed. This was done after the darts were extracted to prevent loss of blood. व्रणपट्टकेषु—bandages to be tied over wounds.

P. 109. दूरात्—From a distance (as you were not able to approach them on account of your wounds being dressed then). लीलया—With grace. निर्जितसान्त्वितान्—Here it should be remembered that Dritaráshtra is describing the condition in which he would fain have liked to see Duryodhana (*i. e.* emerging triumphant from the war and gracefully addressing a word of consolation to the fallen kings in his custody), but in which he did not, as ill luck would have it, find him. Hence नरपतीन् refers to the kings on the side of the enemy whom Duryodhana is supposed to have captured and is consoling. निर्जितशात्रवान् *v. l.* would give the same meaning, but it is awkwardly compounded; also the chivalrous touch of sympathy for the fallen foe will be absent if this reading be adopted.

स्पर्शेन—Because they had not the use of their eyes and could know Dur. but by touch. Dhṛtaráshtra was blind from birth but Gándhárî was not. When she knew that the man to whom she was betrothed was blind, she did not wish to have the proposed marriage cancelled, as her sire's word once given was not to be retracted, but resolved to deny herself the pleasures of sight throughout life as her husband could not have enjoyed them and blindfolded herself in the manner stated in the slokas from the Mb. in the com. How many instances can the world's history produce of such exalted love and the necessary strength of mind to bear it up! And yet instances are not rare in ancient Indian history of women having made such sacrifices, of one kind or another, for the sake of their lords who were their very gods, their all in all—in fact the men for whom only they lived. Gándhári was a Pativratá of no ordinary type; she was a Pativratá among Pativratás—so much so that one word of imprecation from her lips would have burnt down the Pándavas after their success in the great war. It was to avoid such a consequence that Krishna hastened to see her

after the total destruction of the Kauravas and the close of the great war. She took a sensible view of the matter, knew that the destruction of the Kuru race was the outcome of her eldest son's misdeeds and finally acquieced in the will of Heaven.

The scene here between Dur. and his parents is very touching. There is a conflict between parental affection on one side and a heroic sense of duty on the other. Dhr. and Gándhárî beseech Duryodhana to sue for peace and thus to save his life, at least now, that a successful termination of the war was past all hope. But Dur. stands firm in his resolve. The storm has, it is true, burst over him. But he does not bend to it. The news of Karna's fall only serves to nerve him to stick more tenaciously to his resolve once taken. He scouts the very idea of saving his life by an ignominious treaty. He would rather conquer or fall like a hero.

न प्रसरति—*i. e.* you are unable to speak. अव्याहार—silence, refusal to speak.

अप्रतिकृत—not prevented by resistance; or without retaliation, unavenged. दुर्जातं—Badly-born, *i. e.*, whose birth is a curse, or disgrace (to the family).

भरतान्ववाये—This South Indian reading (अन्ववाय *m.* race) is better than others; for in भरतान्वयेऽपि, अपि has no special meaning. In भरतान्वयेऽस्मिन्, अस्मिन् is superfluous with अत्र already in the verse. In भरतान्वये वः too, वः is more or less unnecessary.

P. 110. मार्गोपदेशकः—Guide (along the path of life), protector, stay.

किमप्य॰—Indescribably or inexpressibly unbecoming. दीनता—weakness of spirit, nervousness, timidity. निर्वत्सले—निर्गतं वत्सलं (used as a noun) यस्मात् सा, cruel (since you do not ask me to avenge the death of your sons).

वितथः—False, without its purpose. न घटस्य—*i.e.*, when the pot has fallen into a well it does not follow that the rope also should be thrown into it along with it.

अपुष्कलं—Lit. not sufficient or wide enough to cover the whole ground, not of universal application; hence not a strong or covincing argument. इदं—refers to the statement (कथन) of the लोकवाद.

उपक्रियमाणा०—What is the use of the instrument when the material on which it is to be exercised does not exist! Dur. means—Your illustration of the pot and the rope will not do; for where one pot is lost another can be supplied and so the rope ought to be preserved. But in my case my lost brothers cannot be restored to me and therefore what is the use of life or kingdom to me when I have lost them for whom alone these are desired. The thought is the same as in येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च। त इमेवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा, Bhg. I. 33. Here he speaks of himself as उपकरण and of his brothers as उपक्रियमाण; *cf.* स संततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम्। Kir. I. 10.

विराजमानौ—Because, I shall kill her sons and thus avenge the wrong done to you.

P. 111. अकालः—Not the proper time for. अपश्चिमं—नास्ति पश्चिमं यस्मात् which has no other following it, *i. e.*, which is the last, final; to which no reply should be given, which should not be contradicted, *i. e.* must be obeyed. Or न पश्चिममपश्चिमं, etc., which is not hindmost, *i. e.*—is foremost; that is—attach the highest importance to my words; follow my advice. Or this may mean—do not make these words final, meaning thereby—If you disobey us we shall die broken-hearted. The Com. reads पिदुणः (पितुः) वचनं; but that does not seem to be correct as Dṛta. had not yet asked him not to go to fight. The following speech of Dṛta. also shows that this is not meant.

दायादाः—Lit. those who take a share of the paternal estate (दायमाददते; or दायमदन्ति enjoy); co-sharers or co-partners; and as the apportionment of patrimony often leads to quarrels, this secondarily means-enemies. Marâthi दाइज is derived from the same. The word is used in its original sense in VI. 25. फाल्गुनात—Fr. फल्गुनी + अण् (अ); अण् and the ई of फल्गुनी being dropped, फल्गुन; and then by adding अण् स्वार्थे, फाल्गुन; see com. The name is thus accounted for in the Mb. :—उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा। जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः॥ शेषप्रतिज्ञः—Dhṛta. means that it will be easy for Bhima to accomplish this part of his vow now. तात—See com. It is also a term of pity; (my hapless son). तातानुकम्प्ये पितरि इति हेमचन्द्रः।

P. 112. अद्याप्युपदेष्टव्यमस्ति—What Duryod. means is that the declaration of the war meant the termination of all advice. When the step was once taken after due deliberation it could

not be retracted; all further advice was out of place. As a true Kshatriya it was his duty to fight to the last, irrespective of the result.

विजिगीषु:—Sanj. purposely uses the word. He means—you do not simply wish to do your duty as a Kshatriya; you still hope to conquer your foes as is clear from your words कुन्त्या निहतपुत्रया; and hence the necessity for giving proper advice. प्रज्ञावताम्—*i.e.*, those who have a proper insight into the science of war. Sanj. says this with reference to Dhritarâshtra and not himself.

प्रकृतिमापत्स्यसे—If you will be yourself again, *i. e.*, gain back the natural composure of your mind and take a proper view of the matter; if you will listen to us calmly; धा with सम् when used transitively means "to conciliate, to take over".

वैक्लव्यात्—वैक्लव्य Weakness of mind, agitation (*cf.*, वैक्लव्यं मम तावद्, etc., Sk. IV. 7); तस्मात्; otherwise (as a noble Kshatriya lady) she would not have said so; see *supra* Sl. 3. ll. 1, 2. प्रभवति—is all powerful (since it leads you also to advise me to follow such an ignoble course). अस्खलितं—not dropped or lost, all living. सामोपन्यास—Proposal for a peaceful settlement of the dispute.

P. 113. स्वशरीरमात्र०—*Cf.*, एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु। Rag. II. 57. ०व्रीडावहम्—For to sue for peace does not bespeak a high sense of duty; *cf.* किं त्वंगीकृतमुत्सृजन् कृपणवच्श्लाघ्यो जनो लज्जते। निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम्॥ Bh. Nit.

असुखावसानं—Which has misery for its end (since the weaker party suffers as it has to yield to the terms dictated by the enemy). नयवेदिन्—said ironically.

हीयमानाः—When they are worsted or proved to be weak (*i.e.*, we may be ready for peace but the Pândavas will not). अहीनाः—Who have lost none of their brothers. Duryodhana means that the Pândavas will not heed his proposal for peace but will press the advantage gained by them yet further and try to crush his power entirely as he was both दैवोपहत and हीनबल. *Cf.* दैवोपहतकश्चैव...बलव्यसनसंकुलः। ...एतैः सन्धि न कुर्वीत विगृह्णीयाच्च केवलम्। Kâm. IX. 25—27.

अपकृष्टं—Lit. drawn away or pulled down; injured—मन्यते—*i. e.* Yudhi. always regards himself as exposed to danger or standing in the grip of danger. This is explained in the following speech of Dhṛtarâshtra. The reading सर्वं दैवापकृष्टं

(depending on, brought about by, fate) मन्यते preferred by some (and also adopted in Apte's Dic., see under अपकृष्ट) goes against the speech of Dhṛtarâshtra and is but a weak argument in his favour. बहुच्छलत्वात्—As it affords ample room for tricks or foul play. उपपत्तियुक्त—Full of conclusive reasoning or rational explanation.

P. 114. अभिलषते—is to be read with a *Káku*; (also विषहते, *V. l.*—will he bear! No he *will not*. Explain similarly न विक्षिपामि (*i.e.*, I *will* scatter) and अहं कृपणः (like one mean-spirited, forgetting my high mettle) संधिं विदध्यां, (no, I will not). शोणिताशनं—शोणितमश्नातीति ०शनस्तं; from अश् and ल्युट् (अन). For दिक्षु विनिक्षिपामि, *cf.* करोमि दिशां बलिम् III. 24; and for the thought अभिमानवतो मनस्विनः प्रियमुच्चैः पदमारुरुक्षतः। विनिपातनिवर्तनक्षमं मतमालम्बनमात्मपौरुषम् ॥ Kir. II. 13.

प्रतिबोधय्—Lit. to make one take a reasonable view of things, perceive properly (here the reverses of fortune Dur. had met with); hence to enable one to calm one's mind or to support it under affliction; to console. आत्मा—Your own mind. सानुजाः—with their younger brothers (*i. e.*, Nakula and Sahadeva) or each with his younger brother. सानुजे—*v.l.*, (going with दुःशासन) is better. दुःशासनेन हीनोहं, etc., *V. l.* (see foot-note) is not preferred, because Dury. speaks of the Pândavas in his previous speech and there is no reason why he should refer to one Pândava here. Again अहीनाः directly gives the constrast with हीयमानाः in the first line. ०लम्बना—Jag. seems to read—लम्बनवती. see his remark. Dissolve त्वमेव एकं शिष्यते इति शेषमवलम्बनं यस्याः सा. तपस्विनी—a term of pity; properly a female ascetic; hence one in need of protection and hence helpless.

न किंचित्, etc.—The two negatives give one emphatic affirmative. युधि०—He means—Talk not of the Pândavas; Yudhishthira is sure to do anything that I may ask him to do.

P. 115. कलित—Gained, brought into possession. तिरस्कृत—set at naught, treated with little concern. अभिमुखं—modifies घ्नन्तः facing the foes—(and not avoiding them). अरीनभिमुखं घ्नन्तो हता अत एवाशोच्याः (स्वर्गगामित्वात्). Jag. takes अभिमुखं with रिपून् (अभिमुखमवस्थितान् क्रुद्धत्वात्). संख्यं—सम्यक् ख्यं (ख्या+क, *i. e.*, अ added भावे) स्वनाम्न आख्यानं यस्मिन् that in which the opposing warriors declare their names; hence a battle, war.

सगरेणोढां—For, सगर being similarly situated had done the same. सगर so called because he was born with, *i.e.* affected

with, poison (गर) administered to his mother by his father's other wife through jealousy. He was a remote ancestor of Râma. He had 60,000 sons by his wife Sumati, all of whom were reduced to ashes by Kapila. See A. Dic.

विपर्यये—If you do not accept the responsibility of governing the people. क्षात्त्रधर्मः—For क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां परिपालनम् । You will have to do it as a duty and not through the desire of enjoying royalty. अत्याहितं—See *supra* p. 48.

P. 116. समर—Fr. सम्+ऋ+अ (घ). Lit. a proper advancing (to meet an enemy). रहः—This must be taken as compounded with परप्र॰ and not separately, as is clear from the following speech of Duryodhana. *Cf.* विषेणोपनिषद्योगैः शस्त्रेणोद्धर्तनेन वा । तथोपांशु नयेद्दण्डं यथान्यो न विभावयेत् ॥ and निरभ्युपायो नियतं प्रयाणं विचेष्टमानोऽन्ध इवाभ्युपैति ॥ Kâm. Nit. XVII. 12 ; XVIII. 63.

प्रत्यक्षं...हन्तुं न योग्याः—This speech of Dury. is worthy of a true Kshatriya hero. किं वा तेन कृतेन—यत्तैरिव रणे प्रकाशं न कृतं—What credit is there in doing that which is not done openly as was done by them. They did not kill Duss'âsana, Vṛshasena and others by covert means, but in open day light, and even throwing out a challenge to us to protect them if we could. So we must also retaliate the injuries done to us openly. Or it may mean तैरिव तेन कृतेन किं यद्रणे न प्रकाशं what is the good of doing that, like them (the way in which they got Bhîshma out of their way and compassed the death of Droṇa, Bhûrisravas, and others) which is not well known on the battle-field.

भवतीसुत॰—A bad comp.; for भवती ought to be restored to its Mas. form, viz., भवत् and so the comp. should be भवत्सुत॰ ; or for the metre we should read भवदात्मजक्षय ; or भवतः सुतक्षय॰. It is difficult to defend the retention of the fem. affi. ई in भवती॰ ; Jag.'s defence is weak ; for the word सुत is not found in the list प्रियादि ; nor is the portion स्त्रियाः seen to be detached from the Sútra anywhere. The propriety of the epithet seems to be —I am one, but such as have caused the destruction of your sons and therefore I must take revenge. कियन्तोऽरयः—Lit. How many, *i.e.*, insignificant ; of what account are the enemies to me ! साम्यं—Let fate show no special predilection to, be not partial to, either party. This reading is better than साह्यं. Duryodhana means that if fate would not favour the Pândavas, he would worst them in the battle. He does not want the help of fate.

कालानुरूपं—What the time demands; what is suited to the time.

P. 117. प्राजनं—a whip (प्रतीयतेऽनेन by which an animal is urged on). रश्मि—the reins. अङ्कितनुः—with a body marked with wounds inflicted by, etc. शल्ययन्—शल्ययुक्तान् कुर्वन् driving a dart in the hearts of. Pre. p. of the denomi. from शल्य. The reading कम्पयन् is easier and more agreeable to the ear (not श्रुतिकटु).

शल्येन &c.—There is the metrical fault called यतिभङ्ग here as the first quarter शल्येन यथा शल्ये is complete at शल्ये, the final न being part of the next quarter, although शल्येन is one word; *cf.* यतिः सर्वत्र पादान्ते. जनौघोयं—*i.e.* the men on the side of the Kauravas. शून्यं मनोरथमिवाधिरूढेन—As if he is driving back the foiled hopes of the Kuru party. Mark the alliteration in शल्येन यथा शल्येन and रथं मनोरथं. The figures of speech in this sl. are काव्यलिंग and उपमा.

P. 118. शतपुत्र०—This comp. ought to be taken as a Madhyamapadalopî comp.; otherwise शतं पुत्राः would be शतपुत्री; so dissolve शतावयवः पुत्रः पुत्रसमुदायः शतपुत्रः following the भाष्यकार who says त्र्यवयवां विद्यामधीते त्रिविद्यः while commenting on द्विगोर्लुगनपत्ये । Pâṇ IV. I. 88; अनुभूतं शतपुत्रस्य विपत्तेः दुखं येन सः ।

दुर्योधनेपि—As Dury. had proved obstinate and would not follow his father's advice to terminate the war by a treaty. अयि कर्ण—Etc,—Notice the alliterations. उद्गिरन्—emitting, sending forth. वृषसेनवत्सल—Dury. mentions this as the reason why Karna left him. "You loved Vṛshasena and so are following him, leaving me".

उच्छ्वसन्नपि, &c.—As Karna's bosom friend I should have ceased to breathe the very moment I heard of his death. But as I am yet alive I am ashamed to call myself his friend.

P. 119. शोचामि, &c.—This shows how sincere and deep was the affection of Dur. for Karna.

अतिदुःश्रवं—very painful to hear. असाधु—an untoward deed, *viz.*, the infliction of death. Jag., who reads न for तु finds himself in hopeless perplexity as to the construction and meaning of the line. See com. and foot-note; his third line does not properly explain why Karna's death should have brought on the destruction of Duryodhana's family; again the idea contained in the fourth line is repeated further on by

Duryodhana, which he could not have done, had this been the correct reading.

अस्मत्कुलान्तकरं—Because the fall of Karna was tantamount to the destruction of the Kuru family.

भूमौ निमग्नचक्रः—is meant to show that Karna was killed under adverse circumstances as it would have been difficult to kill him otherwise. See Karn. p. ch. 90. किल—Rumour says that.

पीयते—Anger overpowers the sorrow felt at Karna's death (and goads me on to take revenge). वाडवः—(वडवायां भवः) the submarine fire that consumes the surplus quantity of water and thus keeps the ocean within proper bounds. See और्वं, *supra*—III. 7. *Cf.* the S'ṛti. उर्वेण किलायोनिजपुत्रार्थिना ऊरुर्मथित· तत्र ज्वालामयः पुरुषो जातः तस्य च समुद्र आधार आसीत्। The principle fig. in this sl. is *Rûpaka*, but it is mixed up with an *Upamâ* in the second half.

P. 120. समानायां विपत्तौ—Death is sure to overtake me in either case (whether I fight or not). The fire of grief is sure to consume me by sapping away the vital fluid in case I save my life just now by avoiding a fight with the enemy. If I risk a battle the chances are that I might fall. There is some hope also that I might come out victorious. Better to choose that wherein there is less chance of losing life.

मे—goes with विपत्तौ and also with रणः वरम्. संशयितः—संशयोस्य संजातः. वरं संशयितुं रणे—is a bad reading as the use of the infinitive in place of a noun is wrong. संशयः—Dhrit. means—When one embarks upon an adventure one might stand the chance of retrieving one's lost fortune. For, न संशयमनारुह्य &c., see com. ; संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥

सत्यं—This is true ; I allow this ; but द्रवति, &c. उत्प्रेक्ष्य—Mentally perceiving ; when I call or picture to the mind the prowess of Bhîma ; when I take into account B.'s strength. अनिकृतिनिपुणं—निकृतिषु निपुणं न भवतीति ; निकृति fraud, deception, trickery. *Cf.* निकृतिपरेषु परेषु (the Kauravas) भूरिधाम्नः। Kir. I. 45. Or after Jag. it may mean " overthrowing (क्षेप by means foul or fair). ते चेष्टितं—See *supra* sl. 9. मानशौण्ड—माने शौण्ड, Lit. drunk or intoxicated with (शुण्डायां सुरायामभिरतः शौण्डः habituated to drink), hence having a keen sense of honour.

छलबहुलं—बहुलानि छलानि यस्मिन्। Properly the comp. should be बहुलछलं ; *cf. supra* p. 113 ; but the परनिपात of such adjectives

as भूयिष्ट (as in अभिरूपभूयिष्ठा परिषद्), प्रचुर, etc., meaning 'abounding in, filled with, is sanctioned by usage.

संगरं—The word संगर is usually mas.; but the poet seems to have used it in the neu. here. To take it thus is the best way out of the difficulty, though संगरं has been explained as acc. sing. to be construed with उत्प्रेक्ष्य, or even with the particle हा under the Vârt. अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि ।; neither of these ways is satisfactory.

मनोरथः—Dur. had honestly cherished the hope and it was his firm belief also, that Karna would kill the Pândavas and turn the tide of fortune against them. *Cf.* शून्यं मनोरथमिवाधिरूढेन । *supra.* Sl. 11. सर्वाङ्गचन्दन०—*Cf.* गात्रेषु चन्दनरसो हृशि शारदेन्दुः । Mâl. Mâd. IX. 22, where Mâdhava is so described by Makaranda.

P. 121. अलमन्यथा, &c.—Lit. do not form a wrong notion about me; do not take me to be so; *i.e.*, do not think that the fear of the Pândavas will ever deter me from serving you faithfully. व्यवसायः—Determination, a settled course of action. हताशां—Cursed hope (because it clings to me even now as it is hoping against hope).

गते भीष्मे हते द्रोणे, &c.—Sanj. makes this observation when Karna was installed 'Senâpati : *cf.* आशा बलवती राजन् पुत्रस्य तव याभवत् । हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णो जेष्यति पाण्डवान् ॥ Karṇa p. X. 38. It is evident from this that Sanj. too underrated Karṇa's powers. The poet, however, improves upon the original by substituting S'alya for Karna.

आशा बलवती, &c.—He says this ironically; he means—There is no ground for entertaining such a hope.

अयमात्मा, &c.—is a continuation of अभिषिक्त एव. This my self, with the water of the ceaselessly falling tears. Jag. takes ०वारिभिः as उपलक्षणे तृ०, but without looking to the context.

P. 122. वृककर्मा—वृकस्य इव कर्माणि यस्य as rapacious or malignantly disposed as a wolf.

Sl. cited in S. D. as an instance of Udvega (which the author defines as नृपादिजनिता भीतिः fear arising from an inimical king or the like), one of the *angas* of Garbha.

अलमिदानीं, &c.—Dury. here rises equal to the occasion. In fact Dury.'s conduct throughout this scene is quite worthy of a hero. ०शोकविनोदप्रणयी—शोकस्यापनोदः removal तत्र प्रणयो यस्य anxious or seeking to remove (either by death or victory).

भावं—intention, disposition of mind, thought. उपलभ—Lit. get near to, try to comprehend, to guage or fathom.

ततः प्रविशतः &c.—From here begins the Avamarsha Sandhi and extends as far as the fall of Duryodhana in the next Act.

अयथायथं—Lit. not as it should be or in the proper manner; (walk) falteringly or disorderly.

अतिमानी and पाण्डवा यस्य दासाः (not so now)—are ironical. Duryodhana, in his pride used to call the Pândavas so ; *cf.* कौरवराजस्य द्यूतनिर्जितो दासः p. 83. and द्यूतदासी further on, sl. 30.

न रुषा—may also be taken with द्रष्टुं—we have come to see him but not in wrath, and so you may suspect no harm from us. This is said in irony and is not opposed to the context.

Sl. quoted in D. R. as an instance of छल one of the *angas* of Vîthî (प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य च्छलनाच्छलम् ।) with the readings—अभिमानी for अतिमानी, व्यपनयनपटु for—मरुत् and पुरुषाः for न रुषा all of which are good readings.

P. 123. उपक्षेप—announcement, the way of introducing himself. *Cf.* उपक्षिप्तमनेन किमपि Mud. I. Or, mention, allusion, accusation. पापस्य—of the villain.

कर्मणा—&c. As they have left no kind of wrong or injury to be done in act they are doing it in words.

सदाचारः—सतामाचार the ways or practice of good men ; or सम्‌ आचारः good usage, rules of good conduct. नमस्कृतिं श्रावय—Convey our respects (lit. salutations) to.

(सुतैः) ते—Arj. addresses them singly by looking at each ; ते is used distributively here. *Cf.* (दुर्योधनः) आशां बहुमतीं चक्रे कर्णं प्रति स वै तदा। हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णो जेष्यति पाण्डवान्। × × कर्ण जानामि ते वीर्यं सौहृदं परमं मयि। × × जहि शत्रुगणान्सर्वान् महेन्द्रो दानवानिव। अवस्थितं रणे दृष्ट्वा पाण्डवास्त्वां महारथाः। द्रविष्यन्ति च पाञ्चाला विष्णुं दृष्ट्वेव दानवाः॥ × × कर्ण उवाच। जेष्यामि पाण्डवान् सर्वान् सपुत्रान् सजनार्दनान्। etc., Karṇa. P. XI.

This and the following sl.s are cited in D. R. as an instance of Vichalana (*i.e.*, विकत्थना or boasting) one of the *angas* of Avamarsha Sandhi, and again (with the words of Dury. अरे नाहं भवानिव विकत्थनाप्रगल्भः etc., p. 125), as one of अधिबल or an exchange of high words in mutual defiance.

क्षीब—P. p. of क्षीब् 1, 4 P. 'to be drunk or intoxicated' when without a preposition ; otherwise प्रक्षीबित ; Pâṇ. VIII. 2. 55. अञ्च्—To reverence or respect. शिरसा bending the head.

Bhîma could not have saluted Dhṛita. and his wife in a more insulting manner. But he was here in the power of uncontrollable excitement. The magnitude of the wicked deeds of Dury., which Bhîma believed were the outcome of his father's culpable connivance, was so great as to overpower the patience of any man having the slightest idea of self-respect. *Cf.* sl. 29 by which Bhîma justifies his conduct.

Sl. quoted in S. D. as an instance of **Vyavasâya** (a resolute action proceeding from a vow—here to smash the thighs of Dury.—as its cause) and further as an instance of *Nirukti* or the declaration of a thing previously effected.

सपत्नाः—सपत्नी इव (सपत्नः) Lit. one like a co-wife; hence सपत्नाः those who quarrel with one another; enemies; the final ई being changed to अ irregularly.

P. 124. **यावत्-तावत्**—are used साकल्ये (in the sense of entirety). Wherever there are Kshatriyas, &c.; it is true of all the Kshatriyas that when there is war, warriors conquer, or are vanquished, or die; *i. e.*, succeess, defeat, and death in war are but accidents common to the warrior class.

कृतशलभकुला॰—Treating them as no better than a flight of locusts. **कृश**—For कृत has no propriety. **येन**—may best be taken as an adverb meaning 'since'; येन इति हेतौ । **अतिगुरुणि**—exceedingly offending (lit. unbearable); see Malli. on Meg. I. 1.

कृष्टा. &c.—Dury. too assumes a tone equally insulting. **पशो**—Dury. uses this under excitement. **वीर्याति॰**—see com. **अजित्वैव दर्पः**—Supply after this त्वया म्रियते किम्.

This sl. and the passage following, up to the end of sl. 34, are cited in D. R. as an instance of Virodhana and in S. D. as an instance of Sampheta (angry interlocution).

न भवासि—You will cease to exist; here I kill you. अयं न भवासि—is a common expression in this sense in dramas. See supra p. 78.

हलगात्‌ग्रतो &c.—is mentioned in S. D. as an instance of Chhádana (an enduring of an insult with the object of achieving the final end).

P. 125. **अत्रैव,** &c.—I would have killed you just here. **रणितास्थीनि**—*Cf.* कठोरास्थिग्रन्थिव्यतिकररणत्कारमुखरः । Mál. Mâd. V. 34. The reading ॰स्थिनि is grammatically incorrect, as the change of अस्थि to अस्थन् is necessary.

गुरू—refers to Dhṛtaráshtra and Gándhârî, who being present there, were sure to prevent him from doing that. गुरुर्नकुरुते *v. l.*—here गुरु: would refer to Dhṛtarâstra alone. मद्गदाग्र०—The reading कराग्र is not good, as the tearing off by means of nails would not cause any रणित.

शोकैः—The reading शोकं...सलिलैः is abandoned because the context requires the idea that he was made to experience sorrow and to shed womanish tears, nót to forget sorrow.

आसीदिनद्, &c.—Bhîma means to say—Although my anger was roused I did not despatch you long ago, but spared you so long with this object that you, a wicked king, should be forced to lament and shed tears like a woman.

अपसद—is generally used at the end of a com. in the sense of 'vile, wicked'; lit. one who is made to sit away from one's colleagues or so, as a mark of degradation.

विकत्थना०—That has the boldness thus to brag before me.

अस्थिवेणिकाः—The bony frame resembling a braid; the successive line of bones interwoven.

P. 126. नाश्रद्धेयः—You are not to be distrusted. Said ironically. Like your other utterances (which were never verified) this must also be credited by us. S'astri Râshivdeker suggests another interpretation of the words of Dury. favourable to Bhîma. According to him the sense understood by Bhíma ,is—Your kinsmen will see you......, bearing the frightful decoration of the braid-like series of my bones smashed by your mace (मम गदाभिन्नानि तव गदया चूर्णानि यानि वक्षोस्थीनि, etc.). But this is meant merely to show the S'âstri's subtlty of interpretation, rather than give the poet'e sense, as is clear from Bhîma's words in the next s'loke.

पीनाभ्यां—is connected with भ्रमित० as it is सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः। स्त्यानेनार्द्रेण—*i. e.* The fresh and coagulated blood (of Duss'âsana and others).

भो भो, &c.—This praise of Dharma comes over Duryo. and his parents as the crowning stroke of misfortune. आक्रान्त etc.—आक्रान्तं (covered, hence entirely gained) परशुरामस्याभिरामं यशो येन. परशुराम etc.—Parashuráma killed his foes and made the earth निःक्षत्रिया twenty-one times. प्रतापतापित—*Cf.* प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद् व्यानशे दिशः। Rag. IV. 15.

वह्निसात्—That they should be completely burnt. This is the sense of the affix सात्. See com. मर्गिन्तां—The root मार्ग् of

the 1st conj. is usually Par.; but according to some it is also Âtm. Mr. Rás'ivdekar would prefer the reading मृग्यन्तां ज्ञातिदेहा हत० खण्डिता गृध्र०, but this violates symmetry of const. गहन—may mean a dense forest in the form of, or rather, a huddled or dense mass of.

सह रिपुभिः etc.—is cited in Kâv. Sut. (IV. 3.) as an instance of सहोक्ति. Sl. quoted in S. D. as an instance of S'akti (विरोधस्य प्रशमनं the putting down of opposition), an *anga* of Avamarsha Sandhi.

P. 127. गाण्डीवाकर्षण०—बाहुभ्यां शालतेऽसौ बाहुशाली, गाण्डीवाकर्षणेन बाहु०: the staff of the Gandiva was so strong and stiff that Arjuna's mighty arms alone could draw it. *Cf.* गाण्डीवेन मुहूर्तमाततगुणेनासीत्प्रतिस्पर्धितं, etc. Pancharátra II. 29. कर्णक्रोधेन त्यक्तं—See *supra*, III. 45. प्रौढं विक्रान्तं—Great were the feats of valour accomplished by you—said ironically. अनवजित०—See com.; or अनवजितं यथा तथा न्यस्तानि abandoned without being vanquished. शिक्षावान्—Well-trained or practised. ०घाशंसिना—who wished Ang. to be killed. विराग—Disaffection, disattachment, same as अपराग on next page.

P. 128. अधिज्यधनुः—The change of धनुस् to धन्वस् at the end of a Bah. is optional, according to the maxim—the changes affecting the finals of comp. may be treated as not always binding; see com., Jag.'s defence will not do; for the optionality of the अनङ् is allowed when the comp. formed is a name; *e.g.*, शतधन्वा, शतधनुः. अभ्यमित्रं—अमित्रान् अभि towards, facing the enemies, *i.e.*, ready to attack.

साभ्यसूयं—Enviously; lit. finding fault undeservedly; असूया गुणेषु दोषाविष्करणं Sid. Kau. Here Duryo. finds fault with As'va. although he does not deserve it. For this sense of असूया *cf.* रूपेषु वेशेषु च साभ्यसूयाः Rag. VII. 2.

अकलित०—Not properly guaged or comprehended, incomprehensible. *Cf.* अकलितमहिमानः केतनं मङ्गलानां. Mâl. Mâd. II. 9. परिवदति—Censures, finds fault with.

मृदितं—मलिनं *v. l.*, means 'soiled'. क्षौमं—a silk garment, क्षुमायाः (flax or raw silk) विकारः.

P. 129. स्फीत—P. p.p. of स्फाय् 1 A., grown great, excessive. शोकात्—By this we are to understand his grief for Karṇa. Had the शोक meant here been for his brothers, then he would have said—अनुजनिधनस्फीतशोकात्. The sorrow for his brothers was here intensified by the death of Karṇa. अतिप्रणयात्—*i. e.* for Karna. शोकात् प्रणयात च जनिताश्च वचन-

विकृतिषु (improper words addressed to you) &c. न स्मरति is to be read as a question (प्रश्नकाकु). यत्—यस्मात्कारणात् त्वया क्रोधः क्रियते. वितथ—Falsehood. तादृशः—Gen. sing. referring to द्रोण, Jag. takes it as nom. sing. qualifying पराभव, but then it will be tautological with तथाविध.. विचिन्त्य—Calling this to mind. पौरुषं—The result of बल; prowess. पौरुष and बल may also be taken as the objects of विधास्यसि–you will (I hope) call up your personal valour and display your strength of body. अपहाय—Leaving out of consideration, not minding.

Act VI.

P. 130. The sixth Act is abruptly introduced; the entry of Yudhishthira with Draupadi is not hinted at the end of the previous Act, nor is any of the events just to be mentioned indicated in any way.

भीष्ममहोदधौ &c.—The comparisons here are very appropriate. Bhishma on account of his immense power and awe-inspiring personality is fitly compared to an ocean; Droṇa, on account of his all-consuming Brâhmanic lustre and the knowledge of celestial missiles, to fire; and Karṇa, on account of his intriguing and spiteful disposition and his vindictive instincts, to a serpent, while S'alya is dismissed with a mere mention of his name.

आशीविष०—See Jag.; it may better be taken as आशीविषः भोगिन् a serpent of the class having venomous fangs, a cobra. निर्वृते—निर्वृत usually means ‘happy’, at ease, but is here used in the sense of ‘extinguished.’ स्वल्पावशेषे—It remained to be completed only by the destruction of Duryodhana. प्रियसाहसेन—प्रिय optionally takes पूर्वनिपात (*i.e.*, comes first in the comp.) by the Vârt. वा प्रियस्य; so साहसप्रिय also. वाचा—by his vow to kill Duryodhana before the dawn of the next day or to put an end to his life by entering fire failing to do that. This is on the analogy of Arjuna's vow to kill Jayadratha.

Sl. quoted in D. R. as marking the beginning of the अवमर्शसन्धि; also quoted in S. D. as an instance of Virodhana, (obstruction *i. e.* the apprehension of failure in the set purpose), one of the *angas* of Av. Sandhi.

पाञ्चाल्येति &c.—Because the vow was taken on her account. ननु मया—Dharma means that, it was rather he who, having gambled, was the author of the whole mischief.

अपर्युषिता—पर्युषित—*f.* (ता) p. p. of the den. verb from उषस् or of वस् with परि. What has stood overnight; hence अपर्यु० not standing over till the next morning; what must be carried out this very day. प्रनष्टस्य—the reading प्रणष्टस्य is grammatically faulty as the change of न to ण is forbidden by the rule नशेः षान्तस्य । Pán. VIII. 4. 36.

पदवी—The track of his footsteps. निपुण—penetrating, acute, sharp. परमार्थाभिज्ञाः—Knowing the true state or correct nature of things. पटु°—पटुः Loud; घोषणा proclamation. Jag. reads पटुपटहघोषणाः and explains पटु यथा तथा clear and loud पटहस्य घोषणा येषां *i. e.* निपुणं &c. (see com.). संचार—Mode of walking or places frequented by him. प्रतिश्रुत—&c.—प्रतिश्रुता धनेन (by monetary gifts) पूजया (by honour being shown) च प्रत्युपक्रिया (return of the obligation) येभ्यः । समंतपञ्चकं—The district surrounding Kurukshetra, where Parashuráma is said to have destroyed the Kshatriyas; it was so called because round about that place there were *five* pools excavated by Parashurâma (समन्तात् ह्रदानां पञ्चकं यस्य तत्) which were filled with the blood of the Kshatriyas.

P. 131. सुनिभृत—Well-concealed (by a stealthy walk). कुञ्जेषु—कक्षेषु *v. l.*—here कक्ष seems to be used in the sense of 'places in a forest overgrown with creepers.' वीरुन्निचय—Collections of creepers. स्वपरपदविदः—Who have a knowledge of the footprints of men of their own class and of strangers. रन्ध्रेष्वभिज्ञाः—have a knowledge of caves (the hiding places of beasts *i. e.* who can know whether a wild beast is lying there or a human being). Jagad. reads for व्याधा &c. नागव्याघ्र० श्वपचपुरविदः those who are familiar with the habitations of wild tribes (such as Chándálas) should roam in places haunted by elephants and tigers. But this has no propriety. ये च रन्ध्रेषु अभिज्ञाः—Jag. seems to take this with चाराः. ये च चाराः सिद्धव्यञ्जनाः &c.—And those spies who can disguise themselves as ascetics. (सिद्धानां व्यञ्जनं येषां ते).

शंकितं—With apprehension or fear. ज्ञेयाः—*i. e.* the nature or tenor of their conversation should be known (so as to get a clue to Dur.'s whereabouts). मदिराविधेयाः—as they are incapable of keeping a secret. मृगाणां, वयसां—Because they are disturbed at the approach of man, and the man may turn out to be Duryodhana. नृपाङ्क. &c.—Footprints bearing marks indicative of royalty (a reference to the सामुद्रिक विद्या).

P. 132. कच्चिद्दासादिता &c.—is an instance of अपवाद (दोषप्रख्या the declaration of a crime) one of the *angas* of अव० सन्धि. समरगोचरं पृच्छ—He means—He is not only found out but even drawn into combat.

त्रस्तं &c.—Herein we have a foreshadowing of the scene between Dharma and Chárváka.

विषयात् &c.—The readings here are not satisfactory. विषयात् as it stands must be construed as उरुविक्रमस्य पुरुषस्य विषयात् त्रासविषयात् विनापि although fear, in the case of one of mighty prowess, is out of question, yet. चेतः—*i. e.* of a dearly loving person. It is not to be connected with उरु० as in that case Yudhi. will have to be taken as speaking of himself as उरुविक्रम which is improper. The reading भ्रातुर्विनापि &c. (see com.) is bad as it involves a clumsy repetition of the same idea in the second half of the s'loka.

जानामि च—He now applies the general proposition stated in the first half to his own case. On the one hand I know &c. परिशंकितश्च—and yet (on the other) I entertain a misgiving. अतिस्नेहः पापशङ्कीति भावः। The reading विजये for भुजयोः will do equally well.

सुक्षत्रिये—Yud. addresses Draupa. as such, that she should bear up her mind under affliction. द्वितयं—The two; lit. what has two parts, द्वौ अवयवौ अस्य by संख्याया अवयवे तयप्। Pán. V. 2. 42. क्षयः प्राणानां नः—*i. e.* in case Bhîma were to be slain (as *he*, Dharma, would die and consequently Draup. and his remaining brothers would follow him).

P. 133. बध्यते—to be read as वध्यते in the second case, according to the practice which prevails on the Bengal side, viz. to interchange ब and व both in writing and in pronunciation (बवयोरभेदात्). This is some testimony to the fact that the author of the play was a resident of Bengal. आकर्षणक्षमः—अस्य दुःशासनेन यदाकर्षणं तत्र क्षमः who was capable of having it pulled (by Duss'ásana); *i. e.* who had the wickedness to give the order to Dus. to pull them).

अस्तीह—Now, to begin the story. अस्ति in such cases is an Avyaya used at the beginning of a story or narration. *Cf.* Mud. I. अस्त्यत्र नगरे...त्रयः पुरुषाः &c. See Kau. on Pân. III. 3. 174. गान्धार०—S'akuni and his kinsmen were slain by Sahadeva. निराक्रन्द— who set up loud cries of lamentation. निरानन्द *V. l.*—'joyless, gloomy, sad,' would be better. रिपुबल

&c.—उद्धतं यद्वल्गितं (proud treading or march); विमुखं retreating. प्रनष्टेषु—see above, p. 130.

अनासादितवन्तौ—should have been न आसादितवन्तौ to keep off the fault of composition called अविमृष्टविधेयांश. This is according to Visvanátha, the author of S. D., who thinks that when the negation is prominent the particle न should not be पर्युदास *i. e.* must not be compounded. But all rhetoricians do not admit that नञ् when compounded must always be पर्युदास. *Cf.* Vámana प्रसज्यप्रतिषेधेपि समासोस्ति । on Pân. III. 3. 19.

P. 134. बीभत्सु—A name of Arjuna; *cf.* Mb. न कुर्यां बीभत्सं युध्यमानः कथंचन । तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति विश्रुतः ॥ Probably it was originally 'one wishing to split (भिद्) every thing with his arrows,' hence one whose arrows would hit every mark. जलधर॰—जलधरसमयस्य वर्षाकालस्य निशासु संचारी यः तडित्प्रकरो विद्युत्संचयस्तद्वत्पिङ्गलैः । यत्किंचनकारिता॰—The state of habitually doing any things whatever *i. e.* acting at random or rashly; or acting wantonly.

संविदितः—Well known to (परिचितः); an acquaintance of. Or this may be explained as सम्यग् विदितं वेदनमस्यास्तीति (on the analogy of स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ Kir. I, 1.) the possesive aff. अ (अच्) being added; see Pâṇ. V. 2. 127. Knowing the real state of things; or कर्तरि कर्मधर्मोपचाराद्विदितवृत्तान्तो विदित उच्यते। One who had knowledge about the matter. See Malli. on विदित in the above passage from Kir. In this case मारुतेः should be construed with अन्तिकमुपेत्य. The second meaning, however, appears to be more probable from the Mb., according to which several hunters came to Bhîma and gave him the information; *cf.* ते तु पाण्डवमासाद्य भीमसेनं महाबलं । तस्मै तत्सर्वमाचख्युर्यद्वृत्तं यच्च वै श्रुतम् ॥ Mb. IX. 31. 42. उज्झित॰—Putting down the load of flesh. प्रत्यग्र॰—प्रत्यग्रं विशसिताः (killed afresh) मृगास्तैर्लोहितौ चरणौ निवसने च यस्य । परुष॰—परुषो यः श्वासः (hard breathing) तेन ग्रस्ताः (lost in) अत एवार्धश्रुताः (half, indistinctly heard) ये वर्णास्तैरनुमेयानि पदानि यस्याः (the words of which had to be inferred from).

The speech of Pánchâlaka, like that of Sundaraka in the 4th Act, contains many lengthy and laboured compounds which are unnecessary or which could at least have been avoided but for the poet's fondness for them.

पदपद्धती—two lines of foot-prints (पदा हतिः पद्धतिः). समवतीर्ण॰—समवतीर्णयोः प्रतिबिम्बे ययोः bearing impressions (of the soles of feet) of those that had got down the lake. समवतीर्णपद॰ *V. l.*

makes the sense clear. समवर्तीर्णयोः पुरुषयोः पदानां &c. स्थलमुत्तीर्णा–Marked back on the dry land; *i. e.* one of the men came back from the lake and not the other. परत्र कुमारः &c.—The prince is to decide for the rest. *i. e.* is to draw the proper inference from this and to decide what further steps to take in the matter. सलिलस्तम्भिनीं विद्यां—The mystic charm by which to suspend the effects of water *i. e.* to prevent it from enterning the openings of the body or interfering with the respiration of the person immersed therein. As for Dury.'s knowledge of the art see S'alya P. chapter 29.

सकलदिङ्निकुञ्ज॰—Which overflowed having filled up all the crevices (*cf.* Mâl. Mâd. IX. 3.) in the different directious. सकलदिक्प्रपूरितातिरिक्तं *V. l.*—which overflowed the banks in all directions. उद्धत—Tossing up; rising up with commotion; ॰रिक्तं, ॰कुलं and ॰ग्राहं may be taken as adverbs modifying आलोड्य or as adj.s qualifying सलिलं.

P. 135. अमले—is better than विमले as the latter implies the previous existence of मल. व्यपदिश्—To put forward, profess; मां रिपुं भाषसे—*V. l.* Thou callest me thy foe. मधुकैटभाद्विष्—Krishna, as an incarnation of Vishnu. Madhu and Kaiṭabha were two demons sprung from the wax of Vishnu's ears. They attacked Brahmá and were about to devour him when Vishnu came to the rescue and killed them after a long fight. This epithet is appropriate here. It explains the epithet दर्पान्ध; but for his being blinded with pride Duryodhana would have known that the enemy of Madhu and Kaitabha would easily punish him. उद्धतं— &c.—as was apparent from your attempt to lay violent hands on Krishna's person.

Sl. quoted in S. D. as an instance of Dyuti which consists in reviling and vexing. Jag. calls this क्षति *Kshati.*

स्फुटं—Clearly. प्रसह्य—Forcibly, in the teeth of opposition. व्यासक्त—hanging loose, dishevelled. Jag translates this by सम्बद्धैः which probably means 'matted together' on account of the hair not being combed and allowed to hang loose.

केशपाश—पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे । Amara. The words पाश, पक्ष and हस्त when coming after केश have the sense of 'a collection.' असमये—At an improper time; out of season (when you should rather think of retaliation).

नामङ्गलानि—&c. For Draupadî's words implied some anxiety on her part as regards Bhima's coming out safely from the duel.

उत्सन्न०—Adv. modifying आलोडितं; in a manner in which the lotus beds were uprooted or crushed. Take similarly अपविद्ध &c.

P. 136. उद्भ्रान्त—whirled up. शकुन्त—the acquatic birds. त्यक्त्वा—governs सरसः मूलं. Jag. reads सलीलं which goes against सरभसं and has no propriety here. उद्भूत &c.—emitting venomous sparks of the fire of anger. आयस्त—tossed about. भीमभुज०—Dissolve भीमस्य भुजौ मन्दर इव &c. वेल्लना—motion about. कालकूट—When the gods with the help of the demons churned the milky ocean for Amrita, with Mandára as the churning handle, there came out हलाहल, the deadliest of poisons, also known as Kâlakúta. See B. p. VIII. 7. 18, 19. *Cf.* Bhar. न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् Nit.

उत्तम्भित०—held or balanced up in the manner of an arch. प्रकाशं in the light *i. e.* exposed to the view of the people. पाताल—a chasm in the bed of the tank. *cf.* सलिलांतर्गतः श्वभ्रे महानाग इव श्वसन्; Mb. IX. 32–35.

P. 137. रणस्थानमवलोक्य—ततो वीक्ष्य दिशः सर्वा दृष्ट्वा शून्यां च मेदिनीम्। विहीनः सर्वयोधैश्च पाण्डवान् वीक्ष्य संयुगे ॥ मुदितान् &c. S'alya P. 29. 17, 18. पर्याप्ताः—परित आप्ताः having every means at command, well supported; hence able to fight, *Cf.* पर्याप्तोसि प्रजाः पातुं Rag. X. 25.

सुयोधं—a good or proper warrior to fight with. दंशितस्य—with your armour put on, clad in mail. For Duryodhana was covered with wounds and had no armour on. According to the Mb. it is Dharma who makes the proposal (in the words पञ्चानां पाण्डवेयानां येन त्वं योध्दुमिच्छसि। तं हत्वा वै भवान्राजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ॥) and is found fault with by Vâsudeva for making it. See Mb. IX. 33.

This noble and chivalrous proposal is quite in keeping with the traditions of fair fighting as also with the large-mindedness of Bhîma. The poet has also shown the best side of Duryodhana's character. He could have taken Bhíma at his word and chosen to fight with, say, Nakula or Sahadeva, whom he had every chance of vanquishing. But nothing mean of that kind would be acceptable to Duryodhana and he elects to fight with Bhîma himself. This fear is expressed by Draupadí further on; see p. 139; see also remark below.

अप्रियोपि प्रियो योद्धुं—Although disabled by being wounded, with no one to assist him, Dury. expressed the desire to Dharma that he would fight with a brave man alone. (एकश्वेयो-द्भुमाकन्दे शूराय मम दीयताम्। Mb. IX. 32. 27.)

विचित्रविभ्रम—diverse clever movements.

P. 138. सलिलेन—*i. e.* the water of holy streams. Bathing with water brought from various sacred rivers and especially from the confluence of the Ganges and the Jamuna and filled in gold jars formed an essential part of the rites attendant on the inauguration of a king. It was only when a Kshatriya was inaugurated according to the sacred ordinance that he was called a Rájâ. *Cf.* प्रास्थापयत् पूगकृतान्स्वपोषं पुष्टान्प्रयत्नाद् दृढगात्रबन्धान्। सभर्मकुम्भान्पुरुषान्समन्तात्पत्काषिणस्तीर्थजलार्थमाशु ॥ Bhatti. III. 4. क्षणं—उत्सवं Let her rejoice at the बन्ध (which is now sure to take place); or क्षण may mean leisure. Let her find the leisure now to wait for her केशबन्ध as it is certain to follow. कबरी—is derived as कबते पुष्पादिगर्भिततयाऽनेकवर्णा भवतीति कबरी; some derive it as कं शिरो वृणोत्याच्छादयतीति; कबरी is the fem. when braided heir is meant (जानपदेत्यादिना केशवेशार्थे ङीष्।) परिपतति—When he bears down upon his enemies.

The passage beginning with देवेन चक्रपाणिना and this sl. have been quoted in S. D. as an instance of *Prarochanâ* (what shows the business to be nearly accomplished.)

आशीः—a mere expression of good will, असुरनिषूदनस्य—is significant. He, the destroyer of *Asuras*, can bring about the wished-for result. विकल्पयति—will entertain doubts about; question the propriety or truth of; or will arrange otherwise, manage differently.

The scene between Dharma and Pânchálaka, too, is a departure from Mb. According to the original account, Duryodhana, all his brothers killed, his army annihilated and his cause ruined, repairs to the *Dwaita* pool wishing to rest there awhile. As'vatthâman, Kripâchárya, and Kritavarman, his faithful followers and the only surviving warriors on his side trace him to it. Their conversation with Dury. is overheard by some *Vyâdhas*, who hurry with the news to Bhima, who in his turn communicates it to Dharma. Thereupon Dharma, together with Vâsudeva and his brothers—all of them thus relieved of the anxiety caused by Dury.'s mysterious disappearance–at once goes to the pool and addresses Dury. in words calculated to rouse him to action. Dharma is the principal speaker. He affords Dury. whatever facilities he wants and is blamed by Vásudeva, as already remarked, for inadvertance and overhastiness. For, had Dury. challenged any of the four Pándavas, except Bhima, to a single combat with *Gadâs*, he

could have easily worsted him and even with Bhíma as his antagonist the result would have been dubious. *Cf.* S'al. p. नहि पश्यामि तं लोके योद्य दुर्योधनं रणे। गदाहस्तं विजेतुं वै शक्तः स्यादमरोपि हि। न त्वं भीमो न नकुलः सहदेवोथ फाल्गुनः। जेतुं न्यायेन शक्तौ वै कृती राजा सुयोधनः॥ &c. Adh. 33. sl. 12, 13. The student can easily see the changes made by the poet for dramatic effect. See Introduction.

देवस्य देवकीनन्दनस्य &c.—is cited in S. D. as an instance of प्रवर्तन (the proper commencement of an action)

संविधातारः—Those who look after the proper arrangement of an affair or have the management of it; planners and disposers of. यथाप्रधानं—According to seniority or precedence in rank; *i. e,* all officers, high and low.

P. 139. भुजबल०—भुजबलेन परिक्षेपः overthrowing with the might of the arms; also the side-meaning-throwing about the hands forcibly in the act of swimming. निर्व्यूढ—fully borne or carried out. *Cf.* निर्व्यूढं (निर्वाह *V. l.*) प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम्। Mud. II. 18. हा तात जटायो निर्व्यूढस्तेऽपत्यस्नेहः। Uttar. III. प्राभञ्जनिः—Son of प्रभञ्जन or Vâyu, Bhíma. प्रार्थितः भवेत् Here भवेत् has the force of the conditional.

P. 140. परित्यजेदायुधं &c.—This Dury., in his dejection actually did; see S'alya p. ch. 31, 44-53. सुदूरमतिक्रान्तः—Lit. gone far beyond (our management); hence past hope or accomplishment.

एकस्यापि नैव क्षमः—It is not at all possible for Duryadhana to undertake a fight with bow and arrows with any of the Pándavas. Dharma says this in justification of Bhîma's words पञ्चाना &c., since it was all the same whom-so-ever he chose.

कृतहस्तता—कृतः हस्तः अभ्यासजनितं हस्तकौशलं येन स कृतहस्तस्तस्य भावः तत्ता; skill or dexterity got by practice ; *cf.* what Krishna says of Dur.; बली भीमः समर्थश्च कृती राजा सुयोधनः। बलवान् वा कृती वेति कृती राजन् विशिष्यते॥ सीरिन्–The plough-bearer; Balaráma.

शङ्के चाहं &c.—The meaning and force of शङ्के and गदायुद्धं have not been properly understood. What Yudhisthira means is this:—As regards an ordinary fight (with bow and arrows) I think Duryodhana is no match for any one of the Pándavas, and we have not to be anxious on that account. But as regards गदायुद्ध—the case is different ; there Duryodhana is at his best and none can beat him; and hence it is the गदायुद्ध that I am afraid of. This is exactly what he makes clear in the first half

of verse 13. The समर in that verse refers to गदायुद्ध. It will be remembered that the fact of a गदायुद्ध being commenced between भीम and दुर्योधन is known to Yudhisthira when he makes this speech, from the account given by Páñchálaka, and hence all other ways of understanding this passage are incorrect. It is this fear alone that explains how Yudhisthira could readily believe what Chârvâka relates in verse 16.

शङ्के समरं &c.—The construction given by us is the only possible one. इतरेषां may also be taken to mean इतरैः सह; see com.

P. 141. अतिथिः—One who turns up any day, without previous notice; न विद्यते तिथिः fixed day यस्य; or अतति सततं गच्छति इति; fr. अत+इथिन्. चार्वाको नाम राक्षसः—A demon, friend of Duryo., who, disguising himself as a Bráhmana, joined the company of the Brâhmanas assembled to bless Yudhishthira, at the time of his entrance into Hastinápura after the termination of the great war and reproached him for having destroyed his kith and kin. The Bráhmanas, however, discovered the imposture and burnt Chárváka with the fire of their Brâhmanic lustre. See S'anti. p. Adh. 38. 39. The poet, however, introduces him earlier here.

The scene between Chârváka and Dharma is also a creation of the poet's fancy. The poet has introduced Chárvaka here simply to make the situation more dramatic and to postpone the castrophe yet further. In doing this, however, he makes Dharma guilty of a credulity we can not reasonably expect in him, always so cool-headed and circumspect. It does not look at all probable or even possible that Dharma should be ready to immolate himself along with his Queen, on the bare statement of a *Muni*, palpably of a suspicious character, not corroborated by any other evidence. Wilson remarks on this–'The episode is very absurd and impertinent. The author has introduced the Chârvaka, apparently merely to have a hit at the atheistical sect, possibly intending the Budhhas'.

उदन्या—उदकस्येच्छा उद॰ thirst; a noun fr. the verb उदन्यति (feels thirsty) irregularly derived; see Pán. VII. 1. 51; also III. 1. 8.

सुलभश्च &c.—Herein Rák, casts the seed of suspicion in Dharma's mind as to his brother's success in the fight with Duryodhana. He means—You also might have lost a relative who knows; and so may be unholy; it would not be, therefore, proper for holy sages to receive food and drink from you.

सरस्वती—A river in Kurukshetra; *cf.* कुरोश्च यजमानस्य कुरुक्षेत्रे महात्मनः । आजगाम महाभागा सरिच्छ्रेष्ठा सरस्वती ॥ S'alyap. 38. 26. 27. The Sarasvatî is one of the holy rivers of India; it proceeds from the Southern portion of the Himâlayas and flows into the great sandy desert where it is lost in the sands. *cf.* Megh. II. 51. अपां सारस्वतीनां &c.

P. 142. मुनिजनसुलभेन—*cf.* द्विजातिभावादुपपन्नचापलः Kum. V. 40. So the curiosity, although it may be reprehensible, is quite natural. शरदातपस्य—*cf.* घर्मान्तेऽस्मिन्विगणय कथं वासराणि व्रजेयुर्दिक्संसक्तप्रविततघनव्यस्तसूर्यातपानि । Megh. II. sl. betwee45–46. अपर्याप्तं—not finished or terminated.

आक्षिपसि—Interrupt; or find fault with my statement. वृत्तं तत्—This leads Yudhi. and Draupadî to infer that Bhîma has fallen and consequently they faint.

P. 143. पदे संदिग्धे—For the Râk. had not distinctly stated that Bhîma was killed. It was also possible that Bhîma might have given up the fight through exhaustion.

किमपि—Something; the idea of death is too horrible for Dharma even to think of. एष दत्तः क्षणो मया—Here I have the necessary patience (calmness of mind) &c., I have manned my heart, to hear the worst even.

P. 144. गुरुगदा०—A bad comp.; the proper form would be घोरगुरुगदाध्वनि. आलम्ब्य—having regard for, taking into consideration (*i. e.* led or induced by). संज्ञा—Sign. (to strike at a particular time in a particular way). आसाद्य—picking up *i. e.* taking advantage of which. प्रतिकृतिं &c.—*i. e.* he killed Bhima.

जटासुर &c.—Demons killed by Bhîma. जटा०—a demon, who, with the desire of kidnapping Draupadi, waited upon the Pândavas, while they were leading a forest life, in the form of a Brâhmana, and one day, when Bhima was away and Ghatotkacha and others were absent, assumed his own formidable form, seized Draupadî and the three Pándavas (for Arjuna also was absent in heaven) and walked away. Sahadeva, however, freed himself from the demon's grasp and called out to Bhîma, who came and killed the demon. See Van. p. **157.** For बक see Adip. 157–163; हिडिम्ब **156**, and p. 55. किर्मीर—brother of Baka, who opposed the entrance of the Pándavas in the Kámyaka forest. Wishing to avenge his brother's death he wanted to kill Bhíma, and offer a libation of his blood to his brother. A furious battle ensued between Bhîma and

him, in which trees were hurled against each other and which ended in the latter's death. See Vanap. **11**.

सौगन्धिकाहरण—While the Pándavas were going to the Badarî forest, a beautiful lotus flower, with celestial smell, fell before Pânchâlí, blown there by the wind. Highly pleased with it, Draupadî picked it up. But wishing to present it to Dharma, she desired Bhima to bring more flowers of the sort for her if he loved her at all. तदवैक्षत पाञ्चाली दिव्यगंधं मनोरमम् ।...इदं च धर्मराजाय प्रदास्यामि परंतप ।...यदि तेहं प्रिया पार्थ बहूनीमान्युपाहर । तान्यहं नेतुमिच्छामि काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ Vanap **145**. Complying with his wife's request Bhîma went to the Gandhamádana mountain, overpowered the Yakshas, servants of Kubera, and got the flowers for Draupadî.

०चाटुकार--Who flattered or pleased me. प्रालेयवर्ष—a hail shower to *i. e.* the destroyer of. A shower of frost is killing to lotuses. *Cf.* Rag. VIII. 45; and पद्मानां शिशिरो भयम् । ससंभ्रमम्.—He finds that Yudhithira and Draupadì have fainted and so he stops his own lamentations and looks to them first.

P. 145. झंकार—the roaring hiss. मूर्छित—intensified, swollen. Notice the peculiarity of this root which has two different meanings. तृतीय:—the third Pândava; this cannot be taken with अनुज:, as Arjuna was nor Dharma's third younger brother, but second. अकृतिन्—unskilled, not having dexterity. उत्प्रेक्षमाण—seeing in prospect, expecting as likely to follow. तदैव प्रतिपन्ना &c.—The idea is this—Arjuna, fighting with his bow Gândîva in hand was invincible; but with the same cast off and fighting with the mace wherein he was unskilled was sure to be killed by Duryodhana and so to share Bhîma's fate: thus the casting off of the Gándiva was tantamount to his acceptance of Bîhma's fate. उत्सहिष्ये—shall be able to enjoy.

P. 146. शरीरस्थिति—maintenance in good order (health), or feeding the body. ०कातर—afraid to see that there was any thing that would interfere with &c. विजयैकमल्ल—the sole (unsurpassed or unequalled) wrestler by your victory over, Or the one wrestler who could vanquish. ०कुञ्जर—an elephant to (the uprooter, extirpator of). द्यूतपणप्रणयिन्—willingly accepting the terms of gambling (*i. e.* willingly suffering all the hardships consequent thereon and putting up with insults, out of love for me).

दुरोदर— दुष्टमासमन्तादुदरं यस्य that, the interior of which is full of mischief, which is disastrous from every point of view; gambl-

ing. तदधिकमपकृतं &c.—What greater wrong or harm &c. अपकृतं त्वयि—अपकृतं तव would have been more idiomatic. नाथ—अनाथमबान्धवं—*V. l.* Leaving me forlorn and without a friend to help. This reading is perhaps better as अनाथं occurs again on the next page.

P. 147. शिथिलयितुं—Inf. of शिथिलय a denom. from शिथिल. समुदाचारः—decorous or proper conduct; *viz.* मामेकं &c.—He means that it was not समुदाचार on Bhîma's part to have left him &c. वैपरीत्यं—Lit. a course of action against or contrary to the ways of the world, unusual conduct; hence an act of extraordinary goodness &c. It is a belief that when a man performs extraordinary acts of goodness, bravery &c., he must be short-lived. This is explained in the next sl.

दत्वा मे &c.—These were the acts of singular goodness which characterised you and which showed that you were not to live long (विनश्वरस्य) as is usually the case. दत्वा लज्जसे—लज्जसे न तु दृप्तो भवसि (herein lies the contrariety).

करदीकृता०—See com.; *cf.* करदीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्दिशाम् । विनाप्यस्मदलंभूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः (Dharma) ॥ Sis. II. 9. स्थित्यर्थं—Jag. takes it in the sense of वासार्थं that I should have been able to live in the house of Virâta (which would have been impossible otherwise). It may also mean—(1) to maintain my position (that I should be able to reassert my claim to the kingdom); (2) प्रतिज्ञापालनार्थं that I should have been able to abide by my promise or keep up the vow of truth.

P. 148. धिगस्मद्भा०—विगलन्ति *V. l.* sinking, declining (for his stars were in the ascendant so long as he was gaining nothing but success).

कृष्णाग्रज, सुभद्राभ्रातः &c.—By addressing Balaráma thus Dharma means to say—As the brother of Krishna who had entirely espoused the cause of the Pándavas, and as the brother of Subhadrá who was married to Arjuna, he should have been more drawn to his side, but as it was not so, it was his ill-luck that had led him to do it.

ज्ञातिप्रीतिः—may mean—(1) what would please one's kinsmen; or (2) the affection which a kinsman must have for a kinsman. क्षत्रियाणां धर्मः—*viz.* strict neutrality while a fight is going on between two combatants.

तुल्यः कामं &c.—Mark the meaning of कामं-अकामानुमतौ कामं Amaru; I grant that the tie of affection is the same (although

you should rather be drawn to Bhîma, for reasons given above). विमुखः—At the most you should have been neutral, but on the contrary you were inimically disposed towards us, as my misfortune would have it.

Sl. cited in S. D. and in D. R. (with the reading विगुणः for विमुखः) as an instance of *Drava* (द्रवो गुरुतिरस्कृतिः D. R.; discourtesy shown to a superior through agitation, grief or the like; S. D.) मूर्च्छया &c.—For the fainting showed that she had a heavier or larger portion of the grief, leaving to him only a smaller one thereof. तदुपनय मे पुष्प०—Draupadi must be taken as addressing these words to Buddhimatiká.

149. चिता—a funeral pile; *p. p. p.* fem. of चि to collect. संविभाग—the allotment of *i. e.* providing a *Chitâ* for her.

देहरु०—Here देह has no special propriety. संयति means ' in a fight; संयत् a battle, fr. यत् with सम् ; *cf.* देवा असुरा वा एषु लोकेषु संयेतिरे । Sans. Sec. Book. संप्रति—*v. l.* has no propriety as अद्य already occurs in the verse. अपरमनिष्टश्र०—*i. e.* Arjuna's death.

P. 150. देवकल्पः—Having the might or magnanimity of a god ; देवादीषन्यूनः lit. almost like a god.

नौ—तौ *v. l.* In this case शक्ष्यामि तौ must be read with a प्रश्नकाकु (can I bear to see them ! no, I cannot). विस्तेश०—When Bhîma had gone to bring the *Saugandhika* lotuses for Draupadî he enjoyed a bath in Kubera's pleasure-lake notwithstanding the warnings of the guards. He was then assailed by the Yakshas, but he overpowered them and took away the flowers he wanted. Arjuna, while in the capital of Indra where he had gone for the obtainment of celestial missiles destroyed the daityas known as the Nivâtakavachas, by the order of Indra. See *infra,* note on निवातकवचs, p. 159. See com.

सहितावेव...संभावयावः—Here Dharma is represented as more womanish than Draupadî herself. She advises him at least to face the enemy and avenge his brother's death. And Dharma, even with his characteristic tenderness of heart and brotherly affection cannot be supposed to forget himself so far as to think of burning himself, along with his wife, on a funeral pyre. This bears out our remark on this scene.

हा नाथ—&c. Draupadî finds that there was no attendant near at hand to do Yudhishthira's bidding and makes the remark.

P. 151. अस्ति निर्बन्धः—विलम्ब्यताम् *V. l.* If you are determined upon, if you are strongly minded to hear &c., then you may delay.

P. 152. निर्वाहिता—borne away or rescued. पापं-something inauspicious., evil, death. *Cf. supra* III. 8.

पाण्डुकुलवृह०—Of the Pándavas, Sahadeva was the best known for his wisdom.

माद्रेयः—माद्र्या अपत्यं पुमान्; वैमात्रेयः *V. l.* a step-brother. विमातुः (विरुद्धा माता विमाता) अपत्यं. कनीयानस्माकं—*i. e.* त्रयाणां कौन्तेयानाम्. दावानलः—the appropriateness of the epithet is explained in the com.; some propose to read ०कुञ्जरः but that will be boasting on the part of Yudhishthira. वडवानल for दावानल is not appropriate with कमलाकर. अप्रतिकूल–never adversely disposed, ever obedient. आशंसनीय—fit to be blessed; or worthy of being thought of or fit to be depended upon (Jag.). असंमूढ—not at all at his wts' end; not at a loss to know what to do.; full of presence of mind.

दूरेण—Dharma simply means that a longer period of years separated him than his other brothers from him, as the difference between their ages was only five years; *cf.* अनुसंवत्सरं जाता अपि ते कुरुसत्तमाः । पाण्डुपुत्रा व्यराजन्त पंञ्च संवत्सरा इव ॥ Mb. I. 124. 22. श्रुत—Knowledge gained by (the ear *i. e.*) study.

सहजकृतया—natural and developed by culture. It may also mean-by its natural development or superior formation (सहजं कृतं यस्याः सा). सहजकृपया—*V. l.* (which must be taken as सहजा कृपा यस्याः) does not fit in well with बुद्धि. Some suggest the cons.—अहं......बुद्ध्या ज्येष्ठः (I am your senior &c.) त्वं मनीषितया मम गुरुः (but you are older by wisdom.). But this does not look natural. Dharma proceeds in the manner of a climax, just to show why he folds his hands to him. बुद्धि—the faculty of knowledge or cognition. मनीषितया—मनीषिन् fr. मनीषा+इन् (मनीषा अस्यास्तीति) तस्य भावः । मनीषा fr. मनस् and ईष् to go; means the power of the mind to penetrate or enter into every subject; hence matured intellect enabling one to reason &c. विरलतां—*i. e.*—you should not die after me out of your affection for us.

अपि च—स्यातव्यम्—This must also be taken as part of the message to Sahadeva and not of that to Nakula as done by Mr. Ras'ivadekar S'ástri. Then only the epithets बाह्ये सं०, अभिमानिन and अस्मत्सदृश० will have propriety. These serve as the हेतु why Sahadeva should obey Nakula. The two were brought up together from childhood; Nakula always took pride in Sahadeva and he was as loving to the latter as the three elder

brothers. For the description of Nakula and Sahadeva, *cf.* यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो भयार्तानां भयहर्ता मनीषी । यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां...॥ प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै स एष वीरो नकुलः पतिर्मे । यः खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो महांश्च धीमान्सहदेवो द्वितीयः । शूरः कृतास्त्रो मतिमान् मनस्वी प्रियंकरो धर्मसुतस्य राज्ञः । बुध्या समो यस्य नरो न विद्यते वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः । स एष शूरो नित्यममर्षणश्च धीमान्प्राज्ञः सहदेवः पतिर्मे ॥ Mb. III. 270. 14–18. The reading अश्मसदृश० has no propriety here.

नानुगन्तव्या &c.—Here begins the message to Nakula. Before this the words तदुच्युतां नकुलः found in one edition are necessary. If taken as part of the message to Sahadeva, the same thing will appear to be twice said to the same brother which does not seem to be reasonable or natural.

P. 153. श्रुतिविशदया—enlarged or refined by (Vedantic) knowledge (which enables a man to take a proper view of things); it is equivalent to लब्धविवेकया. श्रुतविशदया...स्वाग्रजौ- चात्मबुद्ध्या. *V. l.*–Here स्वाग्रजौ refers to Bhîma and Arjuna, and अस्मान् to Dharma. This reading also shows that the message was addressed to Nakula as Bhíma and Arjuna cannot be spoken of as Sahadeva's immediate elder brothers

क्षीणे पाण्डौ—is without propriety even when क्षीण is taken to mean pining away at the thought of the possibility of his family being extinct as all his sons were living as yet. दायादानां– here simply means 'relatives' (and not enemies as in V. 5). रक्षणीयम्—that is-you should not fall into the clutches of Duryodhana.

शरीरस्पृष्टिक्रया—When an oath was taken by touching the person, generally the feet, of a holy person or a Brâhmana, it was, and is still, held to be inviolable. *Cf.* तद्वयस्यास्मच्छरीरस्पृ- ष्टिकया शापितोसि Chárudatta's speech, Mṛch. III. अकालहीनम् *adv.* without loss of time (कालेन हीनं यथा न भवति तथा),

आपन्नसत्वायाः......नाभिकुले &c.—*V. l* आपन्नसत्वा (आपन्नः सत्वो- यया) pregnant. नाभिकुलं—the family of her (Uttarâ's) father.

शाखारोध—The screen or envelope formed by the branches. सुसदृश—Well worthy of or proportionate to its great size. पर्यन्त—पर्यङ्क *v. l.* which means a particular posture in Yoga, has no propriety here. This may also mean having a mound of earth around it, proportionate in size to its huge root.

P. 154. तरौ—*i. e.* पाण्डुकुरु which had extended its protec- ction to the world. *Cf.* last line of Sl. 27, further on. क्रमपि

—inexpressible, vague. छायार्थी—wishing for or desirous of its shade. अर्थ in this sense takes the instrumental.

अध्यवसित—What is determined upon, the settled purpose.

कुन्ती—Daughter of the Yâdava prince Súra, king of the S'ûrasenas, who reigned at Mathura. She was sister of Vasudeva and was given by her father in adoption to his cousin, Kuntibhoja, here called Bhojarâja. °पताके—पताकेव पताका the distinguishing or auspicious mark of.

भ्रातुः—i. e. Vasudeva. शौरिः—शूरस्य यादवस्य गोत्रापत्यं पुमान्; Krishna. उन्मत्त—Seized with frenzy, insane. मत्त—intoxicated or proud. सुतकानन—not a happy metaphor. कानन which necessarily implies vastness would better apply to the sons of Gándhârî. शीतला—enjoyed coolness (protection &c.). In this Sl. are stated the different ties by which Balaráma was bound to the Pàndavas and which should have prevented him from taking a step (as the speaker supposes) which was sure to lead to the destruction of the Pándva family.

एतावन्ति—so high, so favourably disposed. भागधेय—The same as भाग or luck. धेय is added स्वार्थे to रूप, नाम and भाग.

एषः—Dharma speaks as if Halí is before his mind's eye; otherwise सः would be the proper pronoun. सहज—i. e. by nature's ties; whose friendship is not due to external causes; disinterested; *cf.* व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुर्न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते। Uttar. VI. 12.

P. 155. अतः क्रोधः &c.—This brings out the magnanimity of Dharma's mind, which always characterised him. यदि च &c. प्राणिषि i. e. come out victorious from the fight.—मयि च प्रेम भवता *V. l.* will mean मयि च प्रेम न कार्यं, i. e. you should not put an end to your existence through your love for me as you are likely to do. क्षात्रपदवी—the path (duty) of Kshatriyas (so full of cruelty) of vanquishing their enemies, as Parashurâma did of old. Dharma now realises the painful condition of those who lose their kinsmen in battles.

लोकपालाः—These are—इन्द्रो वह्निः पितृपतिः (यमः) नैर्ऋतो वरुणो मरुत् (वायुः)। कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्॥ Ak.

राजसूय—Dharma performed this sacrifice, as was necessary for an imperial king. *Cf.* येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः। शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्। Amara; also Malli. on Rag. II. 5. See Sabháp. ch. 35. This and खाण्डव° (See Adip. chs. 232-5) are brought in to explain the *Nis'karuṇatva* of the fire.

यज्ञवेदिः—Smarting under the defeat inflicted upon him by Drona for his ill treatment of him, Drupada performed a sacrifice, wishing to get a son who could kill Drona, when a son and a daughter sprang up from the fire. Vide Adip. Ch. 107, sl.s 44–51. निष्करुणस्य—The fire is called cruel, because it was briskly burning to receive the oblation of those very persons who had directly or indirectly done much to satify it, as stated in the preceding sentences.

P. 156. उदकक्रिया—The offering of water to the departed. विचित्रवीर्य—Son of S'ántanu by Satyavatî and the nominal father of Dhritarâshtra and Pându; (see A. Dic.). माद्र्यम्बया—For, Mâdrî (see p. 36. and notes) had immolated herself along with the dead body of Pându who had died on her account. See Mb. Adip. ch 125.

P. 157. अकृती—प्रशस्तं कृतमस्यास्तीति कृती successful in one's endeavour; or one who has done a thing properly and is in a position to get the desired fruit; lucky or fortunate enough; तथा न भवतीति; in as much as he was going to burn himself he would not have the necessary religious merit to go to heaven to which a hero falling on the battle-field alone would go and so he would not be able to see Bhîma.

रसैः—Jag. takes this in the sense of 'milk'; but this is repeating the idea in the first line; we should also expect the sing. रस in this case. The poet probably uses the word in the wider sense of 'what is tasted,' eatables. सोमे—*i. e.* सोमपाने. विधिः—Way, practice, procedure. कस्य—She asks the question under distraction.

P. 158. असमाप्तप्रतिज्ञे &c.—The construction here is rather unidiomatic. For idiom requires that the subject of the Loc. Ab. should not be repeated in the principal sentence, in any case except the Gen., while it is so repeated here (ते being used in the dat.). See A. G. § 125. The const. should rather have been ०प्रतिज्ञाय अस्तं याताय ते &c. दक्षिणा०—This is auspicious in the case of men. See notes p. 40. संभावयिष्यसि—meet with (probably in heaven, as the additional reading भवतु शीघ्रं &c. shows).

एष खलु दुरात्मा &c.—As Bhîma was advancing covered with the blood of Duryodhana and with his features frightfully changed, it was not possible to recognise him at once and the already misguided Kanchukin and his master easily mistake him for Duryodhana at first sight.

ते निर्णयो जात:—Your decision is taken or out. He had a faint hope that Arjuna might outlive the duel but even that is destroyed now and Arjuna's fate known.

स्वयंवर०—Obstinately bent upon; or firmly determined to have me choose you. (This gives the reason why he should not have left her). Arjuna had gone to the Svayamvara bent on marrying Draupadî, and sure of success. The reading स्वयंग्रहस्वयंग्राहकुटुम्ब-म्बिन् results in an awkward comp. (स्वयं-गृह्यते इतिस्वयं ग्राह: कुटुम्ब: येन) and is to be rejected.

P. 159. सव्यसाचिन्—Arjuna so called because he could discharge arrows with equal dexterity with either hand; see com. त्रिलोचनाङ्क०—*cf.* जघानाथ ततो जिष्णु: किरातमुरसा बली । पाण्डवं च विचेष्टन्तं किरातोऽप्यहनत् बली ॥ &c. See Mb. III. 39-35-64; (for the fight, Kir. XVIII. 3–12).

Acting on the advice of Vyâsa and permitted by Dharma Arjuna practised penance on the Indrakîla mountain to propitiate S'iva Siva, disguised as a Kirâta (a mountaineer), managed to come into conflict with Arjuna wishing to try his valour. In the fight that ensued he was pleased with the heroic resistence of the latter and gave him the much coveted Pâs'upatâstra. See Mb. III. 38–41.

निवातकवच०—Nivátakavachas, so called probably from the impenetrable (निवृत्तो वातो येभ्यस्तानि through which even the wind could not enter) armours they wore, were the descendants of Pralháda. According to the Mb. they were three crores in number and lived in the abyss of the sea. *Cf.* Mb. III. 168. 70–71 quoted in the com. As the gods were unable to kill them owing to Bráhman's boon, Indra taught Arjuna the use of necessary missiles and asked him to kill them, which Arjuna did accordingly. See Mb. III. Chs. 169–171.

बदरिकाश्रम०—*i. e.* Nara. The sages Nara and Nârâyana (a dual form of Vishnu) are said to have practised penance for myriads of years in the hermitage known as Badari in the Himalayas near the Ganges at one of its sources (now known as Badarinâth). See Mb. quoted in the com.; *cf.* also नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ । ताविमावनुजानीहि हृषीकेशधनंजयौ ॥ ...तदाश्रमपदं पुण्यं बदरी नाम विश्रुतम् । ...यत: प्रववृते गंगा सिद्धचारणसंयुता । Mb. III. 47. 10-13. The comp. मुनिद्वितीय is Loc. Tat. and not Gen. Tat.; See Pán. II. 2. 10, 11.

अस्त्रशिक्षाचल &c.—*i. e.* at the field of arms near Hastinâpur (where Drona took his pupils, after they had been properly

trained, for a public exhibition of their prowess and military skill). There Arjuna's extraordinary feats won him the applause and admiration of all the spectators.

गन्धर्वनिर्वासित०—निर्वासित—is here used in the sense of made to come away from, *i. e.* rescued; निर्वासित properly means 'banished' (lit. made to leave a place). When the Pándavas were living in the Dwaita forest, the Kauravas went there apparently for hunting but really with evil designs against them. There, however, they fell in with the Gandharva Chitraratha and his army; a fight ensued in which the Kauravas were put to flight and Duryodhana made captive. He was, however, subsequently released by Bhîma and Arjuua at Dharma's instance. See Mb. III. 224.

अनुक्त—not told to do so; not permitted. तात—a term of pity or endearment. See p. 11.

P. 160. यथेष्टं—Lit. according to his pleasure; *i. e.* unopposed, without being prevented. यक्ष &c.—Yakshas mentioned here are evil spirits (fr. यक्ष् to eat-खादितुकामाः प्राणिनः) of the class of Pis'áchas or goblins and not the servants of Kubera or the demi-gods of that name (derived fr. यक्ष् to worship) who are not known to feast on blood. पिशितमश्नन्तीति पिशाचाः fr. पिशित flesh and अश् to eat; पृषोदरादिः. वेताल—a goblin occupying a dead body. मौलि—The braid tied up.

P. 161. कुपित०—See p. 159, note on त्रिलोचनाङ्क &c. Hara was not really angry but he had to feign anger just to keep up his assumed character; *cf.* प्रसेदिवांसं न तमाप कोपः कुतः परस्मिन् पुरुषे विकारः। आकारवैषम्यमिदं च भेजे दुर्लक्ष्यचिह्ना महतां हि वृत्तिः॥ Kir. XVII. 23.

ननु-न च *V. l.* In this case construe न च पुनः तवासून् अपहर्तुं नास्मि शक्तः।

प्रकामं—Plentifully, abundantly. उरु—because Bhîma had vowed to kill all the Kauravas. गहन—the hardest part of it, *viz.* the slaying of Duryodhana by smashing his thighs.

This speech of Bhîma is cited in S. D. (VI. 107) as an instance of A'dána (summing up of the main business.)

P. 162. भीम—पाञ्चालि &c. is an instance of ग्रथन or the intimation of an object. युधि०—दुरात्मन् &c—is cited in S. D. (VI. 191) as an instance of Sárúpya or the angry treatment of one mistaken for another through resemblance.

P. 163. महाराज वञ्चयसे &c—सुयोधनस्य क्षतजेन (blood) अरुणीकृतं सकलं शरीरमम्बरं च यस्य । व्यक्तिः—distinct form, identity. This is cited in S. D. (VI. 80-1) as an instance of Nirvahana or the converging to one end (here, the tying up of Draupadî's braid) of the various incidents scattered in different places.

देव अजातशत्रो &c.—is cited in S. D. (VI. 110-11) as an instance of Nirnaya or the mention of a fact personally known.

P. 164. क्षिप्तं—मया in the preceding line is to be connected with क्षिप्तं and निहितं-चन्दनाभं is used here adverbially; in the manner of, like. *Cf.* for the comparison to sandal गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता Rag. XI. 20. निषण्णा–has taken a firm stand with, has finally passed over to. Râsivadekar S'astri prefers the reading निषिक्ता for निषण्णा remarking that there will be the fault of composition called भग्नक्रमत्व or violation of symmetry, with the reading निषण्णा. But निषिक्ता in the sense of 'transferred' is unusual. Again Bhîma's performance ends with the first line; मया is not to be connected with निषण्णा and so there is no प्रक्रमभङ्ग. He means–the destruction of the Kuru race being complete, he having killed the last survivor of the race, the earth comes to be settled on Dharma. If मया is to be construed with निषिक्ता for avoiding क्रमभङ्ग it must also be connected with दग्धं which will lead to the absurdity of Bhîma wholly taking to himself the credit of having destroyed the Kuru princes, together with their servants, allies &c. in the fire of war.

स्वैरं—gently, not all at once, slowly.

निहतसकल॰ जीवति—now that you are the undisputed lord of the earth which it was our desire to see you, we can be said to live—this is what Bhîma means.

रिपोराम्तां—The thought uppermost in Yud.'s mind was the safety of his brothers and not sovereignty so much at that time and so he asks him this question. It is his brothers that he loves more than a kingdom.

जरासन्धस्य &c.—A rather bold metaphor. The comparison to *Makara* is neither pleasing nor appropriate. क्रीडया, क्रीडायां वा ललितः मकरः । The Makara can never appear *lalita* or graceful when engaged in such a cruel sport. Another objection is that the butting sport is practised from without while an alligator must be in water.

भीम:—आर्य तन्मुञ्चतु &c.—is quoted in S. D. (VI. 110) as an instance of *Vibodha* (विबोध: कार्यमार्गणं) or the seeking of the final object.

P. 165. सुयोधन &c.—शोणितेन उक्षित: sprinkled over, moistened &c. केशहस्तं—the rich tresses; हस्त like पाश and पक्ष when added to केश has the sense of 'exuberance.' पाश: पक्षश्च हस्तश्च कलापार्था: कचात्परे । Amara.

बुद्धिमतिके &c.—is an instance of पूर्ववाक्य (पूर्ववाक्यं तु विज्ञेयं यथोक्तार्थोपदर्शनम्. S. D. VI. 113) or reference to a thing previously spoken. Here Bhîma sneers at the taunt used by Bhânumatî in the first Act.

P. 166. भवति संयम्यतां &c.—is an instance of Sandhi (बीजोपगमनं सन्धि: S. D. VI. 110), or a reference to the Bîja or seed.

नाथ विमुनरिद्दक्षि &c.—is cited in S. D. VI. 112 as an instance of A'nanda (आनन्दो वाञ्छितागम:) or attainment of the desired object or the ultimate end.

हतनर०—कुरुनरपतिभि: *V. l.* must be connected with मोक्षात् (which being loosened by the Kuru kings &c.). प्रत्याशं—आशायां आशायामिति. For kings from different quarters had come to join the side of the Kauravas. कुपित०—कुपित: य: यमस्तस्य सखा कुपित is put in to show that the destruction caused was greater than Yama even would cause under ordinary circumstances (*i. e.* when not angry). सिद्धजनेन—A class of demi-gods possessing miraculous powers (having the 8 *Siddhis*).

P. 167. पुराण०—existing from primeval times; or पुरापि नव: ever fresh though old, never changing, immutable. See p. 23.

नारायण:—is thus derived in Manusm.—आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनव: । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायण: स्मृत: ॥ I. 10.

कृत &c.—This line is somewhat obscure. The use of the words महत् and क्षोभ shows that the poet refers to the Sánkhya theory of the evolution of the world. According to the Sànkhyas, Prakriti means the state of equilibrium of the three primary qualities, Satva, Rajas and Tamas. It is only when the equilibrium is disturbed that Prakriti begins to act *i. e.* becomes productive. क्षोभ means this disturbance or differentiation of the Prakriti; गुरु, means great (enough to produce the world) while महत् or intellect is the first product. By आदि may be understood अहंकार or egotism, the पञ्च तन्मात्रs or the five subtle rudiments, giving rise to the five cosmic elements,

viz. आकाश, वायु, तेजस्, आप् and पृथ्वी, and the eleven इन्द्रि (the five ज्ञानेंद्रियs, the five Karmendriyas and अन्तःकरण). Th there are 24 principles according to the Sánkhya philosop *viz.* Prakriti, महत्, अहंकार, the five तन्मात्रs, the five g elements and the eleven इंद्रियs ; while पुरुष or God, the inte gent entity co-existing with Prakriti, is the 25. See Sánk Kárikás, Kári. III. The word संभूत, however, is against Sánkhya doctrine (unless we take it to mean सान्निध्यं प्राप्ता mains in proximity with) according to which the Purusha neither productive nor a production—न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरु The poet probably mixes up the Sánkhya with the Vedán theory as is also done by Kálidása (*cf.* त्वामामनन्ति प्रकृतिं Kum. II. 13) identifying Prakriti with the Máyá of Vedantins, which is not separable from Brahma. Or by गुरु may understand the Mâyá of Vedánta and by महत् the intel of the first born (Hiranyagarbha), as is done by S'ankaráchâr see Bháshya on Vedá. Sutra, 1. 4. 1. The first two li refer to Vâsudeva's character as Saguṇa-Brahma while third line refers to his Nirguṇatva.

कृतमहदादि &c.—If the Sánkhya doctrine be followed comp. ought to be dissolved as कृतः गुरुः महदादिरूपः क्षोभः येन कृतगुरुमहदादिक्षोभं प्रधानं तेन संभूता युक्ता सान्निध्यं प्राप्ता इत्यर्थः मूर्ति (see translation). If the Vedantic view be taken the co ought to be dissolved as कृतः गुरौ मायायां यः महदादिक्षोभः संभूता मूर्तिर्यस्य.

व्यासोयं &c.—For Vyása, see *supra* p. 5. note on कृष्णद्वैपा राम—*i. e.* Parashuráma.

P. 168. मागध, मत्स्य &c —*i. e.* the sons of the kings these countries. तीर्थवारि &c —See *supra* notes on VI. This is an instance of Kriti (लब्धार्थागमनं कृतिः S. D. VI. 1 realisation or confirmation of the object gained.

विप्रकृत—Lit. put out of tune, upset, thrown into agitati पुण्यजना०—a cursed Râkshasa. Here पुण्य is ironical (has opposite sense by लक्षणा) and means पापः. निगृहीतः—गृहीतः captured, seized.

बुद्धि—discerning power, judgment. Looking to your i mense power, I should ask for things far higher than the But I do not know how to do it, having but the judgment common men (*i. e.* having no extraodinary ambition).

सुकृतिनं—सुकृतं पुण्यमस्यास्तीति सुकृती; त्वं मां भाषसे अतोहं सुकृती; f the meritorious alone have the privilege to speak with yo

तः—in earnestness, taking interest in my welfare. भगवतः-
न must be understood. Although you are omnipotent.

P. 169. तथापि &c.—This and the following sl. are quoted S. D. and D. R. as an instance of Pras'asti, the last of the as of Nirvahana. प्रशस्तिः शुभशंसनं the declaration of the ediction. This is also called the Bharatavákya, in honour Bharata, who elaborated the Nâtyas'ástra.

अकृपण &c.—The readings in D. R. are अकृपणमतिः (not nar- wminded, having generous thoughts, liberal-minded कामं) &c.; वृद्धिः; कलितभुवनः. अकृपणं–न कृपणं यथा स्यात्तथा. अश्रान्तं– न श्रान्तो न भवतीति यथा तथा. These two are used as adverbs difying जीव्यात्. पुरुषायुषं—पुरुषस्यायुः पु०; the full term of man life, *i. e.* hundred years, the final अ is added by the tra. अचतुर &c. see Pân. V. 4. 77.

भक्तिः—is defined as सा परानुरक्तिरीश्वरे। S'ándilyâchârya. द्वैतं इतं द्वीतं तस्य भावो द्वैतं the state or condition of the mind ning into two channels; विना—*i. e.* solely devoted to Purus'o- ma and to no other god. द्वैधं—द्विधा इत्यस्य भावः *V. l.* without mind being divided, has the same meaning. Probably re may be a reference to the doctrine of dualism (see द्वैत Dic.) here, in which case the author may appear to be a ower of the Adwaita school of philosophy (which holds Brahma and the universe, or the individual and supreme or spirit and matter are not separable), as the actual use he word अद्वैत in the next sl. also shows. Purus'ottama, g identical with Saguna Brahma, is the efficient and also material cause of the world.

साधित &c.—प्रसाधितं brought under his power; or won over, लं circle of tributary princes, येन. This may also mean— who has adorned the whole circle of the earth, an ment to the world. सुदीर्घ &c.—*i. e.* may I be a perfor- of sacrifices for a long time.

P. 170. विदग्ध learned, men of taste or appreciating men. धाः स्निग्धाश्च तैः वियोगस्तेन दुष्टं खिन्नं मनो यस्य तेन.
व्यसनिनः—passionately fond of, deeply attached to. राज- :—Best of kings. गोष्ठ्यः—May be assemblies of men with tical faculties. न वाचः—If we read च for न, वाचः can be nnected with क्षयमागताः. Jag, seems to have real तु for न. The t of this Sl. as read by Jag. seems to differ considerably m the printed one in the latter half.

———:o:———

1 The vowels अ, इ, उ, ऋ and ऌ are short and the rest lo The quantity of a syllable is determined by the vowel ends in. A syllable with a short vowel is called लघु or lig and one with a long vowel is called गुरु or heavy.

2 But if a light syllable be followed by *Anuswâra* or *Visa.* or by a conjunct consonant the syllable is made heavy. syllable at the end of a quarter of a sl. may be short or lo as the exigency of a metre requires it: सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी गुरुर्भवेत् । वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥

3 A short syll. is marked as ⏑, and a long one as—.T following letters are symbols representing different tria (गणs) of light and heavy syllables :—

य ⏑ – –; र – ⏑ –; त – – ⏑; भ – ⏑ ⏑; ज ⏑ – ⏑; स ⏑ ⏑ –; म – – न ⏑ ⏑ ⏑. ग represents a heavy syll. and ल a light one.

The following couplet will help the student in rememberi the long and short syllables forming each Gana—आदिमध्यावसा यरता यान्ति लाघवम् । भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥

4 The following are the metres occurring in the play,

Their definitions and schemes :—

अनुष्टुभ्—or Sloka is defined as—पंचमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयो गुरु षष्ठं च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥ In an *Anushtup* the fif syll. ought to be short and the sixth long in all quarte The seventh should be short in the second and fourth quarte only. Other syllables are governed by no rule. (Many of t following are पथ्यावक्त्रs).

I. 9, 13, 14, 16, 17. 18, 19, 26; II. 3, 4, 13, 14, 2 III. 14, 17, 18, 26, 28, 31, 36, 37, 41, 43, 42, 46, 48, 4 IV. 4, 7, 9, 11, 14; V. 4, 6, 12, 17, 19, 20, 23, 24, 25, 2 31, 34, 39; VI. 6, 10, 11, 14, 15, 29, 32, 33.

उपजाति—स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥ A mixture of इन्द्र and उपेन्द्र. forms उपजाति. Sch. of G.—त त ज ग ग । ज त ज ग ग ।

VI. 3.

द्रुतविलम्बित—द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ । Sch. न, भ, भ, र.

II. 20.

वसन्ततिलका-उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः । Sch. त, भ, ज, ज ग, ग.

I. 7, 8, 15, 21; II. 6, 11, 22, 25, 27; III. 10, 12, 13, 15,

5, 8, 10; V. 2, 3, 13, 16, 22, 32, 34,
3, 30, 34, 35, 38,

र्थं मालिनी भोगिलोकैः । Sch. न, न, म, य, य.
V. 21. 27, 40; VI. 36, 43, 47.

थ्वी—जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ।
Sch. ज, स, ज, स, य, ल, ग.
II. 4, 34; VI. 18.

न्दाक्रान्ता—मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेत् । Sch. म, भ, न.
त, ग, ग.
. 23; II. 7, 10, 17; III. 8, 11, 20, 23; IV. 13, 15; V. 3;
20, 25, 26.

शिखरिणी—रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी । Sch. य, म, न, स,
ल, ग,
1. 10, 11; III. 16, 19, 22, 25, 38, 45; VI. 5, 24, 31, 40,

रिणी—नसमररला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता । Sch. न, स, म, र, स, ल, ग.
II. 24; V. 8, 41; VI. 24, 49.

र्दूलविक्रीडितं—सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् । Sch.
स, ज, स, त, त, ग.
2, 12, 24, 25; II. 1, 2, 8, 12, 16, 19, 24; III. 5, 9, 33,
47; IV. 1. 12; V. 1, 5, 7, 9, 18; VI. 1, 7, 12, 13, 16,
19, 27, 44, 45, 48.

ग्धरा—म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् । Sch. म, र,
भ, य, य, य.
1. 8, 22, 27; II. 18, 21, 26; III. 7, 32; IV. 2, 26 29, 30,
36, 37; VI. 2, 8, 37, 39, 41, 42.

र्या—This belongs to the class of metres regulated by the
ber of *Mâtrâs* or syllabic instants.

यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेपि ।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥

4, 5, 6, 20; V. 11. 18,

ष्पिताग्रा—अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ।
pitâgrâ is an *Ardhasamavritta i. e.* one of which the first
third and the second and fourth feet are alike. The uneven
have twelve syllables each and the *ganas* न न र य and the
n ones have thirteen syllables each and the *ganas* न ज ज
lowed by an extra long syllable.
II. 6; IV. 3.

प्रहर्षिणी—म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ।
II. 28; III. 27.

मञ्जुभाषिणी—सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी
III. 6; V. 14.

वियोगिनी—also called सुन्दरी is a particular case of
(which is classed under *Mâtrâvrittas*) विषमे ससजा गुरुः समे
ऽथ गुरुर्वियोगिनी । This is an *Ardhasamavritta*. See पुष्पि०.

Sch स स ज ग (odd quarters); स भ र ल ग (even q.) II.

औपच्छंदसिक—is the same as वियोगिनी with a long syll. at the end; Sch., odd quarters—स, स, ज, ग, ग; even quar स, भ, र, य. II. 9.

BOMBAY UNIVERSITY.

EXAMINATION PAPERS.

1896.

I. Translate into English :—(*a*) Sl. I. 11. (*b*) Sl.
(*c*) तात जरासंध शत्रो &c. and Sl. p. 147.

II. Discuss the different readings noted in the follow
(*a*) तस्यैव पांडवपशो &c. यद्येव (*v. l.* यद्ध्येव) नाधि
रुधिरार्द्रशय्यां दौःशासनीं यदहमद्य वृकोदरो वा. (*b*) प्रत्य
बान्धवा मम परे हन्तुं न योग्या रहः किंवा तेन कृतेन तैरिह
तैरपि and तैरिव) कृतं यश्च प्रकाश्यं रणे । (*c*) कर्णेन क
&c. द्रौणिस्त्वधिज्यधनुरापतितोऽभ्यमित्रमेषोधुना त्यज नृप
नृपाप्र) तिकारदुःखम्. (*d*) दूरान्निर्जितशात्रवान् (सान्ति
नरपतीनालोकयन् लीलया सद्या पुत्रक वेदनेति न मया
पृष्टो भवान्.

III. Explain the following giving the context
necessary:—
(*a*) शान्तान्तरस्तत्त्वसारैर्ऋषिभिः; (*b*) अपि नाम भवेन्मृत्युर्न
वृकोदरः; (*c*) किंवायं लोकवादो वितथः न घटस्य कूपपाते
रपि तत्र प्रक्षेप्तव्येति । (*d*) कृतगुरुमहदाविक्षोभसंभूतमूर्तिं
मुदयनाशस्थानहेतुं प्रजानाम् । अजममरमचिन्त्यं चिन्त
भवन्तं भवति जगद्दुःखं किं पुनर्देव दृष्टा ॥

VI. (*a*) Fix the date of वेणीसंहार and state what is
from the play and from tradition regarding its a
(*b*) Who is the Náyaka of the play ? Describe s
his character.

. 40;